

# ОСНОВИ ПОЛІТОЛОГІЇ

---

---

Серія “ВИЩА ОСВІТА ХХІ СТОЛІТТЯ”

---

# ОСНОВИ ПОЛІТОЛОГІЇ

Підручник

*Третє видання, перероблене  
і доповнене*

*Рекомендовано  
Міністерством освіти і  
науки України*



Київ

---

*“Знання”*

2008

УДК 32  
ББК Ф011  
П50

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № від)*

Авторський колектив: викладачі Ужгородського національного університету: *М.М. Вегеш*, д. істор. н., професор, завідувач кафедри політології, ректор Ужгородського національного університету (загальна редакція, розділи 1.1, 1.4, 2.2, 5.2); *Ю.О. Остапець*, к. політ. н., доцент кафедри політології, декан факультету суспільних наук (розділи 1.1, 1.4, 2.2, 3.3, ); *В.Л. Боднар*, к. філос. н., доцент кафедри політології (розділи 3.2, 4.1); *В.В. Буркало*, к. філос. н., доцент кафедри політології (розділ 4.2); *М.П. Зан*, к. іст. н., доцент кафедри політології (розділ 4.3); *А.Ю. Ключкович*, к. політ. н., доцент кафедри політології (розділи 2.3, 2.5); *М.О. Лендъел*, к. іст. н., доцент кафедри політології (розділи 1.2, 2.4, 5.1); *Н.В. Скоблик*, к. політ. н., доцент кафедри політології (розділ 3.1); *В.С. Петрінко*, к. політ. н., доцент кафедри політології (розділи 1.3, 2.1); *В.І. Гурия*, старший викладач кафедри політології (розділ 5.1)

**Рецензенти:**

*В.М. Денісенко*, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Львівського Національного університету ім. Івана Франка;

*В.В. Марчук*, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Національного університету ім. Василя Стефаника;

*І.І. Вовканич*, доктор історичних наук, професор, декан факультету міжнародних відносин Закарпатського державного університету.

**Політологія: Підручник / За ред. М.М. Вегеша. — К.:  
П50 Знання, 2008. — 556 с. — (Вища освіта ХХІ століття).**

**ISBN 978-966-346-453-4**

Підручник розкриває зміст науки про політику: визначає систему категорій, предмет, методи, функції політології.

Розділи підручника відповідають змісту державного стандарту дисципліни “Політологія” для вищих навчальних закладів III і IV рівня акредитації. Його новизна полягає в тому, що автори виокремили ряд тем, пов’язаних з реалізацією владних відносин в українському соціумі. Аналізується система органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні. Більшість розділів підручника завершуються аналізом вітчизняних політичних процесів.

Окремими структурними частинами підручника є програма курсу “Політологія”, методичні поради для написання наукових робіт студентів та тестові завдання для самоконтролю.

Розрахований в першу чергу на студентів, аспірантів, викладачів, а також всіх, хто цікавиться засадничими принципами функціонування політики.

**УДК 32  
ББК Ф011**

**ISBN 978-966-346-453-4**

© М.М. Вегеш, Ю.О. Остапець,  
та інші автори, 2008  
© Видавництво “Знання”, 2008

---

---

# ЗМІСТ

## **Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ**

### **1.1. Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології (М. Вегеш, Ю. Остапець)**

- 1.1.1. Предмет, метод та історія виникнення політології як науки. ....
- 1.1.2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології. ....
- 1.1.3. Зміст, особливості й завдання української політології.

### **1.2. Основні школи і напрями розвитку сучасної політології (М. Лендбел)**

- 1.2.1. Англосаксонська школа в політології.
- 1.2.2. Характерні риси французької школи в політології.
- 1.2.3. Становлення та розвиток німецької школи в політичній науці.

- 1.2.4. Основні напрями розвитку зарубіжної політичної науки наприкінці XX — на початку XXI століття.

### **1.3. Політична влада (В. Петрінко)**

- 1.3.1. Сутність і походження феномену влади.
- 1.3.2. Форми, види та механізм реалізації політичної влади.
- 1.3.3. Поняття легітимності та принцип поділу влади.

### **1.4. Демократія: витоки, сутність і перспективи розвитку (М. Вегеш, Ю. Остапець)**

- 1.4.1. Витоки і сутність демократії.
- 1.4.2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії.
- 1.4.3. Перехід до демократії. Умови переходу.

## **Розділ 2. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ**

### **2.1. Політична система суспільства (В. Петрінко)**

- 2.1.1. Політична система суспільства. Сутність системного підходу до аналізу політичних явищ і процесів.
- 2.1.2. Структура і функції політичної системи.
- 2.1.3. Типи політичних систем і критерії та фактори їх ефективності.

### **2.2. Держава як інститут політичної системи: сутність, ознаки, форми та основні функції (М. Вегеш, Ю. Остапець)**

- 2.2.1. Сутність, походження та функції держави.
- 2.2.2. Форма державного правління.
- 2.2.3. Форма державного устрою.
- 2.2.4. Політичний режим.
- 2.2.5. Концепція правової, соціальної держави.

### **2.3. Система органів державної влади в Україні (А. Ключкович)**

- 2.3.1. Етапи формування системи органів державної влади в Україні. Конституційна реформа 2004 р.
- 2.3.2. Конституційний механізм розподілу державної влади в Україні.
- 2.3.3. Верховна Рада України в системі відносин органів державної влади.
- 2.3.4. Інститут президентства в Україні: етапи становлення і порядок взаємодії з іншими органами влади.
- 2.3.5. Особливості становлення та функціонування Кабінету Міністрів України.
- 2.3.6. Судова система України.

#### **2.4. Місцеве самоврядування (М. Лендзел)**

- 2.4.1. Теорії та моделі місцевого самоврядування: сутність та порівняльний аналіз.
- 2.4.2. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні.
- 2.4.3. Перспективи місцевого самоврядування в Україні в контексті політичної і адміністративно-територіальної реформи.

#### **2.5. Політичні партії та партійні системи. (А. Ключкович)**

- 2.5.1. Походження і розвиток політичних партій.
- 2.5.2. Партія як політичний інститут: ознаки, функції та класифікація.
- 2.5.3. Сутність, типологія та фактори розвитку партійних систем.
- 2.5.4. Етапи становлення і розвитку партійної системи України.

### **Розділ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ**

#### **3.1. Політична участь громадян (Н. Скоблик)**

- 3.1.1. Поняття “політична участь” та її інтерпретація в сучасній політичній науці.

3.1.2. Структура, форми і виміри політичної участі.

3.1.3. Особливості політичної участі в Україні.

**3.2. Політичні конфлікти і кризи в суспільному житті (В. Боднар)**

3.2.1. Концептуальні підходи до розуміння природи політичних конфліктів.

3.2.2. Причини виникнення, ознаки та функції політичних конфліктів.

3.2.3. Типологія політичних конфліктів та криз.

3.2.4. Основні способи та шляхи розв'язання політичних конфліктів та криз.

**3.3. Виборчі системи і процеси (Ю. Остапець )**

3.3.1. Вибори в історії людства.

3.3.2. Принципи проведення та головні процедури виборчої кампанії.

3.3.3. Основні типи виборчих систем сучасності: порівняльний аналіз.

3.3.4. Особливості формування виборчої системи України.

**Розділ 4. СОЦІАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ**

**4.1. Політична свідомість, політична культура і політична соціалізація (В. Боднар)**

4.1.1. Політична свідомість як суспільне явище.

4.1.2. Політична культура: природа, типи та функції.

4.1.3. Політична соціалізація, її суть та основні теоретичні концепції.

4.1.4. Особливості становлення політичної культури в Україні.

**4.2. Політична ідеологія. Основні ідеологічні доктрини сучасності (В. Буркало)**



4.2.1. Теоретичні підходи до розуміння політичної ідеології в політичній науці.

4.2.2. Структура політичної ідеології.

4.2.3. Основні політичні ідеології сучасності.

#### **4.3. Етносоціальні спільноти та етнополітика (М. Зан)**

4.3.1. Концепції етнічності в політичній науці.

4.3.2. Теорії націй і націоналізму.

4.3.3. Етнонаціональна політика та національно-державне будівництво.

4.3.4. Етнополітичні конфлікти: причини виникнення, динаміка, типологія та способи врегулювання.

4.3.5. Етнонаціональна політика України.

4.3.6. Етнополітичні процеси на Закарпатті.

### **Розділ 5. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

#### **5.1. Зовнішня політика держав. Міжнародне право (М. Лендъел, В. Гиря)**

5.1.1. Міжнародні відносини як цілісна система.

5.1.2. Процес формування та механізм реалізації зовнішньої політики держав. Міжнародне право.

5.1.3. Міжнародні організації: сутність і типологія.

5.1.4. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення.

5.1.5. Міжнародний тероризм.

#### **5.2. Геополітика (М. Вегеш)**

5.2.1. Поняття геополітики, її методи і функції.

5.2.2. Основні закони геополітики.

5.2.3. Категорії геополітики.

5.2.4. Геополітичні епохи.

**Розділ 6. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ  
КУРСУ**

- 6.1. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА НОРМАТИВНОГО  
КУРСУ**
- 6.2. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ З  
ПОЛІТОЛОГІЇ**
- 6.3. ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ**
- 6.4. МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО НАПИСАННЯ  
КУРСОВИХ, БАКАЛАВРСЬКИХ ТА  
МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ**

---

## Розділ 1

# ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

- 1.1. *Політологія як система знань про політику.  
Специфіка і зміст української політології*
- 1.2. *Історія світової політичної думки*
- 1.3. *Основні школи і напрями розвитку сучасної  
політології*
- 1.4. *Розвиток суспільно-політичної думки в Україні*
- 1.5. *Політична влада*
- 1.6. *Демократія: витоки, сутність і перспективи  
розвитку*

## **1.1. Політологія як система знань про політику. Специфіка і зміст української політології**

### **1.1.1. Предмет, метод та історія виникнення політології як науки**

Згідно з реально існуючими численними джерелами, знання про політику налічує близько двох з половиною тисячоліть, а на Сході, в Стародавньому Китаї та деяких інших країнах — ще більше. Однак у найрозвинутіших формах знання про політику виникає у європейському обширі, точніше — з політичної думки античності (“Республіка” Платона, “Політика” Аристотеля, “Про республіку” Цицерона). Протягом двох з половиною тисячоліть з’явилося чимало досліджень наукового змісту з різноманітних проблем політології, серед яких назовемо трактат Фоми Аквінського “Про государеве правління”, працю М. Падуанського “Трактат про передання влади” (XIV ст.), “Шість книг про республіку” Ж. Бодуена, класичну роботу Н. Макіавеллі “Державець”.

Зародження політології як науки припало на другу половину XIX ст. У 1857 р. в Колумбійському університеті була створена кафедра історії і політичної науки, після чого почали діяти й інші кафедри політологічного профілю. Саме в 1857 р. професор історії та політичної економії Френсіс Лібер започаткував читання курсу лекцій з політичної теорії в Колумбійському університеті, а в 1880 р. його наступник на посаді Дж. Берджес заснував при Колумбійському університеті школу політичної науки. У 1903 р. створено “Американську асоціацію політичних наук” і засновано журнал “Аннали американської академії політичних наук”. В 20-х роках XX ст. з ініціативи Чарльза Едварда Мерріама виникла “Школа політичних наук” у Чикаго, а згодом “Комітет з досліджень в галузі суспільних наук”, серед завдань якого була фінансова підтримка найбільш перспективних проектів чиказьких учених. Однією з особливостей “Чиказької школи” було налагодження тісних взаємозв’язків із

суміжними дисциплінами: психологією, економікою, соціологією, антропологією, правом. Гарольд Лассуелл застосував систему Ч.Мерріама до політичної психології.

В Європі виникнення політичної науки як академічної дисципліни пов'язується з Німеччиною. Перші кафедри були відкриті при університетах Мюнхена (1814), Тюбінгена (1817) та Вюрцбурга (1822). В 1923 р. у Франкфурті був створений “Інститут соціальних досліджень”, який ввійшов до історії як “Франкфуртська школа політології”. Перші кроки політології в Німеччині були зроблені під значним впливом класичної німецької філософії, зокрема праць І.Канта і Г.Гегеля. Однак незабаром політична наука в Німеччині переживає спад. Лише в 1946 р. при університеті Кельна була створена перша кафедра політології, а в 1949 р. виникла “Німецька вища школа політики”.

Одна з найперших установ, яка спеціалізувалась у галузі політичних наук, виникла 1871 р. у Франції під назвою “Вільна школа політичних наук” (нині — Інститут політичних досліджень Паризького університету). Становлення британської школи політології пов'язують з часом заснування “Школи економіки і політичних наук” при Лондонському університеті. Згодом політологічні дослідження та навчання студентів з цієї спеціальності були запроваджені в Оксфордському, Кембриджському, Манчестерському та інших університетах (кінець XIX — початок XX ст.). Уже значно пізніше, в 1950 р., була заснована “Асоціація політичних досліджень З'єднаного Королівства” як філіал “Міжнародної асоціації політичної науки”.

На зламі XIX — XX ст. італійські мислителі Гаetano Моска, Вільфредо Парето і Роберто Міхелс, обґрунтувавши “теорію еліт”, зробили значний внесок у становлення італійської політичної науки. Хоча, необхідно констатувати, потужний розвиток політології в Італії припадає на післявоєнний період і пов'язаний з іменами Бруно Леоні, Паоло Фарнеті та Джованні Сарторі. Останній, викладаючи в університеті Флоренції, відіграв вирішальну роль у формуванні італійської політичної науки.

У 1622 р. в Упсальському університеті (Швеція) виникла кафедра “Джона Скитте, професора дискурсу і політики”, однак вона займалася філологічною проблематикою, зокрема дослідженням латинської та римської риторики. По-справжньому

політологічна проблематика у шведських вищих навчальних закладах досліджується тільки в другій половині XIX ст. Відповідні кафедри були створені в Лундському (1889), Гетеборзькому (1901) і Стокгольмському (1935) університетах. Сучасні ж університетські факультети політичної науки сформувались до 50-х років XX ст.

Однак активне утвердження політичної науки, по суті, починається тільки після Другої світової війни. Велику роль у поширенні політології відіграла організація ЮНЕСКО, яка санкціонувала автономність політичної науки як самостійної галузі знань і сприяла її розвитку. На міжнародному колоквіумі політологів, організованому ЮНЕСКО в 1948 р. у Парижі, було вирішено вживати термін “політична наука” і визнано, що основним предметом політичної науки є: а) політична теорія; б) політичні інститути; в) партії, групи і суспільна думка; г) міжнародні відносини.

Раз у три роки проводяться міжнародні конгреси з проблем політичних наук, в яких беруть участь політологи всього світу. Зокрема, на XVI Міжнародному конгресі, який проходив у серпні 1994 р. в Берліні, провідні політологи з різних країн обговорювали проблему демократизації. В сучасних умовах незаперечним авторитетом користуються “Міжнародна асоціація політичної науки”, “Міжнародна студентська асоціація політичної науки” та “Європейський консорціум політичних досліджень”.

Як бачимо, політологія зароджується майже одночасно на різних континентах. Це свідчить про те, що вивчення і розповсюдження політологічних знань — нагальна суспільна необхідність, без цього неможливо досягти високого рівня розвитку суспільства.

*Предмет політології.* Кожна наука має свій об’єкт і предмет. Об’єктом дослідження політології є політична сфера життєдіяльності суспільства, яку вивчають і аналізують у поєднанні з особливостями її функціонування та зв’язками з економікою і духовною сферою суспільства. Загалом предмет політичної науки, як уже відзначалось вище, було окреслено на колоквіумі політологів у 1948 р. в Парижі. Упродовж XX ст. політологія безперервно розширювала свій діапазон дослідження. До кола інтересів цієї складної та динамічної науки нині входять:

- зацікавлені групи і політичні рухи;
- політичні системи, інститути і процеси;
- політична діяльність;
- політична свідомість і культура;
- громадська думка і засоби масової інформації в політичному процесі;
- історія політичних вчень, політична філософія, політичні ідеології;
- виборчі системи і процеси;
- етнічні процеси і політика тощо.

На сучасному етапі в політології виокремлюють п'ять основних розділів: 1) загальна теорія політики (вивчає теоретичні засади політики); 2) теорія політичних систем та їх елементів (досліджує проблеми утворення і функціонування держав, партій, політичних режимів); 3) теорія міжнародних відносин, предметом якої є система міжнародних відносин, проблема воєн, геополітична тематика; 4) теорія соціального управління (прийняття управлінських рішень, політичний маркетинг і менеджмент); 5) політичні ідеології (історія і генеза політичних теорій, особливості ідеологічних доктрин).

*Методи науки про політику.* На першому етапі розвитку політології в методологічному сенсі переважав своєрідний універсальний підхід. Починаючи з середніх віків наукові дисципліни поділяються на природничі та моральні. Згодом термін “моральні науки” зусиллями А.К. Сен-Сімона і соціолога О. Конта, які акцентують свої дослідження на відносинах між людьми у суспільстві, трансформується в термін “соціальні науки”. Об'єктом дослідження останніх, нарешті, стають суспільство і політична сфера в їх зв'язках і взаємозалежності. Виходячи, таким чином, з досить тісних взаємозв'язків науки про політику із суміжними суспільними дисциплінами (правом, соціологією, психологією, історією, етнографією тощо), логічним є висновок щодо використання політологією майже всіх методів з широкого арсеналу суспільних наук.

Умовно *методи політології* можна поділити на такі групи:

1. *Загальнологічні:* аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання.

2. *Теоретичні:* мислительний експеримент, математична формалізація тощо.

3. *Порівняльно-історичні*: історичний опис, конкретний аналіз, порівняльний, хронологічний, прогностичний та інші.

4. *Емпіричні, або біхевіористичні*. Свою назву дістали від англійського слова behavior — поведінка. Характеризуються як спосіб дослідження суспільно-історичних явищ з огляду на аналіз поведінки окремих людей та груп. Аналізу політичної поведінки передують отримання емпіричної інформації одним або кількома методами: спостереження, контент-аналіз документів, експеримент, анкетне опитування, соціометричний метод.

5. *Системні*, що характеризуються цілісним сприйняттям об'єкта дослідження і комплексним аналізом зв'язків елементів у межах політичної системи в цілому.

6. *Метод ухвалення рішень*: раціональний, змішано-скануючий тощо.

*Основні функції політології.*

1. *Описова*, суть якої полягає в констатації фактів політичної реальності, на підставі чого можна дістати відповідь, якою є ця реальність.

2. *Пояснювальна*, що дає змогу зрозуміти суть політичних явищ, причини їх виникнення, закономірності функціонування.

3. *Прогностична*, яка зводиться до передбачення, якою буде політична дійсність у майбутньому. Прогностичну політику поділяють на інструментальну (1 рік), тактичну (5—7 років) і стратегічну (25—30 років).

4. *Інструментальна*, яка полягає в розробці певних проєктів прийняття рішень для досягнення конкретного політичного результату.

5. *Ідеологічна*, яка орієнтує на вибір певної системи ідеологічних цінностей.

6. *Методологічна*, яка охоплює способи, методи і принципи теоретичного дослідження політики і практичної реалізації набутих знань.

7. *Світоглядна*, яка утверджує цінності, ідеали, норми, що характеризують цивілізовану політичну систему, політичну культуру соціальних суб'єктів.

8. *Політичної соціалізації*, яка забезпечує процес включення людини в політичну сферу суспільства і формування певного типу політичної культури.



9. *Організаційна*, яка полягає в опрацюванні рекомендацій для організацій, політичних інституцій, відносин, переговорних процесів тощо.

Предмет політології фіксується в її законах та категоріях. Чим чіткіше вони сформульовані та вивчені, тим визначенішим буде предмет політології. В політологічній літературі розрізняють три групи законів політичного життя. *Законои структури* визначають спосіб організації політичних систем, їх внутрішню визначеність і взаємозумовленість.

*Законои функціонування* — це суттєві, необхідні зв'язки між політичними суб'єктами в процесі їх тимчасових змін. *Законои розвитку* — це закони переходу від одного порядку взаємовідносин в системі до іншого, від одного стану структури до іншого.

Центральними категоріями політології є: *влада, політика, політична система суспільства, держава, демократія, політична культура, політична свідомість* та інші.

В структурі політології виокремлюють два рівні знань — емпіричний та теоретичний. *Емпіричний рівень знання* (тобто знання, що спирається на дані спостереження, експерименту та чуттєвий досвід), представлений *прикладною політологією*. Вона висвітлює практичні аспекти політичного життя, а саме відносини між державою і суспільством, суспільними групами, класами, політичними інституціями тощо. Важливе значення в цьому плані відводиться політичному маркетингу і політичному менеджменту. *Теоретичний рівень знання сфокусований у порівняльній та нормативній політології*. Порівняльна політологія передбачає розгляд політичних явищ через порівняльне вивчення теоретичних поглядів мислителів минулого й сучасного, різноманітних політологічних шкіл, а також через узагальнення історичного й сучасного політичного досвіду.

### 1.1.2. Політика як соціальне явище та об'єкт вивчення політології

Термін “політика” походить від давньогрецького слова “polis” (місто-держава) та його похідних “politike” (мистецтво управляти державою), “politea” (конституція) та ін.

В наукових словниках, спеціальній літературі можна знайти безліч підходів до трактування політики (наприклад, директивний, або силовий, розглядає політику як боротьбу за владу; функціональний трактує політику як управлінську діяльність щодо суспільства в цілому; комунікативний окреслює політику як один із засобів комунікації). Змістове трактування терміна “політика” також є неоднозначним: з одного боку — це заняття малодостойне і цинічне, з іншого — високоморальне і творче, притаманне “справжнім аристократам духу”.

У ґрунтовній статті “Покликання до політики” Макс Вебер так розмірковував з цього приводу: “Політика — це могутнє повільне буріння твердих пластів, яке здійснюють водночас із пристрасстю і з холодним окоміром. Справедливо кажуть, і весь історичний досвід підтверджує, що можливого ніколи не досягли б, якби у світі знову й знову не прагнули неможливого. Але той, хто на це здатний, мусить бути вождем, ба більше — він мусить бути, у найпростішому значенні слова, героєм. І навіть ті, хто не є ні тим, ні іншим, мають виробити в собі твердість духу, яку не зломить і крах усіх надій; вже зараз вони повинні озброїтись цим — інакше не зможуть здійснити навіть того, що можливе вже сьогодні. *Лише той, хто впевнений, що не похитнеться, коли світ виявиться, з його погляду, надто дурним або надто підлим..., лише той, хто, всупереч усьому, здатний сказати: “А все-таки!” — лише той має “професійне покликання” до політики*”.

Сучасні традиції вжитку терміна “політика” випливають із античного розуміння політики як вельми благородної справи — мистецтва державного управління, покликаного об'єднати суспільство для досягнення соціально значимих цілей. Отже,

*політика* — це організаційна, регулятивна і контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, головним чином спрямована на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля здійснення як власних потреб, так і соціально значимих цілей.

Виокремлюють два основні підходи у використанні терміна “політика”, які характеризують її як сферу людської діяльності; спрямування або способи діяльності (економічна, фінансова, соціальна, міжнародна політика тощо). Розглядаючи політику як сферу людської діяльності, можна тлумачити її так: 1) політика як діяльність на етичних засадах. Ця традиція започаткована Платоном і Аристотелем. Виходячи з такого трактування, метою політичної діяльності є справедливість, досягнення соціального порядку і стабільності; 2) політика як засіб досягнення егоїстичних цілей, коли мета виправдовує будь-які засоби її досягнення (макіавеллівський підхід); 3) ціннісно-нейтральне розуміння політики, що полягає у її раціональному, аналітичному тлумаченні, коли все регулюється правовими, соціальними нормами, загальнолюдськими цінностями.

Різноманітні підходи до трактування джерел політики, причин її виникнення та розвитку знайшли своє відображення в окремих концепціях політики. Їх можна звести до трьох: теологічних, натуралістичних і соціальних.

*Теологічні концепції*, які формуються починаючи з I тисячоліття до н.е., зводяться до божественного трактування політики. Вже Платон і Аристотель стверджували, що політика є результатом як божественних сил, так і людських прагнень. У Стародавньому Китаї вважали, що взаємозв'язок порядку небесного і земного здійснюється через імператора, який є наступником Бога на землі. У Стародавній Персії, де поширилося вчення Заратустри, суспільний процес розглядався як боротьба двох протилежних сил: Добра (царства світлого божества) і Зла (царства темного божества). На період Середньовіччя припадає панування теологічних концепцій Аврелія Августина та Фоми Аквінського, які твердили, що влада монарха від Бога і тому є вічною.

*Натуралістичні концепції політики* віддають пріоритет природним чинникам політики (природне середовище, геогра-

фічне розташування країни, біологічні дані індивідів, психологічні якості людини тощо). Складовими частинами натуралістичних підходів є географічні, біологічні та психологічні теорії політики.

*Соціальні концепції політики* базуються насамперед на розгляді політики як результату соціальних чинників. Залежно від того, якому чиннику віддається перевага, їх поділяють на соціально-економічні, правові, демократичні, соціально-культурні, культурно-антропологічні та ін.

У політиці виділяють три рівні її функціонування: *мегарівень* характерний для діяльності таких міжнародних організацій як Європейський Союз, ООН, НАТО тощо; *макрорівень* характеризує державу як ціле, державну владу, її структуру; *мікрорівень* охоплює окремі структури та організації (політичні партії, громадські організації тощо).

За типом (форма, взірець) політику поділяють на внутрішню і зовнішню. *Внутрішня політика* охоплює основні напрями діяльності держави щодо регулювання економічних, політичних, соціальних та інших відносин між людьми в суспільстві. Зовнішня політика спрямовується на забезпечення безпеки держави і покликана створювати сприятливі умови для досягнення основних завдань внутрішньої політики.

### 1.1.3. Зміст, особливості й завдання української політології

Українська політологія — це нова наука і навчальна дисципліна, яка почала свій процес становлення з 90-х років XX ст. *Предметом* української політології є сутність, форми, закономірності політичного життя українського суспільства, політика й політична система України в їх історичному розвитку. Сучасні дослідники пропонують наступну *періодизацію* української науки про політику:

- 1) період Київської Русі та Галицько-Волинської держави;
- 2) козацько-гетьманський (кінець XV ст. — до другої половини XVIII ст.);
- 3) дворянський (кінець XVIII — перша половина XIX ст.);

- 4) дореволюційний (1848-1917 рр.);
- 5) міжвоєнний (1918-1939);
- 6) післявоєнний (1945-1991);
- 7) новітній (з 1991 р.).

У Радянському Союзі *політологія як наука не визнавалася*. Від 1917 р. до кінця 80-х років на неї було накладено ідеологічне “табу”. Її називали “лженаукою”, “буржуазною наукою” тощо. Тривалий час забороненою і недоступною для читачів була наукова політологічна спадщина визначних українських вчених Михайла Драгоманова, В’ячеслава Липинського, Михайла Грушевського та багатьох інших. Це стосується і праць визначних російських дослідників минулого. Політологія в Україні, Росії та інших колишніх республіках СРСР дістала імпульс до бурхливого розвитку лише на поч. 90-х років ХХ ст. До цього часу були спроби лише окремих вчених надати політичній науці статус як окремої та необхідної для суспільства науки, але й вони інтенсивно гальмувалися владою, їм не давали можливості інституційно сформуватися. У 80-х роках, тобто ще в умовах існування СРСР, ряд вчених розвивали політологічну проблематику в філософії, політекономії, науковому комунізмі. Були опубліковані цікаві монографії, проводились науково-теоретичні конференції, уточнювався політологічний категоріальний апарат. Хоча їх вивчення мало догматичний, односторонній характер.

Інституціоналізація політології в Україні почалася, як і майже й у всіх республіках СРСР, в 1989 р. з постанови Вищої атестаційної комісії (ВАК) СРСР про введення відповідних спеціальностей. Політологію як навчальну дисципліну почали викладати в українських вищих навчальних закладах, були відкриті перші *кафедри політології* при Київському, Одеському, Дніпропетровському, Харківському, Львівському університетах та інших освітніх закладах, починається підготовка спеціалістів з даного профілю.

В 1990 р. були відкриті *аспірантури* в Київському університеті ім. Т.Шевченка. Пізніше з інтервалом у кілька місяців відкрилися *аспірантури* й *докторантури* в багатьох університетах обласних міст (насамперед, Львові, Одесі, Харкові).

Але активна підготовка досліджень і регулярні захисти дисертацій в Україні починаються тільки з 1994 — 95 років. За-

гальна ситуація в українській політичній науці після розпаду Радянського Союзу була досить складною. Економічний спад і непродумана політика представників влади стосовно освітньої і наукової сфери призвели до того, що авторитет, суспільна значимість науки в перші роки після незалежності продовжували залишатися дуже низькими. Такий стан справ в українській науці тривав до середини 90-х років, але відтоді з кожним роком кількість дисертацій, що захищають, починає збільшуватися. Станом на 10 серпня 2007 р. захищено та затверджено ВАКом України 742 дисертаційні праці на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата політичних наук.

В цілому напрями наукових досліджень і спектр захищених в Україні дисертацій з політичної науки відповідають основним компонентам, змісту та структурі політичної науки, що були окреслені 1948 року на Міжнародному колоквиумі в Парижі. Захист дисертаційних робіт з політичних наук в Україні здійснюється з п'яти наукових *спеціальностей*:

- 23.00.01 — теорія та історія політичної науки;
- 23.00.02 — політичні інститути та процеси;
- 23.00.03 — політична культура та ідеологія;
- 23.00.04 — політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку;
- 23.00.05 — етнополітологія та етнодержавознавство.

*Спеціалізовані вчені ради* по захисту дисертацій з політичної науки працюють переважно в Києві. Крім столиці, спеціалізовані вчені ради працюють в регіональних центрах — Одесі, Львові, Харкові, Дніпропетровську, Чернівцях.

Заявили про себе *наукові установи*, що досліджують політичні проблеми: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень та Інститут держави і права ім. В.Корецького, Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД), Інститут проблем міжнародної безпеки та ряд аналітичних центрів. Плідно працюють Український центр економічних і політичних досліджень (УЦЕПД) ім. О. Разумкова, який видає журнал “Національна безпека і оборона”; Український національний центр політичних досліджень (УНЦПД), метою діяльності якого є сприяння формуванню в Україні інститутів громадянського суспільства, партій, профспілок, інших недержавних організацій, а також поглиблення взаємодії держави і цих

інституцій; громадська організація “Лабораторія законодавчих ініціатив”, головним завданням якої є підготовка методичних матеріалів та проведення експертних оцінок з питань державної політики та законодавства. Центром видається часопис “Парламент”.

В Україні існують *професійні асоціації політологів*: Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоціація молодих політиків і політологів України. Безперечно, що створення всеукраїнського об’єднання політологів відповідно до світових стандартів, активні контакти з міжнародними інституціями з політичної науки сприятимуть зростанню авторитету української політичної науки.

В Україні виходить чимало політологічних *часописів та періодичних видань*, де публікуються статті з різних проблем політичної науки: “Віче”, “Гене́за”, “Грані”, “Державність”, “Політика і час”, “Політична думка”, “Політичний менеджмент”, “Сучасність”, “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, “Людина і політика”, “Політика і культура”, культурологічний часопис “І” та ін.

Практично кожен національний університет має свій “*вісник з політології*”. Зокрема, регулярно виходять друком “Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія”, “Наукові записки Києво-Могилянської академії. Політологія”, “Вісник політології Національного університету ім. В.Каразіна” (м. Харків), “Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія”, “Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія” та інші.

Систематичний аналіз статей і нових монографій з політичної науки в Україні щомісячно здійснюється в реферативному журналі “*Політика. Політичні науки*”. Видання реферативного журналу є показником становлення й диференціації структури політичної науки, класифікації зростаючого обсягу знань.

З розвитком електронної мережі Internet інтенсифікуються комунікації в полі політичної науки. Українські політичні журнали, наукові центри, кафедри створюють web-сторінки, які постійно оновлюються, подають актуальну інформацію про графіки проведення конференцій, семінарів, здійснення проєктів, вміщують електронні версії публікацій з політологічної

проблематики. Безумовно, все це спрощує доступ до потрібної інформації, інтенсифікує зв'язки між науковцями, викладачами, студентами. Хоча українським користувачам бракує сайту з політології, орієнтованого на аналіз як поточної політики, так і загальних теоретичних проблем політичної науки. Іntenсифікація комунікації усередині політичної науки сприятиме зростанню дослідницького рівня й формуванню активного наукового співтовариства в Україні.

*Особливості української політології* полягають в наступному.

По-перше, особливість вітчизняної політології полягає в тому, що протягом усієї своєї історії вітчизняна політична думка розвивалась самотужки, на основі специфічних, національних традицій.

По-друге, українська політична наука впродовж тривалого часу розвивалась в єдиному руслі з угорським, польським, чехословацьким, російським та радянським державознавством, оскільки українські землі протягом віків перебували у складі різних імперій та держав. Не викликає заперечень також твердження, що чужі політичні системи суттєво впливали на формування поглядів і концепцій українських мислителів.

По-третє, Україна практично не мала практики власної державності. Таким чином, за досить короткий термін в Україні вже закладені основи сучасної української політичної науки.

*Основні завдання української політології* зводяться до наступного:

1) розробка теоретико-методологічних засад української політології;

2) фундаментальне теоретичне обґрунтування сутності й шляхів побудови суверенної, демократичної, правової держави;

3) теоретичне обґрунтування національної демократичної доктрини;

4) вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації суспільства;

5) створення об'єктивних політичних портретів українських князів, гетьманів, політичних діячів нової та новітньої доби;

6) формування на вітчизняному ґрунті субдисциплін політичної науки (етнополітології, порівняльної політології, політичної конфліктології, політичної історії, партології та ін.);



7) виокремлення, наповнення змістом і практична апробація основних сегментів прикладної політології.

“Ключовим завданням політології, — відзначив професор *Фелікс Рудич*, — є навчально-просвітницька діяльність, формування високої політичної свідомості та політичної культури громадян, зокрема — молодого покоління. У цих процесах політологія як навчальна дисципліна має надзвичайно велике значення. Йдеться передусім про поширення політологічних знань по вертикалі, тобто про підготовку професійних політиків, парламентаріїв, працівників державного апарату. Не менш актуальною і такою ж складною проблемою є поширення політичних знань по горизонталі: серед найширших верств населення, учнівської і студентської молоді, усіх соціальних груп, партій, рухів і організацій... Ґрунтовно вивчивши основи політології, випускник, зрештою, має відчувати себе повноцінним громадянином, реальним творцем справжньої демократії, має вміти професійно оцінювати реалістичність (чи утопічність) здійснюваної політичної модернізації і тим самим стати на шлях творення політичної філософії життя, формування правової свідомості, активної громадянської позиції...”.

## **1.2. Основні школи і напрями розвитку сучасної політології**

### **1.2.1. Англосаксонська школа в політології**

Термін “англосаксонська школа” об’єднує становлення і розвиток політичної науки у *Сполучених Штатах Америки* та *Великій Британії*.

Організаційне становлення політології в США відбулося наприкінці XIX — на початку XX століття, коли науку почали викладати в американських університетах, почала діяти Американська асоціація політичної науки, стали публікуватися спеціалізовані видання.

У період між Першою та Другою світовими війнами політичні дослідження в США стали користуватися підтримкою

приватного бізнесу. Насамперед, фінансувалися програми аналізу громадської думки, дослідження щодо електоральної поведінки. Це стимулювало утворення близько тридцяти науково-дослідницьких центрів.

На розвиток американської політичної науки упродовж перших десятиліть минулого століття найбільше вплинули теоретичні підходи та методологія досліджень, запропоновані європейськими соціологами Г. Москою, В. Парето, Р. Міхельсом, М. Вебером. Саме тому політичну науку в США викладали, насамперед, у формі *політичної соціології*.

Найбільш відомим політологом першої половини ХХ століття є *Артур Фішер Бентлі*. У праці “Процес керівництва. Вивчення громадських рухів” (1908) Бентлі робить припущення, що діяльність людей у політиці завжди визначається їх реальними інтересами і структурується через “*групи інтересу*”, тобто неформалізовані об’єднання осіб, які поділяють одні й ті самі інтереси. Артур Бентлі запроваджує у науковий обіг термін “*політичний процес*”.

У США був сформований також перший методологічний підхід до дослідження політичних інститутів, явищ та процесів, який за назвою Чиказького університету, де він був розроблений, дістав назву *Чиказька школа в політології*. Її засновником у 20-х роках минулого століття став *Чарльз Мерріам*, якому належить своєрідна “біблія” американської політології міжвоєнного періоду — праця “Сучасний стан політичної науки” (1931).

Основна заслуга Чиказької школи полягає в тому, що її представники на основі конкретних емпіричних досліджень обґрунтували, що справжній розвиток політичного знання є можливим лише за допомогою використання методології міждисциплінарних досліджень із використанням кількісних методів, а також при умові організованої інституційної та фінансової підтримки наукових студій.

З 40-х років ХХ століття домінуючою методологією дослідження сфери політики стає *біхевіоризм*. “Поведінкову революцію” прийнято датувати 1944 роком, коли вчені Колумбійського університету на чолі з *Полем Лазарсфельдом* опублікували перше академічне комплексне дослідження виборів у представницькі органи американських штатів, у

якому основна увага приділялася поведінці окремих виборців.

Незважаючи на відмінності між різними течіями біхевіоризму, об'єднуючими є такі принципові положення:

1) використання не пов'язаних між собою абстрактних тверджень, які можна перевірити емпірично;

2) пояснення цих фактів через причинно-наслідкові зв'язки (“стимул — реакція”);

3) основними методами збору фактів є опитування громадян і аналіз статистичних даних.

Причина популярності “поведінкових” досліджень пояснюється, насамперед, попитом на них у середовищі підприємців, котрим необхідна була інформація, яким чином краще продати свою продукцію, та політиків — які були зацікавлені в інформації про інтереси та поведінкові наміри своїх виборців.

Після Другої світової війни біхевіористський підхід в США застосовується в дослідженні різних сфер політики, а також у *вивченні міжнародних відносин*.

Провідними центрами міжнародних студій стають Йельський, Гарвардський, Колумбійський університети, Масачусетський технологічний інститут. Поряд з традиційними для дослідження міжнародних відносин дисциплінами — міжнародне право, історія дипломатії — у навчальні плани у цих навчальних закладах включаються нові курси, а саме політичної економії, дослідження громадської думки у зарубіжних країнах, політичної культури.

У 60—70-х роках минулого століття політична наука в Сполучених Штатах Америки набула статусу академічної дисципліни, а спеціальність політолога — характеру сучасної, престижної та універсальної професії. На кінець 70-х років кількість членів Американської асоціації політичних наук становила близько 10 тисяч осіб.

У цей період і аж до сьогоднішня поряд із дослідженням електоральної проблематики, міжнародних відносин найбільш популярною тематикою американської політології стає *демократія*.

Найбільш відомими теоретиками сучасної демократії в США є Роберт Даль, Джовані Сарторі, Арендт Лейпхардт. Водночас популярні концепції демократизації недемократич-

них режимів розробили *Лері Деймонд, Філіп Емітер, Збігнєв Бжезинський, Самюель Гантінгтон*.

Наприкінці ХХ століття відбуваються зміни і в методології політичної науки — біхевіористський підхід піддається критиці за надмірний емпіризм, нової популярності здобуває нормативний підхід до дослідження політичних проблем.

Великої популярності набули дослідження у сфері такої субдисципліни як порівняльна політологія. Здійснюються порівняльні дослідження сучасних політичних інститутів, держави, публічної політики, зовнішньої політики різних держав. Методологію компаративних досліджень розробляють такі відомі вчені як *Адам Пшеворський, Сідней Верба, Матей Доган*.

У Великій Британії, без сумніву, серед усіх європейських країн відчувається найбільший вплив американської політичної науки. Недарма британська політологія є інтегральною частиною єдиної англосаксонської школи.

Водночас у методології та проблематиці політичних досліджень цих країн є і значні відмінності. У Великій Британії вплив біхевіоризму ніколи не набував такого розмаху, як у США. Більшість досліджень британських вчених мають нормативний характер, а серед предметних сфер найбільш популярними є методологія політичної науки та політична філософія.

Саме британський вчений австрійського походження *Карл Поппер* піддав сумніву такий методологічний принцип біхевіоризму як принцип верифікації, тобто визнання необхідності підтвердження істинності чи неістинності будь-якого твердження. Поппер взамін запропонував критерій фальсифікації. Цей принцип він пояснив за допомогою відомого прикладу: “Якщо ми не можемо знайти хоча би одного чорного лебедя, то можна стверджувати, що всі лебеді білі”.

Політологи Великої Британії є “піонерами” у дослідженні такої важливої проблеми як “*корпоративна держава*” та явища *корпоративізму* в цілому. Для корпоративної держави, яка заснована на теорії ліберального корпоративізму, характерним є існування специфічних інститутів (консультативні комітети, ради), що складаються з представників груп інтересу (бізнесу, профспілок) та уряду і несуть спільну делеговану відповідаль-

ність за здійснення державного управління. Політичні партії в такій державі відіграють меншу роль.

Інноваційність британської політичної філософії кінця XX століття полягає також у спробі сучасного філософського осмислення феномену *громадянського суспільства*. Вчений *Джон Кін* у працях “Громадянське суспільство і держава”, “Демократія і громадянське суспільство” обґрунтовує практичне і навіть інструментальне значення концепції громадянського суспільства. На його думку, саме громадянське суспільство є найбільш дієвим інструментом консолідації демократії у поставторитарних державах.

Окрім того, британська політична філософія відома завдяки працям *Ентоні Гідденса*, зокрема “Класова структура сучасних суспільств” (1975), “Організація суспільства: нарис теорії структуризації” (1984).

Гідденс вважає, що західний світ з XVII століття розвивався в руслі Модерну, основними інститутами якого є:

- 1) капіталізм (товарне виробництво, приватна власність на капітал, наймана праця, класова система);
- 2) індустріалізм (використання величезних енергетичних ресурсів та машин для виробництва товарів);
- 3) нагляд (здатність спостерігати за поведінкою підданих);
- 4) контроль над інструментами насилля, включно військової сили;
- 5) національна держава.

Ці риси створили передумови для раціонального способу організації суспільства (наприклад, запровадження інституту бюрократії), а також раціоналізації погляду на історію, тобто пошуку в ній закономірностей, які пояснюють сьогодення.

Однак, Гідденс робить висновок, що епоха Модерну закінчилася, оскільки розвиток суспільства вийшов з-під контролю. Сучасну епоху можна охарактеризувати як “постмодерн”, а сучасне суспільство як “суспільство ризику”.

Таким чином, можна стверджувати, що для англосаксонської школи притаманними є схожі характеристики метрологічного підходу, теорії політичної науки. Водночас існують значні відмінності у тематиці політичних досліджень.

### 1.2.2. Характерні риси французької школи в політології

Французька політична наука має витоки в конституційному праві, яке на початку XX століття зазнало реформ під впливом розвитку соціології. Окрім того, на розвиток суспільних наук у Франції мала великий вплив ідеологія анархо-синдикалізму та реформістського соціалізму.

Одним із французьких правознавців, які започаткували розвиток політичної науки на початку XX століття, був *Леон Дюгі*. У п'ятитомному підручнику “Курс конституційного права” (1921—1926) Дюгі на основі тези про соціальну солідарність, яка була запропонована засновником позитивізму Огюстом Контом, вказує, що влада — це соціальний факт, а не право. Вона стає правом лише в міру відповідності нормі солідарності (так звана “соціальна норма”).

Дюгі також був критиком інституту парламентаризму, оскільки система представницьких органів не представляє волю народу, а підміняє її. Представницьку державу повинна замінити корпоративна держава, яка буде будуватися на основі синдикатів, тобто об'єднань власників та найманих робітників однієї галузі, а також враховуючи соціальну норму.

Солідаризм Дюгі став вихідним пунктом для формування теорії та методології *інституціоналізму*, які були найбільш популярними у політичній науці Франції упродовж XX століття.

Одним із засновників інституціоналізму прийнято вважати *Моріса Оріу*, якому належить праця “Теорія інституту і її основи. Нариси соціального віталізму” (1925).

На думку Оріу, інститут — це ідея справи чи починання, що реалізовується у соціальному середовищі і підкріплена за допомогою юридичних норм. Для реалізації такої ідеї створюється певна структура органів влади, а також формуються відносини між зацікавленими групами людей, які регулюються за допомогою певних процедур.

У 30-х роках XX століття інший французький суспільствознавець, а саме *Жан Бурдо*, почав досліджувати проблему форму-

вання власне *політичних інститутів*. До переліку таких інститутів, на його думку, належать не лише ті, які регламентуються правом, але й такі, що правом ігноруються: політичні партії, групи інтересу, громадська думка, пропаганда, преса та інші.

Організаційне становлення політичної науки у Франції відбувається після закінчення Другої світової війни, коли були створені Національна адміністративна школа, Інститут політичних досліджень при Паризькому університеті, Національний фонд політичних наук, трохи пізніше — Французька асоціація політичних наук, почав публікуватися у 1951 році “Французький журнал політичної науки”.

Найбільш популярними темами для дослідження французькими політологами були проблеми:

1) сутності та закономірностей функціонування політичних партій, партійних систем;

2) типології політичних систем і політичних режимів.

Одним із найбільш відомих французьких політологів другої половини XX століття є *Моріс Дюверже*. Визнання йому принесла праця “Політичні партії” (1951), в якій автор здійснює аналіз:

1) структурно-функціональних особливостей партій;

2) особливості становлення та розвитку партій як політичних інститутів;

3) взаємозв’язку партійної, парламентської та виборчих систем.

Дюверже також розробив *теорію політичного режиму* як сукупності політичних інститутів, які діють в даній країні в даний момент часу.

Іншим французьким дослідником, котрий зробив внесок у розробку теорії політичних режимів, був *Реймон Арон*. У праці “Демократія і тоталітаризм” (1965) він стверджував, що розпочинається формування єдиного індустріального суспільства, яке має два варіанти політичного режиму: західну демократію та радянський тоталітаризм.

Найбільший конфлікт сучасної цивілізації Арон вбачав у конфлікті між вимогами індустріального суспільства (централізація, ієрархія, дисципліна) та нормами демократії (свобода, рівність).

Всередині XX століття у Франції також набула поширення *структуралістська методологія* аналізу суспільних явищ,

зокрема в інтерпретації політичного антрополога *Клода Леві-Строса*.

У праці “Структурна антропологія” (1958, 1973) Леві-Строс формулює основні положення структуралізму, а саме:

1) при вивченні культури треба звертати увагу не стільки на конкретні явища, скільки на структури взаємозв’язку між ними;

2) культурні феномени треба вивчати синхронно (тобто в одному часовому вимірі), а не діахронно (у послідовності);

3) пріоритет належить структурам, а не суб’єктам.

Водночас, Леві-Строс стверджував, що структурний підхід можна застосувати при аналізі не лише культури, а й усіх інших соціальних сфер, включно політики.

Майже одночасно у 60 — 70-х роках ХХ століття у Франції формуються ідеї *постструктуралізму*. Відповідно до них, суспільство повинно бути вільним від будь-яких інтелектуальних авторитетів, схем, “структур”, які пояснюють причинно-наслідкові зв’язки між різними явищами та процесами.

Найбільш відомим постструктуралістом, який застосовував цю методологію до аналізу політичних феноменів, був *Мішель Фуко*.

У праці “Нагляд і покарання” (1975) Фуко стверджує, що екзистенційним аспектом влади є примус та насильство, які здійснюються суб’єктом, що панує над підлеглими.

Це насильство може бути завуальованим і приймати форму законів, неписаних політичних норм. Сучасна форма влади є “владою знання”, оскільки потенційний носій влади підпорядковує собі інших людей за допомогою знання. Найбільшою владою користуються люди, які мають найбільше знань, — технократи.

В історії Фуко не побачив прогресу: сучасне суспільство відрізняється від примітивного лише різною системою панування.

Таким чином, можна стверджувати, що упродовж ХХ століття домінуючими теоретико-методологічними підходами французької політичної науки були інституціоналізм, структуралізм та постструктуралізм, а найбільш популярними залишались теми партій, партійних систем, політичних систем і режимів, феномену влади.



### 1.2.3. Становлення та розвиток німецької школи в політичній науці

Розвиток німецької політичної науки у XX столітті відбувався під впливом:

- 1) німецької класичної філософії;
- 2) теорій пангерманізму, зверхності німців над іншими націями;
- 3) сприйняття політичної науки як складової частини комплексу суспільних дисциплін (конституційного права, політичної економії, філософії та історії).

Остання традиція була закладена *Максом Вебером*, праці якого мають міждисциплінарний (філософський, історичний, соціологічний, політико-економічний) характер. У Німеччині у період між Першою та Другою світовими війнами термін “політична наука” не вживався.

Найбільш відомим політологом міжвоєнного періоду був *Карл Шмідт*. У своїй найбільш відомій праці “Поняття політичного” (1932) Шмідт розробляє концепцію сфери політики (“політичного”) як антагонізму між “друзями” та “ворогами” у поглядах, намірах та діяльності. Державна влада заснована на антагонізмі у внутрішній політиці і вічній настороженості у міжнародних справах. Основним завданням влади є визначення “друзів” та “ворогів” всередині та ззовні країни. Шмідт використовував багато положень праць англійського філософа XVII століття Томаса Гоббса, зокрема сприйняття політики як “війни усіх проти всіх”.

На думку Шмідта, до застарілих суспільних та політичних інститутів слід віднести ліберальну демократію, правову державу, парламентаризм та політичні партії, які дбають про корпоративні інтереси. Шмідт зауважував, що оптимальним є існування держави, яка заснована на політичній єдності і спільності і є здатною визначати “друзів” та “ворогів”. Такий інститут можна назвати *тотальною державою*, оскільки вона є тотожною самому суспільству і утворює єдність нації.

Утвердження нацизму в Німеччині в 30-і роки XX століття не сприяло розвитку суспільних наук, тож більшість відомих вчених емігрували до США, інших країн Європи.

Організаційне оформлення і утвердження політології як академічної дисципліни відбулося лише в 60-х роках XX століття. Однак у середовищі німецьких вчених до цього часу існує декілька підходів до визначення предмета політології:

1. Політична наука як державознавство (вивчення державних інститутів в динаміці).

2. Заперечення єдності політичної науки, існування комплексу “політичних наук”, до складу яких входять історія, соціологія та політична економія.

3. Політична наука як розділ соціології.

Найбільш популярною проблематикою є дослідження теорій політики, політичних інститутів, порівняння державних інститутів.

Серед німецьких політологів найбільш відомими у другій половині XX століття стали вчені, об’єднані в так звану “*франкфуртську школу*”, що виникла навколо Інституту соціальних досліджень у Франкфурті. Частина вчених, зокрема *Герберт Маркузе*, після Другої світової війни залишилися в еміграції в США, інші, включно *Теодор Адорно*, сприяли відродженню школи власне на теренах Німеччини.

Представники Франкфуртської школи, які за ідеологічними переконаннями є неомарксистами, стали засновниками *критичної теорії* аналізу суспільних явищ. Критика спрямована, насамперед, на класичний марксистський підхід, який пояснював усі явища суспільного життя з точки зору економічного детермінізму. Школа також критикувала позитивізм через заперечення ним можливості використання ціннісного підходу до аналізу суспільних явищ.

“Франкфуртці”, в свою чергу, запропонували пояснювати феномен соціальної та політичної влади, враховуючи культурні цінності, притаманні суспільству. До особистості сучасна влада застосовує не економічні чи правові санкції, а, насамперед, культурні репресії.

Об’єктом критики стала, насамперед, “культурна індустрія”, тобто раціоналізовані бюрократичні структури на кшталт телебачення, радіо, ЗМІ, які контролюють культуру. Ця інду-

трія виконує функцію умиротворення, отупіння людей, яких бомбують однотипною, дозованою культурною продукцією.

Найбільш відомим сучасним представником Франкфуртської школи є *Юрген Хабермас*. У своїх роботах “Структурна зміна громадськості” (1962), “Пізнання та інтерес” (1968), “Теорія комунікативної дії” (1981), “Фактичність і значущість” (1992) Хабермас формулює концепції “*політично активної громадськості*” та “*деліберативної демократії*”.

Хабермас вважає, що сучасний демократичний процес розвивається навколо діяльності політичних партій, представницьких органів влади. Громадськість виконує роль бездіяльного глядача, лише опосередковано включеного у процес політичної комунікації.

Альтернативою може бути розвиток базових неформальних структур “активізованої громадськості”, в яких є можливим вільне, непадконтрольне формальним політичним інститутам, обговорення найважливіших політичних питань, вироблення цілей та ідеалів соціального та політичного життя.

Водночас “деліберативна демократія” (з лат. “*deliberato*” — обговорюю, дискутую) є співтовариством вільних індивідів, які у відкритому всім комунікативному просторі, вільному обговоренні основних тем і проблем суспільства визначають форми свого вільного життя.

Отже, німецька школа в політології через об’єктивні причини сформувалася пізніше, аніж інші національні школи, і до цього часу для неї є притаманними строкатість у розумінні предмета політичної науки. Водночас представники Франкфуртської школи запропонували альтернативні соціально-політичні теорії розвитку сучасного суспільства і демократичного режиму.

#### 1.2.4. Основні напрями розвитку зарубіжної політичної науки наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття

В останню чверть ХХ століття у політичній науці відбувається відродження досліджень у сфері *політичної філософії*, які майже не проводилися упродовж попередніх десятиліть.

Основна увага політичних філософів була зосереджена у двох сферах, а саме у формулюванні теорій:

- 1) справедливості;
- 2) демократії.

Дослідження першої проблеми започаткував американський філософ *Джон Роулз* завдяки праці “Теорія справедливості” (1971).

Роулз розглядає справедливість як співвідношення між свободою та рівністю. Проблема справедливості, насамперед, полягає у правильному розподілі плодів співпраці між членами суспільства. Для цього необхідним є вироблення правильних процедур розподілу суспільних благ, тобто засад “процедурної справедливості”.

Також сучасна політична філософія займається виробленням теорій достойного життя, добра (включно політичного), природи політичного співтовариства, сутності громадянських чеснот.

Інша важлива проблема, яка розглядається сучасною політичною філософією і теорією політики, — це *теорія демократії*.

Сучасні теорії демократії розглядають громадян не лише як носіїв певних прав чи як об’єкт впливу з боку держави, але і як потенційних активних учасників прийняття політичних рішень.

Основна увага почала приділятися таким поняттям як “свобода особи” та “громадянська участь”. Свобода особи, здебільшого, розглядається як відсутність домінування та позитивна здатність до самореалізації та самовизначення.

Основи сучасної теорії партиципаторної демократії (“демократії участі”) були закладені американкою *Керол Пейтман* у

праці “Участь і теорія демократії” (1970). На її думку, демократичний ідеал полягає, насамперед, в активній участі громадян у процесах обговорення та прийняття рішень з найбільш важливих питань суспільного життя. Принцип демократичної участі має поширюватись і на недержавні суспільні інститути, в яких люди можуть безпосередньо виражати свою волю.

Критика елітарних теорій демократій була підтримана й іншим американським політологом — *Джейн Мансбрідж* у праці “По іншу сторону демократії суперництва” (1980). Авторка запропонувала модель унітарної демократії, за якої учасники демократичного процесу прагнуть до досягнення загального блага шляхом спільного обговорення проблем, що виникають. Моделі унітарної, а також деліберативної (Ю. Габермас) демократії залишаються предметом обговорення на початку XXI століття.

Характерними рисами політичної теорії на зламі XX — XXI століть також є розвиток *феміністичної політичної теорії*, *постмодерністського підходу в дослідженні політичних феноменів*, а також нове осмислення феномену “громадянського суспільства”.

Прибічники феміністичної теорії політизують соціальне начало людини, вказуючи на конфлікт між сферами “особистого” та “суспільного” у житті людини. Таким чином, пропонується віднести проблему особистих, сімейних та гендерних відносин, які проявляються на роботі, у сім’ї, у приватному житті людини, до проблем політичних.

До числа сучасних суспільствознавців-постмодерністів можна віднести британця *Ентоні Гідденса*, французів *Мішеля Фуко*, *Жака Дерріда*, *Жана Бодрійара* та інших.

Постмодерністи переосмислюють феномен влади і розуміють її, насамперед, як культурний феномен. Також велику роль у політичному житті, на їх думку, відіграє мораль, яка опосередковано визначає політичні та правові норми.

Найбільш відомими сучасними теоретиками громадянського суспільства є британець *Джон Кін*, американці *Джон Коен*, *Ентоні Арато*.

На їх думку, громадянське суспільство об’єднує людей за принципом добровільної асоціативної діяльності. В нього входять громадські об’єднання, некомерційні організації сфери

послуг, тобто ті інститути, які не пов'язані з державою чи приватними економічними структурами.

Для функціонування громадянського суспільства необхідною є сильна ліберальна держава, яка захищає свободу слова, зборів та асоціацій. Автори розглядають громадянське суспільство як арену боротьби за поглиблення та радикалізацію демократії. Його вплив на державу має бути розширено за рахунок скорочення бюрократичних функцій останньої і розширення тих сфер суспільного життя, які перебувають у сфері впливу добровільних масових організацій.

Таким чином, упродовж кінця XX — на початку XXI століть надзвичайно популярними в середовищі вчених-політологів стають філософські проблеми справедливості, засад демократії, ролі громадянського суспільства у прогресі демократичного врядування, нетрадиційний феміністичний підхід до сутності політичного.

## 1.3. Політична влада

### 1.3.1. Сутність і походження феномену влади

Об'єктом політики є влада. Соціальна влада виникає разом із людським суспільством як його невід'ємний і необхідний елемент. Причинами її появи були: потреба самозбереження соціуму, необхідність у продовженні людського роду, об'єктивна неоднорідність соціальної структури будь-якого суспільства, потреба у колективному (суспільному) характері праці, персональні переваги людей у певних сферах життя. Влада є однією з фундаментальних засад політичного розвитку суспільства. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер, існує всюди, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей (сім'я, плем'я, держава), тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, забезпечує його розвиток, єдність, керованість, слугує важливим фактором організованості і впо-

рядкованості соціуму. Відносини влади спостерігаємо в сім'ї, у школі, на роботі, у війську, в політичній організації. Важливим фактором появи влади є психологічний, сутність якого полягає у тому, що деякі люди за своєю природою схильні до домінування над іншими людьми. І водночас є люди, які почуваються більш комфортно і спокійно, коли ними керують.

Галузь політичної науки, яка досліджує владу, називається *кратологією*. Вагомий внесок у розвиток теорії соціальної влади зробив М. Вебер, котрий розумів владу як здатність суб'єкта утверджувати у сфері соціальних відносин власну волю, незважаючи на опір. Сутність влади і полягає у здатності нав'язувати іншим свою волю і відповідну цій волі поведінку. Політологи по-різному тлумачать поняття "влада". В узагальненому розумінні *влада* — це здатність підкоряти своїй волі когось, право і можливість управляти та розпоряджатися діями інших людей, впливати на їх долі та поведінку, домагатися від них виконання певних рішень, наказів і розпоряджень за допомогою авторитету, волі, закону, примусу і сили.

*Соціальна влада* — це завжди відносини не менше як двох сторін, які передбачають можливість для однієї сторони (індивідуального чи колективного суб'єкта влади) давати розпорядження іншій стороні (індивідуальному чи колективному об'єкту влади) за умови, що той, хто дістав таке розпорядження, повинен його виконати.

Владні відносини завжди ґрунтуються на певних суспільних нормах (моральних, правових, політичних), що зобов'язують того, кому адресоване розпорядження, підкорятися та передбачають можливість звернутися до санкцій тому, хто здійснює владу, якщо його накази не виконуються. Норми та санкції (з лат. — суворе розпорядження, постанова) — атрибути суспільної влади.

За своєю структурою соціальна влада поділяється на два основні елементи: політична і неполітична. Перша охоплює державну (законодавчу, виконавчу, судову), партійну, владу громадсько-політичних організацій і рухів. Друга включає в собі особисту, сімейну, владу громадських організацій, неформальних лідерів, об'єднань, груп.

Соціальна влада визначається економічними відносинами, тобто базисом суспільства. Однак вона не може існувати поза

волею і свідомістю людини. **Воля** є важливим елементом (джерелом) будь-якої соціальної влади. Це зумовлено тим, що влада у дії означає, з одного боку, передавання (нав'язування) владарюючими своєї волі підвладним, а з другого — підкорення підвладних цій волі. Воля міцно поєднує владу з її суб'єктом: влада належить тій соціальній спільності або особистості (групі осіб), воля якої у ній втілена. Безсуб'єктної влади не існує. Ось чому у кратології важливе місце займають два взаємопов'язані поняття, з політико-психологічним ухилом — “воля до влади” і “владарюючий суб'єкт”, який є першоджерелом, першоносієм влади. Воля формує цілеспрямованість та наполегливість суб'єкта влади, робить владу активною. Без волі влада неієздатна. Слабкість волі до влади породжує підкорюваність. Влада неможлива без об'єктів впливу, які їй підкоряються — індивідів, їх об'єднань, груп, класів, суспільства загалом.

Другим елементом (джерелом) влади є *знання*, якими повинні володіти суб'єкти влади у процесі її застосування. Знання наділяють владу передбачуваністю, компетентністю і планомірністю, надають їй цивілізованості.

Не менш важливим, ніж воля і знання, для визначення розуміння сутності влади є третій її складовий структурний елемент (джерело) — *сила*. Йдеться не про фізичну силу, хоча влада здатна проявляти себе і таким чином, а про силу в соціальному розумінні (“сила закону”, “сила звички”). Соціальна влада може бути слабкою, але позбавлена сили, вона перетворюється у фікцію, оскільки нездатна втілити владну волю у життя.

Влада буває сильною підтримкою, довір'ям широких мас, тобто спирається на силу авторитету. Владарюючий суб'єкт для нав'язування своєї волі підвладним часто використовує силу ідеологічного впливу, у тому числі й обман і популістські обіцянки. У той же час державна влада має предметно-матеріальні джерела сили — органи насилля, примусу, збройні організації людей.

Отже, визначальною рисою влади є — здатність владарюючих суб'єктів нав'язувати оточуючим свою волю, тим самим панувати над підвладними. Звідсіля випливає і негативний аспект влади, який проявляється у можливості зловживання нею та довільного її використання.



Різновидом соціальної влади є політична влада, навколо якої обертається політичне життя у будь-якій країні.

*Політична влада — це здатність суспільних груп чи індивідів впроваджувати у життя рішення, що виражають їхню волю і визначально впливають на діяльність, на поведінку людей та їх об'єднань, за допомогою волі, авторитету, права, насильства; це організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.*

Джерелом влади є політичне панування, яке постає як панування інтересу. Для завоювання влади необхідно спершу стати реальною панівною силою і завоювати владу, а далі — закріпити своє панування.

Найвищим і найрозвиненішим видом політичної влади є державна влада. Поняття “політична влада” за своєю сутністю ширше від поняття “державна влада”. По-перше, політична влада виникла раніше від державної, ще в додержавну добу. По-друге, не кожна політична влада є владою державною (наприклад, влада партії, громадських організацій і рухів), хоча будь-яка державна влада — завжди політична. По-третє, державна влада специфічна: тільки вона володіє монополією на примус, правом видавати закони тощо. Проте, окрім примусу, вона послуговується й іншими засобами впливу: переконанням, ідеологічними, економічними чинниками.

*Державна влада — вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення визначеної кордонами території.*

Державна влада передбачає наявність таких ознак (за проф. А. Колодій): 1) структурне розмежування суспільних груп на тих, хто здійснює владу (суб'єкти влади) і тих, стосовно кого влада здійснюється (об'єкти влади); 2) здійснення організованого і правовим чином урегульованого примусу; 3) використання адміністративного апарату; 4) поширення влади на певну, визначену кордонами територію, у рамках яких вона володіє ознаками суверенності (верховенства і неподільності).

В умовах громадянського суспільства, де функціонує розвинута правова система, політична влада має трояку форму проя-

ву — вона здійснюється у формі державно-політичної влади, влади муніципальних утворень і суспільно-політичної влади.

*Державно-політична (державна) влада* в межах державної території розповсюджується повсюдно й об'єктом своїм має все населення країни (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства, біженці). У федеральних державах вона поділяється на загальнофедеральну владу, владу суб'єктів федерації (країв, областей, республік, штатів і т. п.) і місцеву владу (управляючі, префекти). В унітарних державах розрізняють владу центральну і місцеву.

*Влада муніципальних утворень* має свої особливості. По-перше, їй притаманне поєднання публічних і громадських начал у формуванні та реалізації владних відносин. По-друге, вона має місцевий, локальний характер і розповсюджується лише на території конкретного муніципального утворення. По-третє, муніципальна влада є результатом безпосереднього прояву волі населення і спрямована саме на вирішення загальних справ місцевого значення.

Політичний характер влади муніципальних утворень зумовлений тим, що вона формується за участі певних політичних сил і відображає загальні інтереси населення території, використовує силу і важелі примусу, має право видавати і застосовувати нормативно-правові акти. Головною відмінною рисою державної влади на муніципальному рівні є форма її реалізації — місцеве самоврядування.

Особливість *суспільно-політичної влади* полягає у тому, що вона розповсюджується лише на членів конкретних політичних організацій (рухів) і здійснюється у межах членства.

Політична влада, вирішуючи покладені перед нею завдання, постійно впливає на суспільні процеси і сама проявляється в особливій формі відносин — *владовідносинах*, які утворюють своєрідну політико-правову тканину суспільства, оскільки вони регулюються правовими нормами. Через владовідносини політична влада поєднується з реальним життям, вони — основний канал її реалізації у соціальних процесах.

Внутрішню структуру владовідносин становлять — суб'єкт державної влади (владарюючий) й об'єкт влади (підвладні), а зміст утворює внутрішню єдність процесу передачі або нав'язування волі владарюючого підвладним і підпорядкуван-

ня (добровільне чи примусове) останніх цій волі. Сутність владовідносин полягає у тому, що одна сторона — владарюючий — нав'язує свою волю, зазвичай втілену у закон і юридично обов'язкову, іншій стороні — підвладним, спрямовуючи їхню поведінку і дії у русло, визначене правовими нормами.

*Суб'єктами* (ті, хто здійснює) політичної влади є політична еліта (лідери, панівні групи, класи) — організовано активна меншість суспільства, що монополізує владу. *Об'єктом* (стосовно кого) політичної влади є решта населення держави — як конкретний індивід, так і маси, які становлять більш-менш організовану більшість суспільства, що підпорядкована еліті.

Політична еліта у суспільстві одночасно і панує над масою, і виконує певні завдання щодо тієї ж таки маси: 1) еліта має право приймати рішення від імені всього народу, для регулювання суспільних відносин; 2) еліта контролює поведінку мас через позитивні і негативні санкції; 3) еліта, від виконання вищевказаних завдань, має престиж і певні привілеї у суспільстві порівняно з масами. Водночас, пануючи і виконуючи свої суспільні завдання, політична еліта, відповідно через делегувану їй частину суспільної волі, змушує підкорятись маси. Це підкорення проявляється через: 1) засвоєння змісту політичної волі еліти; 2) погодження (активного чи пасивного) з наказами еліти; 3) виконання наказів.

За іншою класифікацією владних суб'єктів їх поділяють на первинні (в республікансько-демократичних правліннях це народ — носій суверенітету і єдине джерело влади в державі) та вторинні суб'єкти влади — малі групи, представницькі колективи, партії, групи неофіційних інтересів, політичні лідери, громадяни і, наостанок, сукупним (колективним) носієм політичної влади є політична система держави. А об'єктом політичної влади, за цією класифікацією, визначено явища і процеси політичної сфери, на які спрямована дія суб'єктів політики.

Державна влада функціонує за політико-територіальним принципом. Це означає, що вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його у своїх підданих (у монархіях) або у своїх громадян (у республіках). Державна влада — суверенна, тобто верховна, самостійна, повна і неподільна в межах

державних кордонів та незалежна й рівноправна в зовнішніх зносинах.

Носіями влади є державні та інші політичні організації, органи й установи, утворені для реалізації інтересів політично домінуючих соціальних груп. Політичність державної влади означає її публічність, возвеличення над суспільством і виступ від імені суспільства, здійснення спеціальним апаратом професійних управлінців керування державою, забезпеченість примусом. Державна влада — завжди політична влада. Сутність державної влади полягає у тому, кому належить державна влада і чиї інтереси вона представляє і захищає. Це можуть бути група, верства, клас, більшість членів суспільства чи суспільство загалом. При цьому важливе значення мають *два фактори*: 1) кому належить влада та хто її здійснює (монарх, хунта, партійна еліта, демократично обрані органи влади); 2) якими способами і методами реалізується влада (диктатура, авторитаризм, демократія). Владні структури формуються і спираються у своїй діяльності на конкретну соціальну спільність і захищають її інтереси. Через об'єктивні умови державній владі будь-якого типу доводиться представляти інтереси всього населення даної країни та вирішувати загальносоціальні проблеми. Стійкість, стабільність та ефективність функціонування державної влади підвищується у міру розширення її соціальної бази, наближення характеристик держави і громадянського суспільства, переважання демократичних форм і методів при формуванні та здійсненні влади.

Засоби, що їх використовують або вони можуть бути використані для здійснення влади політичною елітою, називають *підставами* або *ресурсами політичної влади*. До них належать:

1. *Структурні ресурси* — закони, суд, державний апарат, партійна дисципліна, авторитет лідера, вплив регіональних владних структур.

2. *Психологічні ресурси* — страх, інтерес, віра, переконання.

3. *Матеріальні ресурси* — забезпечення матеріальних потреб, маніпулювання усілякими пільгами та привілеями, маючи на меті прихильність мас до влади та виконання ними її розпоряджень.

Серед множини причин, через які люди погоджуються добровільно підкорятися владі, існують дві найбільш очевидні *причини потреби у владі*:

1. Суспільство — це моральна спільнота, що утворюється і функціонує згідно з певними правилами. Чим краще владна верхівка створює і дотримується цих правил, тим охочіше населення їй підкоряється. Щоб бути визнаною, вона повинна утворюватися і функціонувати згідно з цими правилами.

2. Влада здатна створювати і розподіляти дуже важливі для всіх людей вартості — безпеку, порядок, стабільність, добробут. Тому люди усвідомлюють чи відчують потребу в урядових (владних) структурах і готові поступитися частиною своєї волі заради цих вартостей, сподіваючись, що влада буде справлятися зі своїми функціями більш-менш задовільно.

Кожна політична влада виконує ряд *функцій* у суспільстві:

1. *Регулятивна* — спрямовує політичну волю мас на регулювання життєдіяльності суспільства, правотворчість.

2. *Інтегративна* — полягає в об'єднанні соціально-політичних сил суспільства.

3. *Мотиваційна* — формує мотиви політичної діяльності, передусім загальнозначущі.

4. *Стабілізуюча* — націлює на стійкий розвиток політичної системи, громадянського суспільства.

### **1.3.2. Форми, види та механізм реалізації політичної влади**

*Основними формами політичної влади* є панування, політичне керівництво й управління. Панування — це абсолютне чи відносне підкорення одних людей іншими. *Політичне керівництво й управління* реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку.

Форми політичної влади розрізняють і за критерієм головного суб'єкта правління. До них належать:

1) *монархія* — єдиновладне (абсолютне чи обмежене) спадкоємне правління однієї особи — глави держави — монарха;

2) *тиранія (деспотія)* — одноосібне необмежене самовладдя, внаслідок насильницького захоплення влади, яке характеризується абсолютним свавіллям правителя та цілковитим безправ'ям народу;

3) *аристократія* — влада спадкової, родовитої, знатної меншості, привілейованого стану;

4) *олігархія (плутократія, тимократія)* — влада багатіїв, заможної, неродовитої меншості, яка підпорядковує собі державний апарат;

5) *теократія* — політична влада духовництва, глави церкви у державі;

6) *охлократія* — влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої, примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно;

7) *демократія* — влада народу на основі закону та гарантії прав і свобод громадян;

8) *партократія* — влада однієї партії, партійної номенклатури (верхівки) в державі;

9) *бюрократія* — влада чиновників, адміністраторів у державі; ієрархічно організована система влади державного апарату, наділеного специфічними функціями;

10) *технократія* — влада науково-технічної еліти (фахівців), керівників підприємств, менеджерів;

11) *меритократія* — влада найбільш обдарованих, гідних людей, в основу якої покладено принцип індивідуальних заслуг;

12) *автократія* — необмежене і безконтрольне самовладдя;

13) *анархія* — безвладдя держави; самоуправління громад, комун, сімей та інших первинних спільностей людей.

Відомий політолог і економіст Б. Гаврилишин вважає, що на сучасному етапі існує *три види влади*:

1) *Влада типу протизваги*. Така влада ґрунтується на індивідуалістсько-конкурентних цінностях та існує в країнах, де такі цінності переважають (англомовних). Характерними ознаками цього виду владної організації є:

а) існування правлячої групи й опозиції (протизваги), що постійно конкурує з нею (еліта і контреліта);

б) розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову;

в) побудова владних інституцій за принципом контролю та рівноваги;

г) наявність періодичних виборів;

д) прийняття рішень згідно з принципом більшості.

2) *Колегіальна влада (співпраця при владі)*. Характеризується такими рисами:

а) поділ влади без утворення опозиції;

б) колегіальність у прийнятті рішень;

в) децентралізація влади;

г) високий рівень консенсусу (згоди);

д) використання засобів прямої демократії (наприклад, у Швейцарії, Японії).

3) *Унітарна (недиференційована, диктатура, неподільна, інтегральна) влада*, для якої характерні такі риси: а) концентрація влади в одних руках; б) відсутність легальної опозиції або противаги. Унітарна влада функціонує за принципом правління меншості та завжди має ідеологічне виправдання. Відібрати і передати владу іншим можна лише за допомогою революції чи державного перевороту. Унітарна влада виправдана лише під час воєн, економічних труднощів, тобто у критичних ситуаціях.

Політична влада втілюється через *механізм владних відносин*. Його структура, за польським політологом *Єжи Вятром*, виглядає так:

1. Наявність у владних відносинах не менше двох партнерів.

2. Волевиявлення владарюючого здійснюється у вигляді певного акту, який передбачає санкції за невідкорення його волі.

3. Обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу.

4. Соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, а інших — їм підкорятися (правове забезпечення).

Такий механізм владних відносин, чітко працюючи, забезпечує оперативність і дієвість взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта, реалізацію функцій.

Вдосконалення і демократизація політичного управління передбачає пошук нових способів реалізації влади і певні вимоги до неї. З огляду на, це російський політолог *Іван Ільїн* (1882—1954) сформулював *шість аксіом державної влади*.

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження.

2. Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна.

3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу (влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя).

4. Політична програма владарюючих може передбачити лише заходи, які мають загальний інтерес.

5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя.

6. Державна влада принципово пов'язана з розподільчою справедливістю.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади, дестабілізації суспільства, конфліктних ситуацій, які можуть переростати навіть у громадянську війну.

### 1.3.3. Поняття легітимності та принцип поділу влади

Владу, спосіб формування і діяльності якої збігається з існуючими у суспільстві нормами і цінностями, а результати діяльності приблизно відповідають соціальним очікуванням, визнає народ, або, інакше кажучи, вона стає *легітимною*. Легітимне ставлення до правових норм країни — одне із сучасних уявлень про сутність влади, за якої правові норми мають демократичний зміст і впливають із суверенітету народу як абсолютного першоджерела закону.

*Легітимність політичної влади* — це стан, коли законність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство; це форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою.

Легітимність влади є її невід'ємною ознакою. Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право і закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення. Основними *джерелами легітимності* є три основні суб'єкти: населення, уряд і зовнішньополітичні структури.



Процес визнання влади правочинною, утвердження її легітимності називають *легітимацією*. *Підстави легітимації*, тобто умови, за яких народ готовий визнати владу, мають історичний характер: 1) *успадкування влади* главою держави від своїх предків; 2) у давні часи, *перемігши у війні*, держава-завойовник могла розраховувати на визнання її влади над приєднаною територією правочинною; 3) у сучасних демократичних державах підставою легітимації вважається *обрання* владних структур народом.

*Макс Вебер* розробив концепцію ідеальних типів (зразків, моделей) політичного панування, на якій ґрунтуються сучасні уявлення політологів про три основні *типи легітимності влади*: 1) *традиційна влада*, яка спирається на віру людей у святість традицій і право володарювати тим, хто здобув владу за цією традицією; 2) *харизматична влада* (з грецької мови “харизма” — милість, благодать, Божий дар, винятковий талант) — ґрунтується на ірраціональних мотивах, на вірі підлеглих у божественний дар, у надприродну святість, героїзм, екстраординальні здібності та виняткові чесноти володаря (політичного лідера) і створеної або здобутої ним влади; 3) *легальна (раціональна) влада*, що ґрунтується на вірі в законність існуючого порядку, професіоналізм владних структур, на визнанні добровільно встановлених юридичних норм, що регулюють відносини владарювання і підкорення. Найрозвинутіша її форма — конституційна держава в якій чітко визначені правила функціонування влади і її взаємин з народом (сучасні демократії).

Легітимність конкретної влади не вічна. Вона змінюється залежно від нових умов або певних особливостей поведінки владних структур і може як зростати, так і спадати. Будь-яка передреволюційна чи революційна ситуація, коли, як писав В.І. Ленін, “маси рвуться до політики”, є наслідком кризи легітимності влади.

*Криза легітимності* — це зниження реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісні зміни їхніх ролей і функцій. Вона виникає тоді, коли влада нечутлива до назрілих потреб суспільства у структурних змінах, коли вона не відгукується на вимоги прогресивних сил, які наполягають на перетвореннях. Криза легі-

тимності є типовим явищем різноманітних перебудовчих, перехідних і революційних періодів: стара влада, втративши контроль за перебігом подій, не розглядається більше як охоронець важливих суспільних цінностей. Для зміцнення своєї легітимності влада ще може, але не завжди вміє використати такі **засоби**:

1) зміна системи законодавства і державного управління відповідно до нових вимог (наприклад, спроби реформування партійного керівництва Радянського Союзу в часи “перебудови”);

2) створення такої політичної системи, легітимність якої ґрунтується на традиціях населення (еволюція комуністичного режиму в Туркменістані у недемократичному напрямі);

3) використання харизматичних рис політичного лідера (М. Горбачов, пізніше — Б. Єльцин);

4) успішне здійснення державних програм, підтримання законності та правопорядку (цей спосіб було використано для стабілізації режиму в комуністичному Китаї, що забезпечило зростання добробуту завдяки впровадженню кардинальних змін в економічній системі).

Узагальнивши теоретичний і практичний досвід, російський політолог Олександр Соловйов запропонував такі *шляхи і засоби виходу з кризових ситуацій*:

- підтримка постійних контактів з населенням;
- проведення роз’яснювальної роботи щодо своїх цілей;
- посилення ролі правових методів досягнення цілей та постійного оновлення законодавства;
- врівноваженість гілок влади;
- виконання правил політичної гри без ущемлення інтересів сил, які беруть у ній участь;
- організація контролю з боку організованої громадськості за різними рівнями державної влади;
- зміцнення демократичних цінностей у суспільстві;
- подолання правового нігілізму населення.

Якщо ж владі не вдається використати ці засоби, то народ вдається до її заміни. Але й нова влада в перехідну епоху не відразу стає легітимною.

Їй треба дотримуватись певних усталених процедур формування владних інституцій (становлення влади більшовиків;

процедура становлення легітимності державної влади в незалежній Україні: ратифікація Верховною Радою, референдум).

Домінуючим принципом механізму функціонування державної влади є *принцип її поділу*. Започаткував цю ідею ще Аристотель, з його поділом влади між трьома органами управління (законодавчим, адміністративним і судовим). Продовжив її розробку давньогрецький історик Полібій, а в Середньовіччі цю ідею підтримував Марсилій Падуанський. Завершили розгляд теорії поділу влади англійський філософ Джон Локк і французький мислитель і правник Шарль Монтеск'є. За цією теорією, для правильного та ефективного функціонування держави мають існувати незалежні одна від одної законодавча, виконавча та судова гілки влади. Це створює *систему “стимувань і противаг”* проти посилення однієї гілки влади, зосередження влади в одному центрі, зловживання нею, сприяє продуманості, зваженості, балансу в прийнятті рішень, а відтак і дієвості політичного керівництва та управління. Відповідно формується особливий механізм забезпечення свободи і незалежності окремого індивідуума, його захисту.

Носієм законодавчої влади є вищий представницький державний орган — парламент (Верховна Рада, Сейм...); виконавчу владу здійснюють — президент, уряд, міністерства і відомства, державно-адміністративні установи; судову владу — незалежні суди, підпорядковані тільки закону.

Однак практика знає політичні системи, які функціонують в умовах єдності влади. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичної партії, воєнної еліти...) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів (фашистські, комуністичні, воєнні диктатури, абсолютні деспотичні монархії).

Існує суспільно-політичне вчення, яке заперечує будь-яку форму політичної, економічної та ідеологічної влади — *анархізм* (з гр. — безвладдя). Це вчення не визнає державу як форму організації та управління суспільством, обстоює нічим не обмежену свободу людини як самоціль. Як суспільно-політична течія анархізм сформувався в 40 — 70-х рр. XIX ст. у країнах Західної Європи. Провідними його теоретиками були П.Ж. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін. Анархія, як сус-

пільно-політичний ідеал, пропонує організацію суспільства без державної влади, яка базується на принципі самоуправління общин, комун, сімей та інших первинних спільностей людей. Насправді ж анархія дестабілізує суспільну систему, вносить хаос, сприяє криміналізації суспільства і розгулу злочинності та як наслідок не може існувати довго і веде до встановлення диктатури. Тому анархія в теоретичних конструкціях існує як утопічна, оскільки у позитивному сенсі вона є нездійсненною, а на практиці вона відповідає періодам кризи легітимності влади, революцій і громадянських війн.

Підсумовуючи, зазначимо, що політична влада, її механізм повинні:

- забезпечити законні права громадян, їх конституційні свободи;
- утверджувати право як стрижень суспільних відносин і сприяти (через навчання чи примус) вмінню людей підкорятися праву;
- виконувати функції розбудови держави (господарські, культурні, соціальні...).

## **1.4. Демократія: витоки, сутність і перспективи розвитку**

### **1.4.1. Витоки і сутність демократії**

Демократія у її сучасному розумінні виникла і набрала свого розвитку на Заході, проте вона ніколи не була суто західним явищем. “Демократія народжується і вмирає на всіх широтах, отже, немає сенсу визначати її точні географічні координати”, — писав свого часу південноафриканський вчений О. Сакс. Сьогодні демократія є однією з основоположних рис сучасної цивілізації — як, скажімо, прогрес науки або технології. Недавнім У. Черчилль сказав про демократію такі слова: “...ця система влади погана, але всі інші набагато гірші”. З одного боку, демократія дає людству широкі можливості, але вона ж породжує і цілу низку проблем. Та все ж поширення духу й

цінностей демократії є однією з головних ознак сучасної цивілізації, одним із проявів глобалізації цивілізаційних надбань.

Термін “демократія” перекладається з грецької мови як народовладдя, або, використовуючи визначення американського президента А. Лінкольна, “правління народу, вибране народом і для народу”. Даним терміном в Стародавній Греції позначали державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень і врядуванні належала народним зборам і голосуванню.

Ідея демократії вперше була висловлена Геродотом у V ст. до н.е.: це — держава, побудована на рівності (грецькою мовою така держава називалась “ізономія”). Вважають, що вперше слово “демократія” пролунало з уст афінського стратега Перікла: “Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління знаходиться в руках багатьох, а не кількох”.

Зміст поняття “демократія” завжди мав конкретно-історичне наповнення, і з цієї причини його визначення залишається проблемою для теоретиків і практичних політиків. Починаючи з Великої Французької революції мислителі під демократією розуміли форму устрою держави. І тільки починаючи з кінця XVIII ст. поняття “демократія” вживається і в іншому значенні.

Узагальнюючи набуті знання про демократію, можна виокремити *різні ракурси її трактування і визначення*:

1. Демократія — як різновид державного устрою, як народовладдя (античне розуміння).

2. Демократія — як форма діяльності і функціонування будь-якої організації, в основу якої покладена рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень, виходячи з принципу більшості. В даному аспекті можна говорити про партійну, профспілкову, виробничу демократію.

3. Демократія — як політичний режим, спосіб організації владних відносин у суспільстві. Можна сказати, що демократичний політичний режим — це втілена єдність демократичної форми держави і повсякденної політичної практики демократії.

4. Демократія — як соціальні та політичні рухи за народовладдя, за реалізацію демократичних цілей та ідеалів.

На перший погляд здається, ніби зміст поняття “демократія” є зрозумілим і не викликає жодних сумнівів. Однак належить

визнати, що тут ми маємо один з випадків, коли буквальный переклад слова, різні його тлумачення не тільки не передають повною мірою сутність явища, а іноді навіть перешкоджають його розумінню. Іншими словами це можна передати так: навіть поставивши за мету — досягти демократичного ідеалу, досить важко встановити його аналогії на практиці. Скажімо, якщо це влада народу, то кого треба достеменно точно вважати народом? Загальновизнаним є те, що демократія — кращий суспільний устрій, але чому ж тоді існують тоталітарні режими? Що є критерієм демократичності? Чим є демократія — одним із альтернативних шляхів розвитку людства чи головним напрямком розвитку людської цивілізації?

Розбіжність між теорією (демократичним ідеалом) і реальною демократичною практикою дає змогу говорити про нормативний і емпіричний підходи до трактування демократії. В рамках нормативного підходу, демократія — це суспільний ідеал, який ніколи і ніде не буде реалізований на практиці. Але, не зважаючи на це, саме завдяки своєму ціннісному змісту демократія зобов'язана такій популярності у світі. Емпіричний підхід абстрагується від ідеалів і оціночних суджень та вимагає досліджувати демократію такою, якою вона є в реальному житті. Р.Даль, наприклад, пропонує термін “демократія” використовувати лише в значенні ідеалу, а реальну демократичну практику він називає “поліархія”.

Враховуючи зв'язок нормативних і емпіричних визначень демократії, можна виділити її характерні *рис*и:

1. Юридичне визнання і інституційне вираження верховної влади народу (народний суверенітет).

2. Періодична виборність органів влади, її представницький характер.

3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою (рівність виборчих прав громадян, свобода утворення об'єднань громадян для вираження своїх інтересів і т.д.).

4. Прийняття рішень, виходячи з принципу більшості та підпорядкування меншості при їх виконанні. Гарантія прав опозиції.

5. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову.

6. Розмежування компетенції центральних і місцевих органів влади.

#### 7. Гарантія прав і свобод особистості.

Отже, демократія — це не стільки ідеальний устрій, який, не зважаючи ні на що, потрібно впроваджувати в суспільному житті, скільки система принципів і норм, які мають бути покладені в його основу. Саме на них мають спиратись владні відносини в суспільстві.

### 1.6.2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії

Першими історичними формами демократії були *первіснообщинна* та *військова*. Такий тип організації владних відносин ґрунтувався на: а) кровно-споріднених зв'язках; б) малочисельності населення; в) низькій продуктивності праці; г) колективному володінні землею. Характерні *рис* *первіснообщинної демократії*:

1. Основою соціальної організації первіснообщинного суспільства були родова община і союз декількох родів — плем'я.

2. Вищим органом самоуправління були збори, в яких брали участь усі дорослі члени роду.

3. Рівність прав общинників на предмет, засоби і результати праці та управління.

4. Відсутність прошарку людей, заняттям яких була б виключно управлінська справа.

5. Невідокремленість, єдність особистих і суспільних інтересів.

Соціально-політична організація військової демократії відрізняється від первісної зміною структури і функцій інститутів самоуправління при збереженні їх форми: право голосу, а потім і право участі у народних зборах лишається тільки за чоловіками; складається практика попереднього обговорення справ, які потім будуть розглядатись на народних зборах, та ін.

Першою класичною формою демократичної держави була Афіньська республіка, яка виникає в V ст. до н.е. Основи даного устрою були закладені реформами Солона та Клісфена, які пізніше були названі першими соціальними революціями. Докладний аналіз різних форм устрою держав в античності зроблений грецькими філософами Платоном і Аристотелем.

### Характерні риси античної демократії:

1. Поліс не був державою в сучасному розумінні цього слова, оскільки античність не знала автономії особистості.

2. Антична політична система становила собою не державну форму правління, а політичні режими, за яких існувала тотальність влади, котра, залежно від історичного періоду, була в руках різних соціальних груп.

3. Антична демократія — це пряма, безпосередня демократія, але демократія не для всіх. Влада належить тільки вільним громадянам, а жінки, іноземці, раби політичних прав не мали.

4. Стабільність, стійкість афінської демократії забезпечувалась жеребкуванням при виборах посадових осіб та остракізмом, які не давали можливості для розколу суспільства на протилежні за інтересами угруповання.

5. Інститути полісної демократії могли успішно функціонувати тільки за умов обмеженої території, численності населення, слабкої соціальної диференціації та наявності рабства.

6. В рамках грецької полісної системи не було офіційно оголошено конфлікт між різними соціальними групами.

7. Відмінність античної демократії від демократії Нового часу — це відсутність в ній таких елементів: а) держави в новітньому розумінні слова; б) відчуженості індивіда від держави, а держави від суспільства; в) автономної особистості.

Ідеї і принципи європейської демократії не можуть бути до кінця зрозумілими без аналізу спадщини епохи Середньовіччя. Основа правової системи даної епохи — це ідея нерівності станових прав і привілеїв. Ідея ж рівності визнавалась тільки в межах замкнутих соціальних спільностей (вільні міста в Європі, віче в Пскові й Новгороді та ін.). Але епоха Середньовіччя важлива для розуміння демократії в інституціональному аспекті. Саме в цей період з'являються станово-представницькі збори — прообрази майбутніх парламентів. Головна причина їх виникнення — нездатність центральної влади самотійно, без згоди станів організовувати управління: збір податків, скликання армії тощо.

Перші парламенти (з лат. *parlare* — говорити) виникають в Європі в XI—XII ст. — це кортеси в Іспанії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії.



Отже, на відміну від епохи Стародавнього Світу, де існував принцип безпосереднього народовладдя, Середньовіччя започаткувало нову форму участі народу у владних відносинах — систему представництва.

*Класична теорія демократії Нового часу.* Існуючі в наш час демократичні системи беруть свій початок від форм правління, які виникли наприкінці XVIII — на поч. XIX ст. в Західній Європі та США під впливом лібералізму. *Лібералізм* вперше в історії суспільної думки:

а) відокремив індивіда від суспільства і держави (автономна особистість);

б) розмежував державу і громадянське суспільство;

в) конституційно та інституціонально обмежив дії та повноваження держави у відносинах з особистістю та суспільством;

г) проголосив політичну рівність усіх громадян;

д) зробив особистість головним чинником політичної системи;

*Характерні ознаки ліберальної демократії:*

1. Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками чоловіками, виключення нижчих верств населення, жінок із числа тих, хто має виборче право.

2. Визнання особистості первинним і головним джерелом влади.

3. Формальний характер демократії, основою якої є негативне розуміння свободи.

4. Парламентаризм, представницька форма влади.

5. Обмеження компетенції і сфери діяльності держави сферою охорони суспільного порядку, забезпеченням безпеки громадян і т.д. Держава виступає в ролі “нічного вартового”.

6. Розподіл влади, створення системи протизваг і стримувань для попередження зловживання владою.

7. Обмеженість влади більшості над меншістю. Меншість зобов'язана підпорядковуватись більшості в межах чітко встановлених правил (гарантія прав опозиції).

*Слабкі сторони ліберальної демократії:*

1. Соціально-класова обмеженість.

2. Формальність.

3. Припинення ролі держави в управлінні суспільством.

4. Надмірний ціннісний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини.

5. Не враховується те, що громадяни досить легко піддаються маніпуляціям з боку професійних політиків.

6. Ігнорування того факту, що громадяни не вбачають у політиці свою другу професію, а декого взагалі не цікавить політика.

На початку XX ст. з'являються теорії, які критикують положення класичної теорії демократії. А починаючи з другої половини XX ст. під впливом об'єктивних факторів з'являється цілий ряд емпіричних моделей демократії. В результаті модернізаційних процесів змінюється сутність політичного процесу. Після буржуазних революцій докорінним чином змінюється система владних відносин у суспільстві. Виникає владний вакуум: старі владні механізми вже не легітимні, а нові ще не сформовані. Вчені вважають, що новий механізм влади має бути побудований на демократичних засадах, отож класична теорія демократії стає еталоном організації влади в суспільстві.

На практиці реалізація владних відносин досить суттєво відрізняється від демократичного ідеалу. Нові соціальні умови породжують і ряд проблем, які не знаходять свого вирішення в рамках класичної демократичної теорії. Наприклад, не вирішувала класична теорія такі питання: а) протиріччя між рівністю, соціальною справедливістю і свободою; б) протиріччя між некомпетентністю мас і їх участю в політичному житті; в) протиріччя між правом власності і демократією та ряд інших. Тому вчені відмовляються від загальних теоретичних схем і починають аналіз реальних політичних процесів в різних країнах. Так виникають емпіричні моделі демократії.

*Емпіричні теорії демократії* відрізняються від нормативних теорій наступним чином:

— емпіричні моделі демократії описували ту реальність, яку можна було спостерігати;

— емпіричні моделі демократії акцентують увагу не на ціннісних характеристиках демократії, а на побудові і функціонуванні демократичних систем (як виникають демократії, які умови переходу до демократії і т.д.).

Єдиної емпіричної моделі демократії не існує через об'єктивні причини, а саме — через різноманітність політич (сучасних держав). На думку американського вченого Л.Дай-

монда, сьогодні існує близько 550 підтипів демократії. Моделі демократії можна поділити на три групи: колективістські, плюралістичні та партисипаторні.

*Колективістські моделі демократії.* Варіантами можуть бути соціалістична, пролетарська, ідентитарна (виходить з цілісності народу) та ін. Першим, хто обґрунтував найважливіші принципи даного типу демократії, був Ж.-Ж. Руссо. Ідеї Руссо були розвинуті К. Марксом, В. Леніним та іншими мислителями.

Незважаючи на розбіжності, колективістські моделі демократії мають ряд загальних рис:

1. Визнання народу єдиним, неподільним цілим.
2. Відсутність протиріч всередині народу як цілого. Звідси погляд на опозицію як патологічне явище.
3. Колективістське, близьке до античного розуміння свободи, як рівноправної участі громадян у справах всієї держави.
4. Тотальність влади.
5. Відсутність самої проблеми прав людини, оскільки, згідно з теорією, держава їх гарантує і забезпечує.
6. Всезагальна політична мобілізація, яка має різноманітний прояв.
7. Ігнорування системи загальнолюдських цінностей в ім'я класових.

*Плюралістичні моделі демократії.* До них відносять консенсусну теорію демократії А. Лейпхарта, теорію “поліархії” Р. Даля, елітарну теорію демократії та ряд інших.

Головна ідея плюралістичної теорії була висунута свого часу одним із авторів Конституції США Дж. Медісоном: “Чим більше в суспільстві різних груп, тим менше в суспільстві можна хвилюватись за те, що одна з них стане домінуючою за рахунок інших”. Таким чином, політичний процес плюралістична теорія розглядає не як взаємодію індивідів, а як взаємодію груп і групових інтересів. Прихильники даної теорії вважають, що групи з різними інтересами в політичній боротьбі нейтралізують одна одну. В результаті відбувається дифузія влади в політичній системі.

*Консенсусна модель демократії А. Лейпхарта.* Невдалі спроби встановлення демократії в плюральних (гетерогенних) суспільствах Третього світу — головна причина, яка спонукала

А. Лейпхарта створити модель демократії для різнорідних суспільств. В суспільствах Третього світу зазнала поразки не демократія загалом, а її мажоритарна (Вестмінстерська) модель. Остання може існувати тільки в гомогенних суспільствах. А. Лейпхарт ставить собі за мету довести можливість функціонування демократії в плюральних суспільствах.

Основою для функціонування консенсусної (співсоціумної) демократії є наявність великої коаліції, в якій працюють лідери всіх сегментів багатокладного суспільства. Перший, і найбільш суттєвий, метод функціонування співсоціумного правління доповнюється трьома проміжними: взаємним вето, пропорційністю і сегментарною автономністю в здійсненні кожним сегментом своїх внутрішніх справ. Метод функціонування правління за принципом великої коаліції кардинально відрізняється від принципу більшості у Вестмінстерській моделі, де меншість має підпорядковуватись більшості, а уряд має формувати та сила, яка перемогла на виборах. В умовах консенсусної демократії меншість має право вето, а місця в уряді розподіляються пропорційно до існуючих у суспільстві сегментів. А. Лейпхарт пропонує вісім принципів, на яких має ґрунтуватись консенсусна модель. Це — широка урядова коаліція, двопалатний парламент, багатопартійність, пропорційна виборча система, федералізм і централізація влади, право вето для меншин та інші.

*Теорія “поліархії” Р. Даля.* Найбільш повно теорія поліархії представлена Р. Далем в його роботі “Поліархія: Участь і опозиція” (1971 р.). *Різниця між демократією і поліархією*, на його думку, полягає в наступному:

1. Демократія — це мета, а не щось уже досягнуте. Демократія, без сумніву, є утопією, — вважає Р. Даль, — але утопією корисною, оскільки вона вказує напрямки, де можна відшукати альтернативи до існуючої демократії.

2. Поліархія у Р. Даля — це демократія в дії. Поліархію він розглядає як процес наближення до демократії.

Оскільки поліархія — це стан реальної політичної дійсності, то він вибирає і критерії поліархічності тієї чи іншої системи. Такими критеріями в нього є ступінь опозиційності чи конкурентності еліт і рівень участі населення при їх виборі. Для того, щоб досягти поліархії, всі громадяни повинні: а) формулювати

свої уподобання; б) висловлювати свої побажання співгромадянам і урядовцям; в) змушувати урядовців розглядати свої вимоги і таким чином контролювати процес прийняття політичних рішень.

*Елітарна теорія демократії (Р. Міхельс, Г. Моска, Й. Шумпетер, Р. Арон).* Прихильники даної теорії вважають, що демократію потрібно захищати від народу, оскільки тільки високкокваліфіковані політики-професіонали можуть використовувати складні демократичні механізми реалізації владних відносин у суспільстві.

Отже, до загальних рис плюралістичних моделей демократії можна віднести:

- групи інтересів — головний елемент політичної системи суспільства, який гарантує реалізацію прав і свобод громадянина;

- загальна воля — результат компромісу різних політичних груп;

- суперництво і баланс групових інтересів — соціальна основа демократії;

- дифузія влади та елітизм;

- наявність ціннісного консенсусу, визнання різними групами основних принципів державного устрою.

До слабких сторін даної теорії належать:

- ідеалізація, перебільшення групової ідентифікації громадян;

- ігнорування, недостатнє врахування нерівного політичного впливу різних соціальних груп;

- складність прийняття політичних рішень, коли треба враховувати інтереси і потреби великої кількості соціальних груп.

*Партиципаторні теорії демократії (демократія участі).* Теорії ґрунтуються на ідеях раціоналістів про те, що людина — це істота розумна, яка усвідомлює, що таке добро і зло й сама здатна приймати правильні рішення. Необхідно лише створити умови для максимальної участі кожної людини в політичному житті. І якщо на сьогодні створити такі умови не вдалося, то в політиці при прийнятті політичних рішень потрібно якомога вдаліше поєднувати пряму (плебісцитарну) і представницьку демократію.

Таким чином, демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя. Демократія повинна бути повсюди: на виробництві, в школі, в університеті, в партіях, в державі і т.д. Це зможе забезпечити максимальне врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення в політичному житті суспільства.

### 1.4.3. Перехід до демократії. Умови переходу

Перехід до демократії здійснюється в процесі демократизації. *Демократизація* — процес, в результаті якого відбувається перехід від недемократичних режимів до демократії. Даний процес відбувається нерівномірно — з припливами і відпливами. Така нерівномірна хвильова пульсація демократизації у світовій практиці дала поштовх розвитку *концепції “хвиль демократизації”*, яка була викладена в роботі американського політолога *С. Гантінгтона “Третя хвиля: Демократизація наприкінці XX сторіччя”* (1991 р.). В цій праці підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а хвилю демократизації визначено як сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного проміжку часу, за умови, що число таких переходів значно перевищує число здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку. На основі аналізу історичного минулого людства він виділяє три хвилі демократизації і дві хвилі відкату.

*Перша хвиля демократизації (1820—1926)* означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права, насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки. *Зворотна хвиля (1926—1942)* принесла тоталітаризм у різних його формах: фашизм, сталінізм, нацизм і повернення низки країн до авторитарного правління. У період першої хвилі налічувалось 29 демократій, у період зворотної хвилі 12 країн відійшли від демократії.

*Друга хвиля демократизації (1942—1962)* характеризувалася перемогою над фашизмом, антиколоніальним рухом і розвалом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнились від колоніальної залежності, включно з процесом цілковитої демок-

ратизації у деяких з них. У той час існувало 36 демократій. *Зворотна хвиля (1960—1975)* означала встановлення авторитарних диктатур у низці країн. Від демократії відійшли 6 країн.

*Третя хвиля демократизації (розпочалася у 1975 р. і триває дотепер)* ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії відповідно 1974, 1975, 1977 рр.). Потім вона охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Тут на шлях демократії стали Домініканська Республіка, Гондурас, Перу, Туреччина, Філіппіни, Південна Корея. Нарешті справа дійшла до країн радянського блоку. Комуністичні режими зазнали краху спочатку в Південній та Центральній Європі, а потім в республіках Радянського Союзу. І хоч деякі дослідники висловлюють думку про настання спаду третьої хвилі демократизації, у більшості країн, котрі покінчили з недемократичним розвитком після 1974 р., демократія все ж таки досягла значних успіхів. У цей період існувало приблизно 40 демократій, а 4—5 країн відійшли від неї.

Вчені, що аналізують трансформаційні процеси з кінця 70-х років ХХ ст. в країнах Латинської Америки, ввели в науковий обіг термін “демократичний перехід”, звідси й назва напрямку, який вивчає перехідні суспільства, — транзитологія.

Беручи до уваги усі три хвилі демократизації, вчені виділяють три моделі переходу від недемократичних режимів до демократії.

*Класична лінійна модель (Англія, Швеція).* Їй властиве поступове обмеження абсолютної монархії та розширення прав громадян і парламенту.

*Циклічна модель (країни Латинської Америки).* Демократичні та авторитарні режими по черзі змінюють один одного.

*Діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція).* Вона передбачає стрімке падіння авторитарних режимів і встановлення життєздатної демократії.

Усі ці моделі переходу до демократії передбачають певні зміни, без яких демократизація взагалі неможлива. Універсальними вимогами успішного переходу до демократії є:

- утвердження та розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин;
- створення середнього класу й умов для соціальної мобільності;

- широкі інвестиції в освіту й розвиток науки;
- формування громадянського суспільства;
- гарантії прав людини і створення механізму їх захисту;
- політичний плюралізм;
- розгалужена система вільної політичної комунікації та ін.

Більшість транзитологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому ряд стадій. Тривалий час популярною була модель демократичного переходу, запропонована американським політологом *Д. Растоу*. Порівнюючи переходи до демократії у Швеції (з 1890 до 1920 рр.) і Туреччині (з 1940 до 1960 рр.), він виділив три фази: підготовчу фазу, у процесі якої загострюються конфлікти між основними соціальними і політичними силами; фазу прийняття рішень, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових правил демократичної політичної гри; фазу звикання, за якої демократичні інститути набувають стійкості.

Аналогічну схему переходу до демократії пропонують американські політологи *Ф. Шміттер* та *Г.О'Доннел*. Вони виділили наступні фази переходу: лібералізації, демократизації, ресоціалізації. Фаза лібералізації розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка закінчується їх розколом. Фаза демократизації відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі політичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичним шляхом. Під час ресоціалізації відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство. Інші автори називають дану стадію стадією консолідації. Консолідація демократії — це процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами у період демократичного переходу, у стійкі норми відносин суперництва і співробітництва між головними діючими особами політичного процесу.

Отже, перехід-демократизація має певні фази, які проходить кожна країна, що демократизується. Але тривалість цих фаз та їх результативність залежать від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.



---

## Розділ 2

# ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИКИ

*2.1. Політична система суспільства*

*2.2. Держава як інститут політичної системи:  
сутність, ознаки, форми та основні функції*

*2.3. Система органів державної влади в Україні*

*2.4. Місцеве самоврядування*

*2.5. Політичні партії та партійні системи. Громадські  
організації та рухи*

## 2.1. Політична система суспільства

### 2.1.1. Політична система суспільства. Сутність системного підходу до аналізу політичних явищ і процесів

Людину оточує системний світ та й сама вона внутрішньо складається із системно впорядкованого світу. Різні форми руху матерії викликають до існування найрізноманітніші системи (космічні і земні, біологічні і соціальні, керовані і самокеровані, цілісні і незавершені, механічні й електронні...). На одному із циклів світового розвитку з'являються соціальні системи (людські спільноти), які через свою еволюцію ускладнюються, стають все більш суперечливими і такими, що потребують вивчення.

Політична система (а точніше підсистема) поряд із економічною, правовою, духовною та соціально-класовою є складовою соціальної (суспільної) системи. Вона стала результатом становлення й розвитку в людині соціального начала (неприродного, небіологічного, того, що могло виникнути лише у спільному співжитті людей), як одна із форм соціального руху матерії і духу, зумовлена певними потребами людського суспільства.

Якщо істотною ознакою, першоосновою чи субстанцією економічної системи є власність, правової — норми як регулятор суспільного життя, духовної — формування цінностей, відтворення особистості, адекватної цим цінностям, соціально-класової — клас, каста, верства чи група, до якої належить індивід, то істотною ознакою, субстанцією політичної системи є політична (державна) влада. Як механізм втілення державної політики і влади виступає політична система.

Загалом поняття “система” визначається як певна кількість взаємопов’язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості та внутрішні закономірності. Поняття це було запозичене з електроніки й

кібернетики американськими політологами Д. Істоном, Г. Алмондом і В. Мітчеллом, які вважали його універсальною категорією наукового аналізу. Політична наука розглядає систему як єдність структури (соціально-політичних інститутів) і процесів (поведінки спільнот та індивідів) за умови, що кожен відіграє свою роль у забезпеченні стабільності всієї системи.

Категорія “політична система” відображає політичну діяльність, підкреслює системний характер політичного життя, оскільки різноманітні елементи системи, вступаючи у взаємовідносини, роблять її динамічною, готовою до постійних змін і водночас роблять її єдиним, цілісним суспільним організмом. У політології існують різні погляди як на тлумачення поняття “політична система”, так і на сутність цього феномена. Так, наприклад, прихильники соціологічної теорії обміну вважають політичну систему інститутом, який підтримує стабільність загальних правил щодо відносин обміну. Згідно з конфліктологічною концепцією, політична система є інструментом легалізації та продуктивного розв’язання соціальних конфліктів. Крім того, ряд вчених визначають політичну систему як комплекс взаємодій елементів, завдяки яким досягається владний розподіл цінностей (Д. Істон), як сукупність взаємодіючих ролей (Г. Алмонд), як певний підсумок процесу політики (К. фон Бойме), як система державних, громадських організацій і трудових колективів, які беруть участь у реалізації влади та управлінні суспільством (М.Н. Марченко), як система, що складається з ідей і політичних цінностей, організацій, інститутів, норм, відносин, традицій (Р. Манд, Б.Н. Топорнін, А. Лопатка).

Таке розмаїття думок природне, оскільки, з одного боку, відбиває закономірний процес постійного накопичення і розвитку наукових даних про політичні системи, підкреслює її складний і суперечливий характер, а з іншого — виділяє різні суб’єктивні методологічні й ідеологічні позиції авторів.

У зв’язку з цим можна дати таке найбільш універсальне і найбільш загальне визначення поняття “політична система”, яке відображає сутність і зміст політичної матерії.

***Політична система** — це інтегрована сукупність державних і недержавних інституційних утворень, які виявляють потреби та інтереси соціальних груп, формують та організу-*

*ють взаємодію людей у здійсненні публічної влади на відповідній території та забезпечують стабільність і соціальний порядок у суспільстві.*

До неї належать законодавча, виконавча, судова системи, центральні, регіональні та місцеві системи управління (самоуправління), які ґрунтуються на принципах представництва та організації.

На відміну від економічної, соціальної і духовної систем, політична система суспільства виконує таке *завдання* — забезпечення неперервності, взаємопов'язаності й координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення поставлених цілей. У рамках політичної системи виробляється політична лінія, яка створює сприятливі умови для ефективної діяльності економічної, соціальної і духовної систем. Через її інститути здійснюється політичне керівництво й управління суспільством. Тільки політична система має монопольне право на здійснення влади в державі.

Українські вчені *С.Д. Гелей* і *С.М. Рутар* виокремлюють такі *особливості політичної системи*, які відрізняють її від інших систем:

- 1) володіє монополією на владу в масштабах усього суспільства;
- 2) визначає стратегію суспільного розвитку загалом та економічну, соціальну, культурну і зовнішню політику зокрема;
- 3) репрезентує інтереси панівних соціальних груп або всього суспільства на рівні політичної влади;
- 4) забезпечує політичне та адміністративно-державне управління суспільними процесами;
- 5) сприяє стабілізації або приводить до дестабілізації суспільного життя;
- 6) формує правову систему, функціонує в її рамках або виходить за межі правового поля.

Політична система виникла одночасно з поділом суспільства на класи та появою держави, яка була історично першим, та надовго єдиним, її інститутом. Народження цілісної політичної системи пов'язане з подальшим цивілізаційним розвитком, формуванням громадянського суспільства, його структури. З'являються великі соціальні групи (класи, нації). З метою задоволення їхніх потреб та інтересів виникають й інші полі-

тичні інститути: політичні партії, громадські організації, рухи, об'єднання (наприклад, профспілки, селянські спілки, об'єднання промисловців).

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи з Платона й Аристотеля. Але вагомих результатів було досягнуто лише в ХХ ст. після застосування американським вченим Девідом Істоном методу системного аналізу в працях “Політична система” (1953), “Системний аналіз політичного життя” (1965) і “Основи політичного аналізу” (1979). На його думку, політична система є цілісною структурною множиною ряду різноманітних елементів, кожний з яких складається з простіших явищ і процесів. Дії, що впливають на систему ззовні (інтереси і бажання громадян у вигляді вимог і підтримки, наприклад, народних представників), називаються “*входом*” у систему, а дії, які система справляє на оточення (у вигляді рішень, наприклад, законів представницького органу стосовно до суспільства) — “*виходом*”. Між входом і виходом (імпульсами, що йдуть до системи, та її реакцією на це, тобто між інтересами та рішеннями) відбувається внутрішня системна **конверсія** (перетворення, зміна інтересів і бажань людей у рішення і дії). Виходячи з цього, головним завданням політичної системи є забезпечення управління суспільством.

Д. Істон визначає політичну систему як “взаємодію, за допомогою якої в суспільстві авторитетно розподіляються цінності”, вироблені всіма його членами. Основним призначенням політичної системи є функція розподілу цінностей і спонукання до його обов’язкового прийняття більшістю членів суспільства. Отже, Д. Істон стверджує, що політичний розподіл цінностей має владну основу і здійснюється шляхом владного рішення, є обов’язковим і вимагає покори, в тому числі заснованої на державному примусі.

Цікаві міркування висловив і американський політолог Габріель Алмонд у працях “Порівняльні політичні системи” і “Порівняльний політичний аналіз”. Він розрізняє політичні системи на основі їх структур і культур, вказуючи на їх взаємодію. При обґрунтуванні своєї схеми, він вводить до її складу категорії “*система дій*” і “*рольова структура*”. Згідно з Г. Алмондом, кожна політична система є системою дій. За допомо-

гою категорії “ролі” він визначає політичну систему як “набір взаємодіючих ролей”, як “рольову структуру” і як “тип взаємодії ролей, що впливають на рішення, яке підтримується силою примусу”. Отже, поняття “ролі” виступає основною одиницею структурно-функціонального аналізу Г. Алмонда для вивчення політичної поведінки в контексті системи. Основною функцією політичної системи Г. Алмонд вважає легітимний (узаконений) характер фізичного примусу, спрямованого на підтримку стабільного порядку.

### 2.1.2. Структура і функції політичної системи

Аналіз політичної системи дає змогу вивчити її *структуру*, тобто внутрішню організацію окремих складових-елементів.

Структура політичної системи — це сукупність владних інститутів, що пов’язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єдиний компонент системи — політична влада — зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Влада — це елемент, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

У найбільш загальному, спрощеному варіанті *структура політичної системи* складається з таких компонентів: 1) політичні відносини; 2) політичні інститути (організації; державно-правові органи, політичні рухи, масові суспільні організації, трудові колективи та об’єднання); 3) політико-правові норми; 4) політична свідомість і політична культура; 5) засоби масової інформації; 6) людина як політична істота — громадянин.

Однак деякі вчені у структурі політичної системи виділяють ряд *структурних рівнів* (С.Д. Гелей, С.М. Рутар) чи блоків (В.Д. Перевалов):

1) *організаційно-інституціональний блок* охоплює сукупність політичних об’єднань (державних органів, регіональних структур влади та місцевого самоврядування, виборчої та партійної систем, політичних партій, громадсько-політичних організацій і рухів) та розкриває характер їх функціонування в

політичній системі. Особливе місце тут належить державі, від сутності та форми якої залежать сутність, види і функції політичної системи. Суто політичними явищами виступають партії, які можуть представляти інтереси класу (класові), нації, етнічних груп (національні), конфесії (релігійні), усіх верств населення (патріотичні), окремих груп (кланові), лідерів (харизматичні).

Важливе значення мають громадсько-політичні організації і рухи, які не можуть задовольнити інтереси своїх членів без участі в політиці, без втручання держави у вирішенні проблем та без втручання їх у компетенцію держави (спрямування держави на нові потреби);

2) *особистісно-організаційний блок* означає взаємозв'язок політики і людини. Всі люди так чи інакше піддаються політичному впливові у найрізноманітніших формах. Крім того, найбільш "підготовлені" індивіди через різноманітні організаційно-політичні форми беруть активну участь у виробленні політичних ідей і норм, формуванні політичної влади. Саме людина як громадянин, депутат, член партії і руху творить політику, реально впливає на політичний розвиток суспільства.

3) *нормативно-регулятивний блок* включає у собі політичні та правові норми, звичаї і традиції. Однак при цьому слід брати до уваги ту обставину, що правові норми йдуть від держави, органів місцевого самоуправління або народу загалом і тому вони завжди є одночасно політичними нормами. Частина ж політичних норм, яка йде від політичних партій, громадсько-політичних організацій, не є правовими. Політичні норми виконують організаційну і регулятивну функції у політичній системі, мають формалізований характер, документовані, забезпечуються контрольним механізмом та політичною відповідальністю;

4) *організаційно-процесуальний блок* має кілька рівнів: а) політичні відносини, які складаються між державою та іншими політичними органами, і насамперед з приводу участі в здійсненні політичної влади; б) політичні відносини між недежавними об'єднаннями; в) політична діяльність, що охоплює дії конкретних людей як представників або членів політичних організацій;

5) *інтелектуально-психологічний блок*, який розкривається у політичній свідомості, відображає ідеологічні та психологічні характеристики системи. Політична свідомість населення, його окремих верств і груп, а також індивідів може формуватись під впливом ідеології лібералізму, консерватизму, радикалізму, соціалізму, націоналізму, шовінізму, расизму... Політична свідомість є основною умовою формування політичного порядку, політичної культури;

6) *інформаційний блок*, який складається із засобів масової інформації, тобто “четвертої влади”, відображає рівень демократичності чи недемократичності суспільства, закритість чи відкритість політичної системи щодо доступності громадського загалу до інформації про політичне й економічне буття.

Усі визначені блоки, тісно взаємодіючи, складають цілісну політичну систему. Насправді неможливо відокремити, ізолювати окремих особистостей від політичних організацій, а останніх — від ідей, норм, відносин.

Слід зазначити, що не всі інститути державної влади є політичними, а лише ті, які формуються безпосередньо народом або представницьким органом і приймають політичні рішення. До них належать інститут глави держави, парламент, уряд і представники уряду на регіональному та місцевому рівнях. Усі інститути є елементами таких *видів державної влади, як адміністративна, військово-силова і судова*.

*Адміністративну владу* здійснює адміністративний апарат, основу якого становлять чиновники (державні службовці) на всіх рівнях політичної системи, від райдержадміністрації до адміністрації президента (наприклад, в Україні). Адміністративний апарат як політично нейтральний орган держави забезпечує технологічний процес підготовки і виконання політичних рішень, які приймають політичні органи. На відміну від політичних органів адміністративний апарат формується шляхом призначення або наймання, а тривалість терміну його повноважень, в ідеалі, не повинна залежати від перемоги тих чи інших політичних сил на виборах (крім президентської форми правління).

*Військово-силові органи* (армія, поліція, служба національної безпеки) виконують специфічні функції охорони політичної системи та всього забезпечення — відповідно до того чи іншого політичного режиму, правопорядку. Відсутність цивілізовано-



го контролю з боку громадськості над цими органами (де значна частка у цьому процесі припадає на ЗМІ) призводить до обмеження демократії та посилення поліційних функцій держави.

На відміну від адміністративної і військово-силової влади, які безпосередньо залежать від політичних органів, *судова влада* має автономний статус державної влади. Здебільшого вона є елементом правової системи, але деякі її риси мають політичний характер. Це стосується політичних джерел формування судової влади (судді призначаються главою держави і головами виконавчої влади суб'єктів федерації, обираються парламентами, представницькими органами суб'єктів федерації, а також прямими виборами) і забезпечення виконання не тільки суто юридичних, а й політико-правових функцій, таких як розгляд спорів про розмежування компетенції між державними органами, державними органами та суб'єктами федерації чи автономії, контроль за відповідністю актів органів політичної влади конституції, здійснення процедури імпідменту або притягнення до кримінальної відповідальності вищих посадових осіб державної влади.

Загалом політичні системи “живуть”, функціонують у часі та просторі, оскільки являють собою одну із основних форм руху соціально-класової матерії. Життєдіяльність політичної системи проявляється в процесі виконання нею функцій (основних напрямів діяльності) певними методами і засобами. Функції політичної системи визначають її структуру і процес дії. Їх реалізація підпорядкована головному — забезпеченню стійкості суспільства і його розвитку. Основними *функціями політичної системи* є:

1) *нормативно-стратегічна функція* — це вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;

2) *організаційно-координуюча (тактична) функція* — це організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм та узгодження роботи окремих елементів соціуму;

3) *функція легітимізації* — це діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення в її межах взаємної відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм;

4) *функція політичної соціалізації* — це залучення людини до політичної діяльності суспільства;

5) *агрегуюча функція* — це узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення;

6) *функція артикуляції* полягає у пред'явленні інтересів та вимог до осіб, які виробляють політику та здійснюють державну владу;

7) *стабілізаційна функція* — це забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом.

Функції політичної системи не є статичними, незмінними. Вони відзначаються динамічністю і розвитком з урахуванням особливостей політичного простору й часу, конкретно-історичної ситуації та умов, досягнутого рівня розвитку економіки, культури, політичної стабільності. Кожна функція розпадається на підфункції, що їх виконують різні політичні інститути. Підфункції також постійно змінюються, виникають нові і трансформуються ті, що вже існували. Однак є й постійно діючі, *перманентні функції*, які невіддільні від самого поняття політичної системи (наприклад, нормативно-стратегічна чи організаційно-координуюча), а також важливе значення мають і *ситуаційні функції* (наприклад, функція мобілізаційно-оборонна). Ситуаційні функції завжди виступають формою реалізації перманентних функцій і тому не є самостійними.

У зв'язку з тим, що під час функціонування політичної системи існує проблема відносної автономності функцій окремих політичних інститутів та їх узгодження у рамках системи в цілому, виникає потреба у координації і субординації функцій.

*Координація* — це узгодження функцій по горизонталі. Наприклад, координують свою діяльність політичні партії одного політичного напрямку — християнсько-демократичного, національно-патріотичного, соціалістичного і комуністичного, соціал-демократичного та інших.

*Субординація* — це узгодження функцій по вертикалі, підпорядкованість функцій одних компонентів іншим і всіх компонентів системі загалом. Наприклад, з ініціативи Президента України в середині 90-х рр. XX ст. був уведений політичний інститут його представників на місцях — для координації функцій центральної і регіональної влад; з прийняттям Конституції він був замінений державними адміністраціями у регіонах.

### 2.1.3. Типи політичних систем та критерії і фактори їх ефективності

Для з'ясування того, як політичні системи формуються, чим різняться або чим подібні, політологія типологізує (класифікує) їх.

Започаткував цю практику ще Платон, який вирізняв аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію. Розширив класифікацію форм правління *Аристотель*, запропонувавши шестичленну систему: 1) правильні форми (правління на благо всіх на основі закону) — монархія, аристократія, політія (поміркована демократія); 2) неправильні форми (правління на благо правлячих не на основі закону, а на основі волі) — тиранія, олігархія, крайня демократія (охлократія). Пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксизм, спираючись на класові пріоритети, вивів типологію з соціально-економічних структур суспільства і форм політичних відносин (формаційний підхід): рабовласницька, феодальна, буржуазна (капіталістична), соціалістична (комуністична) системи, а сьогодні можна ще й додати — посткомуністична (перехідна система). У сучасній західній політичній науці розрізняють такі типи політичних систем: військові та громадянські; консервативні й ті, що трансформуються; закриті і відкриті (ступінь зв'язків із зовнішнім світом); завершені й незавершені (наявність усіх складових); мікроскопічні, макроскопічні та глобальні; традиційні й модернізовані; демократичні, авторитарні та тоталітарні.

Поширеною є типологія французького політолога Ж. Блонделя: 1) ліберальні демократії; 2) радикально-авторитарні (комуністичні) системи; 3) традиційні (збереження наявних соціальних відносин); 4) популістські (країни третього світу); 5) авторитарно-консервативні. Г. Алмонд визначав чотири типи систем: 1) англо-американська (характерні риси — прагматизм, раціоналізм; основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека); 2) континентально-європейська (взаємодія політичних субкультур із модернізованими

інститутами); 3) доіндустріальна, або частково індустріальна (передбачає поєднання різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень); 4) тоталітарна (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість).

В основу типології політичних систем російського політолога К. Гаджієва покладено такі ознаки: характер політичного режиму (демократична, авторитарна, тоталітарна системи); форма державно-адміністративного устрою (унітарна, федеративна, конфедеративна системи); співвідношення різних форм влади (монархічна чи республіканська системи).

Крім того, деякі вчені (С.Д. Гелей, С.М. Рутар та ін.) типологізують політичні системи через призму класифікацій суспільств: за культурологічним підходом — на західну, японську, конфуціанську, латиноамериканську, мусульманську, індуїстську, слов'яно-православну системи; за цивілізаційним підходом — системи аграрного, індустріального і постіндустріального суспільства.

Наостанку зазначимо, що усі названі типології є умовними, не існує “чистого” типу політичних систем і кожна з них має право на життя в політичній науці.

Політична система може здійснювати свої функції ефективно або неефективно. Політична система *ефективна* тоді, коли інститути влади забезпечують цілковите й точне виконання своїх рішень, спрямованих на досягнення політичної і суспільної мети, відповідної тому чи іншому історичному етапу цивілізаційного розвитку. Так, наприклад, якщо на початку ХХ ст. основним критерієм ефективності політичної системи була здатність забезпечити економічну та військову могутність і на цій основі завойовувати колонії, впливати на розподіл ринків збуту та джерел сировини, нехтуючи при цьому суспільними потребами широких суспільних верств, то наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. таким загальним критерієм є створення гідних умов для цивілізованих стандартів життя людини.

*Критеріями ефективності* політичної системи на сучасному етапі є показники, які розкривають її здатність забезпечити економічне зростання, цивілізовані соціальні стандарти, надійні гарантії прав і свобод громадян та привабливий геополітичний імідж. Критерії поділяються на: економічні, які

характеризують обсяг зростання ВВП на душу населення, щорічні темпи його зростання, індекс економічної свободи, величину дохідної частини державного, регіонального і місцевого бюджетів та їх соціальну спрямованість; соціальні — зниження ступеня соціальної нерівності, забезпечення встановлених державою мінімальних стандартів оплати праці, пенсії, соціальної допомоги, надання державою послуг у сфері освіти та охорони здоров'я; правові — забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини і громадянина, наявності сучасних механізмів парламентського, судового і громадського контролю за дотриманням прав і свобод; якість судової і пенітенціарної системи; геополітичні — забезпечення провідних позицій держави у таких сферах глобального домінування, як військова, економічна, технологічна, культурна; інтеграційні — ступінь входження у регіональні та глобальні міжнародні структури (МВФ, СОТ, НАТО, ЄС).

До факторів ефективності відносять ті умови, за яких політична система зможе домогтися зростання економічного потенціалу країни, гарантувати захист прав і свобод громадян, активно діяти на міжнародній арені як конкурентоспроможна держава у провідних сферах глобального домінування. Тому факторами, які забезпечують ефективність політичної системи на сучасному рівні розвитку суспільства, можна вважати: збалансований механізм стримувань і противаг у системі державної влади, який передбачає межі компетенції між такими державними інститутами, як глава держави, уряд, парламент і судова система; наявність конституційних норм, які закріплюють незалежний статус національного банку і забороняють збільшувати видаткову частину бюджету, не збільшуючи її прибуткової; децентралізацію державної влади, забезпечення реального статусу місцевого та регіонального самоврядування; партійну структуру політичної влади, наявність сильних конкурентоспроможних партій; розмежування політичної та адміністративної компетенції, формування сучасного висококваліфікованого адміністративного апарату; правове забезпечення вільних засобів масової інформації (ЗМІ); правове забезпечення лобістської діяльності; створення сприятливих правових умов для розвитку інститутів прямої демократії.

## 2.2. Держава як інститут політичної системи: сутність, ознаки, форми та основні функції

### 2.2.1. Сутність, походження та функції держави

Держава є базовим інститутом політичної системи суспільства. В її діяльності концентрується головний зміст політики. Сам термін “держава” вживають в широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні держава трактується як спільнота людей, яка організована вищою владою і яка проживає на спільній території. В даному випадку термін “держава” використовують як синонім понять країна, народ, батьківщина.

Приблизно до XVII ст. поняття “держава” трактували саме так і не відділяли від суспільства. Для позначення держави використовували цілу низку термінів: “політія”, “князівство”, “королівство”, “імперія”, “деспотія” тощо. Одним із перших від широкого тлумачення держави відійшов Н. Макіавеллі. Він ввів для позначення всякої верховної влади над людиною, чи то монархічної, чи то республіканської, спеціальний термін “*stati*” і почав досліджувати реальну організаційну структуру держави. Більш чітке розмежування держави і суспільства було зроблено в контрактних (договірних) теоріях Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо та ін. мислителями. Вони дані поняття розділяють не тільки змістовно, а й історично, стверджуючи, що спочатку індивіди утворюють суспільство, а вже потім для захисту своїх природних прав через суспільний договір утворюють і спеціальний орган — державу. У вузькому значенні під державою розуміють систему закладів і установ, які здійснюють верховну владу на певній території. Тобто держава ототожнюється з державним апаратом.

Нині у світі існує понад 200 держав і їх кількість продовжує збільшуватися. Динаміка зростання кількості держав є наступною: 1900 р. — 80 держав, 1981 р. — 164 держави, 2002 р. — більше 200, у майбутньому, за прогнозом одних вчених, — 300—400 держав, а на думку інших — близько 800.

Держави різняться своєю історією, соціально-політичною організацією, чисельністю і складом населення, рівнем економічного, соціального та культурного розвитку, але всі без винятку відіграють вирішальну роль у житті народів, які їх утворили, і людського співтовариства загалом. Цими обставинами пояснюється сталий інтерес дослідників різних епох і народів до з'ясування сутності держави.

Погляди мислителів на державу змінювалися історично. В країнах Стародавнього Сходу державу розглядали як щось святе, що дається від Бога і що вимагає беззаперечного підкорення. Ця традиція зберігалася в суспільствах з одноособовою (монархічною) формою спадкової влади до початку XX ст. Але в той же час у Стародавній Греції з державою починають пов'язувати вимоги справедливості, законності (Сократ), турботи про суспільне благо (Демокріт).

Подальший розвиток історичної думки дає приклади найрізноманітніших, іноді протилежних тлумачень походження, суті й основного призначення держави. Але, незважаючи на це, в політичній науці розрізняють наступні основні теорії походження держави:

1. *Теологічна теорія (Ф. Аквінський, А. Блаженний)*. Згідно з теологічною теорією походження держави пояснюється Божою волею.

2. *Патріархальна теорія (Аристотель, Конфуцій, Н. Михайловський)*. Дана теорія обґрунтовує положення про те, що держава — це результат історичного розвитку сім'ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха).

3. *Теорія суспільного договору (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо)*. Договірна теорія трактує виникнення держави внаслідок угоди (договору) між людьми. Появі держави передував природний стан, який трактується мислителями по-різному. Наприклад, Ж.-Ж. Руссо і Дж. Локк вважають, що він був впорядкованим і благополучним, а Т. Гоббс вважає, що то була “війна всіх проти всіх”. Заради того, щоб уникнути зайвих зіткнень і непорозумінь, забезпечити безпеку життя, свободу і власність, люди укладають між собою суспільний договір, результатом якого і є утворення держави.

4. *Психологічна теорія (Г. Тард, Дж. Фрезер)*. Виникнення держави пояснюється особливими властивостями людської

психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні: “одні народжуються, щоб управляти, а інші потребують підпорядкування”.

5. *Теорія насильства (Л. Гумплович, Ф. Опенгеймер)*. Виникнення держави пояснюється актом насильства, завоювання одного племені іншим. З метою контролю над полоненими і утворюється особливий апарат примусу — держава.

6. *Техніко-економічні теорії походження держави (Г. Чайлд, К. Вітфогель, К. Маркс)*. Спільним для їх представників є переконання в тому, що держави виникають при переході від збиральницького типу господарювання до виробничого. Так, автор теорії “політичної революції” англійський археолог Г. Чайлд вважав, що саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й привело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці (виокремлення управлінської сфери), майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

На думку К. Вітфогеля, автора “гідравлічної” теорії походження держави, основною причиною її виникнення є перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження й поширення не тільки сприяли зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювали необхідні організаційні передумови розгалуженого державного апарату.

Досить поширеним варіантом техніко-економічного тлумачення виникнення держави є марксистська теорія. Згідно з марксизмом держава виникає з появою приватної власності і розшаруванням суспільства на класи. Держава таким чином стає апаратом насилля для захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів груп населення, які володіють основними засобами виробництва.

Як бачимо, різноманітність інтерпретацій сутності держави коливається від погляду на неї як на апарат насильства (у Гоббса це чудовисько, яке пожирає людей) до розгляду її як інструмента здійснення солідарних інтересів людей, втілення їх спільної волі, для досягнення “загального блага” (Аристотель, Дж. Локк).

Існуючи протягом багатьох тисячоліть, держава змінюється з розвитком усього суспільства, частиною якого вона є. З даної точки зору в розвитку держави можна виділити два глобальні



етапи: традиційний і конституційний. Традиційні держави виникали й існували, як правило, стихійно, на основі звичаїв, норм, традицій, коріння яких сягали сивої давнини. Конституційні держави є об'єктом свідомого людського формування. Держави відповідно до конституцій підпорядковуються суспільству, а їх повноваження чітко регламентуються законом. Перші конституції були прийняті в 1789 р. в США (1791 р., “Білль про права”) і у Франції (1789 р., “Декларація прав людини і громадянина”). Але ряд документів, які мають конституційний характер, з'явилися набагато раніше — в 1215, 1628, 1679, 1689 рр. в Англії. Не можна не згадати в даному аспекті і про першу українську конституцію — Конституцію П.Орлика (16 квітня 1710 р.). І хоча ця конституція не була втілена в життя, вона має велике історичне значення як документ, що вперше в історії України вказав напрям реформування української державності.

Проте в сучасному світі є ряд держав, які не мають писаних конституцій. Це Великобританія, Ізраїль, Саудівська Аравія, Бутан і Оман.

Таким чином, можна сказати, що конституції — це основа державності, вони немовби текст “суспільного договору”, укладеного між громадянами і державою, який, в свою чергу, регламентує рамки діяльності держави. Підсумовуючи сказане про сутність і умови формування держави, можна визначити: держава — це структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна влада, що здійснює контроль над даною територією і виступає від імені всього суспільства при вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань.

Можливе й інше визначення: держава — це основний інститут політичної системи, який утворюється і функціонує як апарат управління громадськими справами і який наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями встановлювати закони, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування людської спільноти.

Щодо *ознак держави*, то в політичній науці є різні точки зору, але це не заважає виділити головні з них:

1. Наявність публічної влади, відокремленої від суспільства, в розпорядженні якої є особлива система органів і установ, що

професійно займаються справами управління та захисту суспільства (державний апарат). Сучасні держави мають п'ять основних елементів організаційної структури: а) представницькі органи (парламент, органи місцевого самоврядування); б) виконавчо-розпорядчі органи, або державна адміністрація (президент, уряд); в) судові органи; г) прокуратура; д) органи державного контролю.

2. Наявність системи правових норм, санкціонованих державою і обов'язкових для всього населення.

3. Територіальна організація населення, обмежена державними кордонами.

4. Монополія на легальне застосування примусу. Діапазон державного примусу є досить широким: від різноманітних адміністративних покарань, обмеження свободи до фізичного знищення людини (смертна кара). Для виконання функцій примусу у державі є спеціальні органи: армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

5. Право встановлювати обов'язкові для всіх податки і збори.

6. Суверенність (від франц. *souverain* — носій державної влади) — це стан незалежності державної влади, який полягає в її праві та здатності самостійно, без втручання якоїсь іншої сили керувати своїм внутрішнім і зовнішнім життям.

7. Наявність власної символіки (прапор, герб, гімн).

Форми активності держави, її суспільне призначення реалізуються через її *функції*, які традиційно поділяють на внутрішні і зовнішні. До *внутрішніх функцій* держави відносять: економічну (координація господарської діяльності та економічних процесів); інтеграційну; культурно-виховну; нормотворчу; правоохоронну; адміністративно-управлінську; соціальну (гарантування безпеки життєдіяльності, регулювання соціальних конфліктів, соціальний захист тощо); національно-консолідуючу та інші.

*Зовнішні функції* держави виокремлюють наступні: оборону (забезпечення цілісності держави, її безпеки, розвиток військового потенціалу); дипломатичну — спрямовану на створення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави, розвиток співробітництва з іншими країнами, інтеграцію у світове співтовариство; захист інтересів держави і громадян у взаємовідносинах з іншими державами.

Зміст і співвіднесеність функцій держави залежать від історичної епохи і цілого ряду інших чинників (динаміка політичного, економічного життя, співвідношення різних інтересів, міжнародне становище тощо). Під впливом цих факторів змінюється ієрархія функцій, їх пріоритетність, характер взаємодії, питома вага у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього розвитку суспільства.

## 2.2.2. Форма державного правління

*Форма державного правління — це певний спосіб організації верховної влади в державі, який визначається джерелами влади, порядком формування і правовим статусом вищих державних органів, обумовлює структуру, принципи взаємовідносин та сферу компетенції кожного з них.* Форма державного правління вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному (як будуються стосунки “парламент — уряд”, “парламент — глава держави” і т.д.).

Політична наука розрізняє дві основні форми державного правління: республіку та монархію. Республіка (від лат. Res — справа і publicus — суспільний, всенародний) — форма державного правління, за якої найвища державна влада здійснюється виборними органами, що періодично обираються населенням на певний визначений строк. Існують президентські, парламентські та президентсько-парламентські (змішані) республіки.

*Президентська республіка.* Основними характерними ознаками президентської республіки є:

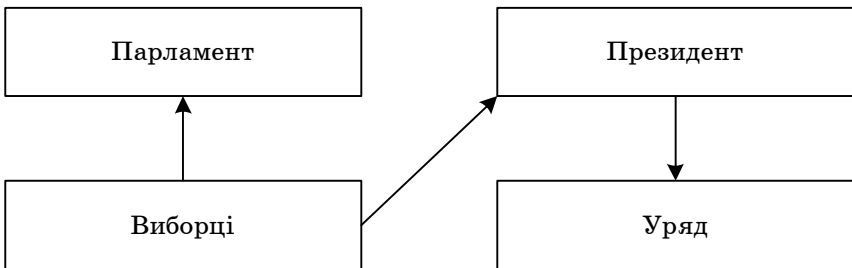
1. Президент (від лат. praesidens, буквально — той, що сидить попереду) одночасно є главою держави і главою уряду. Посада прем’єр-міністра в таких державах відсутня. Сучасний інститут президентства бере свій початок в США, де в 1789 р. Дж. Вашингтон був обраний першим президентом США.

2. Президент, як голова держави, одноособово або з наступним схваленням парламенту, формує склад уряду і керує його

діяльністю (так званий позапарламентський шлях формування уряду). Члени уряду зобов'язані здійснювати політику, яка проводиться президентом, і несуть відповідальність безпосередньо перед ним.

3. Президентська республіка базується на системі жорсткого розподілу влади, коли кожна з гілок влади має чітке коло своїх повноважень і значну самостійність. Взаємовідносини різних гілок влади здійснюються на основі системи стримувань і противаг (наприклад, вето, імпічмент і т.д.). Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент. Такий статус і роль президента в президентській республіці обумовлені тим, що обирається він на прямих і загальних виборах (або колегією виборників) і таким чином має загальнонаціональну підтримку.

Схематично президентську республіку можна зобразити так:



Класичним зразком президентської республіки є *США*. Згідно з Конституцією США, Президент концентрує в своїх руках повноваження глави держави та глави виконавчої влади. Він формує і очолює кабінет, керує державним апаратом, є верховним головнокомандувачем тощо.

Президент США має значні можливості впливу на законодавчий процес. Він звертається до Конгресу зі щорічним посланням про стан економіки, бюджету, в якому фактично викладає програму законотворення на наступний рік. Іншим важелем впливу є право відкладального вето Президента на прийняті Конгресом закони, яке долається 2/3 голосів обох палат Конгресу.

Обирають Президента терміном на 4 роки непрямым голосуванням — колегією виборників. Допускається переобрання Президента ще на один термін. Останні вибори Президента США 2002 р. показали, що виборча система потребує суттєвого реформування. І Конгресом США було внесено ряд суттєвих змін до виборчого законодавства: змінена форма підрахунку голосів, встановлено чіткий контроль за підрахунком, надана можливість громадянам вносити зміни в бюлетені тощо.

Вищий законодавчий орган США — Конгрес — є двопалатним. Кожні два роки 435 конгресменів обираються до Палати представників за мажоритарними округами. 100 сенаторів (по 2 від кожного штату) обираються на 6 років, проте кожні 2 роки відбуваються вибори на заміщення однієї третини складу Сенату.

Роботу в Конгресі організовують політичні партії та їхні фракції (республіканська та демократична партії). Палата представників розглядається як виразник інтересів і сподівань усього американського народу, а Сенат — як захисник інтересів штатів. Сенат має 20 комітетів, а палата представників — 27. Крім цього, існує 4 спільні (об'єднані) комітети. Конгрес може усунути президента від влади за допомогою процедури імпичменту (з англ. — звинувачення) у разі підозри у скоєнні державної зради президентом США чи іншого тяжкого злочину.

Таким чином, нині в США діє сильна президентська влада і сильна законодавча влада при активній ролі і достатньо великому впливові судової гілки влади, верхній щабель якої на федеральному рівні уособлює Верховний суд США.

*Парламентська республіка.* Характерні ознаки парламентської республіки є наступні:

1. Уряд формується на парламентських засадах, тобто він складається з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. В більшості країн членство в уряді сумісне зі збереженням депутатського мандата. Це дозволяє через присутність в уряді лідерів правлячих партій, найбільш впливових депутатів здійснювати контроль над діяльністю парламенту. Склад уряду повною мірою відбиває партійну структуру парламенту.

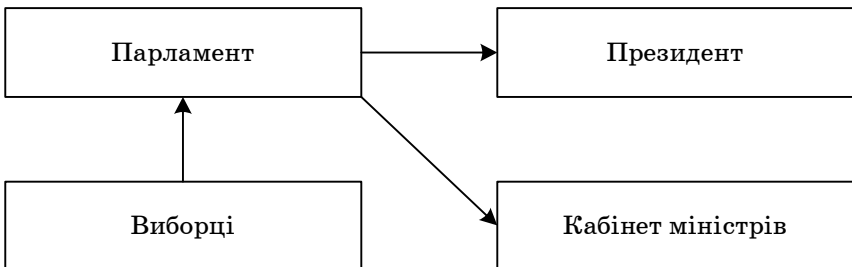
2. Уряд у парламентській республіці є відповідальним перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Це

урядова криза. Але в парламентській республіці може статися і парламентська криза, яка приводить до розпуску парламенту і призначення дострокових виборів.

3. Головою парламентської республіки є президент, який обирається або парламентом, або спеціально створеними зборами. Функції президента є суто представницькими: він може репрезентувати країну у міжнародних відносинах, звертатися з посланням до народу, закріплювати своїм підписом закони, користуватися правом відкладного вето тощо.

4. Ключовою фігурою в парламентській республіці є прем'єр-міністр (канцлер), котрий, як правило, є лідером партії, що здобула перемогу на виборах. І хоча канцлер офіційно не є головою держави, реально він перша особа в політичній ієрархії.

Схематично парламентську республіку можна зобразити наступним чином:



Класичним прикладом парламентської республіки є *Німеччина*. Ключову роль у системі державної влади тут відіграє посада федерального канцлера. Згідно зі статтею 65 Конституції країни «Федеральний канцлер визначає основні напрями політики і несе за них відповідальність». Важлива роль у визначенні політики належить також парламентській фракції правлячої партії та її партнерам по коаліції.

Парламент Німеччини складається з палати союзу (бундес-таг) і палати земель (бундесрат). Кандидатура федерального канцлера визначається парламентською більшістю і на пропозицію президента затверджується парламентом без обговорення. Парламент не втручається у формування уряду. Контроль бундестагу за діяльністю уряду здійснюється за допомогою за-

питів, роботи слідчих комітетів, конструктивного вотуму недовіри федеральному канцлеру. Оскільки канцлер призначається бундестагом, то останній може висловити йому недовіру. Однак, згідно з Конституцією, це має бути конструктивний вотум, який передбачає одночасне призначення нового канцлера. На цю процедуру відводиться 48 годин, протягом яких Федеральний канцлер може внести в парламент питання про довіру старому складу уряду. Якщо уряд не дістане підтримки, а парламент за 48 годин не призначить нового канцлера, то президент на пропозицію канцлера може розпустити парламент і призначити нові вибори.

Президент як глава держави обирається у ФРН на 5 років Федеральними зборами, які складаються з депутатів бундестагу і такої ж кількості представників, обраних їх ландтагами. Президент в основному наділяється представницькими функціями.

*Змішана форма правління*, яку інколи ще називають напів-президентською. Вона існує в Португалії, Фінляндії, Росії, Україні. Головні її *характеристики*:

1. Подвійна відповідальність уряду: перед президентом і перед парламентом.

2. Поєднання характерних рис президентської та парламентської республік.

3. Головою держави є президент, який обирається загальнонародними виборами і тому є ключовою фігурою в політичній системі суспільства.

Змішана форма правління є найбільш складною управлінською системою, яка, до того ж, є і найбільш затратною. Наприклад, адміністрація президента багато в чому дублює Кабінет міністрів. Досить часто за змішаної форми правління 2 особи (прем'єр і президент) несуть відповідальність за внутрішню і зовнішню політику держави. Таким чином, відповідальність перекладається з однієї особи на іншу, а в результаті ніхто відповідальності не несе. Водночас цей недолік інколи може обернутись і на позитивну характеристику. Це відбувається тоді, коли президент відправляє прем'єр-міністра у відставку, знімаючи цим напруження, конфліктність у політичній системі суспільства.

Парламент здійснює контроль за урядом через запити, утворення слідчих комісій, затвердження бюджету, винесення

уряду в отому недовіри. Парламент може розпочати процес усунення Президента з посади через процедуру імпічменту.

Отож впевнюємося, що кожна з форм державного правління має як свої вади, так і позитивні риси. Проте на основі аналізу форм державного правління в 21 державі, які американський політолог А. Лейпхарт відносить до стабільних поліархій (демократій), можна дійти висновку, що найбільш поширеним є парламентський тип республіки.

*Монархія* (від гр. — monarchia — одновладдя) — форма правління, за якої верховна влада в державі цілком або частково здійснюється однією особою. Монархії були найбільш розповсюдженою формою державного правління у Стародавньому Світі. В XIII—XVII ст. у країнах Європи набуває поширення *станово-представницький різновид монархії*. При такій формі правління поряд із досить впливовою владою короля діяли зібрання представників провідних верств населення, станів — Генеральні Штати (Франція), кортеси в Іспанії, Земський собор у Росії. Вони виконували дорадчу функцію при монархові, інколи ще й фінансову та законодавчу.

У XV—XVI ст. разом з руйнуванням традиційних для феодального суспільства станів у західноєвропейських країнах формується ще один різновид монархії — *абсолютна або необмежена монархія* (від лат. — absolut — необмежений). Відбувається максимальна централізація управління суспільством, вся верховна влада (законодавча, виконавча та судова) цілком зосереджується в руках монарха. Розквіт абсолютизму в Англії спостерігався за царювання Єлизавети Тюдор (1558—1603), у Франції — за Людовіка XIV (1643—1715), в Росії — за Петра I (1682—1725), Катерини II (1762—1796).

Абсолютизм, як форма державного правління феодального типу, був знищений буржуазними революціями XVII—XVIII ст. В результаті у багатьох країнах Західної Європи вдається якщо не скасувати монархію, то істотно обмежити її нормами і вимогами Конституції. Такий різновид монархії називають *конституційною* або ж *парламентською монархією*. У сучасних конституційних монархіях роль коронованої особи є суто номінальною (Бельгія, Великобританія, Данія, Швеція, Японія і т.д.). Монарх є главою держави, символічним уособленням єдності нації, призначає голову уряду та міністрів, проте ро-



бить це відповідно до пропозиції лідерів партійних фракцій, які мають більшість у парламенті.

У сучасному світі монархічний лад утримується в 11 розвинутих країнах і в 23 країнах, що звільнилися від колоніальної залежності. Серед них є монархії *абсолютні* (Катар, Бахрейн, ОАЕ та ін.), *конституційні* (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Швеція, Японія та ін.), *теократичні*, де світська влада зосереджена в руках духовенства (Ватикан, Саудівська Аравія), *виборні* (Федерація Малайзія, Бутан).

Влада монарха є спадковою і передається від одного представника династії до іншого у встановленому законом порядку. Законодавчій практиці відомо *3 системи успадкування престолу*:

1) *салічна система* (успадкування відбувається суто по чоловічій лінії — Швеція);

2) *кастильська система* (успадкування престолу не виключає жінок, але перевага віддається чоловікам: молодший брат виключає із успадкування престолу старшу сестру — Великобританія);

3) *австрійська система* — не виключає жінок, але надає перевагу чоловікам по всіх ступенях і лініях родинності. Жінка може наслідувати престол, коли цілковито обірвана чоловіча лінія наступництва. Таку систему було введено в Росії в 1797 р., після чого, як відомо, жінок на російському престолі не було.

Отже, монархія як форма правління виникає в Стародавньому Світі, і в ході історичного розвитку людства набуває цілого ряду специфічних рис (абсолютна, парламентська і т.д.), залишаючись при цьому і на нинішній день ефективним способом організації спільної життєдіяльності людей.

### 2.2.3. Форма державного устрою

*Територіально-організаційна структура держави, яка визначає порядок поділу країни на складові частини (штати, землі, області), їх правовий статус, порядок відносин центральних і периферійних органів влади, називається формою державного устрою.* За устроєм держави бувають *унітарними, федеративними і конфедеративними*. Дехто з дослідників виділяє таку специфічну форму як імперія.

*Унітарна держава.* Принцип унітаризму означає таку розбудову держави, за якої верховна (суверенна) влада цілком зосереджена в центрі, а складові частини держави (області, наприклад) не мають ознак політико-державної незалежності.

Отже, унітарною є цілісна, єдина держава, частини якої є тільки адміністративно-територіальними підрозділами. Наприклад, Франція, Італія, Швеція, Норвегія, Португалія, Греція, Іспанія і т.д.

Для унітарної держави характерним є наявність таких ознак:

1. Єдина Конституція.
2. Єдина система вищих органів державної влади.
3. Єдине громадянство.
4. Єдина система права.
5. Єдина судова система.

Територія унітарної держави поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають політичної самостійності. Кількість ланок у такій ієрархічній системі може бути різною. В Україні їх є 5: центр — область — район — місто — село.

Поява унітарних держав не була випадковою. Їх утворення і неподільне багатовікове панування було зумовлене наступними *факторами*:

по-перше, моноетнічним складом населення держав, що тільки-но народжувались; по-друге, самою природою тогочасної влади, яка вимагала жорсткої ієрархії; по-третє, впливом домінуючих у доіндустріальних суспільствах тенденцій централізації, уніфікації, завоювання інших держав і т.д.

Сьогодні унітарна держава є найбільш поширеною, така форма устрою існує в більш як 150 державах світу.

Унітарній державі властиві як переваги, так і недоліки. До переваг її можна віднести: економічність, тобто не дуже великі витрати на утримання урядових структур; простоту і оперативність прийняття рішень; значну стійкість в екстремальних умовах та ін.

Недоліками унітарної держави є те, що вона: закріплює авторитаризм і створює сприятливі умови для встановлення або відродження тоталітаризму (диктатури); ігнорує специфічні особливості етнонаціональних спільнот; як правило, позбавляє

ініціативи регіональні й місцеві владні структури; провокує, інколи (про що свідчать факти), зародження екстремізму та сепаратизму тощо.

Унітарні держави поділяють на дві великі групи: централізовані і децентралізовані. Централізованими вважаються такі унітарні держави, де підпорядкування периферійних (регіональних) органів влади центру здійснюється з допомогою посадових осіб, призначених з центру. Наприклад, Норвегія, Швеція, Фінляндія. Децентралізованими унітарними державами є ті, де регіональні органи влади формуються незалежно від центру і діють більш розкуто і самостійно. Наприклад, Великобританія, Японія.

Останнім часом у світі посилюється тенденція до децентралізації унітарних держав, яка торкнулась таких бастионів унітаризму, як Бельгія, Іспанія, Італія, Франція. Не є винятком і Україна (утворення Автономної Республіки Крим, кількох вільних економічних зон і т.д.). Термін “автономія” означає “самоврядування”. Характерними ознаками автономії є те, що на її території, по-перше, діють власні закони з певного кола питань; по-друге, формується власний парламент і “автономний уряд”. Автономія, як правило, надається окремим етнонаціональним спільнотам, які компактно проживають в межах певної території. Тому автономія є однією з форм самовизначення народів, гарантованого міжнародним правом. Автономія стала останнім часом одним із факторів забезпечення стабільності таких держав, як Іспанія (Країна Басків, Каталонія, Андалузія), Португалія (Азорські острови та острів Мадейра), Данія (Фарерські острови та Гренландія), Франція (Корсика) і т.д.

*Федеративна держава.* Головна ідея принципу федералізму (з лат. — союз, об’єднання) полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб’єктів федерації у наданні їм певної політичної самостійності. Принцип федералізму уособлює в собі поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів.

Відродження і нове життя ідей федералізму починається в Нові часи. І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск’є та інші зробили значний внесок у розробку ідей федералізму. Але особлива заслуга належить Ш. Монтеск’є, який у своїй роботі “Про дух законів” заклав основи теорії федералізму. Він дав напроцуд

вдале визначення федерації: “Ця форма правління є договір, за допомогою якого кілька політичних організацій зобов’язуються стати громадянами однієї великої держави, яку вони побажали створити”. Слід відзначити, що починаючи з XVIII ст. розвиток федералістських ідей відбувається під впливом теоретичних розробок Ш. Монтеск’є та федеративного будівництва в США.

У XX ст. процес федералізації набрав глобального (світового) масштабу і був названий вченими “федералістською революцією” (Д. Елезар), яка змінила політичну карту світу. На початок 1995 р. існувало 18 федеративних держав з майже 440 їх суб’єктами, на території яких проживало близько 39% населення планети. Крім того, державний лад ще 25 країн певною мірою базується на принципах федералізму. В цих країнах проживає 30% населення світу. Таким чином, на початок 1995 р. нараховувалось близько 40 держав з федеративним устроєм, де проживало 70% від населення планети (США, Аргентина, Бразилія, Росія, ОАЕ, Канада, Індія та ін.).

Територія, де розташована федеративна держава, вважається єдиною, хоча складається з різної кількості суб’єктів (від 2—3 до 50 чи 90). Різняться федерації і назвами своїх суб’єктів: “штати” (США, Індія), “землі” (ФРН, Австрія), “кантони” (Швеція), “провінція” (Канада, Пакистан), “республіки” (Росія) та ін. Утворюються федерації за різними принципами. Більша частина їх побудована за адміністративно-територіальним принципом (Австрія, Бразилія, США, ФРН та ін.). Решта федеративних держав побудована за етнотериторіальним принципом (Бельгія, Індія, Швейцарія та ін.).

Головними ознаками федеративної держави є: писана конституція, що чітко встановлює розподіл влади і гарантує центральному і регіональним урядам, що надані їм повноваження не будуть відібрані; двокамерний законодавчий орган, де одна палата представляє увесь народ, а друга — суб’єкти федерації; суб’єкти федерації мають право на свою конституцію, законодавчий орган, виконавчі структури та власну судову систему; функціонування в поліетнічних федераціях двох і більше офіційних державних мов; децентралізоване управління та ін.

В українській політологічній школі існує виразна федералістська концепція, започаткована Кирило-Мефодіївським товариством. Теоретик українського лібералізму М. Драгома-

нов розробив федералістську концепцію і виклав її на рівні конституційного документа. Громадянин і громада, за його теорією, — це основні інститути системи суспільних взаємин. Схема федерації М. Драгоманова: громадянин → громада → волость → повіт → область федерація (Російська демократична держава).

М. Грушевський пропонував поділити Україну на 30 земель, які водночас будуть виборчими округами на виборах до Українських всенародних зборів (сейму).

Із здобуттям Україною незалежності на початку 90-х років ХХ ст. неодноразово порушувалося питання поділити Україну на 9 історичних і економічних регіонів (земель) — Донецький, Придністровський, Північно-Східний, Центральньо-Поліський, Карпатський, Волинський тощо.

*Конфедерація.* Даний термін походить від лат. “confoederation” і означає “союз, об’єднання кількох держав”. Прикладом конфедерацій можуть бути давні ліги грецьких міст, середньовічні ліги німецьких, бельгійських, італійських міст та ін. Деякі конфедеративні утворення існували досить тривалий час: Швейцарія (1291—1849), Нідерланди (1579—1795), Німеччина (1815—1864) та ін. В новітні часи історія зафіксувала створення конфедерації, яку було названо Сенегамбія. Але, проіснувавши близько 8 років, вона розпалась на первинні складові — Сенегал і Гамбію.

Отже, сьогодні конфедерацій у розумінні спільної держави не існує, хоча їх поява не виключена. Натомість існує низка конфедерацій як міждержавних утворень. У цьому розумінні конфедерація — це спілка кількох держав, об’єднаних договором про взаємні гарантії, яка характеризується збереженням цілковитої юридичної і політичної незалежності всіх її членів, відсутністю в ній єдиної центральної влади, єдиного законодавства, єдиної грошової системи тощо. На відміну від федерації, що є союзною державою (в основі якої є Конституція), конфедерація є спілкою держав, яка утворюється на основі договору.

Згідно з західною етнополітологією, конфедерації поділяють на три групи:

*Співтовариство (співдружність).* Європейське співтовариство, СНД. Залишаючись, наприклад, суверенними держа-

вами, ЄС утворило цілу низку спільних владних інститутів: Європейська Рада, що складається з голів держав і урядів; Рада Міністрів ЄС, до якої входять міністри зовнішніх справ, економіки і фінансів та сільського господарства; Комісія ЄС, яка складається з голови і 16 співголів; Європейський парламент; Суд ЄС.

*Асоціація.* Це вільне об'єднання малих держав з великою державою (як правило, метрополією). Вільні асоціації існують у трьох основних підтипах: *асоційована держава* (об'єднання, де велика і мала держави в односторонньому порядку можуть розірвати договір); *федерасі* — зміни відбуваються тільки за згодою обох сторін; *кондомініум* — управління певною територією здійснюється двома і більше державами (досить рідкий і незвичний тип конфедерації. На сьогоднішній день Іспанія і Франція здійснюють кондомініум над Долиною Андорри).

*Ліга.* Це об'єднання незалежних держав, що утворюються для специфічних цілей. Наприклад, НАТО, Ліга Арабських Держав.

Отже, сьогодні існує значна кількість різновидів форм державного устрою. Послідовність їх розвитку можна зобразити наступним чином: 1) етнічна унітарна держава — імперія; 2) національна держава у формі унітарної держави (централізованої чи децентралізованої); 3) федерація (конфедерація).

## 2.2.4. Політичний режим

*Політичний режим* — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо. По суті, це поняття означає, як уряд і той, хто його очолює, користуються владою, контролюють і управляють соціальними процесами.

Політичні режими розрізняють за такими критеріями:

- 1) спосіб формування органів влади;
- 2) співвідношення між центральною і регіональною владою;
- 3) становище і роль політичних партій, громадських організацій у суспільному житті;

- 4) правовий статус особистості;
- 5) політична культура;
- 6) характер реалізації силових функцій держави;
- 7) спосіб формування органів влади.

В політичній науці розрізняють 3 основні види політичних режимів: тоталітарний, авторитарний та демократичний.

*Тоталітаризм.* Термін “тоталітаризм” походить від лат. *totalis* — весь, цілий, повний. Його було введено в політичний лексикон італійським філософом Д. Джентіле, який вважав, що держава, відіграючи першорядну роль в долі нації, повинна мати необмежену владу і встановити всеохоплюючий, тотальний державний контроль над суспільством. Пізніше цей термін був використаний лідером італійських фашистів Б. Муссоліні для характеристики свого руху, який мав на меті створення тоталітарної держави.

Осмищення реальної практики тоталітарних держав розпочалося в 50—60-х роках ХХ ст. Розробка цілісної теоретичної концепції тоталітаризму була започаткована працями Ф. Гаєка “Шлях до рабства” (1944 р.), Г. Арендт “Витоки тоталітаризму” (1951 р.), К. Фрідріха і Зб. Бжезинського “Тоталітарна диктатура і влада” (1956 р.). Саме в цих книгах вперше було проведено порівняльний аналіз тоталітарних режимів у Німеччині та СРСР. Пізніше до цієї теми дослідження повернулись цілий ряд відомих істориків, політологів, інших фахівців.

Усі вище перераховані прихильники концепції тоталітаризму вважають, що до основних *ознак* даного режиму можна віднести такі:

1. Політична система ґрунтується на ідеології, яка пронизує всі сфери життя суспільства. Відкрита незгода з нею карається як найтяжчий злочин. Тоталітарна ідеологія ґрунтується на соціальних міфах, а закладена в ній мета слугує засобом легітимації режиму.

2. Основною ланкою в політичній структурі суспільства є єдина, добре організована, побудована за ієрархічним принципом масова політична партія на чолі з лідером, як правило, харизматичного типу. Політизуючи всі органи державної влади, партія зрощується з державою.

3. Управління здійснюється через терор, який направляє партія і таємна поліція. Приводом для терору є систематичне

формування “образу ворога” і на цій основі — агресивної політичної свідомості як соціально-психологічного фону для репресій.

4. Засоби масової інформації перебувають під монопольним контролем держави, що дозволяє маніпулювати суспільною свідомістю, творити її.

5. Армія контролюється партією і урядом.

6. Державний контроль над економічною сферою суспільства (державна власність, командно-адміністративна система управління економікою тощо).

Отже, **тоталітаризм** — це режим всеохоплюючого репресивного примусу громадян до виконання владної волі, цілковитого державного контролю за діяльністю окремих громадян, їх об’єднань, соціальних груп та інститутів.

Реальне втілення тоталітарних моделей в практику стало можливим за наявності цілого ряду *передумов (причин)*. До основних із них відносять:

1. Особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізації: руйнування традиційних структур, етатизація суспільного життя, посилення соціальних функцій держави, можливість за допомогою ЗМІ маніпулювати суспільною свідомістю (франкфуртська школа, кейнсіанство).

2. Виникнення тоталітаризму пов’язують з масовізацією суспільного життя, виходом на політичну арену людини-натовпу (Х.О. Гассет, Ф. Ніцше).

3. Ідейні витoki тоталітаризму бачать в галузі політичної філософії таких мислителів як Платон, Г. Бабеф, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, К. Маркс, В. Ленін та ін. Їх моделі майбутнього, на думку російського філософа М.Бердяєва, завжди утопічні. А утопії, в свою чергу, є тоталітарними і ворожими свободі й демократії. В тоталітарній моделі утопія ототожнюється з абсолютною істиною, відхід від якої жорстоко карається.

4. Суб’єктивні умови тоталітаризму — масові соціальні фрустрації, які виникли внаслідок порушення традиційних цінностей, вимушеної самотності, соціального відчуження. В результаті таких змін у більшості людей з’являється психологічний механізм “втечі від свободи” (Ф. Достоевський “Міф про Великого Інквізитора” з “Братів Карамазових”, Е. Фромм “Втеча від свободи”).



5. Причини тоталітаризму кореняться в націоналізмі та антисемітизмі.

Соціальну базу тоталітаризму складають маргінальні та люмпенізовані групи і соціальні прошарки, які виникають в нових економічних умовах і які найбільш сприятливі до пропаганди тоталітарних ідей. Політичними провідниками тоталітаризму є масові вождистські партії, які виникли у першій чверті XX ст. і прагнули до монополізації державної влади, претендуючи водночас на творення “нового світу” або “нового світового порядку”. Таким чином, за наявності необхідних умов і приходу до влади тоталітарних партій тоталітаризм із галузі теоретичних уявлень перетворювався в реальну політичну практику. Протягом 20—30-х років, а потім другої половини 40-х років тільки в Європі тоталітарні і наближені до них режими були встановлені у 17 країнах з 27.

Залежно від пануючої ідеології, яка впливає на зміст політичної діяльності, тоталітаризм може бути представлений як *комунізм*, *фашизм* і *націонал-соціалізм*. Історично першою і класичною формою тоталітаризму став *комунізм*. Комуністичний тоталітаризм виник після Великої Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Другим різновидом тоталітарних політичних систем є *фашизм*. Виникає в Італії в 1922 р. Італійський фашизм ставив за мету діяльності не побудову “нового суспільства, а відродження величі італійської нації і Римської імперії”. Третій різновид тоталітаризму — *націонал-соціалізм*. Як реальний політичний і суспільний устрій він виник у Німеччині в 1933 р. Націонал-соціалізм має багато спільного як з фашизмом, так і з комунізмом. Але, якщо мета діяльності комуністів — побудова комуністичного суспільства, фашистів — відродження Римської імперії, то націонал-соціалістів — світове панування арійської раси.

*Авторитаризм*. Авторитаризм є одним із найбільш поширених в історії видів політичного режиму. Характерними ознаками авторитарного режиму є:

1. Відмова від принципів конституційності і законності. Якщо конституція і зберігається, то суто в декларативній формі.

2. Концентрація влади в руках уряду, глави держави чи військових. Громадяни відчужені від процесу прийняття рі-

шень. Правляча еліта формується не через конкурентні вибори, а шляхом призначення.

3. Органи влади, як центральні, так і місцеві, мають маріонетковий характер.

4. Можливість втручання армії в політичний процес.

5. Не виключені вибори, боротьба партій, але все це відбувається в жорстко регламентованих рамках.

6. Наявність приватного сектору економіки, вільного від прямого державного втручання.

7. Авторитарний режим допускає існування інакомислення і опозиції в чітко визначених межах. Правляча еліта готова терпіти інакомислення, доки воно не зачіпає основ режиму.

Отже, ***авторитаризм*** — це політичний режим, в основу якого покладено зосередження монопольної влади в руках однієї чи групи осіб, що знижує або виключає роль представницьких інституцій влади у суспільстві. Авторитарні режими досить поширені і різноманітні. Серед них можна виділити такі різновиди:

1. Абсолютистська монархія (Саудівська Аравія, Катар, Оман, ОАЕ), в якій монарх наділений необмеженою владою. Виборні представницькі органи відсутні. Уряд призначається монархом і підзвітний тільки йому.

2. Теократичний авторитарний режим (Іран), характерний для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани.

3. Військово-бюрократична диктатура (Греція за правління “чорних полковників”, Аргентина, Бразилія), що встановлюється внаслідок військових переворотів.

4. Персональна тиранія, різновидом якої є султанізм. При такому режимі влада належить диктатору і спирається на розгалужений поліцейський апарат (Сомалі — Барре, Гаїті — Дювальє, Уганда — Аміна, Нікарагуа — Сомоса).

Отже, аналізуючи основні риси і різновиди авторитаризму, можна дійти висновку, що в своєму розвитку він може трансформуватись у жорстку диктатуру і навіть у тоталітарний режим, а з іншого боку, при даному режимі можуть бути започатковані основи громадянського суспільства, демократії. Наприклад, у країнах Південно-Східної Азії (Сінгапур, Південна Корея, Таїланд) авторитарна влада показала відносно високу здатність сконцентрувати зусилля і ресурси для

розв'язання завдань економічного зростання, проведення радикальних реформ, забезпечити громадський порядок, не допускаючи деструктивного протистояння групових інтересів. Якби авторитаризм автоматично приводив до демократії і процвітання, то більшість країн Африки, Латинської Америки були б процвітаючими демократіями. Для переходу до демократії потрібен ряд інших умов, таких як: наявність відповідної політичної культури, історичних традицій, соціального середовища тощо.

*Демократичний режим.* Класичні визначення демократії, як правило, включають атрибут народовладдя, базуючись на етимології даного поняття (з грецької — народовладдя). Демократія, насамперед, означає формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном. Головною ознакою демократії є визнання права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо. Але демократія — це не тільки участь у прийнятті рішень, не тільки справедливі закони і розумно сконструйовані інституції, це і демократично настроєне громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть, якщо відсутня демократична свідомість громадянства, демократичний менталітет.

## 2.2.5. Концепція правової, соціальної держави

Демократичний режим ще називають правовою державою. Правова держава — це суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципах верховенства права, дотримання закону, поважання особистості й недоторканності її прав, свобод та законних інтересів. Вона є необхідною умовою і найважливішою засадою вільного існування людей у демократичному суспільстві.

Сам термін “*правова держава*” (Rechtsstaat) вперше було вжито у першій половині XIX ст. в працях німецьких правознавців (К. Велькер, Р. фон Моль та ін.). Сама ж ідея панування закону в житті суспільства, держави має давні традиції. Ще

Платон писав, що він бачить близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під владою натовпу. Подібну думку висловлював і Аристотель: там, де відсутня влада закону, зазначав він, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою. Адже в такому суспільстві панують або хаос і анархія, або свавілля володаря-деспота. Сама концепція правової держави загалом була сформована в XVII—XIX ст. в працях Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона та ін.

На сьогоднішній день більшість держав світу у своїх концепціях проголошують себе “правовими”.

Головні *ознаки* правової держави:

1. Наявність розвинутого громадянського суспільства. Існування правової держави неможливе без громадянського суспільства, як і навпаки.

2. Верховенство права, поширення вимог і норм конституції та законів на діяльність усіх громадських і політичних інституцій.

3. Правова рівність усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.

4. Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, стримування й урівноваження ними одна одної.

5. Розв'язання питань і прийняття загальних рішень за ознакою більшості, але з урахуванням прав меншості.

6. Визначальна роль суду у розв'язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому всіх громадян та інституцій; можливість оскарження в судовому порядку неправомірних дій держави; юридична взаємовідповідальність держави і особистості.

7. Легальна діяльність не лише правлячих, а й опозиційних партій, об'єднань, рухів.

8. Вседоступність суспільно значимої інформації, незалежність ЗМІ.

Утвердження принципів правової держави було важливим етапом в розширенні свобод індивіда і суспільства загалом. На думку творців концепції правової держави, забезпечення кожному громадянину негативної свободи (свободи без обмежень) і підтримка конкуренції зроблять приватну власність загальнодоступною, максимізують індивідуальну відповідальність та ініціативу, приведуть в кінцевому результаті до загального

добробуту. Але цього не сталося. Люди народжуються різними, а тому на практиці це призвело до жорсткої конкуренції, загострення соціальної нерівності і класової боротьби.

Конструктивною відповіддю на недосконалість концепції правової держави, на невдачу спробу адміністративного соціалізму забезпечити в суспільстві рівність і соціальну справедливість стала теорія і практика соціальної держави або держави загального добробуту. Перші соціальні держави виникають в 50—60-х роках ХХ ст. Основний закон ФРН 1949 р., що одним із перших закріпив це поняття, розкриває його зміст як гарантування гідного прожиткового мінімуму, соціальної рівності, соціального забезпечення, загального добробуту, державної допомоги тим, хто не в змозі самотійно себе забезпечити. Тобто соціальні держави — це ті держави, які в широких масштабах займаються розподілом соціального багатства і державних ресурсів, не пригнічуючи при тому ринкове середовище, а доповнюючи його розвиненою системою заходів соціальної політики. Соціальна політика — це розгалужена мережа видів діяльності державних та недержавних структур, спрямованих на втручання в економічний процес заради підвищення добробуту й надання соціального захисту різним верствам населення.

В сучасних країнах є різні моделі соціальної політики, що спираються на сукупність макроекономічних, соціально-економічних і соціальних показників. Найбільш відомі моделі дістали назви “ліберально-демократичної”, “консервативної”, “соціал-демократичної”.

*Ліберально-демократична модель.* Прикладом реалізації можуть бути США. В ідеалі, держава бере на себе функцію стимулятора індивідуальної активності, заохочуючи своїх громадян до пошуку роботи, соціального захисту, підприємницької ініціативи. Свою головну місію держава ліберального типу вбачає в охороні прав людини, тоді як охорона соціальних прав значною мірою перекладається на громадські організації й на саму особистість. В таких державах складається “модель залишкового принципу добробуту”, оскільки пріоритетними тут є громадські, далі політичні і вже потім соціальні права.

*Консервативна модель.* Її ідеологічну основу становить ідея виправдання соціальної диференціації в суспільстві. Майнова

нерівність розцінюється як цілком природне і нормальне явище. Головна ж місія держави полягає в тому, щоб через гнучку податкову політику здійснювати перерозподіл доходів, водночас надаючи компенсацію тим прошаркам, які її потребують. Прикладом є Німеччина.

*Соціал-демократична модель* робить акцент на запобіганні різкій диференціації найвищого та найнижчого рівня доходів. Соціальні гарантії ґрунтуються як на державній, так і на недержавній підтримці. У функціональному плані державна політика спрямована на забезпечення всіх громадян роботою. Зайнятість і формальна відсутність безробіття утворюють стабільну податкову базу. Рівень оподаткування загалом значно вищий, ніж, скажімо, в ліберальній моделі. Це й дозволяє державі здійснювати перерозподіл бюджету, забезпечуючи громадян соціальною допомогою. Прикладом можуть бути скандинавські країни.

Відмінності в ідеологічних та правових орієнтирах держав різного типу знаходять втілення, насамперед, у витратах на соціальні цілі. Так, соціальні витрати держав ліберального типу утворюють найменшу суму, порівняно з державами, які обрали для себе інший шлях. У США вони становлять 18,2% ВВП. 72,8% населення перебуває за межею бідності. Позитивним наслідком політики такого типу держав є низький відсоток безробіття — у США 4%. Ця модель виявляється і найдешевшою для платників податків, оскільки загальний розмір оподаткування становить 29,4% ВВП.

У Німеччині соціальні витрати в середньому дорівнюють 25,8% ВВП. Спрямованість уряду на компенсаційні дії стосовно малозабезпечених груп має результатом 10% населення, яке знаходиться за межею бідності. Рівень безробіття — 12%. Рівень оподаткування становить 39,6%.

Найбільший розмір соціальних витрат має місце в скандинавських країнах, які реалізують свій соціал-демократичний вибір (32% ВВП). За межею бідності в цих країнах перебуває 0,1% людей. Рівень безробіття — 4% (природне безробіття). Джерелом соціального благополуччя у країнах з соціал-демократичною моделлю є високий рівень оподаткування — 49,3% ВВП.

*Українська модель* соціальної політики формується в умовах суспільства, що трансформується. Це зумовлює цілий ряд

її особливостей, до яких слід віднести: надмірну залежність від рівня економічного розвитку країни; відсутність можливостей широкого вибору громадянами форми соціального захисту; фактичне “зведення” соціальної політики до її соціально-захисної функції; протиріччя між принципами, покладеними в основу цілого ряду правових актів, та механізмами їх реалізації і фінансування.

## **2.3. Система органів державної влади в Україні**

### **2.3.1. Етапи формування системи органів державної влади в Україні. Конституційна реформа 2004 р**

Система органів державної влади незалежної України пройшла в своєму розвитку кілька основних етапів.

*Першим її етапом* можна вважати період з 1990 по 1991 р., коли відбулося юридичне закріплення державності України та формування нових органів влади. Прийняття 16 липня 1990 р. Декларації “Про державний суверенітет України” стало першим кроком на шляху здобуття Україною незалежності, адже вона проголосила “верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Декларація “Про державний суверенітет” визначила, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла “Акт проголошення незалежності України”, яким було проголошено незалежність України та створення самостійної Української держави. Україні необхідно було здійснювати реформування державних органів влади відповідно до демократичних стандартів.

*Другим етапом* формування основ державно-владної системи України можна вважати *період з грудня 1991 по червень 1995 р.* Недотримання принципу поділу функцій влади в перші роки незалежності Української держави зумовило затяжну політичну кризу, яка знайшла принаймні часткове розв’язання

в *Конституційному договорі* між Верховною Радою України та Президентом України “Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України”, який було підписано 8 червня 1995 р. (т. зв. “мала конституція”). Використання законодавчою та виконавчою гілками влади Конституційного договору з метою виходу з кризової ситуації стало чи не єдиним конструктивним політичним рішенням, яке могло гарантувати легітимність і стабільність державної влади.

Хоча навіть підписання Конституційного договору не привело до політичної стабільності. Як відзначає І. Костицька, фактично Конституційний договір конституював Президента України як однопорядкову Верховній Раді України сторону спершу конституційного, а згодом і законодавчого процесу. Весь час відбувалося “перетягування” владних повноважень між Президентом, урядом та парламентом, хоча Президент був і главою державної виконавчої влади.

*Третій етап* становлення політичної системи почався із затвердження *Конституції України в 1996 р.* У результаті багатьох компромісів між Президентом і парламентом відбувається утвердження нової системи розподілу владних повноважень між органами законодавчої, виконавчої та судової влади. Прийняття Конституції, з одного боку, дозволило Україні уникнути глибокої політичної кризи з такими можливими наслідками, як розпуск парламенту, всенародна недовіра владі; з іншого нова система організації державної влади створила додаткові можливості заострення протиріч між її гілками. Нова Конституція сформулила такі правові засади організації державної влади, які послабили її стабільність, створили дуалізм у виконавчій гілці влади.

Незважаючи на те, що Конституція була визначена європейською спільнотою однією з найдосконаліших, у процесі практичної реалізації Основного Закону виникло багато проблем, які впливали: по-перше, з незавершеності формування правової бази політичної системи України; по-друге, з небажання української еліти виконувати Конституцію.

Протягом 2001 — 2004 років в Україні з’явилося багато проектів конституційної реформи. Проекти множилися, але сам процес внесення змін до Конституції затягувався у часі,



оскільки ніхто з учасників політичного процесу не бажав поступатися владними повноваженнями.

Лише в результаті кризи, яка виникла в ході підбиття підсумків другого туру президентських виборів 2004 року, Верховна Рада ухвалила зміни до Конституції.

*Четвертий етап* розпочався після набуття чинності змін до Конституції України. 8 грудня 2004 року Верховною Радою було прийнято *Закон України “Про внесення змін до Конституції України”* (реєстр. №2222-15), який передбачає суттєвий перерозподіл повноважень між вищими органами державної влади України і мав би запровадити дієву систему стримувань і противаг, збалансувати обсяг повноважень, закріплених відповідно за Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України. Вищезазначений закон набув чинності 1 січня 2006 року.

*Задекларовані завдання конституційної реформи:*

Основною метою конституційної реформи в сфері державно-владних повноважень її ініціатори визначили перерозподіл повноважень між Президентом і парламентом та Президентом і урядом, а саме:

- розширення кадрових і контрольних повноважень Верховної Ради України, а саме — посилення впливу парламенту на формування та діяльність Кабінету Міністрів України за рахунок обмеження відповідних прав глави держави у відповідній сфері. Зокрема, перехід до формування уряду виключно “коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України” (або фракцією, до складу якої входить більшість народних депутатів) тощо;

- посилення ролі Кабінету Міністрів України у здійсненні виконавчої влади;

- зменшення впливу Президента на діяльність уряду та органів виконавчої влади.

За задумом ініціаторів реформи, оптимальний перерозподіл повноважень у трикутнику “президент—парламент—уряд” згідно з поправками до Конституції має забезпечити:

- а) чітку, прозору ідентифікацію виборцями політичної сили, що відповідає за державну політику;

б) коопераційний зв'язок між законодавчою та виконавчою гілками влади для динамічного і послідовного прийняття та впровадження державно-управлінських рішень, системності у прийнятті законів та на їх основі — підзаконних актів;

в) стабільну, послідовну роботу уряду: забезпечення балансу між його захищеністю від кон'юнктурних змін у розкладі політичних сил і можливістю притягти його до політичної відповідальності.

Поряд з цими завданнями конституційні зміни мали досягти і низки інших цілей, основні з яких:

- взаємна відповідальність парламентської більшості та Кабінету Міністрів України перед суспільством;
- забезпечення політичної структурованості, фракційної дисципліни в парламенті та припинення практики частих міжфракційних переходів;
- відмежування діяльності, пов'язаної із статусом народного депутата України, від інших видів діяльності, зокрема — підприємницької;
- вирішення проблеми багаторазового застосування Президентом України права вето щодо прийнятих парламентом законів;
- розширення повноважень Рахункової палати шляхом надання їй можливості здійснювати контроль не лише за використанням коштів державного бюджету України, але і за їх надходженням та ін.

Що стосується низки інших важливих проблем — приведення системи адміністративно-територіального устрою, систем місцевого та регіонального самоврядування, перегляду функцій та повноважень місцевих державних адміністрацій, — то відповідні питання мали б бути врегульовані іншим Законом “Про внесення змін до Конституції України” (реєстр. № 3207-1).

Але впровадження конституційних змін зазнало чимало труднощів. Ситуація, що склалася в Україні після парламентських виборів 2006 року, є яскравим прикладом незавершеності процесу втілення у життя конституційної реформи. Серед представників п'яти політичних сил новообраного парламенту не було єдності щодо концептуальних засад та механізмів її впровадження.

Активними прихильниками реформи були представники Антикризисної коаліції (Партії регіонів, Комуністичної партії України та Соціалістичної партії України), які хотіли взяти реванш за поразку на виборах 2004 року, будучи зацікавлені в максимальному послабленні інституту президентства. Представники ж “Нашої України” виступали за частковий перегляд положень реформи, за повернення реального впливу Президента на діяльність всіх гілок влади. Блок Юлії Тимошенко взагалі займав радикально критичну щодо конституційної реформи позицію, виступав за цілковитий перегляд основних її положень.

Отже, незаперечним фактом залишається те, що нинішнє загострення протиборства між представниками окремих груп української політичної еліти суттєво ускладнює процес імплементації конституційних змін.

Політична реформа розв’язала низку принципово важливих на цьому етапі розвитку політичної системи України завдань державотворення. Вона запровадила парламентарно-президентську форму правління через посилення установчих, кадрових та контрольних функцій Верховної Ради, обмежила відповідні прерогативи глави держави, закріпила парламентський спосіб формування Кабінету Міністрів, створила більш відповідні режимові парламентаризму умови досягнення функціональної самостійності уряду.

Водночас неузгодженість і фрагментарність внесених до Конституції поправок, які приймалися у пришвидшеному порядку, у ситуації глибокої політичної кризи, і були підпорядковані ситуативним мотиваціям окремих політичних угруповань, залишили відкритими низку питань щодо практичного здійснення нової системи поділу функцій влади, призвели до численних дисбалансів у політичній системі і ставлять під сумнів ефективність запровадженої форми правління в цілому.

Загалом слід констатувати, що реформа 8 грудня 2004 року — це лише початок тривалого і складного процесу реформування політичної системи України. Саме тому дуже важливо, щоб траєкторія, темп і масштабність реформування більшою мірою залежали не від компромісів і торгів вітчизняної еліти, а від справжнього волевиявлення громадян.

Таким чином, у нашій державі сформувалась досить демократична і певною мірою ефективна система органів державної влади. Завдання полягає в тому, щоб і надалі удосконалювати діяльність державно-владних структур, шукати найбільш оптимальні механізми їх взаємодії.

### 2.3.2. Конституційний механізм розподілу державної влади в Україні

Сучасна держава має досить складну структуру, важливим елементом якої є система державних органів влади. Первинним компонентом державного механізму є окремий державний орган, через який держава здійснює свою політику, свої завдання і функції.

Спеціалісти з державного управління, конституційного права дають таке визначення державного органу: *“Державний орган влади — це відносно самостійна і відокремлена частина єдиної системи органів державної влади, державного механізму, яка створена відповідно до конституції й чинного законодавства, офіційно виступає та діє від імені держави у межах своїх повноважень і встановленого законом порядку, має свій державно-правовий статус, виконує відповідні завдання, функції та політику держави у різних сферах державного та суспільного життя”*.

Державні органи в правовій демократичній державі, якою є і Україна (згідно зі ст.1 Конституції України), утворюють у сукупності *систему органів державної влади*. Система органів державної влади України має відповідні ознаки:

- система юридично оформлених державних органів, тобто таких, що наділені компетенцією (повноваженнями, предметом відання, юридичною відповідальністю) і займаються управлінням суспільством на професійній основі як носії влади;
- система державних органів, що становить собою налагоджену структурну організацію, засновану на загальних принципах, єдності кінцевої мети, взаємодії та орієнтовану на забезпечення реалізації функцій держави;
- система державних органів являє собою організаційну єдність, оскільки органи обираються або створюються іншими; одні керують іншими; одні підзвітні й підконтрольні іншим;

- усі державні органи в Україні діють на основі Конституції та законів України. Акти, прийняті вищими за належністю органами, є обов'язковими для нижчих. Так, Акти Кабінету Міністрів України є обов'язковими для виконання міністерствами, місцевими держадміністраціями тощо. Таким чином, між державними органами існує організаційно-правовий зв'язок;

- система органів, кожний із яких має матеріально-технічні засоби для здійснення цих функцій. Але у рамках системи державних органів діяльність державних службовців суворо відмежована від “власності”, яка належить їм як суб'єктам;

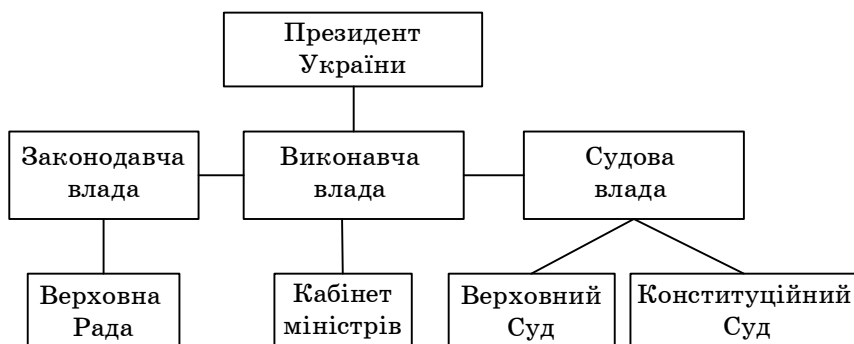
- система органів влади не є незмінною. Вона модифікується під впливом політичних, історичних, економічних, соціальних та інших факторів. Ця система змінюється разом із розвитком держави. Приміром, конституційна реформа в сучасній Україні привела до зміни повноважень владних органів.

У правовій демократичній державі єдина система органів державної влади побудована за т.зв. “*принципом поділу влади*”. В реальній політико-правовій практиці має місце не поділ влади, а структурне відокремлення й функціональна спеціалізація окремих ланок державного механізму. Державна влада є цілісна, суверенна й неподільна. Тобто йдеться про поділ не влади, а функцій здійснення цієї влади. І не лише про поділ, а й про взаємодію даних функцій. Тому принцип поділу функцій влади доцільно тлумачити як визнання того факту, що державна влада реалізується через певні види державних органів.

***Принцип поділу влади передбачає структурну диференціацію трьох рівнозначущих основних функцій держави: законодавчої, виконавчої, судової.***

Поділ функцій влади відображає: з одного боку, виділення основних функціональних видів діяльності держави (законотворення, правозастосування і правосуддя), а з іншого — організаційний устрій держави як сукупність різних видів державних органів: законодавчих, виконавчих і судових (як основних) із властивою їм компетенцією (сукупністю державно-владних повноважень).

Згідно із ст. 6 Конституції України, розрізняють органи законодавчої, виконавчої і судової влади. Кожний з цих видів є підсистемою єдиної системи державних органів України (див. рис.).



### Система вищих органів державної влади в Україні

*Законодавча влада* — це делегована народом своїм представникам у парламенті (Верховній Раді) державна влада, що має виключне право приймати закони.

Відповідно до ст. 75 Конституції України “єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України”.

Коло функцій законодавчої влади широке й охоплює найважливіші питання державного життя. Зокрема, правові акти парламенту визначають всю систему поділу функцій влади та взаємодії владних інститутів. Верховна Рада є єдиним законодавчим органом, який дістає свої повноваження безпосередньо від народу й виражає його суверенну волю, а тому має право визначати компетенцію Президента України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України як й інших вищих органів державної влади.

*Функції Верховної Ради України* можна виділити за двома основними критеріями: за формами діяльності та за об’єктами державно-владного впливу. За об’єктами впливу — політичну, економічну, соціальну, культурну, екологічну, а за формами діяльності вирізняють законодавчу, установчу й контрольну функції парламенту.

1) *законодавча функція*. У загальних рисах вона полягає у прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили юридичну силу, скасуванні або у призупиненні їх дії;

2) *установча (державотворча, організаційна)*. Пріоритетними на-прямими діяльності парламенту у здійсненні цієї функції є формування або участь у фор-муванні органів виконавчої і судової влади, а також формування власних, парламентських структур та ін.;

3) *функція парламентського контролю*. Контроль за діяльністю Кабінету Міністрів Ук-раїни, парламентський контроль за додержанням кон-ституційних прав і свобод людини й громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль та ін.

Всі з цих функцій і відповідних повноважень Верховної Ради мають нормативно-правове закріплення, насамперед конституційне.

**Виконавча влада** — це система органів, які спеціально створюються державою для виконання функцій управління й забезпечення нормального функціонування державної влади та суспільства шляхом реалізації нормативно-правових актів.

Головним напрямом урядової діяльності є *функція державного управління*, що охоплює:

- *виконавчу діяльність* — здійснення рішень, прийнятих органами законодавчої влади;
- *розпорядчу діяльність* — здійснення управління шляхом видання підзаконних актів і виконання організаційних дій.

Виконавча влада, як гілка державної влади, організує, планує, координує, спрямовує й контролює зовнішню і внутрішню політику держави, в межах і на підставі законів здійснює управління соціальними та економічними процесами, справляючи системний вплив держави на всі сторони суспільної життєдіяльності людей.

**Структура органів виконавчої влади.** Очолює систему виконавчої влади в Україні Кабінет Міністрів — вищий орган виконавчої влади. Центральними органами виконавчої влади в Україні є міністерства, державні комітети, а місцевими — обласні та районні державні адміністрації, голови місцевих державних адміністрацій та їх управління.

**Судова влада** — незалежна влада, що охороняє право, виступає арбітром у спорі про право, відправляє правосуддя.

Юрисдикція судів поширюється на всі правові відносини, що виникають у державі.

*Функції судової влади:*

- *охоронна* (охорона прав);
- *функція правосуддя* (захист, відновлення прав);
- *контрольно-наглядова* (за іншими гілками влади).

За Конституцією України до системи державних органів також входить і відповідно бере участь у розподілі владних функцій *Глава держави — Президент України*. Визначення статусу Президента України як глави держави підтверджують особливості і багатофункціональну сутність цієї державної посади.

Загальну систему функцій Президента України на сучасному етапі складають:

1) *забезпечення єдності державної влади*. Глава держави уособлює державну владу в цілому, об'єднує всі гілки державної влади, забезпечує спрямованість їхньої діяльності в спільному напрямі. Президент здійснює погоджувальну функцію стосовно діяльності різних гілок державної влади, виступає в ролі арбітра в разі виникнення непорозумінь між законодавчою і виконавчою гілками влади;

2) *представницька функція*. Президент України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України;

3) *кадрова функція*. Глава держави бере участь у призначенні на посаду Прем'єр-міністра України, у призначенні і звільненні Генерального прокурора України, Голови Служби безпеки України та ін.

А також Президент виконує ряд функцій по забезпеченню державного суверенітету й національної безпеки України, реалізації основних прав і свобод громадян, нормотворчості та ін.

Розмежування законодавчої, виконавчої і судової влади є поділом державної влади *по горизонталі*.

*По вертикалі влада* розподіляється між усіма органами та посадовими особами, що належать до тієї чи іншої гілки влади. Приміром, виконавча гілка влади в Україні поділяється на наступні виконавчі структури: Кабінет на чолі з прем'єром — міністерства — місцеві державні адміністрації (обласні та районні).



На думку Р. Мартинюка, зміст принципу поділу функцій влади в контексті конституційної моделі організації та функціонування державного механізму в Україні має полягати в наступному:

- структурно-функціональна визначеність кожного з державних органів, наявність в них власної компетенції, встановленої у спосіб, який не допускає домінування одного органу державної влади над іншим і довільне втручання їх у діяльність один одного, а також наявність системи відносин взаємоконтролю і протизваг, що урівноважують один одного. Сказане особливою мірою стосується органів законодавчої та виконавчої влади, між якими має бути забезпечений баланс повноважень, що не допускає перенесення центру прийняття владних рішень, а тим більше всієї повноти влади на одного з них;

- гілки влади можуть мати різні джерела формування; кожна із гілок влади може мати свій термін повноважень, який не збігається з термінами повноважень інших гілок влади;

- закони повинні мати вищу юридичну силу і прийматись тільки законодавчим органом — Парламентом;

- виконавча влада має забезпечувати в основному виконання законів і тільки обмежено здійснювати нормотворчу функцію;

- судові органи незалежні й у межах своєї компетенції функціонують самостійно;

- владні гілки є автономними, водночас вони мають діяти узгоджено, не порушуючи принципу єдності державної влади та ін.

Принцип поділу влади доповнюється і поглиблюється системою “стримувань і протизваг”.

*Система стримувань і протизваг — це сукупність законодавчо закріплених повноважень, засобів, форм, методів, процедур, призначених для забезпечення реалізації принципу розподілу влади, недопущення домінування будь-якої гілки влади і досягнення динамічної стабільності між ними.*

Предметом їх взаємовідносин є найбільш важливі сфери суспільного життя, які згідно з Конституцією потребують спільних дій органів законодавчої та виконавчої гілок державної влади, або кожної з них окремо, але стосовно одна одної. Такими є: законодавчий процес; бюджетний процес; здійснен-

ня парламентом функції контролю, в тому числі за дотриманням прав і свобод людини; здійснення органами державної влади кадрової політики; дострокове припинення повноважень органів державної влади; визначення основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики; введення режиму воєнного чи надзвичайного стану та ін.

Зазначена система допускає конкуренцію різних органів влади, наявність засобів для їх взаємного стримування і підтримування відносної рівноваги сил. Особливість функціонування системи стримувань і противаг полягає в тому, що, з одного боку, ця система сприяє співробітництву і взаємному пристосуванню органів влади, а з іншого боку — створює потенціал для конфліктів, які найчастіше вирішуються шляхом переговорів, угод і компромісів.

*Суб'єктами* системи стримувань і противаг за Конституцією України є *Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд і Верховний Суд України*. Дана система виражається насамперед через повноваження цих органів, що включають суворо визначені взаємні обмеження.

У Конституції України передбачені такі *механізми системи “стримувань і противаг”* (тобто спільні дії та взаємний контроль органів гілок влади України):

1. *У законодавчому процесі:*

- Верховна Рада приймає закони, Президент підписує їх або ж накладає вето (ст.106 Конституції);

- Конституційний Суд контролює відповідність Конституції законів та інших правових актів Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст.150 Конституції).

2. *У бюджетному процесі* (бюджет затверджує Верховна Рада, Кабінет Міністрів України пропонує проект бюджету та звітує про його виконання (ст. 116 Конституції)).

3. *У визначенні основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики України* (Верховна Рада приймає рішення про схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів, визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, які репрезентують Кабінет Міністрів та Президент).

4. *У кадровій політиці* (спільні дії з призначення на ключові посади в державі):

- кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра визначає сформована парламентська більшість і пропонує її Президентові, який, у свою чергу, вносить відповідне подання до парламенту у п'ятнадцятиденний строк з моменту отримання такої пропозиції (ст. 106 Конституції);

- Верховна Рада призначає за поданням Президента — Генерального прокурора, Голову Служби безпеки України, Голову Антимонопольного комітету, Голову національного банку, Голову Фонду держмайна, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення, членів Центральної виборчої комісії і т.д. (ст. 85 Конституції);

- участь Верховної Ради і Президента у формуванні Ради Національного банку України (призначення половини складу — Верховною Радою і Президентом) (ст. 85 і 106 Конституції); Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (призначення половини складу — Верховною Радою і Президентом) (ст. 85 і 106 Конституції); Конституційного Суду (Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України (ст. 148 Конституції).

#### *5. У достроковому припиненні повноважень:*

- Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111 Конституції);

- Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- а) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій;

- б) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;

- в) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України;

- Верховна Рада України (за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів Украї-

ни від конституційного складу Верховної Ради України) може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію щодо недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 87 Конституції);

- Верховна Рада може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади (ст. 85 Конституції);

- Верховна Рада може достроково припинити повноваження Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції або законів (ст. 85 Конституції) України.

Отже, роль системи стримувань і противаг у взаємодії між органами державної влади в Україні є досить вагомою, оскільки проектує інтеграційний механізм (узгоджувальні процедури і інститути, а також механізми співпраці у здійсненні тих чи інших функцій держави) та систему взаємного контролю трьох гілок влади.

Закріплення в Конституції України системи стримувань і противаг як засобу організації державної влади ще не означає, що існує вироблений та випробуваний на практиці дійовий механізм функціонування згаданої системи.

Отже, чинна Конституція України закріпила якісно нову організацію державної влади. Відмовившись від ієрархічної, вертикальної системи організації державної влади, яка існувала в Україні до здобуття незалежності, вона сприйняла загальноновизнаний принцип організації державної влади — принцип поділу її на законодавчу, виконавчу і судову. У сукупності державні органи України становлять єдину систему центральних органів, склад якої об'єктивно впливає з принципу єдності державної влади в Україні.

### **2.3.3. Верховна Рада України в системі відносин органів державної влади**

Найвищим і єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада (парламент) України. Верховна Рада як інститут законодавчої та представницької влади відіграла значну роль у створенні демократичних засад державного будівництва в Українській державі і за роки незалежності пройшла значний еволюційний шлях. Доцільно виділити п'ять основних етапів у становленні і розвитку українського парламенту.

*Перший етап: 1990—1994 рр.* Перший доконституційний період, який характеризувався пошуками моделей розвитку як всієї держави, так і парламенту зокрема. Вихідним пунктом аналізу еволюції українського парламенту є 1990 р., оскільки Верховна Рада УРСР, обрана того року, продовжила свої повноваження за часів незалежної України та офіційно визнана Верховною Радою України I скликання.

Верховна Рада I скликання прийняла цілу низку законодавчих актів, які мали основоположний характер у здійсненні зовнішньої і внутрішньої політики, серед них — Декларація “Про державний суверенітет України”, “Акт проголошення незалежності України” та ін. Проте парламент не зміг ухвалити закони, що забезпечили б сталий розвиток економіки країни.

На період проголошення незалежності Верховна Рада діяла на підставі Конституції УРСР 1978 р. і Тимчасового регламенту засідань Верховної Ради Української РСР, затвердженого постановою від 22 травня 1990 р. Ці два документи визначали загальні засади діяльності парламенту, але чіткої регламентації процедурних питань не давали, особливо у сферах законодавчого процесу, статусу народного депутата, взаємодії парламенту та інших гілок влади. В той період на законодавчому рівні не було чітко розмежовано компетенцію у прийнятті постанов, розпоряджень, указів між гілками влади, що постійно викликало суперечності, непорозуміння та протистояння, виразно виявлялися тенденції до перетягування функцій між виконав-

чою і законодавчою владою, попри проголошення принципу розподілу влади.

Чимало функцій Верховної Ради виконували інші державні органи, Так, Закон України від 18 листопада 1992 р. визначив, що строком до 21 травня 1993 р. Кабінет Міністрів має повноваження видавати декрети у сфері законодавчого регулювання з питань щодо відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення. Також зазначено, що ці декрети мають силу закону і можуть зупиняти дію конкретних законодавчих актів або вносити до них зміни і доповнення.

Але, з іншого боку, досить часто парламент не дотримувався своїх повноважень, беручи на себе функції виконавчої влади. Така невизначеність і нечітке формулювання статусу парламенту та інших органів державної влади мали свій наслідок. В середині 1993 р. виникла парламентсько-президентська криза, наслідком якої стали дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України в 1994 р.

*Другий етап: 1994—1996 рр.* Етап розпочався з парламентськими виборами у 1994 р. і завершився ухваленням Конституції України в червні 1996 р. Вибори до Верховної Ради II скликання у березні 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою і мали демократичний характер. До парламенту були обрані представники різних політичних та ідеологічних течій, зокрема — представники 13 політичних партій. Це дало змогу, з формальної точки зору, переважно адекватно представити інтереси різних суспільних верств. Водночас наступна діяльність Верховної Ради засвідчила, що вона не змогла вирішити належним чином проблеми соціально-економічного розвитку.

В даний період загострилося протистояння між новообраним Парламентом та Президентом України навколо визначення конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади в державно-політичній системі України.

Тривалий і конфліктний процес узгодження позицій між Президентом і Верховною Радою завершився 8 червня 1995 р. прийняттям *Конституційного договору*. Згідно з Договором, Верховна Рада втратила частину повноважень, закріплених

Конституцією 1978 р., зокрема право затверджувати запропоновані Президентом кандидатури на посади прем'єр-міністра, міністрів закордонних справ, оборони, фінансів, юстиції, внутрішніх справ, а також право самостійно призначати Генерального прокурора України, голову Служби безпеки України, голову правління Національного банку України та ін.

Перебіг подій після прийняття Конституційного договору засвідчив, що цей документ не вирішив головної проблеми — суперечностей між Парламентом і Президентом. Це прискорило розробку проекту Конституції України.

Важливим результатом конституційного процесу стало прийняття 28 червня 1996 р. *Конституції України*, згідно з якою Верховна Рада закріпила якісно нову організацію державної влади — поділу її на законодавчу, виконавчу та судову.

Верховна Рада України, за Конституцією, остаточно втратила колишній статус найвищого органу державної влади, але вперше набула всіх основних рис статусу парламенту України — єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, однопалатного, постійно діючого органу законодавчої влади України. Новий конституційно-правовий статус Верховної Ради України суттєво відрізняється від встановленого Конституцією України 1978 р. та Конституційним договором від 8 червня 1995 р.

Важливою рисою українського парламенту як органу законодавчої влади стала єдність, універсальність у системі органів державної влади, що було зумовлено насамперед унітарним характером нашої держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, внутрішньою структурою парламенту та іншими обставинами.

Парламент України визначався пріоритетним органом у системі органів державної влади України і здійснював законодавчу владу, беручи участь у формуванні органів виконавчої і судової влади, став загальним представником народу і виразником його волі, мав багатогранні відносини з іншими органами державної влади та з суб'єктами політичної системи: політичними партіями, громадськими об'єднаннями тощо.

*Повноваження Верховної Ради України* визначені ст. 85 Конституції України. До них, зокрема, належали: внесення змін до Конституції України; прийняття законів; затверджен-

ня Держбюджету України; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів; надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра; усунення з посади Президента в порядку імпічменту; призначення третини складу Конституційного Суду України та ряд інших.

Нова Конституція визначала і *термін повноважень* парламенту, його кількісний склад, особливості і підстави дострокового припинення повноважень та цілий ряд інших питань діяльності і функціонування. Зокрема в ст. 77 Конституції України визначено, що чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України; позачергові вибори призначає Президент України і проводяться вони в період 60 днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради; Верховна Рада є повноважною за умови обрання не менш як 2/3 її складу (ст. 82 Конституції України).

Згідно з Конституцією України Верховна Рада України складається з 450 народних депутатів, що обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права, шляхом таємного голосування терміном на чотири роки (ст. 76 Конституції України). Верховна Рада України успадкувала свою структуру від Верховної Ради УРСР, тобто залишилась однопалатним парламентом.

*Третій етап: 1996—2002 рр.* Етап розпочався після ухвалення Конституції України в 1996 р. Ключовою ознакою етапу є продовження конфлікту між Парламентом і Президентом України Л.Кучмою, що виявлявся в постійних спробах перерозподілу повноважень між главою держави та Верховною Радою через внесення змін до Конституції, прийняття законів, що реалізують її положення.

Прогресивним кроком у розвитку українського парламентаризму стало вдосконалення виборчої системи та перехід до змішаної виборчої системи, на основі якої була сформована половина парламенту навесні 1998 р.: з 450 депутатів — 225 обираються в одномандатних виборчих округах на підставі відносної більшості (мажоритарна система), а 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих



блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на підставі пропорційного представництва (пропорційна система).

На початок роботи першої сесії у Верховній Раді утворилися вісім фракцій політичних партій і блоків, що подолали 4% бар'єр. В парламенті були представлені Комуністична партія України (КПУ), Народний Рух України (НРУ), блок Селянської партії України (СелПУ) і Соціалістичної партії України (СПУ), Партія зелених України, Народно-демократична партія України, ВО "Громада", Прогресивна соціалістична партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана). Утворення груп і фракцій відбувається як за ідеологічною, партійною, так і за регіональною та корпоративною ознаками. Політична структуризація Верховної Ради за ознакою "ліві — не ліві політичні сили" поступово відходить на другий план, актуальності набуває поділ по лінії "пропрезидентські — антипрезидентські сили". Стійка більшість політичних сил так і не була утворена, вона мала переважно ситуативний характер, політична структура Верховної Ради була вкрай нестабільною. Це пояснюється, зокрема, відсутністю у потенційної більшості важелів впливу на формування уряду та впливом глави держави на формування фракцій (груп) у парламенті.

*Четвертий етап: 2002—2004 рр.* Етап розпочався з обранням у березні 2002 р. Верховної Ради IV скликання. Його завершення пов'язано з обранням нового Президента України В. Ющенка та прийняттям змін до Конституції в грудні 2004 р.

На парламентських виборах 2002 р. за партійними списками представники опозиційних партій і блоків (Блок Віктора Ющенка "Наша Україна", Блок Юлії Тимошенко (БЮТ), КПУ, СПУ) разом здобули понад 57% голосів виборців, тоді як пропрезидентські партії і блоки (Блок "За Єдину Україну!", СДПУ(о)) — втричі менше (понад 18%). Політична структуризація парламенту відбувалася за критерієм ставлення до Президента України: "пропрезидентські — антипрезидентські сили". На початку роботи новообраної Верховної Ради в ній нараховувалося шість фракцій, що відповідало кількості партій і блоків, які подолали виборчий бар'єр.

Ключовою ознакою даного етапу еволюції парламенту була зміна характеру стосунків між опозиційною частиною парла-

менту та Президентом, загострення боротьби між ними, зумовлене наближенням президентських виборів 2004 р.

*П'ятий (сучасний) етап:* з 2004 рр. Початок нового етапу у розвитку парламентських інституцій, що зумовлено розбудовою парламентсько-президентської моделі форми правління в контексті політичної реформи.

Згідно з внесеними до Конституції корективами, повноваження глави держави і парламенту перерозподіляються на користь останнього. *Закон України “Про внесення змін до Конституції України”* суттєво розширює насамперед кадрові і контрольні повноваження парламенту. Зокрема, парламент дістав такі *кадрові повноваження*:

а) висування кандидатури для призначення на посаду Прем'єр-міністра України, призначення Прем'єр-міністра України за поданням Президента України (ст.83 Конституції України);

б) призначення за поданням Президента України Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, звільнення їх з посад (ст. 83 Конституції України);

в) призначення за поданням Прем'єр-міністра України всіх членів Кабінету Міністрів (крім, відповідно, Міністрів оборони та закордонних справ), Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення відповідних осіб з посад (ст. 85 Конституції);

г) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України (ст. 85 Конституції);

д) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України, висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади (ст. 85 Конституції);

е) прийняття відставки Прем'єр-міністра України, Кабінету Міністрів України в цілому та окремих членів Кабінету Міністрів України;

є) право на призначення на посади і звільнення з посад третини складу Конституційного Суду України (ст. 85 Конституції) та ін.

*Інші зміни Конституції у сфері законодавчої влади:*

1. Збільшується строк повноважень Верховної Ради з чотирьох до п'яти років (ст. 75, 76 Конституції).

2. Закон “Про внесення змін до Конституції України” суттєво розширив підстави дострокового припинення повноважень народних депутатів України. Зокрема, з метою забезпечення політичної структуризації парламенту, запобігання міжфракційним переходам народних депутатів України, у Законі (ст. 81 Конституції) було закріплено принципово нове положення, відповідно до якого невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або вихід народного депутата України із складу такої фракції має наслідком дострокове припинення його повноважень на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.

Однак підставою дострокового припинення повноважень народного депутата є лише його невходження або вихід за власним бажанням зі складу фракції. Таким чином, формально залишаючись членом фракції, депутат може не бути ним фактично — брати участь у засіданнях іншої фракції, голосувати всупереч інтересам своєї фракції і т.п. Вітчизняна практика функціонування Верховної Ради п'ятого скликання підтверджує цю тезу.

Ряд конституційних поправок є процедурно не визначеними, зокрема щодо процедур формування парламентських коаліцій, процесу проходження кандидатури Прем'єр-міністра, формування Кабінету Міністрів та ін. Приміром, Конституція України не дає відповіді на запитання: як має діяти парламент, якщо Президент України не вносить подання про призначення Прем'єр-міністром України особи, кандидатура якої була висунута коаліцією депутатських фракцій.

Перебування на посаді Президента України В. Ющенка, до певної міри, зберігає політичну структуризацію Верховної Ради за критерієм “пропрезидентські — антипрезидентські сили”, що підтверджує партійно-політичний склад Верховної Ради V скликання. За результатами чергових виборів до Верховної Ради, які відбулися у березні 2006 р. за пропорційною виборчою системою, до парламенту потрапило 6 політичних партій і блоків: Партія регіонів, БЮТ, Блок “Наша Україна”, СПУ, КПУ. Після тривалих перемовин щодо утворення парла-

ментської більшості з чіткою антипрезидентською позицією виступають Партія регіонів, СПУ, КПУ, об'єднані в Антикризисну коаліцію. Протягом першої половини 2007 року в державно-владному трикутнику “Верховна Рада — Кабінет Міністрів — Президент” не вдалося досягти конструктивної взаємодії, наслідком чого стала політична криза і серія указів Президента про розпуск Верховної Ради. Позачергові вибори були призначені на вересень 2007 р.

Підбиваючи підсумок, хочемо відзначити, що розвиток українського парламентаризму відбувався у загальноєвропейському руслі, на спільних для всього світу і Європи правових цінностях: поділ влади, інституціоналізація парламентської діяльності, демократичні засади цієї діяльності, демократичні форми впливу парламенту на інші форми державної діяльності.

Однак, крім прогресивних здобутків українського парламентаризму, виявилися й недоліки, зумовлені незавершеністю концепції конституціоналізму, серед яких наступні: недостатнє обґрунтування ролі та місця парламенту в системі органів державної влади; неврегульованість відносин окремих гілок влади та органів державної влади, яку, на жаль, не пододала конституційна реформа.

#### **2.3.4. Інститут президентства в Україні: етапи становлення і порядок взаємодії з іншими органами влади**

На початку 1990-х років Україна, як і всі пострадянські та постсоціалістичні країни, стала перед вибором, яку політичну модель доцільно розбудовувати в державі. Більшість науковців, політиків дійшли висновку — інститут президентства історично виправдав себе в багатьох країнах світу. Тому становлення інституту Президента України було ключовим у реформуванні державної влади, пов'язаним з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу.

До основних підстав введення інституту президентства в незалежній Україні можна віднести:

а) наявність в Україні історичних традицій республіканської форми правління та поділу влади, а також досвіду розбудови президентських інституцій в політичній історії України (зокрема за часів УНР);

б) інституціалізація поста Президента СРСР в 1990 році і неможливість керівництва СРСР зупинити процес розпаду СРСР;

в) суб'єктивні підстави введення інституту президентства і обрання Президента України були пов'язані із зіткненням інтересів окремих політичних сил, котрі були не в змозі на початку 90-х років здобути більшість в парламенті, але мали можливість впливати на конкретну особу — Президента.

Нинішній інститут президентства в Україні склався не відразу. Спочатку Президент за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави і главою виконавчої влади, а нині, за чинною Конституцією, є суто главою держави.

У своєму розвитку інститут президентства пройшов кілька етапів.

*І етап: 1991 — 1995 рр. У цей період відбулося закладення основ для функціонування напівпрезидентської (президентсько-парламентської) форми правління.*

Президентська посада вперше з'явилася в Україні згідно із Законом УРСР від 5 липня 1991 р. “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”. Тоді ж було прийнято Закон “Про вибори Президента Української РСР”.

Перші вибори Президента у незалежній Україні відбулися 1 грудня 1991 р. Всього на найвищу посаду претендувало 6 кандидатів: Л. Кравчук, В. Чорновіл, В. Гриньов, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, І. Юхновський. Першим Президентом України, обраним на загальних виборах, став Л. Кравчук, якого підтримала більш як половина населення країни вже в першому турі.

Згідно з законодавством Президент проголошувався главою держави і главою виконавчої влади.

Як *глава держави* Президент України виконував наступні функції: був гарантом національної безпеки, свободи громадян, державного суверенітету, додержання Конституції та за-

конів; мав проводити у життя Конституцію і закони України, представляти державу у міжнародних відносинах, вживати заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки.

Як *глава виконавчої влади* Президент України мав здійснювати керівництво та спрямовувати виконавчу діяльність уряду — Кабінету Міністрів. За ним закріплювалось право пропонувати для затвердження Верховною Радою України кандидатури Прем'єр-міністра та вносити до парламенту пропозицію про звільнення з посади Прем'єр-міністра; звільняти з посад всіх членів уряду (крім Прем'єр-міністра, згоду на звільнення якого мала дати Верховна Рада); право скасувати акти Кабінету Міністрів, міністерств, відомств та органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим; право на реорганізацію та ліквідацію міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади та право на призначення і звільнення з посад керівників цих органів; подавати на розгляд Верховної Ради проект держбюджету, що надавало Президенту шанс реально керувати діяльністю уряду. Президент став суб'єктом законодавчого процесу, оскільки мав право брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради, мав можливість як підписувати закон, так і накладати на нього вето. До прийняття нової Конституції отримував право ухвалювати укази з питань економічної реформи, які не були врегульовані законами України. Однак ці укази підлягали наступному затвердженню у Верховній Раді.

*Обмеження* стосувалися переважно кадрової сфери. Насамперед, відмітимо суттєву залежність Президента від парламентської більшості. За Конституцією без підтримки Верховної Ради Президент не мав змоги ані відправити Прем'єр-міністра у відставку, ані провести призначення на цю посаду. Верховна Рада, у свою чергу, могла відправити Президента у відставку.

*II етап: 1995 — 1996 рр. Період наближення вітчизняного владного механізму до президентської форми правління відповідно до Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 року.*

Серед основних повноважень Президента України за Конституційним договором можна назвати: право призначати Прем'єр-міністра; право формувати уряд; право призначати та

звільняти вище командування Збройних Сил; подання кандидатури для призначення Верховною Радою Голови Конституційного Суду; право призначати половину складу Конституційного Суду; право подавати кандидатури для призначення Верховною Радою на посади Голови Верховного Суду, Голови Вищого арбітражного суду, Голови Національного банку України; створення, реорганізація та ліквідація міністерств, відомств та інших органів державної виконавчої влади; скасування актів центральних та місцевих органів державної виконавчої влади; управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності та ін.

О. Погорілко зазначає, що за Конституційним договором політична система України отримала “сильного” Президента та “слабкого” Прем’єр-міністра. Так, за ст. 30 Конституційного договору “Прем’єр-міністр організує та координує роботу уряду, діючи в межах, визначених Президентом”. “Слабкість” Прем’єр-міністра порівняно із “могутністю” Президента досягалась ще й тим, що уряд узагалі, а Прем’єр-міністр, зокрема, були виведені поза межі парламентського впливу і контролю. Якщо за колишньою Конституцією Президенту була потрібна згода парламенту для того, щоб призначити Прем’єр-міністра чи відправити його у відставку, то за Конституційним договором ці процедури відбувалися без участі парламенту.

*III етап: 1996 — 2004 рр. Це період повернення до президентсько-парламентської форми.* Конституційний договір, ухвалений у Києві 8 червня 1995 р., завершувався визнанням необхідності прийняття нової Конституції в термін не пізніше одного року з дня підписання цього документу. Верховна Рада ухвалила Конституцію України 28 червня 1996 р.

Нова Конституція України формально виводить Президента України за межі виконавчої влади взагалі та уряду зокрема. Стаття 102 Конституції визначає Президента главою держави, тобто він є уособленням держави і державної влади в цілому, а не якоїсь її окремої гілки, що обумовлено колом повноважень, його роллю та місцем у політичному житті суспільства. Як глава держави Президент виступає від її імені, гарантує державний суверенітет, територіальну цілісність України, додержання Конституції, прав і свобод громадян. Крім того, як і раніше, Президент здійснює керівництво зовнішньою політи-

кою, представляє Україну у міжнародних відносинах, є Головнокомандувачем Збройних Сил України, очолює Раду Національної безпеки.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років (ст.103 Конституції).

*Повноваження Президента України*, закріплені у ст. 106 Конституції, можна поділити на декілька груп, серед яких насамперед треба виділити такі:

1) представницькі повноваження, які дістають вияв тоді, коли Президент України представляє нашу державу в міжнародних відносинах, приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав;

2) повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради, наприклад, припинення її повноважень, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатись;

3) повноваження у сфері законодавства, зокрема ті, що стосуються призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради;

4) повноваження, пов'язані з призначенням не посади і звільненням з посад членів Кабінету Міністрів та інших посадових осіб. Приміром, Президент призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України і припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку; призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах та ін.;

5) повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони країни. Наприклад, очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;



б) повноваження в галузі правосуддя: призначає третину складу Конституційного Суду України, а також утворює суди у визначеному законом порядку (утворення судів) та ін.

Стисло проаналізувавши коло повноважень Президента України за Конституцією, можна констатувати — Основний Закон створює правове поле, згідно з яким глава держави залишається домінуючим елементом вітчизняної політичної системи. Цьому навіть не заважає факт виведення Президента за межі виконавчої влади.

На президентських виборах 1999 р. переможцями першого туру вийшли Л. Кучма і П. Симоненко з результатами — 36,49% та 22,24% відповідно. У другому турі переміг Л. Кучма з результатом 56,25% (15870722 голоси).

В даний період йде посилення президентських інституцій, зокрема однієї з найважливіших — *Адміністрації Президента*. Високий рівень владних повноважень, сконцентрованих у руках Л. Кучми, зумовив перетворення цього допоміжного органу у потужну інституцію, через яку і з допомогою якої він здійснював безпосередню виконавчу владу в державі.

Протягом 2001 — 2004 років з'явилося дуже багато проектів конституційної реформи, і зміни повноважень Президента зокрема. Але лише гостра політична криза, яка розгорнулася в країні під час виборчих перегонів 2004 р., особливо після другого туру президентських виборів, змусила основні політичні сили звернутися до питання перегляду повноважень Президента України.

Закон України “Про внесення змін до Конституції України” №2222-15 від 8 грудня 2004 р. був компромісом між різними політичними акторами, представленими у Верховній Раді. Даний Закон виступив умовою і одночасно гарантом проведення повторного голосування 26 грудня 2004 р. Зміни в Законі передбачили суттєвий перерозподіл повноважень між гілками влади і розбудову парламентсько-президентської моделі.

*IV етап з 2004 р. Прийняття проекту конституційної реформи, змістом якої є перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки.*

Запроваджена у 2006 р. політична реформа суттєво вплинула на роль і місце інституту президентства у сучасній політичній системі України.

*Обмеження ролі Президента України* полягало в наступному:

1. Президент став залежним від Верховної Ради щодо визначення кандидатури на посаду Прем'єр-міністра (ст. 85 Конституції України).

2. Президент України втратив своє право відправлення Прем'єр-міністра у відставку. Відповідно до ст. 87 лише Верховна Рада України може прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.

3. Скоротився вплив Президента на призначення міністрів. Лише Міністр оборони та Міністр закордонних справ призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України (ст.106 Конституції), інші члени Кабінету Міністрів призначаються Верховною Радою за поданням Прем'єр-міністра України. Відповідно, Президент втратив право і на звільнення міністрів.

4. Суттєво обмежено вплив Президента на діяльність Кабінету Міністрів. За новими повноваженнями він матиме право лише призупиняти дію актів Кабінету Міністрів України (а не скасовувати, як раніше) з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо визначення їх конституційності (ст.106 Конституції).

Попри вищевказані обмеження за Президентом України збережено досить *широке коло повноважень*.

1. Президент після реалізації конституційної реформи значною мірою впливатиме на діяльність Кабінету Міністрів України через:

а) призначення Президентом голів місцевих державних адміністрацій, хоч і “за поданням Кабінету Міністрів України”. Так звані “губернатори” призначаються і звільняються саме указами Президента України;

б) видання указів з питань зовнішньої політики та національної безпеки, охорони прав і свобод громадян (оскільки під поняття “національної безпеки” і “охорони прав і свобод громадян” підпадають будь-які сфери суспільного життя, Президент впроваджуватиме свою політику через свої укази, і може не враховувати позицію Кабінету Міністрів);

в) непідконтрольність Кабінету Міністрів Голови СБУ, міністрів закордонних справ та оборони, які призначаються і звільняються без участі уряду;

г) також важливим є те, що Президент України згідно з Конституцією “зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності” (п. 15 частини першої ст. 106 Конституції України).

2. Приховані резерви політичного впливу є в Президента при внесенні кандидатури для призначення Верховною Радою на посаду Прем’єр-міністра України. Політична реформа передбачає, що “кандидатуру для призначення на посаду Прем’єр-міністра вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій” (ст. 114 Конституції), і потім ця кандидатура затверджується Верховною Радою.

3. Розгляд питання відповідальності Кабміну може ініціюватися як парламентом, так і Президентом (ст. 113 Конституції).

4. Важливе місце займає Президент і в законодавчому процесі. В Конституції зазначено: “Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово” (ст. 93 Конституції). Кабінет Міністрів такої прерогативи щодо законопроектів не має.

5. Розширено можливості Президента для *розпуску Верховної Ради*. Якщо в редакції зразка 1996 року Президент може припинити повноваження Верховної Ради лише в тому випадку, коли протягом 30 днів чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися, то, згідно з новою редакцією ст. 90, Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо:

а) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до ст. 83 Конституції України;

б) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів;

в) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Однак саме рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України буде прийматися Президентом України не самостійно, а лише після консультацій з Головою

Верховної Ради, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді.

Отже, конституційна реформа ввела таку форму правління, коли Президент і надалі наділений досить широкими конституційними повноваженнями, а уряд, який уже спирається на парламентську більшість, не має достатніх конституційних важелів, притаманних урядам європейських держав.

Таким чином, інститут президентства в Україні перебуває у стані безперервної трансформації, детермінуючи зміст та інтенсивність перебігу політичного життя країни. Підсумовуючи зміни, які відбувалися в обсязі повноважень Президента України, слід зазначити, що найвищий рівень їх був забезпечений від часу прийняття Конституційного договору і до прийняття нової Конституції. Є певна надія, що реалізація політичної реформи стабілізує даний інститут, внесе відповідну корекцію в існуючу модель політичної системи.

### **2.3.5. Особливості становлення та функціонування Кабінету Міністрів України**

Проблема інституціоналізації виконавчої гілки влади та нормативного визначення механізмів й організаційних форм здійснення притаманних їй функцій у системі поділу влади в незалежній Україні і до сьогодні залишається однією з найважливіших у політико-правовій сфері.

На момент проголошення Декларації “Про державний суверенітет” від 16 липня 1990 р. повноваження виконавчої влади були визначені главою 13 Конституції УРСР 1978 р., проте чіткої регламентації процедурних питань роботи, що відповідало б демократичним зразкам, не було. Рада Міністрів УРСР за Основним Законом 1978 р. визначалася як “вищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади” (ст.115). Тому 18 квітня 1991 р. Верховна Рада Української РСР з метою вдосконалення структури державного управління постановила утворити Кабінет Міністрів Української РСР, після створення якого Рада Міністрів УРСР склала свої повноваження.

Після набуття чинності Закону Української РСР “Про зміни і доповнення Конституції Української РСР у зв’язку із вдоско-

наленням системи державного управління” від 21 травня 1991 р. Кабінет Міністрів Української РСР став найвищим органом державного управління. Але найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади проголошувався Президент.

Інформуючи про подальше реформування в системі виконавчої влади, потрібно відзначити наступні кроки.

Важливим етапом у подальшому реформуванні в системі виконавчої влади і становленні українського уряду була Постанова Кабінету Міністрів від 8 липня 1993 р., коли було затверджено Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України та його Президії. Український уряд поступово трансформувався від адміністративно-командної системи управління державою до демократичного виконавчого інституту влади, який забезпечував здійснення державної політики та виконання законодавства.

Значною віхою в інституціоналізації Кабінету Міністрів було підписання *Конституційного договору*, за яким було визначено, що уряд України — Кабінет Міністрів — є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним. У межах своїх повноважень Кабінет Міністрів України:

1) забезпечував здійснення внутрішньої і зовнішньої політики, виконання Конституції і законів України, постанов Верховної Ради України, указів і розпоряджень Президента України;

2) вживав заходів щодо забезпечення державного суверенітету, національної безпеки і обороноздатності України, її територіальної цілісності і економічної самостійності;

3) здійснював заходи щодо забезпечення прав і свобод громадян, законності і правопорядку, боротьби із злочинністю, охорони прав власності;

4) забезпечував проведення економічних реформ, становлення, розвиток і стабільність ринкової економіки, її соціальну орієнтованість, розробляє і виконує загальнодержавні програми соціально-економічного і культурного розвитку України;

5) здійснював управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності, та визначає форми взаємодії із суб'єктами інших форм власності;

6) забезпечував проведення державної політики у галузі фінансів, податків, цін та оплати праці, митній справі;

7) здійснював державну політику в галузі освіти, науки, культури і охорони здоров'я та ін. (ст. 31 Договору).

На думку О. Лисенка, саме цей період заклав основу для становлення системи виконавчої влади, яку ми маємо зараз, з усіма її проблемами та недоліками. Але, не зважаючи на це, перші п'ять років становлення та функціонування незалежного уряду дали поштовх розвитку інституту виконавчої влади європейського зразка.

*Конституція 1996 р.* проголосила Кабінет Міністрів України “вищим органом у системі органів виконавчої влади”, одночасно не пов'язуючи прямо пост Президента України з системою виконавчої влади.

Відповідно до положень статей 85, 106 та 114 Конституції 1996 року Кабінет Міністрів формується наступним чином. Глава уряду — Прем'єр-міністр України призначається Президентом за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України, а персональний склад Кабінету Міністрів призначається главою держави за поданням Прем'єр-міністра (п.10 ст. 106 Конституції). Останнє положення є аналогічним і щодо призначення керівників інших структур виконавчої влади — центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій. Таким чином, очевидною є визначальна роль Президента України в цих процесах.

Розділ VI Конституції регламентував основні повноваження Кабінету Міністрів України та місцевих державних адміністрацій. Зокрема відповідно до ст. 116 Конституції уряд мав забезпечувати державний суверенітет і економічну само-стійність України, розробляти проект закону про Державний бюджет України, виконувати його та подавати про це звіт Верховній Раді, створювати рівні умови розвитку всіх форм власності, здійснювати управління об'єктами державної власності згідно з законом, забезпечувати проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці і зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування.

Найважливішою функцією Кабінету Міністрів було визначено систематичний нагляд за виконанням вимог Конституції та законів України, актів Президента України органами виконавчої влади всіх рівнів та прийняття заходів по усуненню їх порушень.

Було побудовано виконавчу вертикаль, згідно з якою Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади. Центральні органи управління, що входять до системи виконавчої влади, перебувають в його безпосередньому віданні і йому підпорядковуються. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Уряд згідно з ч. 2 ст. 113 визначався відповідальним перед Президентом України та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді у межах, передбачених у ст. 85, 87 Конституції.

В основу діяльності Кабінету Міністрів України було покладено Програму його діяльності, яку схвалювала Верховна Рада України (п. 11 ст. 85 Конституції). Було також передбачено й підстави для відставки Кабінету Міністрів України, якими може бути відповідне рішення Президента України або прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри (п. 6 ст. 115 Конституції).

За Конституцією було також визначено відносини Верховної Ради з Кабінетом Міністрів, які визначалися передусім законами, що приймає Верховна Рада, і які орган виконавчої влади зобов'язаний неухильно виконувати. Найбільш сильного впливу законодавчої влади Кабінет Міністрів зазнає в процесі затвердження бюджету, яке давало можливість фінансового контролю за діяльністю уряду. Вкрай важливим є також і те, що Верховна Рада після прийняття Конституції надавала згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра (п. 12 ст. 85 Конституції) та здійснювала контроль за діяльністю Кабінету Міністрів (п. 13 ст. 85 Конституції).

Вітчизняна система конституційних стримувань і противаг, за Конституцією 1996 року, у питанні формування виконавчої влади полягала у наступному. Кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра Президент обирав на свій розсуд, але призначити його міг тільки за згодою парламенту. Відповідно члени уряду призначалися Президентом за поданням Прем'єр-міністра, але

програма сформованого таким чином кабінету підлягала схваленню парламентом — у протилежному разі уряд не міг приступити до своїх обов'язків. При цьому у своїй відставці уряд був залежним як від парламенту, так і від особистого рішення Президента.

У зв'язку з цим постає питання щодо *структури вищої виконавчої влади* в Україні. Слід зазначити, що проблема числа і статусу фактичних володарів вищої виконавчої влади особливого значення набуває саме в умовах змішання елементів президентства і парламентаризму. У цьому разі виконавчу гілку влади фактично вінчають два органи — Президент, який обирається народом, і уряд, сформований сумісними зусиллями глави держави і парламенту. Відповідно, й в Україні за Конституцією 1996 року *дуалізм виконавчої влади* проявлявся у наявності її “складного центру”. При цьому відношення суб'єктів, що вінчали виконавчу гілку влади, до неї не було однаковим: якщо уряд входив до неї як орган, формально проголошений вищим органом виконавчої влади (ст. 113 Конституції), то Президент — лише функціонально, завдяки своїм повноваженням у сфері виконавчої влади.

Оскільки розділ Конституції про Кабінет Міністрів був не в змозі охопити всі аспекти його діяльності, які потребували законодавчого регулювання, Конституція (ст. 120) передбачала прийняття окремого закону щодо цього питання. Зазначалося, що в ньому будуть більш докладно визначені повноваження та організація діяльності, порядок формування та склад Кабінету Міністрів, його відносини з Президентом, Верховною Радою, іншими органами виконавчої влади.

Незважаючи на певні упущення, прийняття Конституції стало важливим етапом у розвитку інституту виконавчої влади, оскільки було визначено основні принципи і напрями роботи Кабінету Міністрів України. Подальша практика впровадження положень засвідчила, що Основний Закон не врегулював чимало особливостей роботи виконавчої влади.

Зрозуміло, що згодом постало питання про необхідність зміни Конституції в частині організації та функціонування виконавчої влади. Тим більше міністерства та інші центральні органи виконавчої влади піддавалися організаційним змінам досить часто. Так, з часу набуття чинності Указу Президента



України від 15 грудня 1999 р. “Про систему центральних органів виконавчої влади” до нього вносились зміни 36 разів за період з 2000 по 2004 р. Тобто центральні виконавчі структури перебували в стані перманентного реформування.

Закон “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року вніс зміни в порядок формування та функціонування Кабінету Міністрів та центральних органів публічної адміністрації. Відзначимо найбільш суттєві:

1. *Зміни у кадровому напрямі* (порядку призначення і звільнення керівників органів виконавчої влади):

- На відміну від попередньої редакції Основного Закону, Прем’єр-міністр України призначається не главою держави, а парламентом (ст. 114 Конституції). Кандидатуру для призначення на посаду Прем’єр-міністра вносить Президент за пропозицією коаліції депутатських фракцій або однієї депутатської фракції, до якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Після цього глава уряду, у разі прийняття рішення парламентом, призначається на свою посаду.

- Істотно змінено порядок призначення та звільнення із займаних посад керівників як членів уряду, так і інших центральних органів виконавчої влади:

- а) Міністр оборони, Міністр закордонних справ та Голова Служби безпеки України призначаються Верховною Радою за поданням Президента (ст.114 Конституції);

- б) інші члени Кабінету Міністрів, голова Антимонопольного комітету, Голова Державного комітету телебачення та радіомовлення, Голова Фонду державного майна призначаються Верховною Радою за поданням Прем’єр-міністра (ст.85 Конституції);

- в) усі інші керівники центральних органів виконавчої влади призначаються Кабінетом Міністрів України за поданням Прем’єр-міністра (ст.116 Конституції).

- Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України, а не новообраним Президентом, на відміну від згадуваної норми статті 115 попередньої редакції Конституції.

З перелічених положень випливає, що повноваження Президента стосовно кадрової політики у сфері виконавчої влади

зменшено та передано: насамперед до українського парламенту, але й, чималою мірою — до уряду та його глави.

2. *Зміни в організаційному напрямі.* Законом від 8 грудня 2004 року повноваження утворювати, реорганізовувати та ліквідовувати міністерства та інші центральні органи виконавчої влади вилучено з компетенції Президента та передано Кабінету Міністрів України (ст. 116 Конституції).

3. Вилучено з компетенції глави держави право скасовувати акти українського уряду (ст. 106 Конституції). Відповідно до запроваджуваних змін Президент може лише зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду щодо їх конституційності.

4. Статтею 114 Конституції в редакції 1996 року було передбачено, що до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. В аналізованому нами законі від 8 грудня 2004 року цю норму змінено в частині відсутності вказівки на кількість віце-прем'єр-міністрів.

Прийняті зміни певною мірою усувають розглянуті на початку суперечності положень Конституції 1996 року щодо подвійного центру публічної адміністрації, які були однією із причин недостатньо ефективного функціонування вищих органів державної влади в Україні. З окреслених норм випливає, що центр тут таки переходить до уряду, а згадувана роль апарату президента об'єктивно зменшується. Проте ці зміни, як відомо, приймались в умовах жорсткого політичного протистояння під час Помаранчевої революції, не були піддані достатньому аналізу, і у зв'язку з цим, не завжди є логічними та послідовними.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що без наявності в країні ефективної, дієвої виконавчої влади не можна вести мову про її демократичність, гуманність, поступ до загальнолюдських цінностей, оскільки відсутність такої влади в будь-якому випадку приведе до утвердження тоталітаризму. Тому, виходячи з вищевикладеного, зазначимо: для України в процесі державотворення необхідне чітке, законодавче визначення статусу органів виконавчої влади та процесуальної форми їх функціонування.

### 2.3.6. Судова система України

У правовій державі суд має вирішувати конфлікти у всіх сферах суспільних відносин на засадах законності, об'єктивності і неупередженості. Ефективність та демократичність судової системи в першу чергу характеризується можливістю надійно захищати права та свободи людини і громадянина, а не служити певному державному політичному режиму чи ідеології.

*Судова система — це сукупність всіх судів, об'єднаних відповідно до їх компетенції, завдань і цілей, організації та функціонування, побудована на принципі територіальності та спеціалізації і ґрунтується на конституційних засадах правосуддя.*

Що стосується судової системи України, то вона вже більше ніж шістнадцять років у процесі реформування.

Проголошення Декларацією “Про державний суверенітет України” принципу поділу влад викликало необхідність послідовних перетворень в галузі правосуддя, яке б дійсно і ефективно захищало права громадян у незалежній і демократичній державі.

Для подальшого аналізу становлення судової системи важливими є зміни до статті 112 Конституції 1978 р., згідно з якими було засновано Конституційний Суд, що обирався Верховною Радою Української РСР на десять років. У Законі зазначалося, що особи, які обрані до складу Конституційного Суду, не можуть одночасно входити до складу інших державних органів, діяльність і акти яких є піднаглядними Конституційному Суду, а також бути народними депутатами Української РСР чи належати до будь-яких політичних партій і рухів. Важливим є положення про те, що члени Конституційного Суду при виконанні своїх обов'язків є незалежними і підкоряються тільки Конституції.

28 квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила *Концепцію судово-правової реформи в Україні*, в якій було визначено основні напрями реформування судової системи держави. Концепція закликала до того, що судово-правова реформа повинна

привести судову систему, а також всі галузі права у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулись у суспільстві. Головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади, визначеної Концепцією, стала перебудова судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства. В ході реформи визнано за необхідність:

- гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади;
- реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою;
- створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади та ін.

Структурні зміни судової системи передбачалося проводити поетапно, на основі розвитку і зміни функцій існуючих судів з поступовим відокремленням ряду їх підрозділів в самостійні ланки судової системи із спеціальною підсудністю або в додаткові судові інстанції.

В рамках реформи 15 грудня 1992 р. було прийнято Закон України “Про статус суддів”, який визначав статус суддів з метою забезпечення належних умов для здійснення правосуддя, дотримання Конституції і законів України, охорони прав і свобод громадян. Було визначено, що згідно зі ст. 3 Закону судді у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежними, підкоряються тільки законам і нікому не підзвітні. Закон також встановлював особливості обрання суддів, гарантії незалежності суддів, дисциплінарну відповідальність, матеріальне і соціально-побутове забезпечення суддів та ін.

Важливою і радикальною віхою у становленні судової влади в Україні стало прийняття 28 червня 1996 р. *Конституції України*, яка визначала нову систему судоустрою, принципи здійснення судочинства в державі та закріпила гарантії права на судовий захист (безпосередньо саме судовій системі в Основному Законі приділено увагу розділом VIII (статті 124 — 131).

Ст. 6 Конституції визначила, що судова влада здійснює свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Стаття 124 Основного Закону встановлювала, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до Конституції в Україні функціонує така *структура судових органів влади*.

В Україні діє два види судів — *Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції*, при цьому суди загальної юрисдикції утворюють систему судів, а Конституційний Суд України — єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.

*Система судів загальної юрисдикції* складається з загальних і спеціалізованих судів окремих юрисдикцій.

*Загальні суди* — це місцеві суди (району, району у місті, міські та міськрайонні суди, військові суди гарнізонів), апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд АР Крим, військові суди регіонів, апеляційний суд ВМС України, Апеляційний суд України.

*Спеціалізованими судами* є господарські та адміністративні суди. Ці суди окремо становлять підсистему, що входить до системи судів загальної юрисдикції.

*Господарські суди* України складаються з місцевих господарських судів (суди АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя), апеляційних господарських судів у відповідних округах (7 апеляційних господарських судів, серед яких і Львівський апеляційний суд, який поширює свої повноваження на територію Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької областей), Вищого господарського суду.

*Адміністративні суди* складаються з місцевих адміністративних судів у округах, апеляційних адміністративних судів у округах, Вищого адміністративного суду.

*Конституційний Суд* є єдиним органом конституційної юрисдикції, а найвищим судовим органом в системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, а вищими судовими органами спеціалізованих судів — відповідні вищі суди (ст. 125 Конституції України).

Конституція України забороняє створення будь-яких надзвичайних та особливих судів. Судочинство, залежно від характеру судової справи, проводиться суддею одноособово, колегією суддів і судом присяжних.

*Основними засадами судочинства* в Україні є:

- законність;

- рівність учасників судового процесу перед законом і судом;
- забезпечення доведеності вини;
- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості;
- підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- забезпечення обвинуваченому права на захист;
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного й касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- обов'язковість рішень суду.

Потрібно звернути особливу увагу на статтю 126 Конституції, яка закріплювала непорушний принцип правосуддя — незалежність і недоторканність суддів при здійсненні правосуддя, окрім того, вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється на конституційному рівні.

У Конституції також проголошено, що судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше. Було передбачено умови звільнення судді з посади органом, що його обрав або призначив.

Судовий контроль у широкому розумінні є реалізацією права суддів тлумачити Конституцію і відмовлятися застосовувати такі нормативно-правові акти, які, на їх думку, їй суперечать. Конституція України в статті 8 проголосила принцип верховенства права і пряму дію конституційних норм. Це означає, що будь-який суд компетентний оцінювати конституційність актів органів державної влади при розгляді будь-якої підвідомчої даному суду справи. Отже, об'єктом судового конституційного контролю є прийняті парламентом закони, а також видані Президентом і урядом нормативно-правові акти (стаття 150 Конституції України).

Прийняття Конституції підштовхнуло Верховну Раду України до прийняття відповідного законодавства, яке б регулювало питання, що не були визначені в Основному Законі. Вже 16 жовтня 1996 р. було ухвалено *Закон України “Про Конституційний Суд України”*, який чітко встановлював статус Конс-

титуційного Суду України, визначаючи його як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, діяльність якого ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень. Що стосується складу суду, то відповідно до Закону він складався з вісімнадцяти суддів, яких призначає Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів по шість суддів Конституційного Суду України.

Для ефективної діяльності *Конституційного Суду* було визначено його *повноваження* щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційний Суд, за одностайним визнанням учених і державних діячів, посідає одне з провідних місць серед інститутів стримувань і противаг між гілками влади. Повноваження Конституційного Суду, що забезпечують контроль за дотриманням принципу поділу влади і дією механізмів стримувань і противаг, щодо розв'язання конфліктного протистояння між гілками влади тощо традиційно виділяються, як одні з головних його повноважень. *Порушення принципу поділу влади* може проявлятися у перевищенні органами державної влади меж своїх повноважень; незаконному перерозподілі повноважень між органами державної влади; прийнятті неконституційних актів тощо. Постійний і вимогливий контроль за дотриманням основ поділу державної влади здійснюється Конституційним Судом шляхом тлумачення норм, які визначають розмежування повноважень гілок влади, оцінки стану

рівноваги між ними і, у разі потреби, відновлення конституційно встановленої рівноваги у середині влади.

21 червня 2001 р. було ухвалено пакет законів, якими вносилися зміни до законів, що стосувалися питань судоустрою, статусу суддів і судочинства. Того ж дня Верховна Рада прийняла Закони України “Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій України”, “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України”, “Про внесення змін до Закону України “Про статус суддів” та ін. Зміни, які вносилися цими законами, дістали назву “*малої судової реформи*”, яка створила єдину систему судів загальної юрисдикції. Так звана “мала” судова реформа демократизувала правосуддя у нашій державі, надавши можливості громадянам, підприємствам, установам і організаціям захищати і відстоювати свої права у судових інстанціях, а також захищати власні інтереси від свавілля і корупції в суді. Проте, незважаючи на численні зміни у законодавстві, вони так і не вирішили всіх проблемних питань, які виникали у діяльності судової гілки влади.

Тому 7 лютого 2002 р. було прийнято новий *Закон України “Про судоустрій”*, який визначав правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, а також встановлював загальний порядок забезпечення діяльності судів та регулював інші питання судоустрою. Закон “Про судоустрій” також врегулював питання, які стосувалися статусу суддів: вимоги до претендента на посаду судді, кваліфікаційна атестація суддів, притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та ін.

Як свідчить аналіз, судова система України за шістнадцять років незалежності пройшла довгий і тривалий шлях реформування та змін, спрямований на досягнення максимального забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією.

Судова функція в правовій державі є найменш політизованою, що дозволяє розглядати суд як найстійкіший елемент розподілу влади. Це набуває посиленого значення в умовах, коли інші гілки влади опиняються в руках різних політичних



сил. У цьому разі система стримувань і противаг між гілками влади має забезпечуватися ними через збереження активності аполітичних судів. Деполітизованість судової влади, водночас, не заважає їй відігравати певну політичну роль, що проявляється, між іншим, в ухваленні Конституційним Судом рішень, які мають реальне політичне значення. Політичні події навесні 2007 р. наглядно продемонстрували політичне значення Конституційного Суду України.

Визнання незалежного, самостійного і рівноправного значення суду стосовно до інших гілок влади є об'єктивною вимогою забезпечення належного поділу влади. В умовах правової державності судова влада стоїть на варті права і правопорядку, а як один з елементів системи поділу влади вона є невід'ємною складовою механізму саморегуляції державної влади.

## 2.4. Місцеве самоврядування

### 2.4.1. Теорії та моделі місцевого самоврядування: сутність та порівняльний аналіз

В історичній та юридичній науках *виникнення місцевого самоврядування* пов'язують із зростанням міст, яке розпочалося у Західній Європі в XI столітті і тривало впродовж XII—XIII століть.

Однією з причин розвитку міст було відродження європейської торгівлі, тож, як наслідок, ринки, які виникали навколо феодального замку чи єпископського палацу, ставали ядром нових міст. Сюди прибувало надлишкове сільське населення, яке ставало ремісниками і переробляло продукцію сільського господарства. Розвитку міст сприяло те, що в них не було феодальної залежності, на відміну від сіл.

Більшість європейських міст виникли внаслідок правового акту — хартії вольностей, — тобто вони не виникали стихійно, а були засновані. Хартія вольностей визначала права громадян і, зокрема, широке право самоврядування. Наприклад, це означало, що всі люди давали клятву комуні щодо надання взає-

модопомоги, сплачували податки в міську казну, були військовозобов'язаними щодо захисту міста.

Правове оформлення місцевого самоврядування тісно пов'язане із поняттям “*магдебурзького права*”. Саме у німецькому місті Магдебург у 1188 році було видане перше писане муніципальне законодавство, присвячене, насамперед, розв'язанню спорів між міщанами. Надання місту Магдебурзького права означало відміну дії звичаєвих норм, виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (намісників, воєвод тощо) і запровадження міського самоврядування з виборною адміністрацією та виборним судом. Упродовж XII—XIV століть норми Магдебурзького права були прийняті у 80 містах Центральної і Східної Європи, включно українських.

Власне поняття “*самоврядування*” почало використовуватися у період Великої Французької революції, щоб відобразити факт самостійності общин (громад) стосовно держави. Виникнення терміна пов'язане з міністром Пруссії бароном *фон Штейном* (1757—1831), який бачив у самоврядуванні більше, аніж просто форму участі громадян в управлінні справами держави на місцевому рівні, а насамперед спільноти людей, які у частині своїх справ є незалежними від держави.

У науковий обіг поняття “*місьцеве самоврядування*” було введено у XIX столітті німецьким вченим *Рудольфом Гнейстом* для позначення такого управління на місцях, при якому територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно (в межах законів) вирішувати місцеві справи. При цьому діяльність громад залишалася вільною від втручання представників державної адміністрації.

У кожній державі залежно від її устрою, історичних, національних, географічних та інших особливостей місьцеве самоврядування має специфічну правову форму. Тому загальне поняття місцевого самоврядування, як про це свого часу зазначив відомий західний державознавець українського походження *Юрій Панейко*, можна досягнути лише шляхом індукції, емпірично узагальнюючи усталені правові форми самоврядування в окремих державах.

Західні вчені Г. Холіс і К. Плоккер розуміють під поняттям “*місьцеве самоврядування*” право демократичної автономної

одиниці субнаціонального рівня управління регулювати значну частину проблем громадськості в її інтересах.

Відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування, яка була схвалена Радою Європи 15 жовтня 1985 року, під *місцевим самоврядуванням розуміється право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.*

Водночас у сучасній системі суспільних наук поняття “місцеве самоврядування” за суттю відрізняється від поняття “*місцеве управління*”, яке визначає управлінську діяльність у місцевій територіальній одиниці, що здійснюється центральною владою або адміністрацією вищестоящего рівня управління. Здійснюється місцеве управління, як правило, через адміністративні органи, що призначаються владою вищого рівня. Місцеве управління насамперед спрямоване на вирішення узгодження загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів.

Окрім того існує декілька теорій, які пояснюють сутність місцевого самоврядування.

Першою, у XIX столітті, була обґрунтована *теорія вільної громади (теорія природних прав громади)*, яка базувалася на ідеях природного права. Вона виходила з того, що право територіальної громади самостійно вирішувати свої справи має такий самий природний і невідчужуваний характер, як і права та свободи людини. Таким чином, місцеве самоврядування розглядалося як автономна щодо державної влади публічна влада територіальної громади.

Пізніше поширення набуває *громадівська теорія місцевого самоврядування*. На перший план висувається не природний характер прав громади, а недержавна природа виникнення та діяльності місцевого самоврядування. Дана теорія ґрунтується на протиставленні характеру державної влади та місцевого самоврядування, з тих міркувань, що місцеве самоврядування має громадський, а не публічно-правовий характер.

Модифікацією *громадівської теорії* стала *громадсько-господарська теорія*. Її представники спробували обґрунтувати статус самоврядної громади як відмінного від держави суб’єкта права та наголосити на господарському змісті комунальної

діяльності. Територіальна громада розглядається як елемент громадянського суспільства, а тому місцеве самоврядування є недержавним за природою, володіє власною компетенцією у неполітичній сфері, тобто у місцевих громадських та господарських справах, у здійснення яких держава не втручається.

У середині XIX століття набуває поширення *державницька теорія місцевого самоврядування*, основні положення якої були розроблені вже згадуваним Рудольфом Гнейстом. Державницька теорія розглядає місцеве самоврядування не як автономний вид публічної влади, природне право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення, а як одну з форм організації місцевого управління, або ж як один із способів децентралізації державної влади на місцевому рівні.

Спробою поєднання сильних сторін громадівської та державницької теорій є *теорія муніципального дуалізму*. Дана теорія виходить з подвійного характеру муніципальної діяльності як самостійного вирішення місцевих справ і, водночас, здійснення на місцевому рівні певних державних функцій.

На основі вищезгаданих теорій у практиці управління склалися дві моделі демократичної організації влади на місцях:

- 1) *європейська*, яка використовує, насамперед, положення державницької теорії;
- 2) *англоамериканська*, що бере за основу громадівську теорію.

Для *європейської моделі місцевого самоврядування* характерним є поєднання на одному територіальному рівні місцевого самоврядування з місцевим управлінням. При цьому на місцеві органи управління покладаються певні функції щодо місцевого самоврядування. В минулому, це була, насамперед, функція адміністративної опіки, яка передбачає, що рішення органів місцевого самоврядування не можуть вступити в силу, поки не дістануть схвалення місцевого адміністратора, призначеного чи уповноваженого органами державної влади (префекта, бургомістра, губернатора).

У сучасній управлінській практиці переважає функція адміністративного нагляду, яка обмежується перевіркою законності рішень органів місцевого самоврядування. Адміністратору дається для перевірки невеликий термін, по закінченні якого рішення вступає в силу, якщо не надійшло заперечень.

*Англоамериканська модель* характеризується дією місцевого самоврядування на всіх територіальних рівнях нижче держави, суб'єкта федерації чи автономного регіону.

Батьківщиною цієї моделі є Велика Британія. Саме в цій країні склалася традиція самостійності громад та більш крупних історичних спільнот людей щодо управління місцевими справами в межах законів, але без втручання центральної державної адміністрації та її представників на місцях. Саме місцеве управління такого роду було названо Рудольфом Гнейстом місцевим самоврядуванням.

Наприкінці ХХ століття почала формуватися так звана *новітня концепція (модель) місцевого самоврядування*, для якої є притаманним:

1) зростання значення громадянських ініціатив, впливу жителів громади на діяльність органів місцевого самоврядування;

2) органи місцевого самоврядування допомагають окремим громадянам та суспільним групам самим задовольняти свої потреби і тому передають право на надання частини публічних послуг неурядовим організаціям та бізнесу;

3) органи місцевого самоврядування вишукують джерела фінансування розвитку громади в інших організаціях та установах.

У Європі більшість країн імплементують у національному законодавстві норми вже згадуваної *Європейської хартії місцевого самоврядування*. Відповідно до хартії:

1) принцип МС має бути визнаний в законодавстві і, по можливості, в Конституції країни;

2) право місцевого самоврядування здійснюється радами або зборами, що складаються з членів, обраних шляхом вільного, таємного, рівного, прямого і загального голосування;

3) ради чи збори можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Окрім того, прийнято також виділяти *форми місцевого самоврядування*, якими є:

1) парламентська;

2) президентська

Для *парламентської* форми притаманними є вибори місцевої адміністрації (місцевого уряду) місцевим представницьким

органом (радою) із свого складу. Нерідко глава адміністрації (мер) є одночасно головою представницького органу.

Для *президентської* форми типовими є вибори не лише членів представницького органу (депутатів), але й глави адміністрації (мера), а також деяких інших посадових осіб (прокурора, шерифа, казначея).

Специфічною є американська форма місцевого самоврядування: місцева рада обирає мера, який виконує, насамперед, представницькі функції, а главою адміністрації є професійний менеджер, якого рада наймає на роботу.

Здебільшого форми місцевого самоврядування збігаються з формою правління даної держави.

Таким чином, сутнісні форми місцевого самоврядування залежать від поєднання багатьох факторів, найбільш важливими з яких є історичні традиції самоврядності, територіальний устрій держави, форма правління, рівень політичної культури населення.

#### **2.4.2. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні**

Як свідчать дані історичних досліджень, вже у період *Київської Русі* на території України існували декілька форм місцевого самоврядування, а саме:

- 1) територіальна сусідська община (громада);
- 2) віче;
- 3) громадське самоврядування в містах.

З другої половини XIV століття значна частина українських земель увійшла до складу *Великого князівства Литовського*, і тривалий час місцеве самоврядування розвивалося в межах його державної системи. В українських містах почало запроваджуватися Магдебурзьке право, яке створило нову юридичну основу для розвитку місцевого самоврядування. У 1339 році останній Галицький князь Болеслав-Юрій вперше подарував Магдебурзьке право українському місту Сянок; у 1356 р. його дістав Львів, у 1432 р. — Луцьк, у 1444 р. — Житомир. Міста, які мали Магдебурзьке право, називалися в Україні магістральними, а міста, які цього права не мали, — ратушними.

*Приєднання у 1654 р. більшої частини українських територій до Росії* ознаменувало початок ліквідації традиційних форм місцевого самоврядування. Спочатку українські землі мали запевнення про непорушність прав на місцеве самоврядування, а у 60—70-х роках XVII століття деякі українські міста навіть здобули Магдебурзьке право. Однак у 1764 році був ліквідований інститут гетьманства, а через два десятиліття в Росії була проведена чергова адміністративно-територіальна реформа, і вся імперія, включно Україна, була поділена на 50 нових губерній.

У 1785 р. імператриця Катерина II видала “жалувану грамоту городам”, відповідно до якої формувалися нові органи місцевого самоврядування — міські думи. За правовим статусом українське міщанство було зрівняно з жителями інших міст. Цей крок свідчив про закінчення процесу уніфікації форм суспільного життя в Україні та в решті земель, які входили до складу Російської імперії. У 1831 році Магдебурзьке право було офіційно скасоване на Лівобережній Україні, а у 1834 році — в Києві.

Регіональне самоврядування на загальноімперських засадах було запроваджене в Україні після проведення імператором Олександром II земської реформи у 1864 році. На рівні губерній формувалися представницькі органи місцевого самоврядування — губернські земські збори. Реформу міського самоврядування було здійснено у 1870 році. Вона передбачала створення представницьких органів міського самоврядування — міських дум, які обиралися жителями міста за куріальною системою. Виконавчим органом міського самоврядування стала управа на чолі з міським головою, який обирається міською думою.

Щодо *західноукраїнських земель*, то відразу після *входження до складу Австрійської монархії* на їх території розгорнулися процеси посилення і зміцнення централізованої державної влади і, відповідно, згортання місцевого самоврядування. У 1783 р. були створені міські магістрати, де були зосереджені усі функції місцевого самоврядування. Однак в середині XIX століття в Австрії була проведена реформа місцевого самоврядування, яка значно розширила його повноваження.

*Лютнева революція 1917 року в Росії* відкрила нові перспективи розвитку місцевого самоврядування. Тимчасовий уряд

запровадив загальне пряме і рівне виборче право при формуванні органів місцевого самоврядування; створювалися самоврядні структури на рівні волостей. Водночас у губернії, повіти та міста були призначені комісари Тимчасового уряду як представники центральної адміністрації.

В Україні розвитку місцевого самоврядування сприяла діяльність Центральної Ради. Вже в її Другому Універсалі (20 листопада 1917 року) було заявлено про необхідність “вжити всіх заходів щодо закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях”. За Конституцією Української народної республіки (УНР) від 29 квітня 1918 року, конституційний лад України мав базуватися на засадах принципу децентралізації: землям, волостям і громадам надавалися права широкого самоврядування. Стаття 26 Конституції закріплювала принцип організаційної самостійності місцевого самоврядування. Проте цим конституційним положенням не судилося бути реалізованими.

Російські більшовики ставилися до місцевого самоврядування негативно. Але під тиском есерів Рада Народних Комісарів 29 грудня 1917 року прийняла декрет “Про створення Комісаріату з місцевого самоврядування”, завданням якого була координація діяльності міських і сільських земних установ. Проте вже 18 березня 1918 року Раднарком ліквідував згаданий комісаріат; того ж року були розпущені земства, а їх майно націоналізоване державою.

Радянська влада розбудовувалася на основі принципу демократичного централізму, який суперечив засадам реального місцевого самоврядування. Адже згаданий принцип не передбачав чіткого розподілу повноважень між органами державної влади та місцевим самоврядуванням.

Таким чином у період входження України до складу Радянського Союзу реальне місцеве самоврядування було відсутнім: згідно із статтею 78 Конституції Української РСР 1978 року всі Ради, починаючи від Верховної Ради і закінчуючи сільськими, складали єдину систему представників органів державної влади.

Фактичне відродження місцевого самоврядування в Україні почалося після обрання депутатів Верховної Ради Української РСР та місцевих рад народних депутатів у березні 1990 року.



Прийнятий 7 грудня 1990 року Закон “Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”, де місцеве самоврядування визначалося як “територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази”, наділив органи державної влади (місцеві ради) — функціями місцевого самоврядування і призвів до “суверенізації” рад. Прийняття Закону стало першою спробою трансформувати місцеві ради (які на той час входили до єдиної системи органів державної влади) всіх територіальних рівнів в органи місцевого самоврядування. При цьому Закон виходив з теорії дуалізму місцевого самоврядування, що знайшло своє відображення у визначеному ним статусі місцевих рад — вони мали подвійну природу: як органи місцевого самоврядування і як органи державної влади.

В результаті дії цього закону було значною мірою послаблено управління державними справами на місцях. Стало очевидним, що далі поєднувати в одних органах функції державної влади і місцевого самоврядування неможливо. За таких умов були прийняті Закони “Про представника Президента України” та “Про місцеві ради, місцеве і регіональне самоврядування”, де намітився відхід від дуалістичної теорії та передбачалося впровадження інститутів місцевого і регіонального самоврядування.

Місцеве самоврядування запроваджувалося лише на одному первинному рівні — села, селища і міста, а в районах, областях — регіональне самоврядування, яке було територіальною самоорганізацією громадян для вирішення питань місцевого (регіонального) життя. Головна роль у місцевому управлінні відводилася представникам Президента України, які виступали органами виконавчої влади в областях, районах, містах Києві і Севастополі.

Новообрана Верховна Рада у червні 1994 року приймає нову редакцію Закону “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”. Цим актом вертикаль державної виконавчої влади було зруйновано і наділено ради всіх рівнів виключно функціями органів місцевого самоврядування. На голів цих

рад та очолювані ними виконками Закон поклав здійснення делегованих повноважень виконавчої влади і підпорядкував їх Кабінету Міністрів України та відповідному голові виконкому ради вищого рівня. За таких умов Президент України практично втратив контроль над регіонами. З метою відновлення президентської вертикалі в областях і районах Леонід Кучма Указом “Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях” підпорядкував собі голів виконкомів обласних, районних, Київської і Севастопольської міських та їх районних рад.

Вже 8 червня 1995 року, відповідно до Конституційного договору, функції виконавчої влади на місцях і місцевого самоврядування були знову розділеними. На базі виконкомів обласних та районних рад було утворено систему органів місцевих державних адміністрацій, які підпорядковувались по вертикалі знизу доверху аж до рівня Президента України. Договір передбачав тільки один первинний рівень самоврядування — село, селище, місто. В областях, містах Києві і Севастополі, районах відповідні ради стали представницькими органами з обмеженими функціями.

Діюча система місцевого самоврядування набула обрисів у 1996—1997 роках після прийняття Конституції України. Цей документ містив такі ключові положення:

1) в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування (стаття 7);

2) місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села, селища, міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (стаття 140);

3) місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою безпосередньо і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи (стаття 140);

4) органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, є районні та обласні ради (стаття 140).

Водночас Конституція України закріпила дві системи публічної влади на території області та району, які є різними за формою, структурою, принципами формування й механізмом функціонування:

1) місцеві державні адміністрації, які є місцевими органами державної виконавчої влади;

2) місцеве самоврядування як владу територіальних громад.

Таким чином, були закладені передумови для формування двох управлінських проблем:

1) проблеми делегування повноважень між органами державної виконавчої влади та місцевого самоврядування;

2) проблеми правових гарантій діяльності органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій і вирішення компетенційних спорів між ними.

Важливим законодавчим актом стосовно створення правових основ місцевого самоврядування став *Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”* від 21 травня 1997 року. У Законі було розкрито принципи здійснення місцевого самоврядування (стаття 4), дано характеристику елементів системи місцевого самоврядування, зокрема його органів та посадових осіб (стаття 5).

Закон про місцеве самоврядування передбачив на рівні областей і районів механізм делегування повноважень районних і обласних рад відповідним місцевим державним адміністраціям. Так, відповідно до статті 44 районні й обласні ради делегують відповідним місцевим державним адміністраціям чітко визначений перелік повноважень.

Таким чином, можна стверджувати, що Конституція України та Закон України “Про місцеве самоврядування” 1997 року фактично підсумували перший етап комунальної реформи, який завершився утвердженням інституту місцевого самоврядування як елементу демократичного конституційного ладу держави. Одночасно було закладено передумови для наступного етапу комунальної реформи, який має вивести місцеве самоврядування в Україні на рівень вимог Європейської хартії про місцеве самоврядування.

### 2.4.3. Перспективи місцевого самоврядування в Україні в контексті політичної і адміністративно-територіальної реформи

Уже в середині 90-х років XX століття стало очевидним, що сформована ще в СРСР система адміністративно-територіального устрою України не дозволяє сформувати такі територіальні громади, які б володіли достатніми матеріальними, фінансовими ресурсами, територією та об'єктами соціальної інфраструктури, необхідними для ефективного виконання завдань та повноважень місцевого самоврядування, делегованих повноважень. Саме тому у 1997 році Указом Президента України були затверджені концепція та заходи здійснення адміністративної реформи. Однак, незважаючи на розробку протягом наступних років багатьох концептуальних документів, законопроектів, часткове реформування центральних органів виконавчої влади, на територіальному рівні декларовані зміни у напрямку децентралізації майже не відбулися.

Як відомо, 8 грудня 2004 року в умовах політичної кризи, яка виникла в ході виборів Президента України, Верховною Радою України у контексті прийняття рішення про проведення політичної реформи була схвалена постанова “Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України”. Відповідно до неї, після розгляду Конституційним Судом і повторного голосування у парламенті, у дію повинен вступити *законопроект 3207-1*.

За цим документом, у Конституцію України вносяться зміни, що дозволять узгодити її норми з Європейською хартією місцевого самоврядування, зокрема щодо утворення виконавчих органів районних та обласних рад, зміцнення матеріальної і фінансової бази місцевого самоврядування для надання якісних адміністративних та громадських послуг населенню.

Водночас, після завершення президентської кампанії у 2005 році новим складом уряду було декларовано потребу проведення адміністративно-територіальної реформи, зокрема:

1) здійснення адміністративної реформи на місцевому та регіональному рівнях організації влади, а саме:

- розмежування функцій і повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також між органами місцевого самоврядування різних рівнів;

- вдосконалення статусу органів місцевого самоврядування регіонального рівня, місцевих державних адміністрацій.

2) здійснення реформи адміністративно-територіального устрою, а саме:

- вдосконалення системи адміністративно-територіального устрою;

- визначення статусу адміністративно-територіальних одиниць первинного рівня та критеріїв забезпечення їх дієздатності та самоврядності;

- визначення кордонів адміністративно-територіальних одиниць.

У квітні 2005 року віце-прем'єром з питань адміністративно-територіальної реформи *Р. Безмертним* був репрезентований законопроект “*Про територіальний устрій України*”, в основі якого лежить трирівнева модель адміністративно-територіальної реформи. Заплановано було запровадити такі рівні адміністративно-територіального устрою, а саме: громаду (не менше 5 тисяч жителів), район (не менше 70 тисяч жителів), регіон (не менше 750 тисяч). Також пропонувалося впровадити поняття “місто—район” (не менше 70 тисяч жителів) та “місто—регіон” (не менше 750 тисяч жителів).

Окрім того, урядовцями та неурядовими експертними колами почала здійснюватися робота щодо:

1) розробки чітких критеріїв оптимізації районного, а в перспективі — і обласного поділу України з урахуванням географічних, історичних та інших чинників;

2) відновлення повноцінного місцевого самоврядування на регіональному (область) та субрегіональному (район) рівнях, що, зокрема, передбачатиме створення виконавчих органів обласних, районних рад, змінивши завдання та функції обласних державних адміністрацій, вилучивши з їх компетенції питання соціально-економічного та культурного розвитку відповідних територій;

3) розробки варіантів ліквідації районних державних адміністрацій, передавши їх функції та повноваження районним радам;

4) здійснення чіткого розподілу повноважень та відповідальності між різними видами та територіальними рівнями публічної влади по вертикалі, а також по горизонталі — між органами місцевого самоврядування громади, обласною, районною радою та її виконавчими органами;

5) створення необхідних організаційно-правових та матеріально-фінансових передумов формування самодостатніх громад.

Однак через недостатню опрацьованість проекту реформ та повільне просування у середовищі суспільства, урядову кризу осені 2005 року, початок виборчої кампанії до представницьких органів влади діяльність з проведення адміністративно-територіальної реформи була призупинена.

Водночас через недовірість з осені 2005 року Конституційного Суду відсутнім є його висновок щодо змісту законопроекту 3207-1, що гальмує проведення законодавчого реформування місцевого самоврядування.

## 2.5. Політичні партії та партійні системи.

### 2.5.1. Походження і розвиток політичних партій

В сучасних умовах важко уявити суспільство, його політичну систему без політичних партій, які є неодмінним атрибутом представницької демократії. Партії є активними учасниками політичного життя, а партійна конкуренція часто визначає напрями розвитку держави. Однак партії не відразу стали повноправним політичним інститутом, здатним впливати на державну владу. Процес формування і функціонування інституту політичних партій (партогенез) має складну багатовікову історію, партії і партійні системи є результатом тривалої соціально-економічної і соціокультурної еволюції суспільства.

Вже в античні часи (в Греції та Римі) існували своєрідні політичні утворення — *партії* (у перекладі з латинського

“pars/partis” означає “частина чого-небудь”), які захищали інтереси окремих груп суспільства чи тимчасово створювалися для підтримки окремих осіб.

Наприклад, у Стародавньому Римі своїм впливом на Сенат конкурували два політичні угруповання — популісти (користувалися підтримкою незаможних римлян) і оптимати (спиралися на підтримку знаті).

Для партій зазначеного періоду характерні *рис*и:

- становість і замкненість;
- нечисленність;
- слабкий зв'язок з масами (елітарний, аристократичний характер);
- внутрішня нестійкість;
- організаційна неоформленість.

Вищевказані ознаки не давали можливість цим утворенням ефективно впливати на політичний процес, мати представництво в політичній структурі суспільства. Саме тому до них часто застосовують назву *протопартій*.

Аналогічні аморфні угруповання виникали й у період європейського Середньовіччя. Наприклад, відома боротьба партій “чорних” (феодалів-нобілів) і “білих” (багатих городян) у Флоренції в XI ст.

Попередники сучасних політичних партій з'явилися в XVII—XVIII ст., в час буржуазних революцій, в період зародження політичних систем держав Західної Європи й Америки. На передній план виходить політичний конфлікт між аристократією та буржуазією.

В Англії конкурували політичні угруповання знаті — “торі” (прихильники монархії, привілеїв державної церкви) і “вігі” (прибічники верховенства парламенту). Зміцнення парламенту і послаблення королівської влади було результатом діяльності вігів. Ці аристократичні угруповання дали початок розвитку сучасних політичних партій Великобританії, які зберегли певну ідеологічну наступність.

Французька революція 1789 р. привела до формування політичних клубів фельянів, жирондистів і якобінців. Події Французької революції стимулюють виникнення подібних *політичних клубів* по всій Європі. Однак поразка революції перериває процес перетворення політичних клубів в політичні партії.

Серед характерних *ознак* політичних клубів слід відмітити:

- наявність формальної організаційної структури з осередками на місцях. Однак територіальна організація залишалася слаборозвиненою, нечисленною і не відзначалася стійкістю членського складу;
- представництво в парламенті;
- зростає роль ідеології і програм у спільній діяльності членів клубу;
- члени клубу — представники різних прошарків суспільства, які посідають панівне становище в економіці та політиці. Найбільшу політичну активність в той час проявляє міщанство.

Політичні клуби відіграли значну роль у формуванні ідеологічної складової діяльності майбутніх політичних партій.

В середині XIX ст. бере свій початок наступний етап партогенезу. В цей період розвитку індустріального суспільства з гостротою проявляються класові протиріччя, що є додатковим стимулом розвитку партійних утворень. Партії зміцнили своє становище в політичній системі, ставши важливим механізмом представництва інтересів суспільства. Цей етап партогенезу пов'язується з виникненням *масових партій*.

У XIX столітті у Великобританії невеликі об'єднання аристократичної знаті (партії торі і вігі) поступово перетворюються у досить численні угруповання, які розбудовують центральний апарат, структуру на місцях. Таким чином в сер. XIX ст. організаційно оформлюються партії масового типу — Ліберальна партія (1861р.) і Консервативна партія (1867 р.). На масову підтримку орієнтують також Демократична (1828 р.) та Республіканська (1854 р.) партії в США. В Німеччині у 1863 р. Ф. Лассаль організовує масовий Загальнонімецький союз робітників, а в 1865 р. А.Бебель створює робітничу партію марксистського напрямку. В 1875 р. ці організації об'єднуються в єдину Соціал-демократичну партію Німеччини. До кінця XIX ст. масові партії (в основному соціал-демократичні) формуються в більшості країн Західної Європи. Формування партій масового типу в інших країнах світу відбувалося дещо пізніше. Наприкінці XIX — поч. XX ст. партії виникають у Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Японії, в 1920-х рр. — в Туреччині, Китаї.



Серед основних *чинників* виникнення масових політичних партій і посилення ролі партій у політичному процесі в XIX — на поч. XX ст. слід назвати:

- розвиток парламентаризму;
- запровадження загального виборчого права, необхідність проведення виборчих кампаній і агітації за конкретних кандидатів;
- активізація політичної участі мас (рух чартистів 1840-х, т.зв. “весна народів” 1848—1849 рр. та ін.);
- усвідомлення великими соціальними групами (буржуазія, пролетаріат, селянство, інтелігенція, жителі колоній, конфесії і т.д.) спільності своїх інтересів і прагнення їх реалізувати в політичній сфері. Гостроти набуває конфлікт між буржуазією та пролетаріатом;
- формування елементів демократизму в сфері управління суспільством;
- причини релігійного, національного характеру, особливо там, де точаться міжрелігійні і міжнаціональні чвари.

Попри значні відмінності у структурі, характері діяльності масових партій ми можемо визначити такі *рис*и, властиві даному типу:

- формування стійкого і численного членського складу. Соціал-демократична партія Німеччини нараховувала в 1913 р. 983 тис. членів партії;
- орієнтація на визначені соціальні групи виборців;
- наявність управлінського апарату, розгалуженої структури, уставу, програми;
- запровадження партіями масової програмно-політичної агітації;
- ідеологічне оформлення своєї політики, створення власних засобів масової інформації.

У першій половині XX століття з’являються нові різновиди партій, заснованих на масовому членстві — *комуністичні* (Росія, Італія, Німеччина) та *фашистські* (Німеччина, Італія, Іспанія). Виникнення партій у цих країнах є результатом радикалізації суспільних настроїв. Але в більшості країн виборці зберігають прихильність до партій менш радикальної спрямованості.

Серед *тенденцій*, що набрали розвиток у партійному середовищі масових партій в першій половині XX ст., слід виділити:

- посилення централізації і бюрократизація партійних структур;
- прагматизація діяльності партій;
- вдосконалення арсеналу засобів політичного впливу на народні маси;
- формування стійкої розгалуженої територіальної організації.

Слід взяти до уваги, що до кінця XIX ст. право не реагувало на існування й діяльність політичних партій, за винятком загальних законів, які стосувалися права на об'єднання, репресивних норм, що створювали протидію антидержавній діяльності партій. У першій половині XX ст. запроваджується часткове правове регулювання діяльності політичних партій. Хоча саме конституційно-правове визнання ролі політичних партій у рамках конкретної політичної системи відбувається лише після Другої світової війни (ФРН, Італія, Франція та ін.).

Надання партіям конституційного статусу значно посилює їх роль у суспільстві. Але вже на поч. 1970-х рр. частина західних дослідників порушують питання про *кризу масових партій*. Під кризою розуміється зниження впливу партій на суспільство, що виявляється в скороченні їхньої чисельності й у втраті виборців, що традиційно голосували за ці партії.

Падінню ролі партій сприяв ряд факторів:

- зниження гостроти соціальних конфліктів і ослаблення класових суперечностей в суспільстві;
- економічне зростання і політика загального добробуту змусили розробляти партійні програми, які захищали інтереси не окремих груп, а всього або майже всього населення;
- зростання соціальної та географічної мобільності і, як наслідок, фрагментація класів і ослаблення групової солідарності;
- конкуренція з боку ЗМІ, які сильно потіснили в здійсненні таких функцій як мобілізація електорату в період виборчих кампаній, політична соціалізація і формування суспільної думки;
- падіння інтересу до традиційних ідеологій: виборці часто голосують за імідж лідера, а не за ідеологічну доктрину партії;
- конкуренція з боку нових рухів і корпоративних структур, орієнтованих на вирішення окремих проблем, за допомогою

яких людина намагається реалізувати актуальні для неї культурні, естетичні, професійні та інші інтереси.

Перехід до постіндустріальної стадії розвитку суспільства в другій половині XX ст. зумовив зміни в соціокультурній сфері розвитку суспільства. Модель масової ідеологічної партії була властива індустріальному суспільству, де саме масовість слугувала забезпеченням легітимності. В нових умовах суспільного розвитку ця модель потребувала корекції, і на зміну масовим партіям приходять інші партійні форми. Еволюція відбувається у двох основних напрямках — формування універсальних партій і партій “нової хвилі”.

*Універсальні партії* (всеохоплюючі партії, або “партії-хапай усіх” (catch-all-parties)).

Всеохоплюючі партії набувають нових важливих рис, не властивих їх попередникам:

- партії не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої належності для вирішення головних питань поточного моменту;

- утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу, котрий пропонує суспільству ідеї компромісу, балансу інтересів;

- партії орієнтуються на тісний зв’язок з державою, на фінансову підтримку держави.

Тісний зв’язок між партіями та державою спричиняє подальшу трансформацію універсальних партій у *партії картельного типу* (Р. Катц, П. Мейер). На думку дослідників, цей тип партій стає до певної міри механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі ознаки:

- схожість програм політичних партій;
- незначні відмінності між членами і нечленами партій;
- скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами;

- безпосередній зв’язок політика і виборця в обхід партійної організації;

- розширене державне фінансування;
- партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими

й водночас більш професійними й організованими, а лідери партій усе більше починають походити на підприємців.

Другий шлях розвитку партій, альтернативних масовим партіям, — створення *партій “ нової хвилі ”*, які виникають у 1970-ті роки на базі соціальних рухів (зокрема “зелених”), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища. Їх метою є створення альтернативних класичним партіям представницьких структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва за рахунок:

- ідейної гнучкості;
- демократичної організації і стилю діяльності;
- відсутності чітких меж між членами та симпатиками;
- децентралізації і посилення ролі місцевих осередків;
- розширення зв’язків з різноманітними неформальними об’єднаннями громадян.

Однак і вони мають проблеми, пов’язані з розвитком організації та інституціоналізацією капіталу.

Узагальненою специфічною рисою є зміна співвідношення різних функцій, серед яких провідною стає функція завоювання і утримання політичної влади, тоді як інші нерідко передаються ЗМІ, експертам, політтехнологам тощо.

Але виникає питання: наскільки такі утворення можна вважати партіями? Наскільки ефективно виконують свою головну функцію — представляють інтереси громадян? Безперечно, довіра громадян до політичних партій на Заході падає. Однак чи є альтернатива партіям? Громадські ініціативи, соціальні рухи, вільні об’єднання виборців, ЗМІ та інші організації й інституції, які претендують на місце партій в проміжній сфері між суспільством та державою, ще не достатньо вивчені. Всі ці конкуренти вказують на реальні тенденції в розвитку партійної демократії, але не виступають як *альтернатива* партіям. Тому кардинально заперечувати тезу щодо цінності інституту політичних партій як обов’язкового атрибуту демократії поки що зарано.

Таким чином, партійні структури пройшли складний історичний розвиток, який тривав не одне століття. Партогенез ми можемо зобразити наступним чином:

*протопартії (аристократичні угруповання) → політичні клуби → масові партії → універсальні / партії нової хвилі.*

Зрозуміло, що не всі партії пройшли в своєму розвитку через всі ці етапи. Незначна кількість партій розвивалися з т.зв. “аристократичного” етапу, багато європейських партій розпочали свою історію з політичних клубів, деякі з сучасних партій ще не дійшли до етапу масових партій чи універсальних партій.

### **2.5.2. Партія як політичний інститут: ознаки, функції та класифікація**

Історія розвитку політичних партій засвідчила, що цей політичний інститут є досить складним суспільним феноменом. Тому, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвячених партіям, в партології не вироблено єдиного загальноновизнаного визначення сутності політичних партій. Дослідники пропонують чимало різноманітних, часто суперечливих підходів до розуміння суті партій. Найбільш поширеними є наступні підходи:

1. *Класовий підхід*: політичні партії — це найбільш активна і організована частина класу чи соціальної групи, що виражає його інтереси. Основною ознакою політичної партії, з точки зору класового підходу, є її класова природа і соціально-економічна обумовленість інтересів її членів.

2. *Ідеологічний* — трактування політичної партії як спільності людей не тільки за соціально-економічним критерієм, але й об'єднаних за подібністю ідейних поглядів.

3. *Інституціональний* — розуміння партії як організації, що діє в системі органів державної влади.

4. *Функціональний підхід* розглядає політичну партію з позицій виконуваних партією функцій. Головна функція партій — прихід до влади, отже і політичні партії трактуються як групи людей, що ставлять перед собою ціль здобуття влади.

Американські науковці *Ж. Ла Паломбара та М. Вайнер* у праці “Політичні партії і політичний розвиток” наводять чотири основних *критерії*, які лежать в основі визначення політичної партії:

1) тривалість діяльності партійної організації. Партія — це структурно оформлена організація, яка засновується не на кілька років, а повинна пережити своїх засновників;

2) наявність стійких місцевих організацій, що підтримують зв'язки з центральним керівництвом. Наявність зв'язків з осередками на місцях відрізняє партію від парламентської групи, що існує тільки на національному рівні;

3) спрямованість керівників центральних і місцевих організацій на боротьбу за владу, а не лише намагання впливати на неї. Цей критерій дозволяє встановити різницю між політичними партіями і різними суспільно-політичними організаціями;

4) прагнення здобути підтримку народу через вибори чи якимось іншим способом. Це відрізняє партії від груп тиску, що, звичайно, не беруть участі у виборах: вони лише впливають на партії, уряд, громадську думку.

Резюмуючи вищенаведені критерії, можна дати стисле визначення *політичної партії* як *стійкої політичної організації, яка прагне здобути підтримку значних соціальних груп і ставить мету здобуття та утримання державної влади, реалізуючи інтереси своїх членів і симпатиків*.

Розглядаючи діяльність політичних партій у конкретних країнах, слід мати на увазі, що зміст поняття “політична партія”, його основні ознаки конкретизуються нормами законодавства. В Україні поняття “політична партія” визначається в *Законі України “Про об’єднання громадян”* (1992 р.) та *Законі України “Про політичні партії в Україні”* (2001 р.).

Більш досконалим ми вважаємо визначення, запропоноване в ст. 2 Закону України “Про об’єднання громадян”, оскільки там відображено основне завдання партії — участь у організації і здійсненні державної влади: “Політичною партією є об’єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формування органів влади, місцевого і регіонального самоврядування і представництво у їх складі”.

В сучасній демократії діяльність політичних партій обмежується трьома основними рівнями суспільної системи.

I. Перший з них — *сфера суспільних відносин*, у якій партії мають свої корені, з якої черпають свої сили і життєздатність. На цьому рівні партія виконує такі функції:

а) *формування громадської думки щодо суспільно важливих питань*. Партії фокусують увагу суспільства на важливих проблемах, пропонують можливі варіанти їх розв'язання;

б) *функція політичної ідентифікації*. Партії своєю ідеологією, своїми діями дозволяють окремій особі ідентифікувати свою політичну орієнтацію, визначити свої симпатії у масі різнорідних політичних цінностей;

в) *артикуляція та інтеграція соціальних інтересів*. Партії виявляють найбільш значущі соціальні інтереси, потреби і перетворюють їх у гасла, вимоги, програми і дії політичного характеру. Однак інтереси різних категорій населення є різнорідними, тому партії намагаються якщо не поєднати, то хоча б гармонізувати інтереси різних груп і досягти на цій основі суспільного компромісу навколо певної програми чи ідеї. При вирішенні цієї задачі партії орієнтуються на інтереси великих соціальних прошарків, роблять корекцію стратегії, програмних установок відповідно до змін у суспільстві;

г) *активізація політичної участі і мобілізація мас*. Завдяки різноманітній діяльності (передвиборна агітація, пропаганда, масові акції тощо) відбувається залучення громадян до політичного життя, партії набувають досвід участі у владних відносинах, партії надають громадянам ресурси для політичної діяльності;

д) *формалізація та інституціалізація політичної участі громадян*. Через партії і виборчу систему проходить заміна спонтанних, стихійних, неорганізованих форм політичних дій більш прийнятними конвенціональними формами участі.

II. Другий рівень — це *рівень самої партії*, де здійснюються наступні функції:

а) *рекрутування нових членів партії і добір політичних лідерів*. Саме в партіях майбутні законодавці та керівники виконавчих структур демонструють свої політичні та організаційні здібності, в партії проходить і їх підготовка до відповідальних посад;

б) *розробка партійної ідеології, пропаганда*.

III. Третій рівень партійної діяльності — це *рівень інституціалізованої державності*. Партії “вторгаються” у сферу державних інститутів і виконують такі функції:

а) *участь у боротьбі за владу шляхом участі у виборах до представницьких структур*. Боротьба різних партій за владу

забезпечує конкуренцію і плюралістичний характер політичного процесу;

б) *функція зв'язку у площині “суспільство—державна влада” і забезпечення легітимності політичної системи.* Партії через своїх представників у владі значною мірою забезпечують необхідний зв'язок між тими, хто здійснює політичне управління, та тими, на кого воно поширюється;

в) *участь у політичному управлінні.* Партія самостійно чи в коаліції з іншими партіями здійснює управління державою шляхом опанування державних органів влади, або якщо в опозиції — опосередковано впливає на органи, що приймають політичні рішення, контролює їх діяльність.

Зазначені функції партій характеризують загальну модель їх діяльності у системі ліберальної демократії. Але в кожній країні є певна специфіка функціонування політичних партій, їх місця і ролі в політичній системі. Обсяг і зміст політичних функцій значною мірою визначаються типом політико-правового режиму, нормами конституційного законодавства, а також характером сформованої в суспільстві партійної системи.

У політичній науці існують різні системи класифікації партій. За критерії у класифікації слугують: функції, походження, роль у політичній системі, програма, ідеологія, соціальна база, методи діяльності і т.д.

Залежно від *походження* партії виділяють:

- *парламентські партії.* Основною причиною виникнення цих партій є об'єднання представників певного регіону або прагнення забезпечити своє переобрання до парламенту. Парламентські партії формуються “зверху”, з “голови”, а їхні місцеві комітети і регіональні відділення створюються з “центру”. Для таких партій парламентська фракція є головною ланкою, а в деяких випадках — це керівний і організаційний центр;

- *непарламентські партії.* Їх характерними рисами французький політолог М. Дюверже називав централізм у структурі і доктринальну програмну єдність (соціал-демократи, комуністи). Відповідно парламентська та виборча діяльність не є головною метою. Такі партії формуються “знизу”. Місцеві осередки та їх органи самі створюють центр для координації своєї діяльності. Депутатські фракції в парламенті організаційно і при здійсненні політичної лінії відіграють меншу роль.



Залежно від *місця і ролі* партії в політичній системі виділяють:

- *правлячі* партії — партії, що дістали в результаті виборів у законодавчий орган країни право формувати уряд і реалізовувати політичну програму розвитку суспільства відповідно зі своїми цілями;

- *опозиційні* — партії, що зазнали поразки на виборах чи не допускалися до виборів існуючим режимом і через це зосередили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу і на розробці альтернативних програм.

Партії розрізняють за *ставленням до суспільного ладу, до суспільно-політичних перетворень*:

- *консервативні*, що прагнуть зберегти суспільство в незмінному виді;

- *реакційні*, що орієнтують на повернення до минулого ладу;

- *реформаторські*, що орієнтуються на зміну суспільства за допомогою реформ;

- *революційні*, що прагнуть радикально змінити суспільну систему в цілому.

За *розташуванням в ідейно-політичному спектрі* виділяють:

- *ліві* партії, які орієнтуються на: радикальні суспільні зміни для розширення політичної і соціальної рівності; обмеження стихійних проявів ринку і активне державне регулювання економічних процесів; стирання нерівності в суспільстві за рахунок розширення соціальних програм. До лівих партій відносять партії соціал-демократичного спрямування та поміркованих комуністів;

- *праві* партії стоять на позиціях елітарності, охорони традиційних цінностей і стосунків, включно з відносинами нерівності (соціальної, національної, расової); орієнтуються на стимулювання вільних ринкових відносин, мінімальне втручання держави в економіку, впорядкування і обмеження соціальних виплат. До правих партій відносять консервативні, традиціоналістські партії.

- *центристські* партії, що націлені на підтримку існуючого порядку, виступаючи при цьому за поступові, помірковані зміни на основі консенсусу. Центристи з терпимістю ставлять-

ся до своїх ідейних та політичних суперників. У країнах Заходу цей сектор політичного простору найчастіше займають ліберали;

- *крайні ліві та крайні праві партії*, до яких відносять партії, що мають особливі радикальні програми. Західноєвропейська традиція зачисляє до “крайніх лівих” партій комуністів і анархістів. Крайні праві — це непримиренні угруповання націоналістів, (нео)фашистів та релігійних фундаменталістів, які поділяють ідеї національної або расової виключності та готові, заради її впровадження, на будь-які, у тому числі й збройні методи боротьби.

За соціальним складом партії підрозділяють на *буржуазні, робітничі, селянські* і т.д.

Таким чином, партії як політичному інституту характерні ряд ознак та функцій, що чітко відрізняють їх як на рівні суспільних відносин, так і на рівні інституціоналізованої державності. Водночас структурна, функціональна, програмно-ідеологічна, соціально-класова диференційованість партій дозволяють виокремлювати різні типи політичних партій.

### 2.5.3. Сутність, типологія та фактори розвитку партійних систем

Діапазон трактувань поняття “партійна система” надзвичайно широкий: від обмеження партійної системи лише взаємовідносинами між самими партіями до встановлення зв’язку з усією системою владних відносин у країні. Наприклад, німецькі дослідники У. Андерсен і В. Войке пропонують досить вузьке трактування партійної системи як “взаємопов’язаності відносин між сукупністю партій”. В сучасній українській партіології поступово утверджується думка, що сутність партійної системи проявляється в наявності стійких зв’язків не тільки між партіями, а й між партіями та державою (Ю. Шведа, М. Примуш, Л. Дунаєва). Влада як об’єкт міжпартійних відносин з’єднує партії в певну цілісність, владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб’єктами партійної системи. Тому в партійну систему включаються лише ті з партій, які:

а) виражають значні інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян;

б) дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію;

в) здобувають представництво в державних органах влади (насамперед, парламенті).

Спираючись на вказані вище ознаки, ми можемо визначити *партійну систему як сукупність політичних партій, які, відповідно до чинного законодавства та волі виборців, є представленими в органах влади і забезпечують дієвість взаємодії між суспільством та державою.*

Різновиди партійних систем можуть виділятися на базі різноманітних критеріїв, які дозволяють виділити істотні відмінності не тільки між різними типами партійних систем, але й у межах одного типу. Численні типології партійних систем групують на основі кількісного та якісного критерію. Але найбільш плідним видається поєднання та взаємодоповнення цих критеріїв (*модифікована класифікація*).

Кількісний критерій вказує на те, скільки партій реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. При якісній характеристиці партійної системи увага акцентується на формах взаємодії між партіями та на способах формування ними урядів (на ґрунті однопартійної більшості, стійких або змінюваних коаліцій, за наявності антисистемної опозиції у парламенті або без неї тощо). Якісні характеристики враховують, скільки партій беруть реальну участь у політичній боротьбі і формуванні інститутів державної влади.

Залежно від числа партій М. Дюверже виділив:

- *однопартійні (неконкурентні) системи*, які поділяються на деспотичні та демократичні різновиди;

- *багатопартійні (конкурентні)* — з однією домінуючою партією, двопартійні та мультипартійні системи.

Класифікація партійних систем Ж. Блонделя ґрунтується на врахуванні двох змінних — кількості партій та їх положення в партійній системі. В результаті вчений виділив чотири типи партійних систем:

- двопартійна;
- система двох з половиною партій;

- багатопартійна з домінуючою партією;
- багатопартійна без домінуючої партії.

На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набрала класифікація, запропонована американським політологом *Дж. Сарторі*. При класифікації партійних систем Дж. Сарторі оперує щонайменше двома змінними: *кількість партій-суперниць та ідеологічна дистанція між ними*. У результаті вчений запропонував семичленну класифікацію партійних систем:

1. *Однопартійна система* властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій. Прикладами існування такої партійної системи були Італія у 20—40-х роках ХХ століття, Німеччина у 30—40-х роках ХХ століття, а також СРСР у 20—80-х роках ХХ століття. Сьогодні однопартійна система існує в Лівії, на Кубі та деяких країнах Африки.

2. *Партійна система з партією-гегемоном* (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Усі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. “Квазі-багатопартійність” також породжує тенденцію до поєднання партійного та державного апарату, хоча й не в такій мірі, як при “чистій” однопартійності. Будучи одним із варіантів однопартійності, така система не створює умов для реалізації різноманітних ідей та інтересів, що призводить до її кризи. Гегемоністська партійна система характерна для тоталітарних і авторитарних політичних режимів. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50—80-х роках ХХ ст. Зараз така система діє в Китайській Народній Республіці, де існують кілька мікроскопічних (за китайськими мірками) партій, які або взагалі не беруть участі в політичному житті країни, або функціонують відповідно до лінії Комуністичної партії Китаю.

3. *Система з домінуючою партією* (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років)

перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і малоефективністю опозиції. Така система існувала, наприклад, у Японії з 1955 по 1995 рік, коли правлячою силою постійно була одна партія: Ліберально-демократична за назвою і консервативна за змістом діяльності.

4. *Двопартійна система.* Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка програла вибори. Біпартизм дозволяє забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обтяжений коаліційними угодами. Класична модель двопартійної системи склалася в США (Республіканська партія і Демократична партія) і Великобританії (Лейбористська партія і Консервативна партія).

5. *Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму.* Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим. У цій системі домінують доцентрові тенденції, що означає, що головний напрям конкуренції розміщується на відрізку лівоцентризм—правоцентризм. У результаті система набуває схильності до адаптації і консенсусного стилю здійснення політики. Тип систем поміркованого плюралізму охоплює країни із 3-5 конкурентними партіями. Наприклад, сучасні ФРН, Бельгія, Данія, Швеція.

6. *Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму.* Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції; функціонує декілька політичних партій, об'єднаних у два чи більше крупних блоки, які сприяють консолідації політичних сил, подоланню різкої роздробленості політичних сил; формування уряду партіями центру — лівого чи правого. Крайні

партії, що виступають проти існуючої системи, не можуть прийняти участь в урядовій коаліції. Сучасну партійну систему України відносять до системи крайнього плюралізму.

**7. Атомізована система.** Для цього типу партійної системи характерними є: демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції; відцентрові тенденції суттєво домінують над доцентровими, що об'єктивно веде до слабкості політичного центру; наявність безвідповідальної опозиції, досить характерним є політика надмірних обіцянок. Атомізована система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як у бік стабільних партійних систем, так і в бік однопартійної диктатури. Атомізований тип партійної системи був характерний для багатьох постсоціалістичних держав з 1989 до середини 90-х рр.

Практика свідчить, що не існує єдиного стандарту в оцінці того чи іншого типу партійної системи, хоча важливою основою порівняння їх функціонування залишається чуттєвість політичної системи до соціальних запитів і потреб населення, можливість включення в процес прийняття рішень різних соціальних груп, здатність населення до демократичного контролю за діяльністю правлячих еліт.

Розвиток партійних систем відбувається під впливом багатьох чинників: традицій та особливостей історичного розвитку суспільства, його економічної, політичної і соціальної структури, етнічного та релігійного складу населення країни тощо. Вплив усіх цих чинників досліджується у рамках двох основних підходів — соціетального та інституційного.

*Соціетальний* підхід розглядає становлення і розвиток партійних систем через призму соціально-політичних поділів (ліній соціального і політичного розмежування). На думку німецької дослідниці А. Реммеле: *“Розмежування — це довгострокові структурні конфлікти, які призводять до появи протилежних позицій, що їх представляють конкурентні політичні організації”*. Саме партії виступають важливим інструментом розробки та впровадження у політичну систему гострих, конфліктних проблем суспільного розвитку.

Для вивчення формування суспільно-політичних розмежувань та їх об'єктивації на рівні партійної системи слід звертатися до історичної ретроспективи. Фундатори теорії соціально-політичних поділів *С. Лінсет* і *С. Роккан* розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між *центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками*.

Сучасна політична наука не обмежується фіксацією лише чотирьох традиційних ліній соціально-політичних конфліктів. Російський дослідник *Г. Голосов*, узагальнюючи різноманітні авторські підходи, виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями *С. Ліпсета* і *С. Роккана*. Це наступні виміри: *культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір “місто—село” та вимір “підтримки режиму”*.

Про важливість того чи іншого соціально-політичного поділу свідчить представництво у владі партій, які є виразниками інтересів сторін конфлікту. Приміром, в сучасній Німеччині конфлікт цінностей та політичних орієнтацій громадян проявився в розмежуванні за віссю “схід—захід”, в диференціації партійних систем східних та західних земель. Виявлення основних ліній соціально-політичних розмежувань має важливе значення для визначення структури та характеру міжпартійної конкуренції.

Для аналізу формальних умов функціонування партій, механізму взаємозв'язку між партійною та державно-владною системами застосовують *інституційний* підхід.

Серед основних інституційних факторів, які впливають на розвиток партійної системи, слід назвати: *форму правління, форму державного устрою, тип політичного режиму, структуру парламенту, тип виборчої системи, норми правового регулювання*.

Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами *М. Дюверже*. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву “*соціологічних законів*”: “1) режим про-

порційного представництва призводить до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються “м’якою” структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій”. На становлення двопартійної системи великий вплив справляє своєрідний психологічний фактор виборчої системи — виборці віддаватимуть голоси за крупні політичні сили, які мають реальні шанси на успіх. Звідси відсутність практичного інтересу у масового виборця до нових і слабких партій.

Підмічені закономірності не є абсолютними, про що заявляв сам М. Дюверже, а визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій, і зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес ці закономірності мають лише часткове відображення.

Цікаву залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відмічає американський дослідник *М. Уоллестайн*. Шляхом поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем із парламентською та президентською формами правління виокремив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості: поєднання біпартизма з слабким впливом партій на прийняття рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом.

Отже, партійна система фіксує якісний стан розвитку багатопартійності, коли певна сукупність партій встановлює стійкий і стабільний зв’язок з електоратом, представляючи інтереси значної частини виборців у системі державної влади, бере участь у її здійсненні чи впливає на цей процес. Кількість пар-



тій, особливості їх державно-владного представництва та ступінь впливу конкретних партій на прийняття політичних рішень дозволяють виокремлювати чимало різновидів партійних систем. А комплексний підхід при аналізі факторів розвитку партійних систем, врахування соціетальних та інституційних чинників дозволяє визначити тенденції, закономірності становлення та функціонування партійних систем на сучасному етапі.

#### **2.5.4. Етапи становлення і розвитку партійної системи України**

Виникнення перших українських політичних партій відбулося на зламі XIX—XX ст. як на території Російської імперії (Наддніпрянська Україна), так і в Австро-Угорщині (Галичина). У 1890 р. у Львові виникла Українсько-Руська радикальна партія, а у 1900 р. у м. Харків засновано Революційну українську партію. В перше десятиліття XX ст. виникли Українська народна партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська партія соціалістів-революціонерів.

За часів Української Народної Республіки партійно-політичний спектр значно розширився. Центральна Рада навіть прийняла “Закон про вибори до Українських Установчих зборів”, який передбачав проведення виборів за партійними списками. Але в умовах військових дій з Радянською Росією вибори на всій території України провести не вдалося.

Після утвердження радянської влади в Україні багатопартійність була ліквідована і настала епоха однопартійної системи, яка була частиною тоталітарної радянської держави. В той же час у 1920—30-х рр. у Галичині, Буковині і Закарпатті діяло близько 100 політичних партій.

Відродження політичного плюралізму і багатопартійності в Україні нерозривно пов’язане із процесом становлення і розбудови української державності. Вже дисидентський рух 1970-х рр. можна розглядати як прояв ідеологічної плюралізації. У 80-х рр. каталізаторами процесу національного відродження

українського народу стали перші неформальні об'єднання, товариства, різноманітні політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації: Український демократичний союз, Український культурологічний клуб, Український християнсько-демократичний фронт, Український екологічний рух “Зелений світ”, Українська Гельсінська Спілка, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, Спілка незалежної української молоді. Наприкінці 1988 р. зародилося масове громадсько-політичне об'єднання “Народний Рух за перебудову”, яке було головною і наймасовішою політичною силою, що протистояла монополії Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Слід відмітити незаперечний найвагоміший внесок Руху в розвиток багатопартійності.

Для цього періоду були характерні наступні *рис*и:

- політичні об'єднання мають позапартійний характер і організаційно прямують від суто неформальних угруповань до масового руху;
- ідейна платформа більшості політичних об'єднань еволюціонує від гасел загальноперебудовних і духовного відродження до державного суверенітету України і антикомунізму;
- методи і засоби діяльності нових організацій еволюціонують від нечисленних зборів до масових мітингів, від теоретичних дискусій у вузькому колі до боротьби за депутатські мандати;
- нові політичні об'єднання перебувають у стані різкої конфронтації з номенклатурою компартії, що утримує монополію на владу.

Цей стан в політичній системі, звичайно, не можна назвати багатопартійністю, але він багато в чому заклав основи сучасної партійної системи, був спробою ідеологічного розмежування в межах комуністичного ладу. Цей період, який можна умовно назвати *протопартійним*, тривав приблизно до 1990 року. Потім політичні процеси, які відбувалися в Україні, набули форму відкритої трансформації однопартійної системи в систему багатопартійну.

Можна виділити кілька етапів формування сучасної партійної системи в Україні.

*I етап (1990—1993 рр.)* — період *початкової багатопартійності* (т.зв. “національно-романтичний”). Його характерними *рисами* були:

- правове оформлення багатопартійності в 1990 р. внаслідок скасування 6 і 7 статей Конституції СРСР, в яких закріплювалася однопартійна система. Першими легалізованими партіями в 1990—1991 рр. стали: Українська республіканська партія (УРП), Українська селянська демократична партія (УСДП), Партія Зелених України (ПЗУ), Ліберальна партія (ЛПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Соціалістична партія України (СПУ);

- визначальним при створенні партій був ідеологічний чинник. Уже в перші роки незалежності на програмно-ідеологічній та особистісній основі сформувався спектр політичних сил, що відображав практично усі ідеологічні позиції — від крайньо-лівих до крайньо-правих;

- нові партії були нечисленними, мало відповідали реальним потребам громадян та не були залученими до вироблення державної політики;

- партійні структури, маючи лише попередні програми без механізмів їх реалізації, не могли стати повноцінними суб'єктами політичної системи. Але на виборах до Верховної Ради 1990 р. представники опозиційних партій та рухів переважно національного спрямування дістали близько чверті мандатів і, тим самим, стали досить впливовою силою всередині законодавчого органу. Вплив партій цього спрямування проявився зокрема в прийнятті Верховною Радою постанови про заборону діяльності Компартії України після спроби державного перевороту 19—21 серпня 1991 р. у Москві.

Закінчується перший етап партійної еволюції в 1993 р. з перетворенням Народного Руху України (НРУ) у політичну партію і реєстрацією забороненої Комуністичної партії України (КПУ).

*II етап* партійного будівництва тривав з 1993 р. до 1998 р., тобто до парламентських виборів за новою змішаною мажоритарно-пропорційною виборчою системою. Дослідники визначають цей період партійного розвитку як етап *атомізованої* багатопартійності.

Основні *рис*и періоду атомізованої багатопартійності:

- на тлі соціально-економічних проблем, що охопили українське суспільство в цей період, спостерігається організацій-

не оформлення партій і подальше зростання їх кількості. Станом на 1.01.1996 р. було зареєстровано 40 партій;

- однак партії ще не мали такого рівня впливу, який допоміг би їх фракціям створити більшість у парламенті та місцевих представницьких органах, формувати склад уряду та органів виконавчої влади на місцях. Вибори 1994 р. не принесли ні бажаного зміцнення, ні укрупнення українських партій. Серед причин цього слід виділити: по-перше, Закон “Про вибори народних депутатів України” від 1993 р., встановивши мажоритарну систему виборів, фактично проігнорував партії; а по-друге, саме суспільство було ще недостатньо структурованим, а партії — недостатньо зрілими, особливо в питанні визначення і розширення своєї соціальної бази.

Станом на травень 1994 р. у Верховній Раді XIII скликання були представлені депутати від 16 партій (194 депутати), але більше 1% депутатських мандатів здобули лише 6 політичних сил (див.табл. 1).

Таблиця 1

### Партійний склад Верховної Ради України XIII скликання

№	Назва політичної партії	Кількість народних депутатів	Частка від загальної кількості народних депутатів (у %)
1	КПУ	91	22,5
2	КП Криму	5	—
3	НРУ	20	5
4	СелПУ	20	5
5	СПУ	14	3,5
6	УРП	9	2

- правоцентристський (національно-демократичний) та лівий напрям отримали своїх фаворитів. У 1993 р. відбулася трансформація громадської політичної організації НРУ у політичну партію, а також було знято заборону з діяльності КПУ. Вибори 1994 р. підтвердили домінуючі позиції цих політичних сил;

- вплив ідеологічного чинника на створення партій відчутно зменшується і поєднується з іншими факторами. Створюються партії, що відбивають і захищають інтереси державно-політичної еліти (створення т. зв. “партій влади”), фінансово-промислових груп. Серед прикладів партій, створених адміністративним втручанням, можна назвати Народно-демократичну партію (НДП), Аграрну партію України (АПУ).

*III етап (1998—2006 рр.)* — період формування *системи поляризованого плюралізму*. Початком цього етапу є проведення виборів 1998 р. на новій мажоритарно-пропорційній основі, яка діяла до парламентських виборів 2006 р. Зміна виборчої системи з мажоритарної системи абсолютної більшості на змішану мажоритарно-пропорційну стимулювала трансформацію партійної системи з атомізованої в систему поляризованого плюралізму. Про це свідчать такі характеристики:

- значна поляризація серед політичних сил, ідеологічна не-сумісність крайніх екстрем політичного спектру;
- існування політичного центру і двосторонньої опозиції;
- наявність політичних сил, які відмовляються визнавати чи ставлять під сумнів легітимність існуючих у державі порядків;

- зростає чисельність політичних партій, утворюються їхні структури в регіонах;

- зменшення кількості безпартійних депутатів та зміцнення статусу політичних партій завдяки проведенню виборів на партійній основі;

- скорочення кількості політичних партій, представлених у парламенті. У 1998 р. результати голосування за партійними списками показали, що 8 політичних партій подолали чотирьохвідсотковий виборчий бар'єр і здобули представництво в Верховній Раді України (див. табл. 2). Серед народних депутатів, обраних в одномандатних виборчих округах, безпартійних було лише 114 осіб, тобто 51,12 %.

Слід відмітити також позитивну тенденцію посилення позицій політичних партій у суспільстві. Із загальної кількості кандидатів у народні депутати на виборах 1998 р. 56,6 % були висунуті політичними партіями та виборчими блоками партій.

Таблиця 2

**Партійний склад Верховної Ради України XIV скликання  
(результати голосування 1998 р. за партійними списками)**

№	Назва політичної партії	Частка отриманих голосів виборців (у %)	Кількість отриманих мандатів
1	КПУ	24,65	84
2	НРУ	9,4	34
3	СелПУ+СПУ	8,54	29
4	ПЗУ	5,44	19
5	НДП	5,01	17
6	Громада	4,68	16
7	ПСПУ	4,05	14
8	СДПУ(о)	4,01	14

Посиленню ролі партій у суспільстві сприяло не тільки запровадження змішаної виборчої системи, а й прийняття у 2001 р. Закону України “Про політичні партії України”, яким регламентовано основи партійної діяльності.

За результатами парламентських виборів 2002 року, які також відбувалися за змішаною системою, в загальнодержавному багатомандатному окрузі до Верховної Ради України потрапило шість політичних партій, незважаючи на те, що у виборчому бюлетені було 33 партії/виборчих блоків (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Результати виборів до Верховної Ради України 2002 року  
за партійними списками**

№	Найменування виборчих блоків (партій)	Частка отриманих голосів (у %)	Кількість мандатів, отриманих партією/блоком
1	Блок Віктора Ющенка “Наша Україна”	23,57	70
2	КПУ	19,98	59
3	Блок “За Єдину Україну”	11,77	35

4	“Виборчий блок Юлії Тимошенко”	7,26	22
5	СПУ	6,87	20
6	СДПУ(о)	6,27	19

Крім зазначених у таблиці партій, за результатами виборів в одномандатних виборчих округах до парламенту потрапили тільки Виборчий блок політичних партій “Демократична партія України — партія “Демократичний союз” (5 мандатів), Виборчий блок політичних партій “Єдність” (4 мандати), Партія національно-економічного розвитку України (1 мандат), Українська морська партія (1 мандат), Українська Національна Асамблея (1 мандат). Але всі вони не вплинули суттєво на розклад сил у Верховній Раді.

У період з 1998 по 2006 рр. в розвитку партійної системи чітко простежувалися процеси дроблення та консолідації політичних сил. Особливо відчутними були процеси дроблення після виборів 1998 р. Розкол відбувся в партії “Троада”, Народному Русі України, Народно-демократичній партії, Ліберальній партії, Демократичній партії України, Партії зелених України. Розколи в партіях привели до створення нових політичних об’єднань і фракцій у Верховній Раді. Але вже в 2002 р. на зміну стадії партійної роздрібненості приходить етап консолідації провідних політичних сил насамперед під час виборів і задля вирішення виборчих завдань. Це реалізовується через створення виборчих об’єднань та блоків. Головним чинником партійно-політичної структуризації є особистості політичних лідерів, а також етнокультурні та регіонально-політичні детермінанти електоральної бази провідних політичних сил.

*IV етап* розпочався після проведення парламентських виборів 2006 р. на новій партійній основі. Система пропорційного представництва з закритими партійними списками сприяла розгортанню передвиборної боротьби між партіями як організаціями та заохочувала кандидатів дотримуватися їхніх партійних брендів. Зберігається персональний чинник партійно-політичної структуризації. Основна боротьба на виборах 2006 р. відбувалася між партіями та блоками, які орієнтовані на

конкретних політичних лідерів — В. Ющенко, О. Мороза, В. Януковича, Ю. Тимошенко, В. Литвина.

За результатами виборів 2006 року у Верховній Раді здобули представництво 5 політичних сил (див. табл. 4).

Таблиця 4

#### Результати виборів до Верховної Ради України 2006 р.

№	Найменування виборчих блоків (партій)	Частка отриманих голосів (у %)	Кількість мандатів, отриманих партією/блоком
1	Партія регіонів	32,14	186
2	“Блок Юлії Тимошенко”	22,29	129
3	Блок “Наша Україна”	13,95	81
4	СПУ	5,69	33
5	КПУ	3,66	21
	Інші	22, 27	—

Серед основних *результатів виборів 2006 р.* слід відзначити наступні моменти.

- Підсумки виборів вказують на суто регіональну підтримку основних політичних партій, яка відтворює “розкол” за віссю “схід-захід”, а також суперечить загальній логіці пропорційної системи. Так, на виборах народних депутатів України виборці заходу країни в середньому по 20—30% голосів віддали Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) і Політичній партії “Народний Союз Наша Україна” (ПП НСНУ), півночі і центру — 30—40% БЮТ, 10—20% ПП НСНУ, натомість виборці сходу і півдня — 40—70% Партії регіонів (ПР). Важливо зауважити, що зміцнення саме регіональної підтримки й, отже, використання інерції розколу як дієвої технології були свідомо обрані партіями, попри задекларовані ними настанови на консолідацію України та претензії на загальнонаціональний статус.

Важливе значення для подолання регіональної мотивації виборця має зростання ролі ідеологічної складової боротьби ідей у партійному протистоянні, що стало б свідченням ідеоло-



гічної структуризації українського суспільства. Але структура ідеологічних орієнтацій українських виборців може збігатися зі структурою партійної системи хіба що на її лівому фланзі. Ні “Наша Україна”, ні Партія регіонів, ні БЮТ не мають чіткого ідеологічного обличчя (за класичними ідеологічними критеріями).

- Вибори 2006 засвідчили прискорення дії тенденції декомунізації України. За умов збереження старого виборчого бар’єру КПУ навіть не змогла б потрапити до Верховної Ради. Таким чином, за рівнем своєї підтримки вона перейшла в категорію малих партій. Одночасно не пройшли до парламенту сили, які позиціонують себе як представники комуністичного напрямку (Блок Наталії Вітренко “Народна опозиція” та Виборчий блок “За Союз”).

- Вибори 2006 р. є підтвердженням кризи моделі суспільного розвитку, яка була запроваджена за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми. На виборах 2006 основні політичні сили, які уособлювали собою попередній режим, не змогли потрапити до парламенту (Народний блок Литвина, Опозиційний блок “Не так !”, Блок Народно-демократичної партії, Партія “Відродження”, Селянська партія, Виборчий блок “Держава — Трудовий Союз”).

На думку *А. Романюка*, парламентські вибори 2006 р. мають такі наслідки для розвитку партійної системи:

По-перше, українські партії поступово перетворюватимуться з формальних партійних структур у парламентські партії, які будуть здійснювати класичні партійні функції, тобто партії де-факто мають стати партіями.

По-друге, дрібні політичні партії повинні або зійти з політичної арени, або влитися у більші, потужні партії, внаслідок чого абсолютна чисельність політичних партій в Україні зменшиться, відповідно зростатиме частка великих партій.

По-третє, триватиме ідеологічна структуризація діючих політичних партій в право-лівому спектрі, яка буде стимулювати не лише ідеологічну визначеність, але і переважну взаємодію, блокування ідеологічно близьких партій.

Аналізуючи розвиток багатопартійності в Україні, варто визначити, наскільки вітчизняна партійна система відповідатиме кількісним стандартам парламентської демократії. Для

цього послугуємося формалізованими методиками обробки емпіричних даних, зокрема підрахуємо індекс ефективної кількості партій.

Індекс ефективної кількості партій дозволяє визначити кількість значущих партій на електоральному та парламентському рівнях. Підрахунок проводиться за формулою:  $N_p = 1 / n \sum (p_i)^2$ , де  $N_p$  — кількість партій,  $p_i$  — відсоток голосів виборців (чи парламентських місць) партії- $i$ ,  $\Sigma$  — сума результатів. У більшості ліберальних демократій цей показник коливається від 2 до 6. За результатами виборів до ВРУ 1998 р. у загальнодержавному виборчому окрузі ефективне число партій становило 8,4, в 2002 р. цей показник знизився до 7,5, а в 2006 склав 6,8. Таким чином простежується тенденція до зменшення ефективної кількості партій, що значно стабілізує партійну систему.

Фрагментованість партійної системи в Україні виражається в досить великій кількості партій, що претендують на представництво різних соціальних інтересів, і у високому рівні її нестабільності. З 30 учасників парламентських виборів 1998 р. у загальнодержавному виборчому окрузі тільки 7 суб'єктів виборчого процесу в такому ж вигляді взяли участь й у виборах 2002 р., і тільки двом з них (КПУ і СДПУ(о)) вдалося знову подолати 4% виборчий бар'єр. Однак із 6 партій, що були представлені у Верховній Раді 2002—2006 рр., лише 4 політичні сили знову здобули представництво після виборів 2006 року.

Таким чином, з 1991 по 2006 р. партійна система незалежної України здійснила складний перехід від аморфної нестійкої багатопартійності до системи поляризованого плюралізму. На думку окремих дослідників (Ю. Остапець, Ю. Шведа), сучасний етап розвитку партійної системи вже можна характеризувати як перехідний від системи поляризованого плюралізму до партійної системи поміркованого плюралізму.

---

## Розділ 3

# ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

3.1. Політична участь громадян

3.2. Політичні конфлікти і кризи в суспільному житті

3.3. Вибірчі системи і процеси

## 3.1. Політична участь громадян

### 3.1.1. Поняття “політична участь” та його інтерпретація в сучасній політичній науці

*Участь у політиці* тісно пов’язана з такою характерною рисою активного демократичного громадянина, як політична залученість. Саме через участь у політиці, громадському житті і державному управлінні формується та реалізується громадянин.

Серед найважливіших передумов участі громадян у політиці є: а) інтерес до політики; б) обізнаність у політичних подіях і процесах. Особи, які не цікавляться політикою і не мають про неї необхідних знань, зазвичай приречені стати не лише виключно об’єктами політики, а й жертвами політичних рішень, прийнятих без їхньої участі. І навпаки, особи, яким властивий достатньо високий ступінь інтересу до політики і які вельми обізнані у ній, здатні стати суб’єктами (акторами, дійовими особами, гравцями) політичного процесу. Завдяки участі у політиці такі громадяни можуть підвищити свій суспільний статус.

Що ж таке *політична участь громадян*? Західною політичною наукою останньої третини ХХ ст., яка розвивалась в умовах наростання кількох хвиль масових громадянських рухів, було запропоновано низку визначень політичної участі громадян. Класичне визначення політичної участі було вперше запропоноване такими американськими політологами, як Сідней Верба і його колеги (Норман Най і Джей Он Кім) у 1971—1978 рр. Згідно з цим визначенням, *політична участь* — це дії *приватних громадян з метою прямого чи опосередкованого впливу на відбір державних управлінців та їхню діяльність*. Зазначимо, що “приватними громадянами” в сучасній літературі щодо політичної участі прийнято вважати тих громадян, для яких участь у політиці та урядуванні не є складовою їхньої професійної діяльності. Сутність цього визначення зводиться до “діяль-

ності приватних громадян з метою впливу на прийняття рішень урядовцями” (Семюель Гантінгтон і Джоан Нельсон, 1976).

Британець Герайнт Перрі, американець Джордж Мойзер і австралієць Ніл Дей (1992) запропонували розглядати політичну участь як *участь громадян у процесах формування, прийняття та здійснення державної політики (“публічного політичного курсу”)*. Це визначення можна розглядати і як доповнення, і як своєрідне переформулювання визначення групи С. Верби. Однак тут є додатковий підтекст з наголошенням на співучасті приватних громадян і урядовців (чи професійних політиків) у публічних політичних процесах.

“Розширеного визначення громадянського активізму” дотримуються американські політологи Стівен Розенстоун і Джон Марк Гансен (1993), згідно з якими “політична участь — це діяльність, виразно спрямована на те, щоб впливати на розподіл суспільних благ і суспільних цінностей”. Подібну позицію зайняв американський вчений Нейтан Теске (1997) — прямий критик урядовоцентричних визначень політичної участі, запропонувавши визначення політичної участі як діяльності, спрямованої не стільки на уряд, скільки на пошук колективного взаєморозуміння в суспільстві.

Загалом, з точки зору спрямованості участі, її визначення можна умовно розглядати в рамках двох основних підходів — *урядовоцентричного і суспільно-ціннісного*.

Прихильники першого підходу (Л. Мілбрат, Г. Макклоскі, С. Верба, Н. Най, Г. Перрі, С. Гантінгтон, М. Конвей, Е. Мюллер та ін.), яких — переважна більшість, вважають, що політична участь громадян спрямована насамперед на урядовців та урядування.

Прихильники другого підходу (Б. Епштейн, С. Розенстоун, М. Гансен, Н. Теске, їхні праці були опубліковані у 1990-х рр.) розглядають політичну участь громадян як частину діяльності, спрямованої на зміну суспільно-політичних цінностей.

Збагнути особливості політичної участі громадян в активістських ролях — в групах і партіях — можна лише через врахування двох названих підходів. Адже, з одного боку, активістська діяльність громадян часто спрямовується на отримання конкретного результату від уряду, однак, з іншого боку, ця діяльність неминуче впливає на зміну суспільно-політичних

цінностей в бік більш сприятливої атмосфери для впливу на урядовців.

У демократичному суспільстві участь громадян у політиці має багатофункціональне призначення. Проте більшість теорій політичної участі можна поділити на дві основні групи, які відбивають “два стилі мислення про участь” (Г. Перрі):

1. Інструментальні теорії.

2. Теорії розвитку.

Інструментальні теорії розглядають політичну участь як сукупність засобів для досягнення певної мети, наприклад для захисту групових чи особистих інтересів. Наголошуючи на захисній функції участі, ці теорії розглядають її як ефективний засіб для протистояння бюрократії і авторитарним тенденціям.

Згідно з теоріями розвитку, політична участь є суттєвою частиною розвитку громадсько-політичних здібностей людини, а також своєрідною самоціллю. Вихідна теза теорій розвитку полягає у тому, що участь є частиною процесу моральної і політичної освіти. Освіта у цьому контексті розглядається насамперед як вироблення у громадян почуття відповідальності. Прихильники теорій розвитку вважають, що відповідальність може розвинути лише через користування нею.

З названими теоріями відповідно пов’язані *два основні напрями інтерпретації політичної участі* (сформовані впродовж др. пол. XX ст.):

1. Елітистсько-демократичний (ревізійністський).

2. Партиципативно-демократичний (демократія участі).

Представники *елітистсько-демократичного напрямку* (Б. Берельсон, П. Лазарсфельд, В. Макфі та їх наступники) виходять з того, що демократія не вимагає широко розгалуженої участі громадян у прийнятті політичних рішень. Обмежуючи участь лише голосуванням на виборах, вони вважають, що це сприяє стабільності представницької демократичної системи.

Прибічники *учасницької (партиципативної) демократії чи демократії участі* (П. Бахрах, К. Пейтман, Б. Барбер та ін.) стверджують, що цілком реально створити розгалужену систему участі громадян у політиці, спираючись, зокрема, на розвиток комунікацій і освіти.

Своєрідну позицію між обома напрямками зайняв на межі 1960—1970-х рр. класик американської політології Р. Даль,

здійснюючи з 1950-х до 1980-х рр. певну еволюцію від елітистсько-ревізіоністського до учасницького напрямку тлумачення політичної участі. Для нього “політична участь” важлива насамперед як засіб досягнення підконтрольності лідерів громадянам. Так, у книзі Р. Даля “Поліархія: участь і опозиція” (1971) вихідною є теза про ключову роль для демократії “постійної чутливості уряду до уподобань своїх громадян”, яка є результатом політичної участі. Для забезпечення політичної участі (насамперед у виборах) Р. Даль пропонував спиратися на інституційні гарантії демократії, до яких відносив певні свободи (вираження, політичних організацій, доступу до альтернативних джерел інформації) і права (обирати посадовців, бути обраним на публічну посаду, змагатися за голоси виборців).

Гарантії демократії Р. Даль (1971) розглядає через два виміри: 1) публічне суперництво; 2) політична участь у системі публічного суперництва. Пріоритет суперництва, пов’язаного з рівнем дозволеної опозиції, над політичною участю у Р. Даля є промовистим. Адже без реальної опозиції політична участь залишатиметься номінальною і недієвою. Звідси зрозумілим є і скептицизм щодо такої політичної участі, яка не забезпечує свого призначення — підконтрольності урядовців громадянам.

### 3.1.2. Структура, форми і виміри політичної участі

Ознайомлення з основними підходами до структури політичної участі дозволяє дістати достатньо конкретне і предметне уявлення про виміри і способи політичної участі. Цікаво, що багато політологів, розуміючи всю умовність і абстрактність визначень, відмовились від чітких дефініцій політичної участі, але не від переліку структурних компонентів цього поняття.

Вимір активності політичної участі одним з перших запропонував Р. Даль (у книзі “Хто управляє?”, 1961), висловивши припущення, що “чим активніша форма участі, то тим менше громадян беруть в ній участь”. Основними способами “участі” (політичної участі) він вважав:

1. Голосування на виборах.
2. Участь у політичних кампаніях (переконування, пожертвування коштів, відвідування мітингів тощо).

3. Участь у місцевих справах (обговорення місцевої політики, контактування з місцевими посадовцями чи політиками, вирішування місцевих проблем).

Фактично Р. Даль випередив як підхід Л. Мілбрата (щодо виміру участі), так і підхід групи С. Верби (щодо способів участі).

Американський політолог Л. Мілбрат (автор книги “Політична участь”, 1965), виходячи з власного одновимірного (рівень активності) підходу, запропонував свою “ієрархію залучення до політики” з відповідними їй трьома основними ролями громадян:

- 1) “апатичні” (близько третини громадян);
- 2) “спостерігачі”, включаючи учасників голосування (близько 60 %);
- 3) “гладіатори”, як найбільше залучені до політики громадяни (1—7 %).

Концепція структури політичної участі Л. Мілбрата стала однією з найбільш визнаних серед західних вчених, хоча з середини 1970-х років її витісняла концепція С. Верби та його групи.

Справжній перелом у ставленні до структури політичної участі був пов’язаний з класичними книгами С. Верби, Н. Ная і Дж. Кіма 1971 (“Способи демократичної участі”), 1972 (“Участь в Америці”) і 1978 (“Участь і політична рівність: порівняння семи націй”) років. Автори цих праць, спираючись на проведені ними соціологічні дослідження, дійшли висновку про необхідність заміни одновимірного підходу до політичної участі багатовимірним підходом (у 1971 р. — чотири виміри, а в 1978 р. — п’ять). Тобто у 1978 р. вони запропонували використовувати такі виміри політичної участі:

1. *Тип впливу*, який політичні дії громадян здійснюють на лідерів (через здійснення тиску або через передавання інформації).

2. *Потенційна результативність* (обсяг впливу ухвал урядовців — від впливу на одного громадянина до впливу практично на всіх).

3. *Конфліктність* (до якої міри одна група учасників намагається дістати певну користь для себе за рахунок іншої).

4. *Рівень співпраці* (кооперації) з іншими для виконання певної діяльності (чи відсутність цієї співпраці взагалі).



5. *Ступінь ініціативи* (скільки ініціативи має проявити політичний учасник для того, щоб зайнятися певною діяльністю чи здійснити певну дію).

Відштовхуючись від названих вимірів, С. Верба та його колеги виділили чотири способи політичної участі:

- 1) діяльність у *політичних кампаніях*;
- 2) *голосування* на виборах;
- 3) участь у справах *місцевих громад* і контактування окремих громадян з урядовцями для вирішення питань громадського значення;
- 4) *контактування* окремих громадян з урядовцями для вирішення своїх *особистих проблем*.

Спираючись на методи пучкового аналізу (аналізу скупчування видів діяльності), С. Верба і Н. Най виокремили *шість типів політичних учасників*, чотири з яких відповідають згаданим вище способам політичної участі, а два інші — це: 5) зовсім неактивні (22 % опитаних, внесок яких у політику принаймні дуже незначний); 6) вельми активні (11 % опитаних, які дуже активні у голосуванні, проведенні кампаній і в справах місцевих громад).

Загалом, багатовимірна і розгалужена концепція структури політичної участі С. Верби та його групи завоювала найбільшу підтримку серед політологів Заходу.

Аналізуючи вплив соціально-економічної модернізації на політичну участь, С. Гантінгтон і Дж. Нельсон (1976) назвали такі “*форми політичної участі*” (типи поведінки):

1. *Виборча діяльність* (голосування, пожертвування на кампанії, роботу на виборах, вербування прихильників від імені кандидата тощо).

2. *Лобіювання* (індивідуальні чи групові зусилля, щоб увійти у контакт з урядовцями і політичними лідерами для впливу на їхні рішення з питань, важливих для значної кількості людей).

3. *Організаційна діяльність* (участь через саме членство в організації, яка прагне впливати на прийняття рішень в державному управлінні).

4. *Контактування* (індивідуальна діяльність, спрямована на державних службовців з метою отримання користі лише для однієї особи чи для дуже малої групи людей).

5. *Насильницькі дії* (нелегальні зусилля впливати на ухвали урядовців, завдаючи фізичної шкоди особам чи власності). Приклади насильницьких дій: державні перевороти, політичні вбивства, бунти, повстання.

На відміну від насильства, зазначали С. Гантінгтон і Дж. Нельсон, такі форми участі як виборча діяльність, лобіювання, організаційна діяльність і контактування можуть бути *легальними* і *нелегальними*. Адже підкуп виборців, залякування і фальсифікація виборчих результатів допоки ними займаються приватні громадяни, а не професіонали, так само належать до політичної участі, як і голосування чи відвідування партійних зборів. Лобіюючи види діяльності, до яких С. Гантінгтон і Дж. Нельсон відносять мирні страйки, демонстрації і пікетування, є легальними в одних країнах і забороненими — в інших. Подібним чином, особисте контактування (з урядовцями) може бути легальним чи нелегальним за своєю сутністю, залежно від того, чи супроводжується воно підкупом та іншими нелегальними аспектами.

Праці вчених 1980-х — 1990-х рр. щодо структури політичної участі висвітлюють риси схожості й відмінності з підходами 1960-х — 1970-х рр.

Так, у своїй книзі “Статеві відмінності у політичній участі” (1987) Керол Крісті виділила п’ять *типів (форм)* політичної участі. Три з них загалом узгоджуються з підходом групи С. Верби, це:

1) *виборча діяльність* (включає як голосування, так і участь у проведенні політичних кампаній);

2) *діяльність у місцевій громаді* (участь у справах місцевої громади);

3) *контактуюча діяльність* (контактування з урядовцями щодо особистих чи політичних проблем).

Але два інші типи участі, які виглядають більш своєрідними, це:

4) *комунікаційні види діяльності* (стеження за політикою через засоби інформації та обговорення політики, включаючи навіть таку особливу форму обговорення, як цілеспрямоване переконування на користь певного кандидата чи партії);

5) *нетрадиційна політична участь*, яка охоплює дві великі групи видів діяльності: а) менш агресивні (петиційні кампанії,

бойкоти, легальні демонстрації, громадянські рухи прямої дії, зосереджені на проблемах споживачів, довкілля і місцевих громад); б) більш агресивні (нелегальні страйки, насильницькі зіткнення, участь у революційних рухах, участь у партизанському русі, рух громадянської непокорі).

Відомий британський політолог Герайнт Перрі та його колеги (американець Джордж Мойзер і австралієць Ніл Дей) у книзі “Політична участь і демократія в Британії” (1992) зазначили, що, попри важливість виборів, “менш епізодичні форми участі” дістали занадто мало уваги у дослідженнях. Вони, зокрема, відзначили, що результат скарги до мерії щодо контролю над забрудненням повітря місцевою фабрикою може не менше вплинути на життя громадян певного міста, ніж результати загальних парламентських виборів.

Г. Перрі та його колеги розглядають появу нетрадиційних форм політичної участі у контексті розвитку так званого “нового популізму”, ядром якого є ідея участі. Свій висновок вони підтверджували даними досліджень (проведених в країнах західної демократії під керівництвом Семюеля Барнса і Макса Каасае), згідно з якими громадяни все більше схильні до політичної участі за межами традиційної виборчої арени. Іншою підставою твердження, згідно з яким громадяни західних країн все більше вдаватимуться до “нових форм участі”, Г. Перрі та його колеги вважають поширення “постматеріальних цінностей” (спираючись на концепцію відомого американського соціолога Рональда Інглгарта). Особливу увагу Г. Перрі, Дж. Мойзер та Н. Дей звернули на ті нові форми участі, які поширилися з 1960-х років у місцевих громадах великих міст. Там стосунки громадян, об’єднаних в асоціаціях місцевих громад, з органами місцевої влади складались по-різному — від непримирної боротьби до наділення представників цих організацій частиною повноважень органів влади з коштами для надання певних послуг визначеним категоріям населення.

Прагнучи охопити найбільш важливі і численні типи участі, які зустрічаються у Британії, Г. Перрі та його колеги зібрали й виділили, на основі аналізу проведених інтерв’ю (з півтора тисячами респондентів), 23 ключові види діяльності. Ці види діяльності вони об’єднали у великі групи, відповідні одиницям виміру (способам, формам) участі.

Отже, *шість загальних одиниць виміру* (способів, форм) участі, за Г. Перрі, Дж. Мойзером і Н. Деєм, включають:

1. *Голосування*.
2. *Проведення партійних кампаній*.
3. *Колективну діяльність* (діяльність організованих чи неформальних груп для вирішення певної проблеми).
4. *Контактування* (встановлення зв'язку з урядовцем, депутатом чи медіа для вирішення певної проблеми).
5. *Пряму дію* (блокування дорожнього руху, марші протесту, політичні страйки, політичні бойкоти).
6. *Політичне насильство* (застосування насильства проти політичних опонентів).

Виходячи з багатовимірності політичної участі у Британії, Г.Перрі та його колеги виділили низку типів учасників, до кожного з них вони віднесли тих громадян, які віддають перевагу певному способу політичної діяльності. Співвідношення між *типами учасників* має такий вигляд:

1. Ті, хто лише голосує ( 51 % ).
2. Майже неактивні (25,8 % ).
3. Колективні активісти (8,7 % ).
4. Контактуючі активісти ( 7,7 % ).
5. Активісти прямої дії ( 3,1 % ).
6. Активісти партійних кампаній (2,2 % ).
7. Всеохоплюючі активісти ( 1,5 % ).

Дещо інший вигляд має *співвідношення* між сукупним *обсягом дій* громадян, які належать до *різних типів учасників*:

1. Ті, хто лише голосує ( 43,6 % ).
2. Майже неактивні (12,8 % ).
3. Колективні активісти ( 15 % ).
4. Контактуючі активісти ( 12,2 % ).
5. Активісти прямої дії ( 5,3 % ).
6. Активісти партійних кампаній ( 5,2 % ).
7. Всеохоплюючі активісти ( 5,8 % ).

### 3.1.3. Особливості політичної участі в Україні

Сприятливі умови для участі громадян у політиці сучасних західних демократій склалися внаслідок наполегливої боротьби багатьох поколінь громадянських активістів, їхньої відваги у поєднанні з компетентністю, глибокої перебудови масової свідомості. Україна ще тільки на початку подібного шляху, серед найважливіших віх якого були активізація участі громадян у політиці в 1989—1991 рр. та у 2004 р. Так, у переломних подіях 1989—91 рр. важливу роль відіграли не лише старші за віком учасники дисидентського руху 1960—1980-х рр., але й студенти (зокрема, учасники голодовки з політичними вимогами, одним з лідерів яких був Олесь Доній — відомий український політолог сьогодення). Але у подальшому, впродовж 1990-х рр., утверджувалась політична атмосфера (своєрідний “дух часу”) з такими рисами як: а) демократична риторика вищих урядовців; б) масова ностальгія за “старими добрими часами” (брежнєвізму); в) наростаюча пасивна недовіра до інститутів влади; г) вірогідданське ставлення до нової авторитарної влади (режиму Л. Кучми); д) занепад активістських форм політичної участі громадян, яка ставала номінальною чи спорадичною.

Дані про порівняно незначне число громадян, які брали участь в акціях опозиції проти режиму Л. Кучми на поч. 2000-х рр. (“Україна без Кучми”, “Повстань, Україно!” тощо), спонукали багатьох аналітиків до скептицизму щодо можливостей масової участі громадян напередодні демократичної революції листопада — грудня 2004 р. Тим більше, що соціопитування 1990-х — поч. 2000-х рр. вказували на узвичаєну інертність більшості українських громадян. Позаяк важливою передумовою участі громадян у політиці є їхня психологічна готовність до того чи іншого виду участі, то варто взяти до уваги дані з “архіву опитувань громадської думки в Україні” [[http://www.socd.univ.kiev.ua/DATABANK/UKR\\_ARCH/index.html](http://www.socd.univ.kiev.ua/DATABANK/UKR_ARCH/index.html)].

Так, серед даних 1998 р. знаходимо такі показники ставлення українців (респондентів) до політичної участі:

а) небажання брати участь в жодній формі політичної діяльності — 72,1%;

б) готовність взяти участь в окремих акціях підтримки партій та політичних організацій (виборчих кампаніях, збиранні підписів, мітингах, демонстраціях) — 7,7%;

в) готовність працювати у місцевих політичних організаціях на громадських засадах — 2,3%.

У разі порушення своїх прав та інтересів респонденти 1998 р. задекларували готовність взяти участь у таких заходах (вважаючи їх найефективнішими і припустимими):

а) передвиборні кампанії — 15,5%;

б) збирання підписів під колективними відзовами — 17,0%;

в) законні мітинги та демонстрації — 16,6%;

г) загроза страйком — 7,9%;

д) несанкціоновані мітинги та демонстрації — 2,2%;

е) пікетування державних установ — 4,4%.

Дані соціологічних досліджень, які у 1990-х рр. проводили відомі українські соціологи Наталія Паніна і Євген Головаха, підтверджували сталість тенденції до низького рівня участі громадян у політичних і громадських організаціях. Так, 82,2% респондентів у 1994 році і 86,6% — у 1998 році заявили, що не є членами жодної громадської чи політичної організації.

На запитання про членство респондентів (яким було запропоновано вибирати водночас декілька варіантів відповіді) у політичних і громадських організаціях були отримані, зокрема, такі дані:

Вид організації	1994 р. (%)	1998 р. (%)
Політична партія	0,7	0,9
Громадсько-політичний рух	0,4	0,4
Екологічний рух	1,3	1,5
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6
Нетрадиційна профспілка	2,7	2
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4

Наведені вище дані про неучасть у політичних і громадських організаціях узгоджуються з опитуваннями Інституту соціології НАН України в 1999 році, наведеними Сергієм Макеєвим. Так, 84% респондентів 1999 р. заявили про свою неучасть у роботі громадських і політичних організацій. На свою належність до партій (яких номінально в Україні було тоді більше сотні) вказали 1,5% респондентів. Попри зростання кількості легалізованих об'єднань громадян впродовж кін. 1990-х рр. у півтора рази (більше тисячі організацій), загальний рівень участі громадян, за даними моніторингового опитування п'яти років, залишався стабільним, тобто лише 16—17% населення належало до громадських і політичних організацій та рухів загальнодержавного чи локального рівнів.

На стали тенденцію 1990-х — поч. 2000-х рр. до послаблення форм політичної самоорганізації українського суспільства вказувала й Г. Зеленько (2005), зазначивши, що членами політичних партій в Україні є не більше 2 % громадян. До того ж навіть у 2004 році 42,6% українських громадян вважали, що багатопартійна система Україні не потрібна. Неналежність у 1994—2004 рр. близько 84 % громадян України до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів (за даними соціологічного моніторингу) Г. Зеленько вважає виявом нерозвиненості формалізованих способів політичної участі (членство у партіях і громадських організаціях).

Спираючись на дослідження Н. Паніної, Є. Головахи, С. Макеєва і Г. Зеленько, можна дійти низки висновків як щодо причин масової неучасті у політиці, так і щодо її наслідків (враховуючи взаємне переплетення причин і наслідків). Так, серед основних причин масової неучасті у політиці в Україні є такі:

— *недостатнє укорінення у суспільному житті демократичних ідеалів і цінностей та недостатня здатність суспільства у разі потреби задіяти демократичні інститути і механізми для реалізації загальнонаціональних і групових інтересів (цим визначається насамперед культура політичної участі);*

— *зіткнення продемократичних ціннісних систем і світоглядних настанов з несприятливими інструментальними можливостями їх реалізації (загалом позитивне ставлення до демократії двох третин українців збігається з критичним став-*

ленням такої ж частки громадян до інструментальних можливостей демократії у своїй країні); так, 69% українців не вірять, що участь у голосуванні забезпечує їм вплив на процес ухвалення рішень у державі, проти 25% тих, що вірять; 78% громадян взагалі не вірять або сумніваються, що можуть впливати на рішення уряду;

— *нагромадження населенням значного негативного досвіду взаємодії з державними інстанціями*, головним чином з приводу прав і свобод;

— *недовіра* більшості українців до *суспільних та політичних інституцій*, які функціонально призначені захищати права громадян;

— *недовіра* багатьох громадян до *політичних партій і громадських організацій* через відсутність достатнього якісного зростання демократичного політичного і громадянського суспільств на основі різкого збільшення кількісних ознак громадської самоорганізації (130 політичних партій і близько 3000 об'єднань громадян та громадських організацій);

— *нерозвинена культура суспільної участі*, яка б мала спиратися на громадській відповідальності та впевненості громадян у корисності та дієвості своєї участі (це визначає якісні характеристики інститутів громадської самоорганізації);

— *недостатнє відчуття “політичної дієздатності”* (political efficacy), яке є важливою передумовою і чинником активної участі у політиці (емпіричні дослідження західних вчених вказали на наявність тісного зв'язку між активною участю громадян у політиці та їхнім відчуттям політичної дієздатності, тобто відчуттям власної спроможності вплинути на перебіг політичних процесів);

— *звуження простору публічної політики* через недостатнє відчуття громадянами реальної здатності впливати на політику держави;

— *звернення українців* до таких засобів захисту своїх прав, як “*неправові практики*” — особисті зв'язки, знайомства, хабарі (адже для переважної більшості українців такі інституції, як партії, профспілки, ЗМІ, не є інструментами для захисту своїх інтересів);

— *усвідомлення українцями значної ролі у житті суспільства* насамперед організованої злочинності (40,2% опитаних),



яким поступаються за впливом навіть підприємці та бізнесмени (27,0%) і чиновники (23,6%);

— широке використання урядовцями незаконних засобів впливу на рішення виборців, відверте спотворення результатів волевиявлення через застосування адміністративного ресурсу, маніпулювання рішеннями судів, залучення фіскальних органів (яке мало місце у 1998, 1999, 2002 і 2004 рр.);

— перебування більшості українського суспільства за межею бідності (зусилля громадян спрямовані переважно на елементарне виживання).

Наслідки тривалої масової неучасті у політиці в Україні:

— відсутність усталеного механізму організованого колективного тиску на державні структури, який би спонукав до раціоналізації рішень виконавчих органів;

— відсутність достатнього опору з боку громадян чи об'єднань державному управлінському апарату, який схильний самочинно привласнювати право конструювання “волі народу”;

— низькі життєві стандарти більшості громадян, чий інтерес по-справжньому захистити можуть лише вони самі.

Особливо перспективним напрямом зміцнення впливу нових громадських організацій і політичних партій в перехідному суспільстві України є створення коаліцій об'єднань громадян. Велику допомогу у створенні цих коаліцій можуть надати як дослідницькі центри науковців, так і певні групи підприємців. Україй важливою є політична воля і прагнення найвищих державних лідерів-реформаторів сприяти створенню правових і політичних передумов для публічного діалогу між громадсько-політичними активістами й державними управліннями. Важливу стимулюючу роль для активізації участі громадян у політиці України має відіграти виконання суспільно-політичних і правових критеріїв, необхідних для вступу до НАТО і ЄС.

## 3.2. Політичні конфлікти і кризи в суспільному житті

### 3.2.1. Концептуальні підходи до розуміння природи політичних конфліктів

Конфліктологія є однією з наймолодших галузей наукового знання. Вона виділилась як самостійна наука наприкінці 50-х років ХХ ст., але проблеми суперечливих ситуацій і конфліктів завжди цікавили мислителів, філософів, вчених, громадських діячів. У зв'язку з цим важливо коротко проаналізувати еволюцію наукових поглядів на конфлікти.

Як би далеко ми не заглядали в історію минулого людства, завжди можемо спостерігати суперечності, конфлікти. Вони були постійними супутниками суспільного розвитку. Де є люди, там є і конфлікт. Їх широке розповсюдження, значна роль, яку вони відіграють (позитивну чи негативну) у суспільному житті, привертала до себе увагу з глибокої давнини.

А що означає конфлікт? *Конфлікт* (від лат. *conflektus*, зіткнення) — *це протиборство суспільних суб'єктів з метою реалізації їх суперечливих інтересів, позицій, цінностей і поглядів.*

Заслужують на увагу ідеї мислителів *стародавнього світу*. Серед них певне місце належить Конфуцію (551—479 рр. до н. е.). Він розглядав різні аспекти проблеми конфлікту. Серед його постулатів: “Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім’ї не будуть відчувати ворожнечі”, “Відповідайте на образу справедливістю”, “Благородна людина знає обов’язок, нікчемна — користь”. Правителів повчав: “Не сумуй, що люди тебе не знають, сумуй, що ти не знаєш людей”. Джерело конфлікту він розглядав у неосвіченості і невихованості, що призводять до порушення норм людських відносин. Злагода, вважав мислитель, має триматися на поняттях “взаємності”, “золотої середини” і “людинолюбства”. Вони разом складають “правильний шлях” (дао) для тих, хто хоче жити у згоді із самим собою, з іншими людьми.

Інша школа *Стародавнього Китаю*, заснована *Мо-Ді (Мао-цзи)* (479—400 рр. до н.е.), причину конфлікту вбачала в недосконалості системи управління. “Люди Піднебесної, використовуючи вогонь, воду, отруту, шкодили один одному... Безладдя в Піднебесній було таким, як серед диких звірів. Зрозумівши, що причина хаосу — у відсутності управління та старшинства, люди вибрали найдобročиннішу та наймудрішу людину Піднебесної і зробили її сином неба... Тільки син неба міг створити єдиний зразок справедливості в Піднебесній, тому в Піднебесній запанував порядок”. А хіба із утвердженням правителя не відбувається процес ще більшого розшарування людей? Але Мао-цзи належить вимога враховувати інтереси народу в процесі управління державою.

Пошукам причин конфліктів приділяли певну увагу і мислителі *античності*. Зокрема, видатний старогрецький філософ *Платон* (427—347 рр. до н.е.), на відміну від Геракліта, який по суті виправдовував війну, засуджував її і вважав за найбільше зло. Причину суперечностей та конфліктів він вбачав у властивостях людської душі, якій притаманні з початки — розумний, лютий (нестямний) та хотіння і незбігання їх інтересів. Тому він пропонував їх чітко регламентувати.

Цікаві конфліктологічні ідеї, пов'язані з державним устроєм, можна знайти у *Аристотеля* (384—322 рр. до н.е.), який наголошував: “Держава є інструментом примирення людей”, “Людина поза державою агресивна і небезпечна”. Отож він із особливою силою наголошував: “Людина поза суспільством або Бог, або звір”.

Цікаві ідеї з цього приводу висловлювали *Демокрит* (бл. 460—370 рр. до н.е.), *Пратагор* (бл. 481—411 рр. до н.е.), *Сократ* (469—399 рр. до н.е.) та ін.

Особливістю конфліктологічних ідей у епоху *середньовіччя* була їх релігійна спрямованість. *Фома Аквінський* (1225—1274 рр.) розвинув думку про філософське пізнання: богослов'я, про людське буття і бога. На його думку, “історія являє собою вічну битву двох царств — божого і земного”, а закони поділяв на два види: природні і людські. Природний закон зобов'язує людину шукати істину (бога) і поважати людей.

Близькі погляди щодо цих проблем знаходимо у творах *Вільяма Оккама* (бл. 1280/5—1349 рр.), *Джона Фортеск'є* (1395—1480 рр.) та ін.

Протягом *нового часу* та *просвітництва* були створені передумови системного підходу в пізнанні явищ навколишнього світу, у тому числі й у вивченні конфліктів. Характерні погляди на конфлікт містилися у працях *Ф. Бекона* (1561—1626 рр.), *Т. Гоббса* (1588—1679 рр.), *Ж.-Ж. Руссо* (1712—1778 рр.) та ін.

Так, зокрема *Ф. Бекон* у трактаті “Новий органон” намагався дати сукупність причин соціальних конфліктів усередині країни і можливі шляхи їх подолання. Для *Ф. Бекона* вирішальну роль відіграють матеріальні причини виникнення соціального безладдя. Одними з них є бідність народу (“скільки у державі розорених, стільки готових заколотників...”), політичні помилки в управлінні, психологічні фактори соціального безладдя (“інколи гостре і колюче слово”, “заздрість і крамольні розмови”, “неправдиві, брехливі чутки”) тощо.

Серед шляхів попередження конфліктів виділяє мистецтво політичного маневрування, щоб у невдоволених не виявилось підхожого вожака, який міг би їх об’єднати.

*Ж.-Ж. Руссо* ідеалізував “природний стан”, оспівував його як щасливе дитинство людства (“Людина від природи добра, суспільство псує і розбещує людей”).

У *першій половині XIX ст.* звертали увагу на проблеми конфліктології представники німецької класичної філософії, ідеї яких являють і сьогодні неабияку цінність. Це, зокрема, *І. Кант* (1724—1804 рр.), *Г. Гегель* (1770—1804 рр.), *Л. Фейєрбах* (1804—1872 рр.) та ін. Вони акцентували увагу на найбільш гострій проблемі часу — проблемі війни і миру.

*І. Кант* (“Про вічний мир”) вважав, що “...стан миру між людьми, які живуть по-сусідськи, не є природним станом. Останній, навпаки, є станом війни”. Він говорив про негативну, але і певну позитивну роль соціального конфлікту в загальній долі людського роду. Без них прекрасні природні початки людства залишилися би нерозвинутими.

На думку *Г. Гегеля*, “...головна причина конфліктів криється у соціальній поляризації суспільства”, отож радив: держава повинна представляти інтереси всього суспільства і регулювати конфлікти (через систему потреб, опікати свободу і власність особи, виконання правосуддя, поліції і корпорації).

*Друга половина XIX і початок XX ст.* відіграли значущу роль у становленні науки про конфлікти, що було зумовлено

такими факторами: накопиченням достатнього обсягу інформації про проблеми конфлікту і насиченістю найсильнішими соціальними потрясіннями (війни, економічні кризи, соціальні революції). У цей період виникає ряд нових концепцій — марксистська (К. Маркс, Ф. Енгельс), соціологічна (О. Конт), теорія психоаналізу (З. Фрейд).

Німецький соціолог Георг *Зіммель* (1858—1918 рр.) ввів у науковий обіг термін “соціологія конфлікту” і описав закономірності соціальних конфліктів.

Починаючи з *середини ХХ ст.* теорія конфліктів активно розвивається. У країнах Західної Європи посилюються кризові явища, які спричинили розвиток загальної концепції позитивно-функціонального конфлікту (Л. Козер), конфліктної моделі суспільства (Р. Дарендорф), загальної теорії конфліктів (К. Боулдінг).

Американський дослідник Люїс *Козер* у 1956 році опублікував книгу “Функції соціальних конфліктів”, в якій запропонував теорію позитивно-функціонального конфлікту. Він стверджував, що не існує соціальних груп без конфліктних відносин і що конфлікти мають позитивне значення для функціонування політичної системи суспільства і сприяють її змінам. Чим більше негараздів у суспільстві, вказує вчений, тим вища вірогідність того, що соціальні групи стануть ініціаторами конфлікту; чим гостріший конфлікт, тим більша вірогідність, що в конфліктних групах складуться централізовані структури прийняття рішень і вищою буде моральна згуртованість її членів; чим менше в учасників конфлікту згоди з приводу його цілей, тим триваліший конфлікт; чим краще лідери конфліктних груп зможуть зрозуміти, що цілковите досягнення мети обходиться дорожче, ніж перемога, тим коротшим буде конфлікт. Під соціальним конфліктом він розумів “*боротьбу за цінності і претензії на визначений статус, владу і ресурси, боротьбу, в якій метою противників є нейтралізація, завдання шкоди чи знищення суперника*”. Це найбільш розповсюджене визначення конфлікту в західній політології.

Німецький вчений Ральф *Дарендорф* у 1965 році видав працю “Класова структура і класовий конфлікт”, а через два роки есе “Поза утопією”, в яких висував ідею “конфліктної моделі суспільства”, що дістала широке визнання. Автор наголошує,

що суспільства відрізняються не наявністю чи відсутністю конфлікту, а ставленням влади до них; будь-яке суспільство постійно піддається змінам, соціальні зміни повсюдні; всі суспільства спираються на примус одних членів суспільства іншими. Тому, відмічає Р. Дарендорф, для суспільства характерна нерівність у ставленні людей до розподільчої влади, — і звідси різні інтереси і прагнення, що викликають тертя, антагонізми, і як результат — зміни в суспільстві. Призупинений конфлікт порівнюється вченим зі злоякісною пухлиною на тілі суспільного організму. Р. Дарендорф виділяє не тільки негативні фактори конфлікту, а й позитивні: конфлікт є джерелом інновацій, соціальних змін, але мають перспективу еволюційні зміни, а не революційні перевороти.

Важливе місце серед концепцій, які претендують на універсальність, займає *“загальна теорія конфлікту”* американського соціолога Кеннета Еварта Боулдінга, викладена в книзі *“Конфлікт і захист. Загальна теорія”* (1963 р.). Автор в праці стверджує, що всі конфлікти мають загальні елементи і загальні взірці розвитку. Тому знання *“загальної теорії конфліктів”* дозволить суспільним силам контролювати їх, керувати ними, прогнозувати їх наслідки.

А що лежить в основі загальної теорії?

— В природі людини лежить намагання до постійної ворожечі, до ескалації насилля.

— Конфлікт визначає ситуацію, в якій сторони усвідомлюють несумісність не тільки своїх позицій, але й ставлення до конфлікту. Сторони розробляють стратегію і тактику боротьби. Це не означає, що конфлікт можливо і потрібно подолати.

— Конфлікт можна подолати і розв’язати, маніпулюючи змінами подразників, цінностями і пориваннями індивідів, не вдаючись до радикальної зміни суспільного ладу.

Цей короткий перелік основних положень теорій Л. Козера, Р. Дарендорфа свідчить, що і понині більшість із них не втратили актуальності і викликають значний інтерес.

В Україні з проблем конфліктології почали з’являтися публікації у 80-х роках ХХ ст. (М. Бородкін, Н. Коряк, Л. Нечипоренко та ін.). Проблемами конфліктів займаються на різних рівнях Київський центр політичних досліджень і конфліктології, Київський міжнародний інститут соціології і конфліктоло-

гії, Київський інститут стратегічних досліджень і конфліктології, вузівські кафедри політології, соціології, конфліктології, центри з вивчення громадської думки та ін.

### **3.2.2. Причини виникнення, ознаки та функції політичних конфліктів**

Сучасна теорія і практика політології свідчать, що з розвитком ринкових умов і запровадженням конкурентних відносин значення управління конфліктами зростає. Люди неоднаково сприймають і оцінюють ті чи інші події, і це досить часто призводить до *спірних ситуацій*. Якщо ситуація, що виникла, несе в собі загрозу для досягнення мети навіть одному із учасників взаємодії, то виникає конфлікт.

Спірна ситуація виникає, коли хоча б одна із сторін сприймає ситуацію як конфліктну, виникає інцидент (привід), починається відкрита конфліктна взаємодія, і тоді розгортається конфлікт. Отже, *конфліктна ситуація* — це *накопичені суперечності*, пов'язані з діяльністю соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для реального протистояння між ними. Конфліктна ситуація — це основна умова виникнення конфлікту на підставі порушення балансу інтересів учасників взаємодії. Тому конфлікт справедливо розглядають як наслідок розвитку суперечності.

На думку Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Боулдінга, Р. Макка, Р. Снайдера, суперечність переростає у конфлікт, якщо наявна частина його основних ознак. Серед таких ознак головними вони передбачають:

— необхідною умовою конфлікту є наявність як мінімум двох протилежних сторін. При цьому сторони розуміються досить широко. Це можуть бути індивіди, групи, класи, навіть культури, етноси, конфесії, релігійні секти, партії, партійні фракції тощо. Сам конфлікт, його розвиток веде, на їх думку, до ситуації, у якій реально є принаймні два супротивники і наявна конфліктна ситуація;

— конфлікт виникає у зв'язку із наявністю “дефіциту” двох видів: “позиційного” і “дефіциту джерел”. Під першим ро-

зуміється неможливість одночасного виконання однієї ролі або функції обома суб'єктами, що ставить їх у позицію змагальності. У другому випадку йдеться про недостатність яких-небудь політичних цінностей (справедливості, політичної демократії, свободи, рівності), оскільки два суб'єкти одночасно не можуть задовольняти свої домагання повною мірою;

- конфлікт виникає тільки тоді, коли сторони домагаються вигоди, користі, зиску за рахунок одна одної. Таким чином, успіх однієї сторони означає неуспіх, поразку другої, а сама конфліктна поведінка виглядає як намагання ліквідувати, або ж, як мінімум, поставити під контроль другу сторону;

- дії конфліктуючих сторін спрямовані на досягнення не-сумісних і взаємовиключних цілей (цінностей) і, отже, зіштовхуються;

- одним із важливих аспектів конфліктних відносин є влада. При конфлікті завжди висувається намагання досягнення, зміни або збереження суспільної позиції — спроможності контролювати і направляти поведінку іншої сторони;

- конфліктні відносини являють собою основу суспільних процесів і відіграють важливу соціальну роль;

- конфліктний процес являє тимчасову тенденцію до порушення взаємовідносин між сторонами;

- конфліктні відносини не руйнують систему, а, скоріше, сприяють змінам соціальних норм і орієнтацій;

- до виникнення політичних конфліктів приводять зіткнення економічних інтересів, духовних і культурних цінностей, етнонаціональних і релігійних потреб тощо.

Виявлення і вплив на розвиток політичного конфлікту в цілому — корисна і потрібна справа. Не варто вводити людей в оману з допомогою міфу про всезагальну гармонію інтересів. Суспільство, владні структури і окремі громадяни досягатимуть більш ефективних результатів у своїх діях, якщо будуть незакривати очі на конфлікти, а вивчати *причини* їх виникнення.

Серед *причин* політичних конфліктів у *тоталітарних режимах* є:

- надмірна централізація державної влади. Наявність розгалуженої системи таємних і відкритих організацій влади, які здійснюють свій вплив на всі соціальні прошарки, всі сфери



суспільного життя, а це не може не породжувати опір владі, дисидентство, еміграцію;

— відсутність можливості легальної політичної протидії існуючій владі;

— всезагальна ідеологізація суспільного життя і жорстока “боротьба” із інакомислячими;

— жорсткий контроль над отриманням, обробкою і розповсюдженням інформації і на цьому ґрунті не випадкове виникнення різних “самовидавництв”;

— розрив між декларованими принципами і фактичною стороною політики, яка проводиться, між словом і справою. Подвійний стандарт в політиці, ідеології, житті, моралі;

— відсутність діючого механізму впливу громадян на політику держави і, як наслідок, невдоволеність у простих людей існуючим способом життя.

У ліберально-демократичних режимах найбільш загальною причиною соціально-політичних конфліктів є *нерівне положення*, яке займають люди в “координованих системах”, де одні управляють і командують, другі — вимушені підпорядковуватись і виконувати вказівки. Іншими словами, політичний конфлікт виникає через питання влади.

Панівним в даній асоціації є “соціальний клас”, який протистоїть домаганням на його владу з боку підлеглого йому в цій асоціації.

За Р. Дарендорфом, існує докорінна причина соціально-політичного конфлікту між тими, хто командує, управляє, і тими, хто підкорюється, виконує вказівки. У зв’язку з цим вчений оголошує “соціологічною нісенітницею” і “утопією” марксистський ідеал комунізму — безкласове суспільство, яке не знає антагонізмів.

Аналізуючи причини поведінки сторін у різних політичних конфліктах, неважко помітити, що вони здебільшого зводяться до намагання задовольнити свої інтереси. Зіткнення інтересів із особливою гостротою проявляються у політичній сфері. Адже політичні інтереси являють собою узагальнений, концентрований вираз усіх інших інтересів, оскільки у них втілюється ставлення відповідного класу і соціальної групи, прошарку до партії, політичної влади в суспільстві: чия це влада, як вона розподіляється, реалізується, використовується

ся. *Корисливість, помста, ненависть, недоброзичливість, образа, невдоволення прийнятим рішенням* (хто командує), *намагання забезпечити себе матеріально* і в майбутньому — от невелика частина політичних конфліктів, які зустрічаються в практиці. Конкретні причини політичних конфліктів лежать в основі *поведінки* протилежних сторін і вони впираються в *інтереси сторін*, які у більшості випадків несумісні або протилежні (Гітлер домагався захоплення чужих земель, європейські країни — незалежності і суверенітету тощо).

Не менш різноманітною є *мотивація групових політичних конфліктів: економічні труднощі, політичні симпатії і антипатії, домагання політичного лідерства, національна гордість і зневага до інших національностей, національних меншин, конфесій* і багато інших.

При аналізі інтересів як основи причин політичного конфлікту більшість дослідників звертають увагу на суміжні соціальні і психологічні явища, в тому числі, які генетично передували інтересам. Такими є і категорія *потреб* — первісний спонукач до діяльності при нестачі яких-небудь умов життєдіяльності соціального суб'єкта, форма вираження його необхідності в чому-небудь. Потреби передують інтересам, які являють собою усвідомлену потребу, бо тільки усвідомлена потреба стає побуджувачем діяльності через прояви у мотивах, бажаннях, цілях, інтересах людей.

Р. Дарендорф стверджував, що суспільство, народжуючи нерівність, породжує конфлікти, насамперед політичні. При цьому, наголошував він, предметом політичного конфлікту є життєві блага, точніше — їх нерівномірний розподіл.

Причиною політичних конфліктів є *зіткнення ціннісних орієнтацій*: ліві — праві, ліберали — консерватори, інтервенціоністи — ізоляціоністи та ін. Є підстави стверджувати, що *розбіжності в цінностях — одна із основних причин* і передумов політичного конфлікту. Коли ці розбіжності виходять за певні межі, виникає конфлікт, ба навіть і криза.

Більшість авторів західної політичної науки виходять з того, що в кінцевому рахунку конфлікти визначаються *свідомістю людей*. Причинами, які викликають політичні конфлікти, називають незбігання індивідуальних і суспільних цінностей, розлад між сподіваннями та практичними намірами і

вчинками осіб, нерозуміння своїх дій стосовно один до одного, логічні помилки і семантичні труднощі в процесі комунікації, недостатність і неякісність інформації. В цьому плані соціально-політичні зіткнення трактуються як зіткнення “конфліктуючих свідомостей”, а їх головні причини — недосконалість людської психіки, невідповідність між реальністю і уявленням про неї.

Джерело політичного конфлікту — в почуттях і емоціях, які псують взамовідносини сторін, це у природі цих взаємовідносин (Л. Козер).

Не менш багатогранні причини *політичних конфліктів на міжнародній арені*: територіальні претензії однієї країни до іншої (всупереч діючим міжнародним договорам), національна пригніченість, нерівне положення державної нації і національних меншин, особливо з прикордонною праматірною державою та ін.

Не претендуючи на кінцевість думки, можна стверджувати: універсальне джерело політичного конфлікту полягає у несумісності претензій сторін при обмежених можливостях їх задоволення. Політичний конфлікт вічний, позаяк неможливе створення такої суспільної системи, при якій потреби всіх були б цілком задоволені. Але домагатись цього потрібно.

Автори загальної теорії конфлікту вважали, що політична організація суспільства може уникнути конфліктів. Вони визнавали можливість суперечностей між метою окремої особи і метою організації в цілому, між лінійним і штабним персоналом, між повноваженнями і можливостями окремих осіб чи груп. На їх думку, людські взаємовідносини в організації можуть попереджувати виникнення конфлікту.

Сучасна точка зору полягає в тому, що навіть в організаціях з ефективним управлінням деякі конфлікти не лише можливі, але можуть бути і корисними, бо конфлікт допомагає виявити різноманітність точок зору, надає додаткову інформацію, допомагає виявити більшу кількість альтернатив чи проблем. Це робить процес прийняття рішень більш ефективним, оскільки дає людям можливість висловити свої думки і тим самим задовольнити свої особисті потреби в повазі до влади. Політичні конфлікти в суспільстві можуть бути факторами його стійкої рівноваги і міцності. На думку американських політологів,

суспільство постійно “зшивається воедино” своїми політичними конфліктами. Проте можливий й інший, негативний бік конфлікту. Політичний конфлікт може загрожувати інтеграції суспільства, негативно впливати на необхідні зміни співвідношення гілок влади, центральної влади і органів місцевого самоврядування (самоуправління), викликати розкол у малостійких групах.

Таким чином, конфлікт може бути *функціональним* (лат. *functio* — діяльність, призначення) і вести до підвищення ефективності організації та *дисфункціональним* (лат. *dysfunctio* — порушення, розладнання функцій), що призводить до зниження особистого чи групового співробітництва.

Дослідження в галузі *функціональних можливостей конфліктів* вперше були проведені Л. Козером і Р. Дарендорфом. Вони узагальнили *позитивні і негативні функції конфліктів* в тих чи інших ситуаціях.

Серед них видатні конфліктологи вичленовують такі:

— *сигнальна* (нім. *Signal*, лат. *знак* — подавати сигнал, повідомляти) функція характеризує конфлікт як показник відповідного стану суспільства. Де є конфлікт, там у суспільних зв'язках і відносинах щось розладналося, щось потребує серйозних перетворень. Не можна стверджувати, що пізнавальний бік сигнальної функції конфлікту великий. Як правило, сам конфлікт зовсім не відбиває всієї глибини причин, які його породили;

— *близька до сигнальної*, але не тотожна їй, *інформаційна* функція політичного конфлікту. Конфлікт завжди викликаний конфліктними причинами, об'єктивно пов'язаний з ними;

— *диференційна* (лат. *differentia* — поділ, розчленування, розшарування цілого на частини) функція політичного конфлікту визначає процес розчленування, що виникає під впливом конфлікту, який часто проходить через зміни і руйнування попередніх соціальних структур. Спочатку диференційний рух спрямований на розтягування єдиного центру, утворення двох протилежних полюсів, притягуючи до себе окремі елементи попередньої єдності, відбувається процес переорієнтації і перегрупування в ньому соціальних сил;

— *динамічна* (гр. *dynamikos* — силовий, зміна якого-небудь явища під впливом діючих факторів) функція політичного

конфлікту була свого часу відмічена марксизмом у відомій характеристиці класової боротьби і соціалістичної революції. Саме марксизм боротьбу класів вважав силою історичного прогресу, а соціалістичну революцію — “локомотивом історії”. У цих визначеннях підмічена загальна здатність будь-якого конфлікту більш швидкими темпами рухати суспільний розвиток і здійснювати соціальні зміни;

— *інтегруюча* (лат. *integratio* — об’єднання в ціле яких-небудь частин) і *десінтегруюча* (лат. *desintegratio* — розпад цілого на свої складові частини) функції зв’язані з тим, що політичний конфлікт не тільки створює умови для об’єднання окремих індивідів, груп, партій, об’єднань на основі можливої ідентифікації своєї позиції із загального, але і створює протилежну тенденцію із свого середовища тих, хто займає особливу позицію;

— *демаскуюча* (фр. *demasquer* — зірвати маску, виявити) і *маскуюча* (фр. *masquer* — приховувати справжні наміри або дії) функції мають місце, коли, з одного боку, політичні конфлікти виявляють дотепер скриті проблеми суспільства. Люди починають про ці проблеми не тільки думати і говорити, а й намагаються протистояти їх негативному впливові;

— із особливою силою наголошували Л. Козар і Р. Дарендорф на *прогресивну* (лат. *progressus* — розвиток нового, передового; зміна на краще, перехід на вищий ступінь розвитку) і *регресивну* (лат. *regressus* — рух назад, зміна на гірше) функції політичних конфліктів. Вони наголошували, що соціально-політичні конфлікти проявляються у гострій формі і, впливаючи із антагоністичних суперечностей, в цілому сприяють подоланню останніх, а тим самим і усуненню перешкод, які стримують і гальмують суспільний розвиток.

Однак політичні конфлікти, вирішуючи суперечності, можуть сприяти не тільки прогресивним, але і регресивним перетворенням.

Як свідчить історія, війни, революції, страйки і їм подібні суспільно-політичні конфлікти так чи інакше сприяють досягненню прогресу чи регресивним перетворенням. Очевидно, оцінка результатів того чи іншого конфлікту можлива лише через певний час, коли з’являться можливості у спокійній, вільній від емоцій атмосфері задуматись про ступінь прогресу

чи регресу даного політичного конфлікту, враховуючи об'єктивність оцінки.

Функціональне значення політичних конфліктів не вичерпується лише названими функціями, але й перерахованого достатньо для підтвердження тої величезної ролі, яку вони відіграють у суспільно-політичному житті. Їх зв'язок із суспільним життям багатогранний, поліваріантний і залежить не тільки від особливостей того суспільства, в якому мають місце, але і від особливостей самих політичних конфліктів, від того, який їх масштаб, напруга та інші параметри.

### 3.2.3. Типологія політичних конфліктів та криз

Насичене життя суспільства, мінливість навколишнього середовища зумовлюють виникнення різноманітних конфліктів. З практичної точки зору дуже важливою є їх класифікація, оскільки вона дає можливість орієнтуватися в специфіці їх прояву і, тим самим, допомагає оцінити шляхи їх розв'язання.

Залежно від суб'єктів конфліктного взаємовпливу їх поділяють на основні *типи: внутрішньоособистісні, міжособистісні, між особою і групою, міжгрупові, міждержавні*. Залежно від переважання тих чи інших факторів у виникненні конфліктів їх поділяють на *економічні, ідеологічні, міжнаціональні, релігійні і політичні*.

Політичні відносини в будь-якому суспільстві мають суперечності, оскільки до них причетні численні соціальні групи, владні інститути, індивіди зі своїми інтересами. Дія влади задовольняє інтереси одних і обмежує інтереси інших груп, отож політичні суперечності переходять у форму відкритих зіткнень, що виокремлює їх серед інших суспільних конфліктів. Як і інші соціальні, політичні конфлікти, — це особливий вид суспільних відносин, котрі здійснюються стосовно політичної влади та її функціонування.

**Політичний конфлікт** — це зіткнення, протиборство політичних суб'єктів (націй, держав, класів, політичних партій, організацій тощо), викликане протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, поглядів, що зумовлені становищем

*і роллю влади.* Тобто це різновид взаємодії двох і більше сторін, які сперечаються між собою щодо владних повноважень.

Поняття політичного конфлікту визначає боротьбу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів і визнання їх суспільно необхідними, тобто за все те, що становить зміст влади і політичного панування.

Найбільш істотна *відмінність* політичного конфлікту від інших соціальних полягає в тому, що задіяні в ньому суб'єкти (особи, групи, еліти, держави) протистоять одне одному з головного базового приводу — *влади, її поділу чи оволодіння нею.*

*Об'єктом* політичного конфлікту є державна влада, *предметом* — боротьба за володіння нею, устрій державних інститутів; політичний статус соціальних груп; цінності, символи, які є базою політичної влади.

Більшість сучасних політологів вважають, що політичні конфлікти відіграють *позитивну роль* у суспільному житті, бо вони сигналізують суспільству і владі про існуючі суперечності, розбіжність позицій громадян і стимулюють дії, здатні поставити ситуацію під контроль. Дестабілізація влади і дезінтеграція суспільства виникають не тому, що існують конфлікти, а через невміння врегулювати політичні суперечності чи елементарне ігнорування їх.

Політичний конфлікт, як і будь-який соціальний, має *об'єктивний і суб'єктивний аспект.* *Об'єктивний аспект* — це суперечність між політичним суспільством як єдиною системою і нерівністю індивідів і груп, що відбито в ієрархії політичного статусу. У цьому — джерело і основа політичного конфлікту.

*Суб'єктивний аспект* політичного конфлікту виявляється у такий спосіб:

- як суб'єкти усвідомлюють об'єктивні суперечності в певній сфері життя, що є джерелом конфлікту;

- як оформлені та організовані конфліктуючі сторони, адже політичний конфлікт — це завжди організований конфлікт;

- чи має конфлікт нормативно-ціннісний вимір.

Центральною проблемою політичних конфліктів є їх типологізація. Загальноприйнято їх класифікувати таким чином.

З точки зору зон і галузей їх поділяють на *зовнішньо- і внутрішньополітичні конфлікти*.

*Зовнішньополітичні* конфлікти виявляють себе так:

— “балансування на грані війни” (між двома чи більше державами), що відображає висунення однією державою вимог до іншої в надії, що супротивник скоріше відійде від боротьби, ніж вестиме її;

— “виправдання ворожнечі”, що характеризує провокаційну діяльність держав проти потенційного супротивника (напад Гітлера на радіостанцію в Глейвіці для виправдання розв’язання війни проти Польщі);

— закриті (приховані);

— довготривалі, які мають затяжний характер (конфлікти на Балканах, Кавказі тощо).

*Внутрішньополітичні* конфлікти також поділяють на:

— між елітою і масами (незбігання інтересів);

— між об’єднаними політичними елітами (правлячою і опозиційною);

— протистояння, зіткнення і кризи, які розкривають взаємодію різних об’єктів влади (конкуруючих партій і груп інтересів, центральної та місцевої влади та ін.).

Згідно з якісною характеристикою, що відображає *ступінь радикалізації* соціально-політичних змін, виділяють *обмежені і радикальні* конфлікти.

*Обмежені* конфлікти передбачають часткові зміни у політиці владних структур та їх діях, а *радикальні* конфлікти своїм джерелом мають суперечності між корінними політичними інтересами, потребами і цінностями великих соціальних верств. Вони поділяють суспільство на дві ворогуючі протилежні сили (конфлікт у серпні 1991 року між радянською системою і антисоціалістичними силами).

Політичні конфлікти відрізняються один від одного ще за одним *критерієм* — на якому *політичному полі* вони виникають і розгортаються:

— на вищому рівні організації влади чи регіональному, або місцевому;

— в центрі політичної системи чи на периферії.

Часто конфлікти в центрі досить непомітно відбуваються (або про них не дуже знають, або не бажають “вносити сміття



з хати”), а на регіональному рівні нерідко засуджують конфлікти у верхах.

За *часовими характеристиками* вирізняють *довготривалі* і *короткострокові* конфлікти. Виникнення та розв’язання окремого політичного конфлікту можуть статися протягом короткого часу (наприклад, відставка міністра у зв’язку з оприлюдненням його недозволених дій, приховування справжніх доходів прем’єр-міністром Італії Е. Берлусконі у 1995 році; звинувачення прем’єр-міністра Польщі Ю. Олексі у шпигунстві на користь іншої країни у 1996 році та ін.). Але можуть вибухнути конфлікти, пов’язані з життям цілих поколінь (військово-політичний конфлікт між Ізраїлем і Палестиною, протиборство дисидентів з комуністичним режимом тощо).

За *ознакою об’єктивності перебігу* виділяють конфлікти:

- *дійсний*, тобто такий, що спричинений об’єктивними суперечностями між інтересами і метою;

- *випадковий, умовний* — існує до того часу, доки учасники не усвідомлять незначний зміст суперечності;

- *змішаний*, причини якого лише побічно пов’язані з об’єктами;

- *неправильно уявлений конфлікт*, тобто конфліктуючі сторони зовсім не ті, що перебувають у стані протиборства;

- *помилковий* конфлікт, який не має реальних причин.

У практиці нерідко застосовується умисне змішання реальних, об’єктивно зумовлених конфліктів зі змішаними чи неправильно уявленими. Історія нашої країни знає чимало подібних прикладів.

Будь-який тип чи вид конфлікту, маючи ті чи інші ознаки, може відігравати різноманітні ролі у конкретних політичних процесах (стимулювати відносини змагальності і співробітництва; протидії і згоди; примирення і непримиренності).

*Змістом* політичних конфліктів є *політична боротьба*. Боротьба — це протидія політичних суб’єктів, у ході якої кожен прагне досягти такої мети, яка суперечить меті іншого.

Оскільки політичні конфлікти зачіпають саму основу політичної системи суспільства — державні інститути, накопичені в їх надрах підсистеми можуть породити новий якісний стан останньої — перерости у вищий щабель конфліктів — *політичні кризи* (гр. *krisis* — вирішальний етап, перелом, важкий пе-

рехідний стан із не передбачуваними наслідками). Це поняття більш відповідає системному характеру об'єкта, який піддається кризі — уряд, парламент, а через них і система в цілому.

Тобто, *політична криза* — це переломний стан політичної системи суспільства, який виражається у поглибленні і загостренні конфліктів, які мають місце, у різкому посиленні політичного напруження і нестабільності.

Основою політичної кризи є зміни у співвідношенні сил в уряді, парламенті навколо балансу інтересів, криза може відображати відповідну дезорганізацію, дестабілізацію політичної системи, але і виявити нове співвідношення сил, інтересів, і її (кризи) розв'язка буде означати не що інше, як початок нового етапу суспільного розвитку.

*Внутрішньополітичні кризи* можливо вибудувати за ступенем їх глибини і безпеки для суспільної стабільності: *урядова криза, парламентська і конституційна кризи*.

*Урядова криза.* У тих країнах, де кабінет міністрів формується за участю парламенту і на коаліційній основі, часто виникають урядові кризи. Формування уряду на багатопартійній основі створює вірогідність виникнення непорозумінь з наступною відставкою окремих його членів. Парламентська більшість також може виказувати вотум недовіри урядовому курсу і формувати новий кабінет міністрів.

Слід пам'ятати: уряд постійно перебуває у конфліктній зоні. Прем'єр-міністр може вступати у конфлікти із окремими міністрами (часто вони “переглядають” свої позиції); уряд в цілому може конфліктувати із лобістськими групами, відстоюючи пріоритет загальнополітичного курсу. Якщо таке пов'язане із фактичною втратою кабінетом міністрів опори в суспільстві, в апараті і у парламенті, що означає втрату одночасно і соціальної, то ставить під сумнів його легітимність.

Прикладом урядової нестабільності є Італія, де практично кожен рік змінюється кабінет міністрів. Досить часто це має місце і в Україні.

*Внутрішньопарламентські* конфлікти проявляються у формі політичної боротьби різних фракцій, між парламентом і урядом, між парламентом і президентом, між парламентом і групами тиску чи протистояння палат парламенту (у двопалатній системі). Парламент виступає безпосередньою інсти-

туційною ареною, на якій у мирних формах з'ясовується співвідношення інтересів і сил різних соціальних груп. Не виключений прояв і гострої політичної конфронтації, і особливо це стосується парламентів, в яких опозиція виражена значною кількістю місць, або численні фракції орієнтуються на прямо протилежні підходи у прийнятті законів і в оцінці діяльності уряду. Це робить неможливим прийняття якихось рішень, що призводить до паралічу законодавчої діяльності парламенту. Така ситуація дозволяє говорити про парламентську кризу.

*Конституційна криза*, з точки зору її функціональної ролі, є сигналом, проявом послаблення державності і виникнення суперечностей у соціальному і політичному ладі країни. Ця криза не виникає несподівано або випадково. Їй передують конституційні конфлікти, причини яких вельми різноманітні. Це можуть бути і конфлікти, породжені внутрішніми суперечностями самої конституції, її недосконалістю, неточністю формулювань і т.п. У таких випадках вдосконаленню конституції слугує тлумачення її статей Конституційним судом, або внесення в неї поправок парламентом. Друга група конституційних конфліктів — це конфлікти органів державної влади з конституцією; намагання обійти конституційні норми, внаслідок політичного розрахунку або через правову неграмотність. Коли виникає конфлікт застарілої конституції із новою соціально-економічною і політичною реальністю, конфлікт може перерости у конституційну кризу.

Прикладом може бути розвиток конституційної кризи на початку 90-х років у Югославії (вимоги Словенії і Хорватії щодо перетворення країни у федерацію). Радянський Союз, а потім Росія у 90-х роках пережили декілька конституційних криз. Конституційною кризою можна вважати Біловезьку угоду у грудні 1991 року, яка призвела до розпаду СРСР. Політологи (навіть російські!) вважають конституцію Російської федерації “конституцією громадянського конфлікту”.

Особливою формою політичних криз є *революція, контрреволюція, повстання, путч, війна* тощо. Не випадково прусський генерал, військовий теоретик, історик Карл фон Клаузевіц зауважив, що війна є “продовженням політики іншими, насильницькими засобами”.

Найбільш типовими для *перехідних суспільств* є такі кризи:

— *криза ідентичності*, яка викликана суперечностями, пов'язаними з відмовою від старих і пошуком нових систем цінностей, ідей, символів. У багатьох країнах найтиповішим способом вирішення кризи ідентичності стала апеляція правлячих еліт до популізму, націоналізму, звернення до історії цього народу або заклик до модернізаційного ривка у майбутнє;

— *криза розподілу* матеріальних і духовних благ. Початок переходу до ринку не гарантує одночасного зростання добробуту всіх верств населення. Ресурси для здійснення економічної модернізації шукають всередині суспільства, а це вимагає зміни стандартів і способів розподілу. Наприклад, політика, спрямована на стабілізацію економіки і боротьбу з інфляцією, вимагає упорядкування соціальних витрат держави і скорочення нерентабельного сектору економіки, що не може не відбитися на життєвому рівні населення;

— *криза легітимності* породжується розчаруванням частини населення “курсом реформ”. Це знижує соціальну базу підтримки політичної еліти, з якою асоціюються реформи;

— *криза участі* зумовлена тим, що процеси лібералізації сприяють розширенню включення громадян у політичні процеси і легальному прояву різних ідеологічних течій. Нові політичні інститути, що народжуються (законодавчі органи, партії, місцеве самоврядування) не завжди бувають підготовленими до того, щоб виразити різноманітність цих інтересів. У деяких випадках інституціональні способи вираження запитів населення підмінюються мітинговою стихією. Іншим проявом кризи участі, навпаки, є політична пасивність населення;

— *криза проникнення*, яка проявляється в декількох аспектах:

- у втраті єдності темпів змін у різних суспільних сферах;
- у зниженні ефективності рішень центральної влади через розбіжності реальної політики і проголошених завдань;
- у розбіжності процесів перетворень у різних регіонах країни.

Політична практика посткомуністичних країн, можливо, породить нові форми політичних конфліктів та криз.

### 3.2.4. Основні способи та шляхи розв'язання політичних конфліктів та криз

Типологія політичних конфліктів, як відомо, неоднозначна — конфлікти різні, не подібні. Отож важко вказати на єдині способи і шляхи їх вирішення — немає якихось універсальних способів. Однак при всій складності проблеми вченими зроблено певні висновки завдяки накопиченому теоретичному і практичному досвіду.

Слід наголосити, що політологія вказує на проблеми *регулювання та розв'язання* конфлікту. *Регулювання* конфлікту являє собою засіб впливу на конфліктуючі сторони з метою усунути окремі чинники конфлікту на основі відносин, що склалися, в рамках існуючої політики (включаючи норми, традиції і т.ін.). Типовими шляхами є:

1) *компроміс* (лат. *compromissum* — погодження між протилежними сторонами, досягнуте взаємними поступками) на підставі збереження позицій: згода, побудована на взаємних поступках; зменшення ресурсів однієї із сторін; розуміння прав та інтересів супротивника. Частіше це шлях примирення, пов'язаний не з однією із сторін, а з активністю обох конфліктуючих сторін;

2) *примиренність* на підставі примусовості (спосіб насилля), що дозволяє ігнорувати аргументи супротивника. В основі цього засобу нав'язування одній із сторін (або третьою силою всім сторонам) характерних взаємовідносин може бути:

— явне переважання сил і ресурсів у однієї із сторін та їх дефіцит у іншій;

— ізоляція однієї сторони конфлікту, зниження її статусу, а також інший стан, що свідчить про послаблення її позицій, поразку, завдану їй згідно з правилами гри;

— знищення, “тотальне винищування супротивника” (Х. Шпейер).

*Розв'язання* конфлікту — це не просто послаблення його насильницького і руйнівного потенціалу, але й усунення онтологічного змісту самого конфлікту, його предмета, його під-

грунтя. Конфлікт є вирішеним, якщо всі учасники беззастережно визнають досягнуті домовленості, а проблеми, які породили політичне протиборство, не стають предметом конфлікту.

*Завершення* конфлікту — більш широке поняття, ніж вирішення. Конфлікт може завершитися, наприклад, загибеллю обох сторін, але це не означає, що він був вирішеним. Під завершенням конфлікту розуміється його закінчення, припинення з будь-яких причин, а під *вирішенням* розуміють становище, коли припиняється протиборство.

Досвід практичної дії свідчить, що для вирішення конфлікту, як правило, доводиться прикладати більш чи менш значні дії. Було б безнадійною справою сподіватися на “самовирішеність” конфлікту. Можна намагатися його не помічати, ігнорувати, у кращому випадку пояснювати. Але якщо він буде розв’язуватись стихійно, то буде загострюватися, проявлятися більш агресивно і може розвалити політичну систему.

Для врегулювання і завершення конфлікту необхідно:

- встановити точну діагностику протиборства, включаючи з’ясування його мотивів, причин;

- прогнозувати хід і наслідки конфлікту. Головне — змусити сторони усвідомити необхідність виробити спільне рішення виходу із ситуації. Чим чіткіше визначено предмет непорозуміння і наслідків, тим більше шансів на ефективність вирішення.

Можливі два варіанти вирішення конфлікту:

- вирішення *самими учасниками* конфліктуючих сторін. *Переговори* дозволяють дійти згоди, коли відкривають шлях до співробітництва між протилежними сторонами. Цей метод використовувався з часу виникнення конфліктів взагалі, тобто з виникненням людського суспільства. Однією з найважливіших вимог під час проведення переговорів є відмова від позиційних торгів. Коли стоять твердо на позиціях, не вникаючи в інтереси один одного, згоди, звичайно, не досягають. В сучасних умовах це саме бачимо навколо подій на Близькому Сході, в колишній Югославії тощо. Щоб дійти розумного вирішення, необхідно примирити інтереси, а не позиції. Основна проблема переговорів полягає не в конфліктних позиціях, а в конфліктах між потребами, бажаннями, турботами і побоюваннями кожної із сторін. А такі потреби, бажання і є інтересами;

— зближення позицій та інтересів протилежних сторін через посередника — медіатора (лат. *mediatio* — посередництво, посередництво у суперечці третьої сторони, третьої держави, що не бере участі у суперечці). Завдання медіатора — дати сторонам готове рішення, яке сторони готові і повинні виконувати, домовитись, дійти згоди. Медіація не є чимось відмінним від переговорів, а лише особливий вид переговорного процесу.

Важливо, щоб медіатором виступала нейтральна сторона, поважана обома сторонами. При цьому більше є надії, ніж на судове втручання, що конфлікт буде вирішено. У такій законотворчій країні, як США, вважають, що рішення судді у відповідних справах виконується не більше, як на 40%, а з медіацією — до 70%.

Головне, щоб при переговорах двох сторін чи із залученням третьої сторони була терпимість до іншої точки зору, відверта розмова, спілкування, але без образ.

Однією з форм вирішення політичних конфліктів є *референдуми* із правовими наслідками — наприклад, прийняття конституції, визначення статусу території та ін. Другою формою є *вибори*. В ролі арбітра як у першому, так і в другому випадках виступають самі громадяни.

Важливим арбітром в політичних конфліктах виступає *Конституційний Суд*. Звичайно, не всякий політичний конфлікт у рамках державного апарату підпадає у перелік його справ, але в його компетенції, окрім інших, розв'язання проблем з тлумачення статей законодавства, визнання нелегітимності результатів голосування, як це мало місце в Україні під час “помаранчевої” революції.

У більшості країн Конституційний Суд вирішує конфлікти, які виникають:

- а) між законодавчими і виконавчими органами;
- б) між центральними органами і її суб'єктами;
- в) між державними органами і політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями.

Слід пам'ятати, що Конституційний Суд відіграє важливу попереджувальну, стримуючу роль вже при зародженні політичних конфліктів. Суд вирішує його, спираючись на достатність чітких юридичних норм Закону про Конституційний Суд.

Правові питання регулювання політичного конфлікту можуть бути предметом розгляду і пленарних засідань законодавчого органу країни.

Питання управління політичних конфліктів *на міжнародному рівні здійснюють міжнародні організації* (ООН, особливо її підрозділи; НАТО, ПАРЕ та ін.).

Отже, які ж основні способи чи шляхи розв'язання конфліктів? Нема універсальних способів на всі випадки. Найкращі ті, які в тій чи іншій ситуації будуть сприяти розв'язанню і завершенню конфлікту.

### 3.3. Виборчі системи і процеси

#### 3.3.1. Вибори в історії людства

Вибори та голосування як способи народоправства, прийняття спільнотою рішень, обов'язкових для всіх, практикуються в історії людства здавна. В стародавні часи створення публічної влади та її функціонування ґрунтувалися на виборності кращих (старших, мудріших, сильніших) членів общини для управління суспільним життям. Це так звана первіснообщинна демократія. Саме на родовій раді, сході дорослих співродичів первісні люди обирали тих, хто має управляти общиною. Первісні форми народного волевиявлення полягали, зокрема, в тому, що на племінній сходці люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. Народні збори й виявлення спільної волі голосуванням на них, вотування (лат. *votum* — спільна думка, бажання, воля) — це прояви прямої або безпосередньої демократії.

Витоки представництва, коли громадянин делегує шляхом виборів свої владні повноваження, можна віднайти в політичній історії *Стародавньої Греції та Стародавнього Риму*. Представницька демократія — це така форма народоправства, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою й розв'язанні загальних питань, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують



їх репрезентувати їхні інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і, через своїх обранців, впливають на управління державою. В Стародавніх Афінах виборними були такі соціальні інститути: рада чотирьохсот (реформи Солона), а потім п'ятисот (реформи Клісфена), геліея (суд присяжних), магістратура.

Центральними органами Римської республіки (509 р. до н.е.) були: сенат, який обирався громадянами, народні збори, магістрати, народні трибуни. Голосування після обговорення питань у сенаті проводили, розводячи голосуючих у різні боки (дещо схоже голосування в сучасному англійському парламенті). До речі, саме від тих часів походить саме поняття “кандидат”. У Давньоримській республіці громадянин, котрий претендував на високу державну посаду, надягав білий одяг (латинською мовою *candida*) і ходив вулицями, закликаючи громадян віддати за нього свої голоси.

Елементи виборності органів врядування та колективного волевиявлення можна прослідкувати й у суспільствах *доби Середньовіччя*. Перші парламенти, куди громадяни обирають своїх представників, виникають в Європі в XI—XIV ст. (кортеси в Іспанії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії). Слово “парламент” походить від французького “*parole*” — говорити, висловлювати думку.

Першим європейським парламентом, що запрацював на постійній основі, був *парламент Англії* (наприкінці 90-х років XIII ст. почав діяти регулярно). В 1352 р. парламент розділився на дві палати: верхню — спадкову палату лордів і нижню — палату общин. А в 1689 р. з прийняттям “Білля про права” він остаточно дістав законодавчі права.

У Франції перші Генеральні штати були скликані Філіпом IV Красивим і були лише дорадчим органом, не маючи реальної влади. Крім цього, на відміну від Англії, представницькі збори у Франції скликають нерегулярно: з 1421 по 1439 рр. діють постійно, востаннє скликали в 1614 р., і потім лише в 1789 р. Від сучасних представницьких органів середньовічні станово-представницькі збори відрізнялися такими ознаками: 1) їх становий характер; 2) обмеженість прав, які, зазвичай, не були закріплені законом, в тому числі і права законодавчої ініціативи; 3) відсутність єдиних правил виборів

представників від станів; 4) рекомендаційний, а не обов'язковий характер прийнятих рішень; 5) нерегулярність скликання; 6) обов'язковість виконання наказів виборців (імперативний мандат).

Незважаючи на те, що станово-представницькі збори виникли ще в XII ст., вибори як ліберально-демократичний спосіб організації взаємовідносин політичної влади і громадян поширюються в деяких країнах Європи та США лише з XVIII ст. Однак то були не ті вибори, які ми звикли бачити сьогодні. Більше того, історія цілого ряду країн Старого Світу (Англія, Франція та ін.) показує постійну боротьбу різних соціальних груп суспільства за свої виборчі права.

В Англії на початку XIX ст. процес обирання до парламенту відбувався за досить примітивними правилами. Перш за все великі міста не мали своїх представників у парламенті, а так звані “гнилі містечка”, які ледь існували, обирали свого представника. Це було зручно тим, хто міг купувати голоси виборців. Були такі міста, де виборчим правом користувались лише власники будинків, підкупивши яких, можна було забезпечити собі обрання. В іншому місті виборцями визнавали лише тих, хто міг варити собі гарячу їжу. Бувало й таке, що обирали тільки мер та правляча корпорація, тобто 15—20 чоловік.

*Перша виборча реформа* в Англії відбулася в 1832 р. Даною реформою були ліквідовані “гнилі містечка” і створені нові виборчі округи в нових промислових містах. Робітники не дістали виборчих прав, останніми були наділені тільки ті, хто є сплатниками високого прибуткового податку.

*Друга виборча реформа* відбулася в 1867 р. за підтримки лідера консерваторів А. Дізраелі. Реформі передували організовані виступи громадян, які боролись за свої виборчі права. В 60-х роках була утворена “Ліга реформ”, об'єднання, головна мета діяльності якого — загальне виборче право для чоловіків від 21 року. 22 липня 1866 р. в лондонському Гайд-парку прошла масова демонстрація на підтримку виборчих реформ. З осені рух набуває масового характеру: в Манчестері на мітингу — 300 тис. чол., у Бірмінгемі — 250 тис. чол., у Глазго — 200 тис. чол. тощо. Виходячи з того, що реформа була неминучою, уряд приймає новий виборчий закон. Даний закон знижував

майновий ценз і збільшував кількість виборців з 1 млн. чол. до 2,5 млн. чол. за рахунок дрібної буржуазії і найбільш забезпечених робітників. У законі зберігся цілий ряд обмежень у виборчих правах.

*Третю виборчу реформу* проводить уряд У. Гладстона в 1884 р. Ця реформа надала право голосу робітникам, які наймають квартиру в сільській місцевості, і дрібним орендаторам.

Фактично в той же час, відповідно до Конституції Германської імперії (1871 р.), було проголошено загальне виборче право, але до виборів не допускалися жінки, військовослужбовці, молодь до 25 років і т.д. В Пруссії, яка займала 2/3 території імперії, діяла трикласова виборча система, коли 1 голос юнкерства прирівнювався до 10 голосів робітників. Навіть Бісмарк назвав цю систему “насмійкою над здоровим глуздом”.

Тільки в ХХ ст. *принцип загального виборчого права* починає успішно втілюватись в життя. В Англії, наприклад, з 1918 р. право голосу дістали всі чоловіки від 21 року і жінки від 30 років. Сучасні суспільно-політичні вибори, формування органів влади та державного управління шляхом вільного і загального волевиявлення громадян стали незаперечною цінністю суспільства ХХ сторіччя, однією з головних ознак справедливого суспільного устрою. Ця норма зафіксована в ряді міжнародно-правових документів. Приміром, ст. 21 Загальної декларації прав людини проголошує: “1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. 3. Воля народу має бути основою влади уряду: ця воля повинна виявлятися у періодичних і не сфальсифікованих виборах, які мають проводитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування...”

### 3.3.2. Принципи проведення та головні процедури виборчої кампанії

***Вибори** — це передбачена Конституцією та законами форма прямого народовладдя, яка є безпосереднім волевиявленням народу шляхом таємного голосування щодо формування конституційного, якісного та кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування чи обрання та наділення повноваженнями посадової особи.*

*Основні принципи проведення виборів:*

***Вільні вибори.** Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення.*

***Загальне виборче право.** Принцип загальності виборчого права дозволяє всім громадянам держави брати участь у виборах, окрім тих, яким це не дозволяється законом. Виборче право може бути активним (право обирати) і пасивним (право бути обраним). В більшості країн для участі у голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік — 18 років, але може бути і менше (16 років, Бразилія), або більше (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік має бути дещо вищим: 21 рік, 25 років, 35 років. Існують і такі обмеження пасивного виборчого права, як невиборність (певні посадові особи не мають права брати участь у виборах) та несумісність (заборона обіймати виборчу та державну посаду).*

Крім вікового цензу існує і ряд інших виборчих цензів: осілості, статі, майновий, моральний. Ценз осілості — це вимога, за якої виборче право надається тільки тим громадянам, які проживають у виборчому окрузі: США — 1 міс., Німеччини — 3 міс., Франції — 6 міс., Канади — 12 міс. і т.д. Ценз статі забороняв брати участь у виборах жінкам. Спочатку ценз статі було скасовано у Новій Зеландії (1893), Австралії (1902), Фінляндії (1906). У країнах-піонерах загального виборчого права жінки дістали право голосу лише після Другої світової війни (Франція — 1944 р., Швейцарія — 1971 р., а в деяких країнах іще пізніше: Іспанія — 1977 р., Португалія — 1975 р.).

*Рівність виборчих прав.* Це означає, що: а) кожний виборець має рівне число голосів; б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи якісь інші групи; в) закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації.

Принцип рівності може бути порушений внаслідок куріальних виборів, коли певна соціальна група має у парламенті фіксоване представництво (наприклад, національні меншини). Але, з іншого боку, куріальні вибори дозволяють репрезентувати інтереси малих соціальних спільнот у парламенті. Інколи принцип рівності порушується внаслідок утворення виборчих округів — виборча географія чи геометрія. В США її називають “джерімендерінг” — від власного імені одного американського губернатора, котрий використав нарізку виборчих округів в інтересах своєї партії (округ, який він штучно створив, на карті нагадував саламандру), та англійського слова, що перекладається як “майструвати”.

*Пряме виборче право.* Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямыми. Непрямі вибори бувають 2 видів:

а) виборці обирають виборчу колегію, яка потім робить вибір (наприклад, президента США);

б) багатоступеневі вибори. В даному разі низові представницькі органи обираються громадянами, а потім вони обирають депутатів вищих рівнів (СРСР, Куба, Ангола).

*Таємне голосування* полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборця.

*Обов’язковість і періодичність виборів* означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

*Головні процедури виборчої кампанії:*

Політичні вибори не обмежуються самим тільки голосуванням. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі.

*Головні з них наступні:*

*Призначення дати виборів.* У більшості країн вибори проводять у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов проводяться, коли спливає строк повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі

вибори називають черговими. Однак у випадках, визначених законом, парламент може бути розпущений. Тоді призначаються позачергові вибори.

*Утворення виборчих округів та виборчих дільниць.* Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Виборчим округом називають визначену сукупність виборців певної території, які обирають одну або іншу визначену кількість депутатів. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним (уніномінальним), коли ж одразу обирається декілька депутатів — багатомандатним (поліномінальним).

*Формування виборчих комісій.* Функція безпосереднього проведення виборів належить виборчим комісіям. Найчастіше утворюється така система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії.

*Складання списку виборців.*

*Висування та реєстрація кандидатів.* Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів. У світі існує кілька способів висування кандидатів:

а) реєстрація через подання у відповідні органи заяви, підписаної самим кандидатом (інколи потрібно, щоб така заява була скріплена підписами певної кількості виборців);

б) висування кандидатів від імені партій, зборів громадян;

в) висування кандидатів, здійснюване у тому порядку, що й обрання (наприклад, первинні вибори, “праймеріз” в США).

В деяких країнах для того, щоб зареєструватись, потрібно внести грошову заставу. Дана норма була введена для того, щоб не давати можливості брати участь у виборах безвідповідальним кандидатам. Грошова застава залишається на користь держави, якщо кандидат не набирає встановлений законом відсоток голосів. Для висунення до парламенту Франції грошова застава — 1000 франків, Канади — 200 канадських доларів, Великобританії — 500 фунтів стерлінгів.

Від моменту реєстрації претендента на обрання на виборну посаду у відповідній окружній комісії для нього формально починається виборча кампанія. Відтепер він набуває статус кандидата в депутати і дістає право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата обумовлено законом про вибори.

*Передвиборна пропаганда і агітація.* Починається передвиборна пропаганда і агітація з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У день голосування забороняється будь-яка передвиборна агітація. В різних країнах різним є термін, коли забороняється оголошувати в ЗМІ результати соціологічних досліджень та опитувань громадської думки про рейтинг партій, виборчих блоків, окремих кандидатів.

*Голосування.* Кульмінаційним пунктом усієї виборчої кампанії є голосування. Голосування може бути очним, коли сам виборець безпосередньо голосує, і заочним, коли його волю реалізують інші особи (за довіреністю), можливе голосування поштою. Такою формою голосування у Великобританії, Німеччині, Данії користуються 10% виборців.

Голосування може бути обов'язковим і необов'язковим. У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим існує і практика обов'язкового голосування. Законодавством ряду країн (Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Італія, Нідерланди та ін.) голосування розглядається як громадянський обов'язок виборця і за його невиконання накладаються адміністративні санкції. За неявку на вибори суд може позбавити громадянина прав виборця. А в такому випадку він не матиме права працювати в державній та муніципальній службах. Можливий грошовий штраф: Єгипет — 1 долар США, Туреччина — 14 доларів США, Люксембург — за повторну неявку — 240 доларів США, Бельгія — 25 франків. Можливе тюремне ув'язнення від одного місяця до року (наприклад, Мексика, Пакистан, Греція). В Італії неучасть у голосуванні призводить до морального осуду.

*Підрахунок голосів та визначення результатів.* Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Адже даремно вважають: “Не має значення, як голосують, усе залежить від того, як рахують голоси”. Підрахунок голосів виборців залежить від виборчої формули і обумовлений законодавством. Слід відзначити, що існують виборчі системи, за яких підрахунки голосів робити дуже важко (наприклад, система альтернативного голосування, яка діє в Австралії, система обмеженого голосу в Японії).

Інколи вибори визнають такими, що не відбулися. В такому випадку проводиться повторне голосування. Але досить часто

реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів.

*Класифікація таких порушень:*

а) купівля чистих бюлетенів. Вперше виникає в американській практиці. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вніс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав “покупцю”. А відтак цикл повторюється знову;

б) заміна урн для голосування. Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборчу урну замінюють на іншу, вже заповнену потрібними бюлетенями. Заміна можлива при перенесенні урни чи вимиканні світла. В основному метод використовується в сільській місцевості;

в) перепис результатів голосування. Перепис можливий як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на дільницях;

г) вкидання потрібних бюлетенів;

д) маніпуляція при підрахунках;

е) ліквідація (виймання) бюлетенів. Виймання бюлетенів робиться двома способами. По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквідуються непотрібні бюлетені. І, по-друге, методом псування бюлетенів шляхом проставлення в бюлетені додаткової помітки. В такому разі, як відомо, бюлетень стає недійсним.

В електоральній практиці є ряд методик виявлення таких порушень, які успішно застосовуються в виборчій кампанії.

### **3.3.3. Основні типи виборчих систем сучасності: порівняльний аналіз**

У сучасній політичній науці є ряд підходів до трактування виборчої системи. По-перше, виборча система ототожнюється з виборчою формулою, механізмом перетворення голосів у мандати. По-друге, виборча система асоціюється з трьома елементами: структурою виборчого округу, структурою голосування та виборчою формулою. По-третє, з точки зору конститу-



ційного права. В даному разі під виборчою системою розуміють сукупність встановлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

Нині існує понад 150 різновидів виборчих систем. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Якщо взяти дану ознаку за критерій класифікації, то можна виділити наступні основні типи виборчих систем: мажоритарну, пропорційну та змішану (дехто погоджується лише з мажоритарною і пропорційною). Інші модифікації утворюються в результаті поєднання цілого ряду факторів: наявність преференцій, одиночне чи кумулятивне голосування, структура виборчих округів та ін.

*Мажоритарна виборча система.* Суттєвою ознакою мажоритарної (від франц. *majorite* — більшість) виборчої системи є те, що результати голосування визначаються за ознакою більшості. Мажоритарна система передбачає поділ території країни на одно- чи багатомандатні округи, в кожному з яких балотується певна група кандидатів. Найпоширенішими різновидами цієї системи в сучасних демократичних і перехідних державах є мажоритарна система абсолютної та відносної більшості, система альтернативного голосування та система обмеженого голосу. Відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості, обрання кандидата стає можливим, якщо його підтримали щонайменше 50% виборців, які брали участь у голосуванні, плюс ще хоча б один голос.

Згідно з мажоритарною системою відносної більшості (називають її також плюральною) перемогу здобуває кандидат, який набирає відносну більшість голосів виборців. Її часто називають системою “першого, хто прийшов і дістав пост” (“*first past the post*”). Дана система використовується при виборах президента (Колумбія, Коста-Рика, Домініканська Республіка, Ісландія, США), виборах нижньої палати парламенту (Великобританія, Канада, США, Японія).

Система альтернативного голосування поєднує в політичному аспекті особливості однотурової системи відносної більшості та абсолютної більшості при двотуровому голосуванні. А оскільки в умовах балотування трьох чи більше кандидатів набрати більше 50% голосів малоімовірно, то за такої системи

кожен виборець повинен не вибирати з багатьох кандидатів одного, а проранжувати (1, 2, 3, ..., n) всіх кандидатів. Якщо жоден з них не дістане абсолютну більшість (50% + 1) перших місць, то з боротьби виключається кандидат, котрий здобув найменше перших преференцій, а інші позиції розподіляються між тими, хто залишився у списку. І ця процедура відсіювання аутсайдерів триває доти, поки один із кандидатів не набере більше половини голосів. Ця система передбачає дуже складну схему підрахунку голосів, а тому потребує потужного комп'ютерного забезпечення виборчих дільниць.

Система обмеження голосу передбачає утворення, наприклад, п'ятимандатних округів (Японія). При цьому виборець має тільки один голос, тобто може обрати тільки одного кандидата.

*Пропорційна виборча система.* Проекти пропорційних виборчих систем вперше були запропоновані в 40-х роках XIX ст. американцем Т. Джильпіном та швейцарцем В. Консідераном.

Пропорційне представництво виходить з ідеї, що вплив партії має відповідати числу виборців, які голосують за неї. Пропорційна виборча система вперше була застосована в Бельгії у 1889 році, а з кінця XIX ст. вона набула поширення в багатьох країнах світу. Ця система ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю завойованих голосів та числом отриманих мандатів. За пропорційної системи утворюються великі багатомандатні округи. Вибори є суто партійними, тобто партії, які беруть участь у виборах, формують виборчі списки, за які і голосують виборці. У певних випадках громадянам надається можливість окремо визначити своє ставлення до кандидатів всередині списку однієї партії. Найбільш поширеними є пропорційні системи закритих загальнонаціональних списків та закритих регіональних списків, а також пропорційна система з преференціями.

Пропорційну систему загальнонаціональних партійних списків (ПСЗПС) застосовують в Нідерландах, Ізраїлі, Україні, Росії. Особливістю цієї системи голосування є те, що виборці всієї країни мають право віддати голос за представників однієї з політичних партій, об'єднань тощо, а депутатські мандати розподіляються пропорційно набраній (кожним партійним об'єднанням, партією чи блоком) кількості голосів виборців у масштабах всієї країни.

Пропорційна система регіональних партійних списків чи регіонального розподілу мандатів (ПСРПС). Застосовується в Данії, а також при виборах половини депутатів нижньої палати парламенту Німеччини. Особливістю цієї системи є те, що виборці голосують за представників однієї партії чи блоку, але в кожному регіоні мандати розподіляються окремо, відповідно до набраних партіями у цьому регіоні голосів та відповідно до кількості мандатів, які припадають на цей регіон. За такої системи партії змушені включати до партійних списків якомога більше місцевих політиків, а отже — регіони будуть представлені в парламенті. Таким чином, дана виборча система сприяє поєднанню партійної структуризації суспільства з традиційною системою територіального представництва.

Аналізуючи пропорційну систему, слід спинитись на тому, як розподіляються мандати. Для цього вираховується виборча квота (виборчий метр) — найменше число голосів, яке необхідне для обрання одного депутата.

Виборча квота може розраховуватись:

$$\begin{aligned} \text{а) за найбільшим залишком: квота Т. Хейра} &= \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}}; \text{ квота Хагенбах-Бішофа} = \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1}; \text{ квота Імперіалі} = \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+2}; \\ \text{Друп квота} &= \frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1} + 1; \end{aligned}$$

б) за найвищим середнім: дільники Д'Хонта — 1, 2, 3, 4, 5, 6 і т.д.; дільники Сент-Лаге — 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.; модифіковані дільники Сент-Лаге — 1, 4, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Кожна з вищенаведених формул по-різному впливає на розподіл місць у парламенті. Найпростіший спосіб визначення квоти (Q) запропонував англієць Т. Хейр близько ста років тому. Його сутність полягає у діленні загальної кількості поданих по даному виборчому округу голосів (x) на кількість мандатів (y):  $Q = \frac{x}{y}$ . Наприклад. По округу подано 100 тис. голосів за 4 партії: А — 56 тис., Б — 24 тис., В — 15 тис., Г — 5 тис.

Округ має 5 мандатів. За формулою Хейра,

$$Q = \frac{56000 + 24000 + 15000 + 5000}{5} = 20 \text{ тис. Місця між партіями}$$

будуть розподілені так:  $A = 56000 : 20000 = 2$  місця (залишок 16 тис. голосів);  $B = 24000 : 20000 = 1$  місце (залишок 4 тис. голосів); партії В (15 тис. голосів) і Г (5 тис. голосів) місць не дістануть.

Таким чином, формула дала змогу розподілити 3 місця, а інші 2 будуть розподілятися за додатковими правилами. Недолік формули Т. Хейра полягає в тому, що після визначення квоти значна кількість місць залишається нерозділеною.

Тому в деяких країнах для того, щоб визначити квоту, до дільника додають одиницю, а то й дві:  $Q = \frac{x}{y+1}$  (квота Хагенбах-Бішофа);  $Q = \frac{x}{y+2}$  (квота Імперіалі).

Якщо наші умови залишити такими ж самими, то, згідно з формулою Хагенбах-Бішофа, виборча квота дорівнюватиме вже 16,6 тис. чол.  $\left(\frac{100000}{6}\right)$ . В даному випадку розподіленими будуть 4 місця: партія А — 3 місця; В — 1 місце; В і Г — місць не дістають.

Використавши для визначення квоти формулу Імперіалі, можна буде розподілити всі 5 місць. Квота Імперіалі  $= \frac{100000}{5+2} = 14,3$  тис. чол. (А — 3 місця; В — 1 місце; В — 1 місце; Г — місць не дістає).

Обчислюючи квоту методом дільників (метод найбільшої середньої), знову-таки дістаємо нову квоту. Найбільш поширений метод математика Д'Хонта (Росія, Польща, Болгарія, Португалія, Німеччина). При такому обчисленні квоти голоси, подані за кожну партію, ділять на ряд послідовних чисел: 1, 2, 3, 4 і т.д. Частки від ділення слід розміщувати у зменшуваному порядку. Квотою буде частка від ділення, що знаходиться на тому місці, яке відповідає кількості місць у парламенті.

Згідно з формулою Д'Хонта, виборча квота дорівнює 15 тис. голосів виборців.

Розподіл місць буде таким:

$A = 56:15 = 3$  місця (залишок 11 тис.)

$B = 24:15 = 1$  місце (залишок 9 тис.)

$V = 15:15 = 1$  місце

Г — місць не дістає.

У деяких країнах цей метод удосконалили, використовуючи непарні дільники: 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Використання різних формул обчислення квоти приводить до того, що залишаються надлишкові голоси. *Для розподілу мандатів по залишкових голосах використовують додаткові правила:*

1. Найбільшого залишку. Нерозділені по квоті місця дістають партії, які мають найбільші залишки. За системою Т. Хейра в наведеному прикладі це партія А і В, яка не мала мандата. Б і Г такого права не дістають. Таким чином,

для партії Г депутатське місце дорівнює 24 тис. поданих голосів, А — 18,6 тис., В — 15 тис.

2. Правило найбільшого виборчого числа. Місця, що не розділені по квоті, віддаються партіям, які набрали найбільшу кількість голосів.

3. Сумуються залишки голосів по країні, розраховується нова квота і, таким чином, розподіляється залишок місць.

4. Місця віддаються партіям пропорційно до залишку їх голосів.

Важливе значення для пропорційної виборчої системи має те, як розподіляються місця серед кандидатів всередині списку. Існує *3 основні варіанти розподілу:*

1. Принцип черговості кандидатів у списку, який визначається, як правило, партійним з'їздом чи партійною конференцією.

2. Преференціальний вотум. Він дозволяє виборцю підтримувати ту чи іншу партію і, разом з тим, віддати перевагу кандидатам у списку, пронумерувавши його. В даному випадку обраним є той, хто набирає у списку більше преференцій.

3. Панашаж (з франц. — строкатий) — це право виборця голосувати за кандидатів із різних списків.

У більшості країн, де діє пропорційна виборча система, для зручності роботи парламенту встановлюється виборчий (електоральний) бар'єр, тобто мінімальна кількість голосів виборців, необхідна для того, щоб партія змогла брати участь у розподілі депутатських мандатів. Виборчий бар'єр порушує ідею

пропорційності, але водночас сприяє структуризації партійно-політичних інтересів, сприяє ефективній роботі парламенту. В різних країнах світу виборчим законом електоральні бар'єри встановлено різноманітні: Нідерланди — 0,67%, Ізраїль — 1%, Данія — 2%, Аргентина — 3%, Болгарія, Україна — 4%, Росія — 5%, Єгипет — 8%, Туреччина — 10%. В деяких державах якщо на виборах утворюється партійний блок, законом передбачено підвищення електорального бар'єру. Наприклад, виборчий бар'єр в Угорщині — 5%, якщо утворено блок з двох партій — 10%, з трьох — 15%.

Виборчі системи третього типу, які застосовують в електоральній практиці, дістали назву *змішаних*. Їх сутність полягає в тому, що частина депутатів обирається за пропорційною системою, а частина — за мажоритарною. Співвідношення мажоритарного і пропорційного елементу може бути різним: 50/50, 25/75 і т.д.

Аналіз виборчої системи доцільно робити, виходячи з таких критеріїв: тип виборчої системи; спосіб визначення більшості на виборах; тип виборчих округів; наявність бар'єру проходження партійного списку; наявність преференцій; алгоритм розподілу залишків голосів; нижня межа виборчої активності для визначення виборів такими, що відбулися.

*Основні критерії оцінки ефективності виборчих систем:*

1. Забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян.

2. Найкраще такий принцип реалізується за простої системи партійного представництва (пропорційна система), коли практично відсутній виборчий бар'єр: Нідерланди — 0,67%, Ізраїль — 1%. Найневдаліше принцип справедливого представництва реалізується за мажоритарної системи відносної більшості, особливо в країнах з неусталеною мультипартійною системою. Наприклад, парламентські вибори в Україні в 1998 році у виборчому окрузі №70 (м.Ужгород). Загальна кількість виборців в окрузі — 166 тис. 622 чол. Переможцем став кандидат, якого підтримали тільки 16,8% тих, хто прийшов на виборчі дільниці. А якщо брати співвідношення до всіх виборців округу, то цифра буде ще меншою (10%). Тобто в даному випадку інтереси 90% виборців даного округу ніяк не будуть представлені в парламенті.

3. Сприяння політичній структуризації суспільства. Взаємодію між партійними і виборчими системами вперше було описано французьким політологом М. Дюверже в книзі “Конституційне право і політичні інститути” (1945 р.). “Закони Дюверже” виголошують:

а) пропорційне представництво (виборча система) приводить до формування багатьох незалежних партій;

б) мажоритарна система в два тури стимулює формування багатьох партій, які пов’язані одна з одною (схильні до компромісів, щоб у II турі дістати 50% +1 голос);

в) правило плуральності (мажоритарна система відносно більшості) зумовлює появу двопартійної системи конкуруючих партій.

Сформовані М. Дюверже закони відразу ж викликали бурхливу полеміку. Адже в соціально-культурних умовах різних країн, і навіть в різні соціально-політичні періоди однієї країни, вплив виборчих систем на функціонування і появу партійних систем може бути різним. Сам М. Дюверже з цього приводу зауважив: “Взаємозв’язок між електоральними правилами і партійними системами не є механічним і автоматичним. Особливий електоральний режим не прямолінійно відтворює відповідний тип партійної системи; він просто підсилює рух у напрямку до тієї чи іншої системи; він є сила, яка діє поряд з силами, частина з яких діє в абсолютно протилежному напрямку”.

Заслуговує на увагу і ідея М. Дюверже про “механічний” та “психологічний” ефекти виборчої системи. Дію першого можна відстежити, проаналізувавши результати одиничних виборів. І сутність його в тому, що будь-яка виборча система підсилює представництво сильних за рахунок слабших. Для того, щоб почав діяти психологічний ефект, потрібно, щоб відбулися мінімум ще одні вибори. Під дією “ефекту втрачених голосів” політичні актори на наступних виборах починають об’єднуватись. А виборці знову віддають голоси сильним партіям і об’єднанням. Таким чином відбувається структуризація політичного простору.

4. Сприяння встановленню працездатного усталеного уряду.

Вважається, що система відносної більшості є найсприятливішою для утворення усталених урядів однопартійної більшості (Великобританія). Пропорційна система не дає змогу

формувати стійку парламентську більшість і створювати установлені уряди через розпорошеність у парламентах політичних сил.

5. Результативність виборів. Створення передумов для того, щоб якомога менше було довиборів. Найменш результативною в даному аспекті є мажоритарна система абсолютної більшості (Україна, 1994 р.). Найбільш ефективними є пропорційна система та мажоритарна відносної більшості. Можливі, звичайно, і проміжні варіанти.

6. Забезпечення прав меншин (в першу чергу, етнокультурних) на справедливе представництво. Для забезпечення представництва меншин утворюються спеціальні куріальні виборчі системи (Нова Зеландія). Для кожної курії передбачаються свої норми представництва і під них, відповідно, створюються виборчі округи.

Таким чином, розглянувши історію і теорію виборів, можна зробити висновок: не існує кращої або гіршої виборчої системи; кожна держава, виходячи зі своїх соціокультурних особливостей розвитку, має визначитись із типом власної виборчої системи, якомога більше адаптувавши її до соціальних реалій.

### **3.3.4. Особливості формування виборчої системи України**

Особливе значення відіграє виборча система в суспільствах, які трансформуються (до таких відносять і Україну). В таких країнах виборча система є одним із механізмів трансформаційного процесу, яка забезпечує, по-перше, ротацію і формування політичної еліти, по-друге, структурує вищий законодавчий орган, по-третє, систематизує і репрезентує інтереси різних соціальних прошарків суспільства (організовує соціальний простір), по-четверте, забезпечує цивілізований спосіб передачі влади від правлячих кіл до опозиції.

В Україні з часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися п'ять разів — в 1994, 1998, 2002, 2006 та 2007 рр. (позачергові). Причому всі вони, крім позачергових, регламентувалися різними законами.



Передісторія формування виборчої системи незалежної України починається ще в 1989 році, хоча і проводилися вибори іншою державою — СРСР. Відповідний виборчий закон заслуговує на прискіпливий розгляд, оскільки яскраво характеризує стартові позиції, з яких починалася еволюція виборчого законодавства в Україні. Слід відзначити, що це були перші альтернативні вибори в колишньому СРСР. Безпрецедентною особливістю виборчого закону 1988 року було запровадження інституту “народних депутатів від громадських організацій”, які становили третину (750 осіб) від загальної кількості народних депутатів СРСР і обиралися не шляхом голосування, а на конференціях або пленумах відповідних організацій.

Іншою унікальною особливістю виборчого закону 1988 року стало те, що висунення кандидатів не мало своїм наслідком їх автоматичну реєстрацію. Фільтром між номінацією і реєстрацією став надуманий інститут “окружних передвиборних зборів” з абсолютно довільним складом, який мав право відхиляти вже висунуті кандидатури. Загалом же вибори проводилися за двотуровою мажоритарною системою: 1 тур — абсолютної більшості, 2 тур — відносної більшості. Виборчий закон передбачав поріг участі виборців у голосуванні: вибори вважалися такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше половини виборців округу.

Таким чином, виборчий закон СРСР 1988 року віддзеркалив глибокі внутрішні суспільно-політичні суперечності епохи “гласності і перебудови”, водночас заклав першооснови альтернативних виборів і став вихідним пунктом еволюції виборчого законодавства України, а його застосування — джерелом перших навичок практичної участі громадян в альтернативних виборах.

Закон УРСР 1989 року про вибори народних депутатів УРСР відображає певний поступ у розумінні суті демократії порівняно із союзним законом 1988 року: в законі 1989 року відсутні інститути “депутатів від громадських організацій” та “окружних передвиборних зборів”, а також передбачені прямі вибори складу Верховної Ради. Сутність же виборчої системи залишалася тією ж самою.

Перший виборчий закон в незалежній Україні був прийнятий на восьмій сесії Верховної Ради України II скликання 18

листопада 1993 р. Закон складався з XII розділів, які містили 52 статті. Законом встановлювалась мажоритарна система абсолютної більшості, тобто обраним вважався той кандидат, “який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше як 25% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу”. Другий тур виборів також відбувався за системою абсолютної більшості. В ст. 43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: “вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу”.

Дані статті Закону привели до того, що 27 березня 1994 р. було обрано всього 49 депутатів. Тільки після другого туру виборів 10 квітня 1994 р. Верховна Рада України розпочала свою роботу.

Прийняття в листопаді 1993 р. Закону про вибори в такій редакції було обумовлено цілим рядом як об’єктивних, так і суб’єктивних факторів:

- радянські електоральні традиції, тобто така система була простою і загальновідомою;
- мажоритарна система абсолютної більшості була вигідною великим впливовим партіям та виконавчій владі;
- відсутність багатьох впливових партій, які б відстоювали пропорційну виборчу систему;
- відсутність усталених демократичних традицій і відповідної політичної культури;
- аргументи за дієвість даної виборчої системи при створенні стабільного уряду.

Проведення виборів до Верховної Ради України в 1994 р. відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості засвідчило, що така система не може ефективно використовуватись на теренах України. По-перше, конституційний склад Верховної Ради так і не був обраний. По-друге, дана система показала себе в Україні неекономічною, оскільки потрібно було проводити цілий ряд довиборів. По-третє, у громадян внаслідок циклу перевиборів виникла апатія до політичного процесу в суспільстві, тому через неявку виборців у багатьох округах народні депутати взагалі не були обрані. По-четверте, дана виборча система не сприяла структуруванню парламенту, що не дозволило йому ефективно працювати. Партійний склад

парламенту виявився досить строкатим при наявності великої кількості безпартійних кандидатів.

Крім цього Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 листопада 1993 р. мав ряд процедурних недоліків:

- неефективність процедури вотування, що визначається як негативне голосування — викреслення усіх кандидатів, проти яких голосує виборець;

- потребує вдосконалення порядок утворення виборчих комісій;

- наявність ліміту явки виборців;

- партії згідно з законом не могли бути повноправними суб’єктами виборчого процесу (надзвичайно складна процедура висунення кандидатів від політичних партій — повторна реєстрація в ЦВК, проведення зборів обласної організації та подання списку не менше 100 членів організації із зазначенням дати народження, домашньої адреси, номера паспорта);

- необхідна чітка регламентація сутності агітаційного процесу, використання виборчих фондів, алгоритму підрахунку голосів виборців і т.д.

Але, попри всі недоліки Закону, сьогодні можна сказати, що вибори до Верховної Ради України 1994 р. були чи не найбільш демократичними. І заслуга в цьому як виборчого закону, так і тих об’єктивних умов, за яких відбувалися вибори. По-перше, це низькі фінансові затрати кандидатів на проведення виборчої кампанії. По-друге, зрозумілий і навіть дещо спрощений вибір електорату, коли кандидати в народні депутати представляли ліві, центристські та праві партії або ж були безпартійними. По-третє, на хід виборчого процесу не мали значного впливу адмінресурс та політтехнологи. По-четверте, представники промислово-фінансових структур не брали активної участі у виборах, оскільки займалися перерозподілом ринку на сфери впливу.

Після прийняття нової Конституції України (1996 р.) чи не найважливішим кроком на шляху реформування суспільного життя стало прийняття у вересні 1997 р. нового Закону “Про вибори народних депутатів України”. Цей закон закріпив основні засади і принципи нової змішаної виборчої системи в нашій державі.

Відповідно до нового закону про вибори, політичні партії ставали повноправними суб'єктами виборчого процесу, оскільки 225 депутатів обиралися в одномандатних виборчих округах, а інші 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій.

Але оскільки прийняття нового виборчого закону відбувалося нашвидкуруч, то вже 19 листопада 53 народні депутати, а 4 грудня 56 народних депутатів подають позов до Конституційного Суду (КС) щодо конституційності окремих положень та в цілому Закону України “Про вибори народних депутатів України”.

Рішення КС України було оприлюднене наприкінці лютого 1998 р. Своім рішенням КС визнав сім принципових положень Закону про вибори народних депутатів такими, що суперечать Конституції України. Таким чином, вибори 1998 р. відбувалися в атмосфері правової невизначеності: ряд поправок до Закону приймалися ВР України в процесі виборчої кампанії, багато хто з відомих політиків говорив про те, що вибори будуть визнані недійсними і т.д. Неконституційними були визнані такі основні положення Закону про вибори:

1. Положення, за яким вважалося, що виборці, які не брали участь у виборах, підтримують волевиявлення тих, хто голосував.

2. Положення, якими обмежується здійснення виборчих прав для осіб, що за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, та військовослужбовців різних військових формувань.

3. Положення, за якими кандидати в депутати зобов'язувалися звільнитися від виконання виробничих або службових обов'язків.

4. Положення Закону, за якими обмежувався захист виборчих прав громадян у судовому порядку.

5. Положення Закону щодо порядку висування і реєстрації кандидатів у народні депутати України та проведення передвиборної агітації.

6. Скасовано винятки з чинного законодавства України, згідно з якими:

- кандидат в народні депутати під час виборчої кампанії мав “кандидатський імунітет”;

— не міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештованим або підданим заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди ЦВК;

— за довіреними особами кандидатів зберігалася заробітна плата за останнім місцем роботи на час звільнення їх від виконання виробничих або службових обов'язків.

7. Особам, які балотуються за списками партій, не можна стати членами парламенту автоматично, лише внаслідок пропускання кандидатів від політичної партії, обраних в одномандатних виборчих округах. Особи у списку не “просуваються”.

Незважаючи на ряд недоліків, парламентські вибори 1998 р. були проведені за змішаною мажоритарно-пропорційною системою, коли 225 депутатів обиралися за пропорційною системою, а інші 225 — за мажоритарною відносною більшістю.

Законодавці врахували недоліки попереднього закону, і згідно з новим законом перевиборів бути не могло. Ліміт явки був знятий, а замість принципу абсолютної більшої (50% +1) було введено принцип відносною більшої, коли обраним вважався той кандидат, який набрав більшу кількість голосів виборців серед тих, хто балотувався в одномандатному окрузі.

Не виправдала себе в новому законі норма щодо збору підписів виборців (не менше 200 тисяч для партій, 900 підписів виборців на підтримку кандидата в одномандатному окрузі). Інколи траплялись випадки, коли за партію голосувало менше виборців, ніж зібрано підписів в регіоні. Проконтролювати істинність підписних листів є надто складною справою. Тому і були випадки, коли громадяни з такими прізвищами, як Ленін, Сталін, Брежнєв, Єльцин, проживали на одній вулиці і в одному будинку.

Суттєвим недоліком закону були норми, які обумовлювали проведення передвиборної агітації. І, передусім, відсутність механізму, який би забезпечив рівні умови та можливості при використанні всіх видів ЗМІ.

Вибори-98 висвітлили й ряд проблем правового регулювання питань фінансового забезпечення агітаційної кампанії та її виборчої кампанії загалом.

Після завершення виборчої кампанії 1998 р. тривалий час питання про новий виборчий закон в українському парламенті

не порушувалось. На це були об'єктивні причини. Це і президентські вибори 1999 р. і всеукраїнський референдум 2000 р. і т.д. Але починаючи з 2001 р. в українському суспільстві почалися дискусії відносно того, якою ж все-таки має бути виборча система України: мажоритарною, пропорційною чи змішаною. Прихильників мажоритарної системи виявилось не так багато, тому дискусія тривала навколо питання про можливість впровадження в Україні пропорційної виборчої системи.

Виборчий закон, за яким проводились вибори до Верховної Ради України в 2002 р., був підписаний Президентом 31 жовтня 2001 р. До підписання закон відхилявся Президентом шість разів. Президент вважав, що виборча система повинна залишитися змішаною у пропорції 225 х 225, термін виборчої кампанії має бути скорочений до 90 днів, окружні виборчі комісії не можуть формувати тільки ті партії, які на виборах 1998 р. подолали 4% бар'єр, виборча застава повинна бути відмінена і т.д.

В результаті компромісу виборчий закон був схвалений у парламенті 18 жовтня 2001 р. альянсом 11 фракцій та депутатських груп: УНР, НРУ, "Реформи", "Трудової України", НДП, СДПУ(о), "Яблука", "Солідарності", "Регіонів", ПЗУ, ДемСоюзу. Основою компромісу "11" у Верховній Раді було положення закону про формування окружних комісій, відповідно до якого в окружній виборчій комісії мали право висувати своїх представників ті партії, які подолали на виборах 1998 р. 4% бар'єр, а також ті, які в поточному складі парламенту мають свої фракції.

Підписавши закон, Л. Кучма звернувся до парламенту з проханням внести до нього деякі зміни, акцентуючи увагу, поперше, на положенні про те, що у виборах не мають права брати участь ті партії, які утворені менше ніж за рік до виборів. І, по-друге, на врегулюванні показника верхньої кількісної межі дільничних виборчих комісій.

Основними здобутками нового закону, про що відмічають як вітчизняні аналітики, так і зарубіжні експерти, є ретельна регламентація технічних процедур виборчої кампанії. Така його специфіка обумовлена тим, що там, де могли б діяти принципи політичної відповідальності та правова традиція, в українських реаліях мають бути конкретні положення закону, які не допускають двозначного тлумачення та не залишають місця для правозастосовчої самодіяльності.

Виборча система, згідно з новим виборчим законом, залишається змішаною (пропорційно-мажоритарною): 225 депутатів обираються за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками від політичних партій (виборчих блоків), а інші 225 — обираються за мажоритарною системою відносної більшості. Тривалість виборчого процесу, згідно з законом — 90 днів. Сам виборчий процес включає такі етапи: 1) складання списків виборців; 2) утворення одномандатних округів; 3) утворення виборчих комісій; 4) висунення та реєстрація кандидатів; 5) проведення передвиборної агітації; 6) голосування; 7) підрахунок голосів та встановлення результатів виборів; 8) реєстрація обраних депутатів.

Слід зауважити, що в новому законі вперше були чітко визначені суб'єкти виборчого процесу, визначені їх права та обов'язки. Ними є:

- 1) громадяни України, які мають право голосу;
- 2) виборчі комісії;
- 3) кандидати у депутати, зареєстровані у порядку, встановленому законом;
- 4) партії (блоки), які висунули кандидатів у депутати;
- 5) органи державної влади та місцевого самоврядування у випадках, передбачених Законом;
- 6) офіційні спостерігачі від партій (блоків) — суб'єктів виборчого процесу, від кандидатів у депутати, від іноземних держав і міжнародних організацій.

Відрізняється від попереднього закону (1998 р.) і норма, яка обумовлює реєстрацію кандидатів. У законі введена виборча застава. Для політичної партії (блоку) — 15 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (на 1.12.01 це 225 тис. гривень), а для кандидата в мажоритарному окрузі — 1020 гривень. Виборча застава повертається, якщо партія здобуває більше 4% голосів виборців, а “кандидат-мажоритарник” виграє вибори.

Виборча агітація має починатись за 50 днів до виборів і закінчуватись за 1 добу до виборів. Законом забороняється публікувати рейтингові дослідження за 15 днів до виборів.

Виборчий бар'єр залишився, як і раніше, — 4%. При підрахунку голосів у депутатські мандати використовується методика Т. Хейра. Незважаючи на детальну регламентацію всіх етапів виборчого процесу, практична реалізація більшості по-

ложень Закону вказала як на наявність прогалин в законодавчому регулюванні виборчого процесу, так і на широке поле для вдосконалення існуючих положень.

На думку експертів громадської організації “Лабораторія законодавчих ініціатив”, у більшості випадків причиною зафіксованих порушень виборчого законодавства були не дефекти останнього, а правовий нігілізм, незнання закону та відсутність належного реагування з боку владних органів. Також слід визнати і нездатність більшості політичних партій, які стали повноправними суб’єктами виборчого процесу, реалізувати окреслені законом функції (насамперед, участь у формуванні виборчих комісій, наявність спостерігачів і т.д.).

Особливо потребують вдосконалення ті положення закону, які мають суттєвий вплив на виборчий процес, електоральну поведінку, результати виборів. Щодо таких положень закону висунуто пропозиції:

1) подовжити строки передвиборної кампанії. Це зумовлено цілим рядом об’єктивних причин: недостатній рівень підготовки членів виборчих комісій, недостатнє матеріально-технічне забезпечення, обмеження права на оскарження рішень та ін.;

2) дозволити проводити агітацію від початку виборчої кампанії. Саме недостатність 50-денного терміну змушує суб’єктів виборчого процесу вдаватися до порушень. З іншого боку, збільшення строків передвиборної боротьби дасть змогу виборцям краще зорієнтуватись, а кандидатам і політичним партіям краще представити себе та власні позиції;

3) встановити законодавчі гарантії стосовно забезпечення доступу партій (блоків), кандидатів у народні депутати до ЗМІ, надання можливості вільно зустрічатись з виборцями тощо;

4) збільшити максимальний розмір витрат виборчого фонду суб’єктів виборчого процесу. Встановлення ж адміністративних обмежень стосовно нормативних витрат, які не можна пояснити економічними розрахунками, призводить до зворотних результатів, а саме — тінізації фінансових відносин учасників виборчого процесу;

5) запровадити механізм забезпечення рівної участі представників партій та блоків у складі виборчих комісій;

6) удосконалити законодавче визначення підстав для відмови у реєстрації та скасуванні рішень про реєстрацію кандидатів;



7) законодавчо закріпити статус і роль громадських організацій під час виборів народних депутатів.

Але, незважаючи на ряд недоліків, Закон “Про вибори народних депутатів України” від 31 жовтня 2002 р. забезпечив належну нормативно-правову основу для проведення виборів, що підтвердили як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці, котрі аналізували виборчий процес. Результати парламентських виборів 2002 р. засвідчили, що ряд положень Закону потребують змін, а відтак процес становлення виборчої системи в Україні є незавершеним.

Вибори 26 березня 2006 року відбулися відповідно до нового закону “Про вибори народних депутатів” на пропорційній основі, тобто за партійними списками. Це зумовило істотні відмінності як в організації підготовки та проведення виборів, так і в характері виборчих заходів.

Згідно з новим законом головними суб’єктами виборчого процесу стали політичні партії та партійні блоки, оскільки всі питання, пов’язані з організацією і проведенням виборчої кампанії, зачіпають усі політичні партії (формування депутатських списків, утворення виборчих блоків, формування окружних і дільничних комісій, організація роботи спостерігачів тощо). Відповідно до закону висувати кандидатів у депутати може партія, яка зареєстрована в установленому порядку Міністерством юстиції України за 365 днів до дня виборів. При реєстрації партійного списку вноситься грошова застава, яка становить дві з половиною тисячі мінімальних розмірів заробітної плати. Вперше в законі про вибори наголошується про відшкодування витрат партій, пов’язаних з фінансуванням їх передвиборної агітації. Йдеться про те, що ті партії (партії, що входили до блоків), списки яких отримали три (виборчий бар’єр) і більше відсотків голосів виборців, котрі взяли участь у голосуванні, дістають право на відшкодування витрат, пов’язаних з фінансуванням виборчої агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але не більше ста тисяч розмірів мінімальних заробітних плат.

Звичайно, що не всі партії прийматимуть рішення про участь у виборах, багато партій будуть утворювати виборчі блоки, і тільки деякі партії братимуть участь самотійно. Саме тому у виборчому законі значна увага приділяється питанням,

пов'язаним з утворенням виборчих блоків. Для створення блоку необхідно мінімум дві партії, які прийняли про це відповідні рішення на своїх зборах, конференціях, з'їздах. Такі рішення мають бути прийняті до закінчення терміну висування кандидатів у депутати. Тобто пізніше ніж за 90 днів до дня виборів подібні рішення будуть нелегітимними. Висуває Закон певні вимоги до назви партійних блоків, до виходу партій із блоків тощо. Рішення про розпуск партійного блоку має бути прийняте не пізніше як за 35 днів до дня виборів, оскільки в подальшому Закон позбавляє партії приймати такі рішення.

З прийняттям нового закону процес формування виборчої системи в Україні не завершився, оскільки в Законі є ряд положень, які є дискусійними і в подальшому можуть бути викладені по-іншому:

1. Питання про виборчий бар'єр. В Законі він є трьохвідсотковим. Такий відсоток опоненти вважають досить малим і його потрібно підняти до 5 — 7 %. З іншого боку, постає питання відсоткового бар'єру для партій і партійних блоків. Існує думка про те, що для партійних блоків виборчий бар'єр має бути збільшений.

2. Пропорційна виборча система з жорстким загальнонаціональним списком кандидатів деперсоніфікує виборчий процес. Є пропозиції застосування пропорційної системи регіональних партійних списків (так званий роз'єднаний електорат) або такого варіанту пропорційної системи, коли виборець крім партії може голосувати і за конкретних кандидатів у партійних списках (метод голосування з преференціями).

3. Потребують вдосконалення норми Закону щодо проведення передвиборної агітації.

Отже, прийняття нового закону про вибори народних депутатів за пропорційною системою має привести в майбутньому до чіткого структурування парламенту і партійного простору загалом (один із “законів М. Дюверже”). Хоча водночас слід відмітити, що такий вплив не є автоматичним і залежить від цілого ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів (стабільний економічний і політичний розвиток, відсутність соціальних розколів у суспільстві, налаштованість політичної еліти на конструктивну співпрацю тощо).

---

## Розділ 4

# СОЦІАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ

- 4.1. *Політична свідомість, політична культура і політична соціалізація*
- 4.2. *Політична ідеологія. Основні ідеологічні доктрини сучасності*
- 4.3. *Етносоціальні спільноти та етнополітика*
- 4.4. *Політичні еліти та політичне лідерство*

## 4.1. Політична свідомість, політична культура і політична соціалізація

### 4.1.1. Політична свідомість як суспільне явище

Однією з важливих характеристик політичного життя суспільства є таке складне і неоднозначне поняття як політична свідомість.

Насамперед слід з'ясувати, що таке свідомість взагалі, політична свідомість зокрема, її роль і як вона впливає на політичні явища, процеси. Як уже вказувалось, на політичні явища і процеси впливають: економічна сфера, соціально-класова структура суспільства, політична культура, політична свідомість. Це взаємозв'язаний, взаємозалежний процес. Яка взаємодія економічної сфери, соціальної сфери і політичної культури, вже розглядалося. А що таке свідомість, як вона впливає на політичні явища?

*Свідомість* визначає найвищий рівень психічної активності людини як суспільної істоти. Буття передбачає свідомість, але свідомість є елементом буття. Вона є властивістю високоорганізованої матерії, але є суспільним продуктом, виникає і розвивається у суспільній діяльності людей, у процесі спілкування і праці. Тому це умова саморуху і саморозвитку суспільства.

*Суспільна свідомість* — усвідомлення суспільства як самого себе, свого суспільного буття та навколишньої діяльності, відповідно до ступеня свого історичного розвитку.

А політична свідомість є однією з найважливіших форм суспільної свідомості, це сприйняття суб'єктом тієї частини реальності, яка пов'язана з політикою. Це сукупність поглядів соціального суб'єкта (людини, соціальної групи, нації, класу, народу, етносу), в яких відображається політична сфера життєдіяльності суспільства.

*Політична свідомість* — форма суспільної свідомості, яка відтворює політичне буття суспільно неоднорідного суспільства, важлива складова частина суспільно-державного життя.

Вона виникла у відповідь на реальну соціальну потребу — обґрунтування природи держави і державної влади.

Отже, політична свідомість є сукупність поглядів і настанов, які характеризують ставлення людей до держави, партій, громадських організацій, об'єднань, товариств, політичних цінностей і цілей розвитку. Вона є відображенням реалій буття і рівня розвитку продуктивних сил, особливостей політичної структури, системи суспільних відносин, рівня освіти і культури.

Основу політичної свідомості становлять знання, емоції та оцінки, розумові операції, орієнтовані на сферу політичних відносин та інститутів, соціальних норм, ролей, процесів.

Але слід чітко розуміти, що *політична свідомість не є пасивним відображенням політичного буття*. Вона здатна:

а) бути попереду практики, прогнозувати й моделювати політичні процеси;

б) впливати на політичне життя суспільства, а через нього — на його економічні, духовні, соціальні, конфесійні, культурні відносини;

в) визначати напрям політичної діяльності політичних партій, громадських організацій, об'єднань, соціальних груп, політичних лідерів і особистостей.

Тому практика управління соціальними процесами мусить враховувати стан політичної свідомості в усіх її проявах, домагатися консенсусу в політичних позиціях, сприяти формуванню політичної свідомості, яка б відповідала потребам суспільного процесу.

Крім цього слід мати на увазі, що політична свідомість — явище суперечливе, бо вона, відображаючи політичне буття, може випереджати його, відставати від нього, відповідати йому. Лише аналіз суперечностей політичної свідомості дозволяє виявити вади суспільного організму, тобто в управлінні суспільством важливо проводити не тільки економічний, статистичний аналіз суспільного життя, а й вивчати, глибоко, об'єктивно досліджувати стан політичної свідомості. Саме політична свідомість посилює кардинальні зміни суспільних відносин у країні.

Політологія розглядає політичну свідомість як багатоструктурне і багаторівневе явище. *Залежно від її суб'єкта* розрізняють:

- політичну свідомість суспільства;
- політичну свідомість соціальної групи (класу, прошарку, нації, конфесії тощо);
- політичну свідомість особистості.

При гносеологічному підході політична свідомість виступає на емпіричному, буденному, теоретичному, науковому й ідеологічному рівнях.

Якщо брати ступінь усвідомлення процесів, які відбуваються в політичному житті, можна виділити два взаємозв'язані рівні: *теоретичний* — спрямований на розкриття законів, які визначають політичне життя, формують політичні процеси (порівняно невелика група людей, охоплена цим рівнем — вчені, ідеологи), і другий, *емпіричний рівень*. Цей рівень формується на ґрунті повсякденного практичного досвіду.

Емпірична політична свідомість безпосередньо фіксує практичний досвід політичного суб'єкта. Її часто ототожнюють з буденною свідомістю. Але це різні поняття. Буденна свідомість не є емпіричною, бо в її зміст входять окремі ідеологічні й теоретичні елементи. Буденна політична свідомість являє собою сукупність ідей, уявлень, які виникають безпосередньо з буденної практики тієї чи іншої соціальної групи (без глибокого теоретичного узагальнення).

Політологія зазначає, що емпірична і буденна свідомість відображає поверхневі процеси, без глибокого їх аналізу. Вона характеризується такими рисами як почуття, настрої, емоція. Часто вони проявляються як здоровий глузд, тому мають певну пізнавальну силу. Але не завжди.

На емпіричному рівні, на жаль, здебільшого формується *повсякденна політична свідомість*, яка є базою масової свідомості. Елементами її є почуття і настрої. Масова свідомість є поєднання рівня повсякденної свідомості у поглядах значної маси людей. Для неї характерна відсутність певної чіткої політичної настанови, часто незрозумілі зміни у поглядах поряд із закріпленням в інших.

#### 4.1.2. Політична культура: природа, типи та функції

Розвиток будь-якого суспільства, людини проходить під визначальним впливом культури. Поза культурним оформленням поведінка і діяльність людини, соціальних спільнот утрачають спрямованість розвитку, сенс існування. В культурі дістають відображення спосіб людського буття, ступінь оволодіння нагромадженим досвідом, традиції, цінності та механізм їх реалізації.

Явище культури вивчають такі науки, як історія, археологія, етнографія, соціологія, естетика, етика, політологія. Про культуру дізнаємося, вивчаючи економіку, право, релігію, мораль, побут людей. Звичайно, вони розкривають різні аспекти культури.

Вважається, що вперше термін *культура* ввів у обіг римський мислитель, політичний діяч *Цицерон* (106—43 рр. до н.е.). В ній він вбачав, з одного боку, діяльність з перетворення природи на благо людини, з іншого — засіб удосконалення духовних сил людини і її розвиток.

*Г. Гегель* у праці “Феноменологія духу” вказував, що це “царство духу”, людина від народження до зрілості формується шляхом діяльності перетворення даної їй суспільством культури в її внутрішній світ. Отже, багатство духовного світу людини визначається рівнем освоєння нею цієї культури. А відсутність культури, моральних законів — це відсутність толерантності, терпимості, заперечення плюралізму, претензії на істину в останній інстанції.

Поняття “культура” включає в себе сукупність *матеріальних і духовних цінностей*, процес їх виробництва, способи діяльності людини з виробництва цих цінностей тощо.

Духовна культура несе в собі досвід минулих поколінь, орієнтує особистість у системі історичних координат світової цивілізації, допомагає людині виробити свою позицію, робить їх інтелектуально і розумно збагаченими. Використовуючи набуті знання як загальнолюдські цінності, люди в процесі практичної діяльності відкривали все нові і нові закони, крок

за кроком йдучи до істини, розумного освоєння природи, регулюючи суспільне життя.

Польський соціолог *Ян Щепанський* вказує на наступні моменти впливу духовної культури на суспільно-політичне життя суспільства:

- а) соціалізація (політична) і формування індивіда;
- б) створення системи цінностей;
- в) еталони дій, поведінки, вчинків;
- г) створення моделей інститутів і соціальних систем.

Ми будемо демократичне суспільство, а демократія — це особлива культура ставлення до суспільного життя, яка ґрунтується на визнанні фундаментальної гідності людської особи. Відсутність демократичних передумов у нашій країні не могла не відбитися на рівні культури. Як зауважив свого часу І. Кант, це не тільки відсутність традицій, політичної культури, але і послаблення “морального закону всередині нас”. Якщо етичні норми пишуться на скрижалях духу, то з відміною духу зникли і скрижалі, і навряд чи можна виправити справу запропонованими депутатськими комісіями з етики рекомендаціями.

Термін “політична культура” було введено в науковий обіг в процесі історичного розвитку суспільства, у зв’язку із виділенням політики в самостійну сферу людського життя. Він вживався давно, але не прямо. Про нього говорили Платон, Н. Макіавеллі, Ш.Л. Монтеск’є, К. Маркс, К. Мангейм. Аристотель, наприклад, писав про “стан розуму”, який народжує стабільність або революцію.

У науковий обіг *термін “політична культура”* ввів видатний німецький мислитель епохи Відродження Іоган Гердер (1744—1803), а відповідне поняття в політологію — американські політологи *Г. Алмонд і С. Верба*. Вони у праці “Культура громадянина” вказують на політичну культуру у вигляді трьох рівнів: пізнавальну, орієнтаційну і оціночної орієнтації.

Які ж за змістом і обсягом необхідні знання для політичної культури, без яких не може бути сформована політична культура? Це, насамперед, знання про внутрішню і зовнішню політику держави, знання існуючих політичних відносин, подій і явищ у політичному житті суспільства, знання Конституції, законів, норм, принципів, ідей, що лежать в основі управління всіма сферами суспільного життя тощо.



Тобто всім громадянам, особливо лідерам, політичним діячам всіх рівнів необхідно вчитись політиці, юриспруденції, історії і т.д. Бо можливі помилки, волюнтаризм, авантюризм в політиці (а авантюризм живиться низьким рівнем політичної культури політичних діячів і народу), а народ розплачується безладдям, хаосом, які ведуть до крайнощів. Невігластво, політичний авантюризм — шлях до трагедій.

Політична культура має своє *ознаки*. Серед них:

- відображення класових, соціально-групових, національних інтересів на основі пріоритету політичних інтересів;
- інформаційний аспект (сукупність знань, поглядів);
- ціннісний аспект (перетворення політичних знань в переконання);
- поведінково-правовий аспект (участь громадян у суспільно-політичному житті згідно з відповідними нормами);
- нормативний аспект (матеріалізація політичних ідей в нормах, традиціях, інститутах).

Серед *елементів* політичної культури особистості виділяють: політичні погляди, інтереси, принципи, ідеали, цінності, орієнтації, активність, почуття, переконання тощо.

Отже, *політична культура* — це система об'єктивних знань про суспільство; поглядів, переконань і духовних цінностей; принципів і засобів політичної діяльності з врахуванням історичного досвіду.

Політична культура для своєї реалізації наділена певними функціями. Саме з їх допомогою вона стає реально відчутною, зрозумілою і практично значущою.

Найважливішими функціями політичної культури є:

1. Політичне забезпечення реалізації суспільних, соціально-групових, національних інтересів.
2. Засвоєння і перетворення політичних відносин в інтересах держави, соціальних груп, націй.
3. Нормативно-регулююча.
4. Виховна. Формування і прищеплення політичної свідомості, вміння осмислювати одержані знання.
5. Комунікативна. Передача політичної культури через політичні традиції, стереотипи свідомості і поведінки.
6. Пізнавальна. Озброює людей знаннями, необхідними для успішної діяльності в сфері політики.

### 7. Прогностична.

Серед багатьох різних типологій політичної культури популярність у науці здобула класифікація, запропонована *Г. Алмондом і С. Вербою*. Аналізуючи основні компоненти і форми функціонування політичних систем Англії, Італії, ФРН, США і Мексики, вчені виділили *три “ідеальних” типи політичної культури*:

1. *Патріархальний тип* (парохіальна чи місцева культура), для якого характерні: відсутність інтересу громадян до політичного життя і, власне, інформації про політику; сліпе підпорядкування населення владі; у таких суспільствах відсутні спеціалізовані політичні ролі, основні актори (вожді, шамани й ін.) реалізують одночасно політичні, економічні і релігійні функції; не відокремлюються одна від одної політичні, економічні і релігійні орієнтації населення та ін.

2. *Підданський тип*, для якого характерні: наявність у громадян інформації про політичне життя, але відсутність у них прагнення до активної участі; визнання особливого авторитету влади, шанобливе чи негативне ставлення до неї; орієнтація на пануючі офіційні цінності та норми, відсутність самостійного осмислення цих цінностей.

3. *Партисипаторний тип* (активістська культура, культура участі), для якого характерні: інтерес громадян до політики й активна участь індивідів у політичному житті; участь у політиці висока незалежно від позитивного чи негативного ставлення громадян до політичної системи; високий ступінь функціональної диференціації — різні сфери суспільного життя відносно автономні, а підсистеми досить розвинені і розгалужені (зокрема політична підсистема).

В сучасних суспільствах “ідеальні” типи культур відсутні, переважають змішані політичні культури, що представляють собою різні варіанти сполучення базових типів: патріархально-підданська, піддансько-активістська і патріархально-активістська.

### 4.1.3. Політична соціалізація, її суть та основні теоретичні концепції

Формування, відтворення і розвиток політичної культури здійснюється через засвоєння і підтримку людьми її норм, взірців і стандартів поведінки, традицій. Засвоєння людиною вимог статутної і ролевої поведінки, культурних цінностей і орієнтирів, які сприяють формуванню у неї (людини) певних якостей і властивостей та дозволяють адаптуватися у даній політичній системі, називають політичною соціалізацією.

*Політична соціалізація* (від лат. *socialis* — суспільний) — це процес засвоєння індивідом протягом його життя певної системи політичних знань, соціальних норм, політичних цінностей того суспільства, якому він належить.

Проблемі політичної адаптації людини — сприйняття нею традицій і цінностей — приділяли підвищену увагу ще у 20-х роках минулого століття (особливо адаптації етнічних груп у великих містах). Класична теорія політичної соціалізації була розроблена чиказькими вченими під керівництвом Д. Істона, вона трактувала соціалізацію як процес навчання людини спеціальним ролям, що їх необхідно виконувати у сфері політики. Більшість вчених, які підтримували цю теорію (Л. Коен, Р. Ліптон, Т. Парсонс), природно, акцентували увагу на взаємозв'язок людини із політичною системою та її інститутами.

Інший авторитетний напрям у політичній науці (Ю. Хабермас, Н. Луман) розглядав політичну соціалізацію як *аккультурацію* (тобто засвоєння людиною нових для себе цінностей), висуваючи, таким чином, на перший план внутрішньоособистісні, психологічні механізми формування політичної свідомості і поведінки людини. Вчені, які працювали у напрямку психоаналізу (Е. Еріксон, Е. Фромм, Г. Тард), головну увагу приділяли дослідженню несвідомої мотивації політичної діяльності (формам політичного протесту, контр-культурної поведінки), пояснюючи політичну соціалізацію як прихований процес політизації людських почуттів і уявлень.

Сучасна теорія політичної соціалізації пройшла в своєму розвитку три основних *етапи*:

*Перший етап (1950—60-ті рр.)*. У рамках біхевіористської парадигми, що переважала в політичній науці в 50—60-х рр., процес політичної соціалізації, інтерпретувався як вплив політичного середовища на особистість шляхом передачі визначених моделей поведінки через систему організованих суспільних інститутів і цінностей.

В цей період розробляється *концепція “стійкості дитячих і юнацьких уявлень про політику”*. В рамках якої були сформульовані такі головні теоретичні припущення: по-перше, уявлення про політику, засвоєні в дитячий період, згодом залишаються незмінними, і, по-друге, уявлення, настанови, засвоєні у дитячому віці, мають більш істотний вплив у порівнянні з більш пізніми орієнтаціями. Саме ці положення згодом піддавалися найбільш серйозній критиці.

*Другий етап (1970 — поч. 80-х рр.)*. У цей період процес політичної соціалізації розглядається як *“вертикальна”* *передача* системи цінностей і моделей сприйняття політичної реальності від політичного режиму до особистості. А гіпотеза про визначальну роль сім’ї в процесі соціалізації була піддана критиці і переосмисленню (зокрема, вчені Р. Найемі і Б. Собешек у 1977 р. у порівняльному дослідженні впливу на соціалізацію родини, школи, однолітків, медіа і політичних подій з’ясували, що вплив родини є не настільки вирішальним, а зв’язок між політичними орієнтаціями батьків і дітей дуже слабкий).

*Третій етап (з сер. 1980-х рр.)*. Пов’язується з процесами політико-економічної та соціокультурної трансформації в країнах колишнього соціалістичного табору, громадяни яких із середини 80-х років намагаються з тим чи іншим ступенем успішності впровадити зовсім нову для них, ліберально-демократичну систему цінностей. Це змусило дослідників переглянути тезу про незмінність і стійкість дитячих і юнацьких уявлень про політику. Тому в останні десятиліття XX ст. у теорії політичної соціалізації також відбулися зміни і перегляд багатьох положень, що стосується пояснення механізмів, агентів і результатів процесу політичної соціалізації.

У 1990-і роки частково “реабілітували” гіпотезу про вирішальний вплив сім’ї на формування політичних установок.

Учені встановили, що тверда дисципліна в дитинстві впливає на формування агресивності в дорослому віці і на перекручування в процесах сприйняття соціальної інформації; а високий рівень покарань у дитинстві пов'язаний у дорослому віці з деякими політичними установками, зокрема з підтримкою страсти, милітаризмом і політичним консерватизмом.

Розробляється *концепція “відкритості до змін протягом всього життя”*, яка протиставляється концепції “стійкості дитячих і юнацьких уявлень про політику”. Відповідно до цієї концепції, політичні позиції можуть з рівною часткою імовірності змінюватися протягом усього життя і політичні орієнтації людей відбивають той період соціалізації, що переживає людина в даний момент, займаючи визначену позицію в соціумі і політичній системі, членом якої є.

Незважаючи на різні підходи, більшість вчених все ж таки сходяться на тому, що важливішими функціями політичної соціалізації є досягнення особою вміння орієнтуватися у політичному просторі і виконувати там відповідні владні функції. У цьому розумінні політична соціалізація подається ніби двоєдиним процесом: з одного боку, вона фіксує засвоєння особою відповідних норм, цінностей, ролей тощо, а з іншого — демонструє, як особа вибірково засвоює ці традиції і уявлення, закріплюючи їх у тих чи інших формах політичної поведінки і впливу на владу. Із цього, у свою чергу, випливає, що контроль за ходом політичної соціалізації у вирішальному ступені обмежується внутрішніми переконаннями і віруваннями людини.

Політичні цінності, традиції, взірці поведінки та інші елементи політичної культури засвоюються людиною безперервно, і процес цей може бути обмежений тільки тривалістю її життя.

Набір політичних знань, вмінь і навичок людини, насамперед, залежить від її суб'єктивного стану і виконуваних ролей в політиці (лідер чи звичайний виборець), а також від діяльності основних агентів політичної соціалізації: сім'ї, системи освіти, політичних інститутів, релігійних і громадських об'єднань, засобів масової інформації. Дії цих факторів і визначають різні етапи політичної соціалізації — *первинний і вторинний етап*.

*Первинна політична соціалізація* характеризує первинне (зазвичай із трьох—п'яти років) сприйняття людиною політичних категорій, які поступово формують у неї вибірково-ін-

дивідуальне ставлення до явищ політичного життя. На думку американських вчених Д. Істона і І. Дениса, тут необхідно розрізняти чотири аспекти процесу соціалізації: безпосереднє “сприйняття” дитиною політичного життя, інформацію про яке вона черпає в оцінках батьків; “персоналізацію” політики, в ході якої виокремлюються ті чи інші постаті, котрі належать до сфери влади (наприклад, президент, поліцейський, вчитель тощо); “ідеалізацію” цих політичних образів, тобто утворення на їх основі певного емоційного ставлення до політики; “інституціалізацію” утримання властивостей, які свідчать про ускладнення політичної картинки світу дитини. Тобто на первинному етапі людині доводиться адаптуватися до політичної системи і норм культури.

*Вторинна (продовжена) політична соціалізація* характеризує той етап діяльності людини, коли вона засвоїла прийоми переробки інформації і здійснення ролей, здатна протистояти груповому тиску і виразити свою здатність до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінки культурних норм і традицій. Таким чином, головну роль тут відіграє так звана зворотна соціалізація, самокорекція людиною своїх цінностей, ідеологічних вартостей.

Політологи виділяють *типи* політичної соціалізації. До них відносять:

- гармонічний тип політичної соціалізації, який відображає нормальні психологічні взаємодії людини та інститутів влади, раціональне і з повагою ставлення індивіда до правопорядку, держави;

- гегемоністський тип, який характеризує негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, окрім “своїх”;

- плюралістичний тип, який засвідчує визнання людиною рівноправності з іншими громадянами;

- конфліктний тип, який формується на основі міжнародної боротьби і протистояння взаємозалежних інтересів.

Отже, визначальними чинниками політичної соціалізації на різних етапах формування і розвитку особи є її соціальне походження, оточення та соціальне становище. Значний безпосередній вплив на політичну соціалізацію особи справляють політичні інститути та засоби масової інформації.

#### 4.1.4. Особливості становлення політичної культури в Україні

В сучасній Україні відбувається процес переходу від одного типу і виду політичної культури до іншого. Цей процес хвилюподібний, точиться боротьба традицій, звичаїв, норм. При цьому слід розуміти, що рух до демократичної правової держави не передбачає відразу і становлення нової демократичної культури. Це суперечливий процес.

Особливо актуальне питання сьогодення в Україні — *проблеми політичного діалогу та політичних дискусій*. Трагедія в тому, що тривалий час у нас прищеплювали класово-нігілістичне ставлення до культури. Те, що називалося соціалістичною культурою, насправді нею не було. Це був пропагандистський механізм, утворений на базі спотвореної, вульгарної ідеології. Джерелом політичної культури вважалася пролетарська культура, а оскільки чистої безпосередньої такої культури не було і не могло бути, то це виявилось певним чином узаконеним безкультур'ям.

Необхідно пам'ятати, що *нетерпимість і культура — явища не сумісні*. Культура виражається насамперед у терпимості. Культура — це розуміння неабсолютності своїх знань. Чим людина культурніша в широкому розумінні, тим менше вона переконана у своїх знаннях, тим чутливіша до чужої думки, філософії, поглядів, — і навпаки. Важливе місце має політичний діалог представників суспільно-політичних течій з різною ідеологією. Розглядаючи проблеми формування політичної культури в Україні на сучасному етапі, треба мати на увазі, що тоталітарна культура сама по собі не розпадеться. Вона має своїх носіїв серед політичних діячів (хоча би представників колишньої партійної державної номенклатури), свою базу в існуючих старих економічних структурах, свою опору в догматичних політичних стереотипах. Тому потрібна творча робота, спрямована на створення і утвердження демократичної політичної культури, яка б передбачала:

— визначення змісту і шляхів та способів державотворення;

— утвердження в суспільстві, у політичній діяльності орієнтацій на повагу до людини як найвищої цінності, підвищення дієвості інститутів, що забезпечують реалізацію цієї цінності;

— орієнтацію не тільки на державу, а й на громадянське суспільство, створення передумов для верховенства права й закону;

— утвердження у політичних відносинах толерантності, політичного плюралізму;

— широке використання зарубіжного досвіду у формуванні політичної культури, зокрема у справі досягнення громадянської злагоди, політичного консенсусу, компромісів, діяльності політичної опозиції, способів розв’язання різних конфліктів, організації електорального процесу, функціонування урядових і неурядових організацій.

Сучасні процеси формування демократичної політичної культури є складовою частиною національного відродження України. Існує взаємозв’язок між зростанням національної та історичної свідомості і політичної культури народу.

Отже, політична культура відображає досягнутий рівень впровадження культури в політичну діяльність і політичну свідомість, в культуру суспільства і особи. Рівень політичної культури має важливе значення на кожному історичному етапі розвитку будь-якого суспільства.

## **4.2. Політична ідеологія. Основні ідеологічні доктрини сучасності**

### **4.2.1. Теоретичні підходи до розуміння політичної ідеології в політичній науці**

Особливе місце в структурі політичної свідомості посідає політична ідеологія. Вперше поняття “ідеологія” ввів в науковий обіг французький філософ Дестюд де Трасі (1754—1836). В праці “Елементи ідеології” він розглядав ідеологію як науку про закони походження людських ідей із почуттєвого досвіду. Тож поняття “ідеологія” походить від поняття “ідея”. Власне



Д. де Трасі розглядав ідеологію як науку про ідеї, їх виникнення та функціонування.

Політична ідеологія — складне і суперечливе духовне утворення. Вона покликана розкрити специфіку двох видів розвитку — політичного та ідеологічного — і водночас показати їх взаємодію, вплив політики на ідеологію та ідеології на політичний процес. Наукове осмислення сутності ідеології почалося тоді, коли вже набули розвитку ідеології лібералізму, консерватизму, а згодом і марксизму. Ніколи політика без ідеології не існувала (і не буде існувати), бо ідеологія є необхідним структурним елементом політики. В традиційному (аграрному) суспільстві ідеологія, як правило, збігалася з релігією і розвивалася у релігійній оболонці. Завдяки секуляризації, тобто відокремлення церкви від держави, влади духовенства від світської влади, ідеологія дедалі набувала світського характеру. З'являлись її різновиди, що і спричинило посилення впливу ідеології на політичну поведінку громадян, посилило політичне розмежування в суспільстві, сприяло інституційним змінам.

Зрозуміло, що за цих умов виникла потреба осягнення сутності ідеології, і згодом з'явилося чимало неоднозначних тлумачень цього суспільного феномену. Назвемо деякі з *підходів*:

1) виникнення політичної ідеології пов'язується з потребою легітимації влади (Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето). Тобто з допомогою ідеології можновладці обґрунтовують законність і справедливість існуючих соціальних інститутів, суспільного ладу та своєї влади в суспільстві. Завдяки ідеології вже на рівні ідей виникає взаємовизнання еліти і мас.

2) К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй спільній праці “Німецька ідеологія” наголошували, що ідеологія — це: а) ідеалістична концепція, згідно з якою світ постає як втілення думок, принципів; б) тип мислення, коли не усвідомлюється залежність особистих ідей від матеріальних ідей (інтересів) класів; в) хибне, ілюзорне відображення дійсності в політичних, філософських, релігійних, моральних та інших формах. Висновок К. Маркса категоричний: конкретні інтереси (матеріальні) породжують ту чи ту суспільну теорію. Така теорія — це тільки ідеологічне (словесне) прикриття матеріальних інтересів. Тому ідеологія — це феномен мислення, зумовлений соціальними, життєвими інтересами. Хоча цей груповий, частковий інтерес

часом ретельно маскується гаслами загальної справедливості. Отже, згідно з тезою К. Маркса, ідеологія — це сукупність ідей, поглядів, теорій, які відображають й оцінюють соціальну дійсність з позицій інтересів конкретних класів, приховуючи відносини панування і підкорення.

3) К. Мангейм (1893—1947) у своїй праці “Ідеологія та утопія” не поділяв марксистську ортодоксію і наголошував, що суспільне буття не зводиться до економічних відносин у сфері матеріального виробництва. На соціальну поведінку впливають не тільки матеріальні інтереси, а й інші чинники, зокрема релігія, визначала “соціальне буття” в добу середньовіччя. Тому ідеологія — це не обов’язково свідоме обдурювання. Ідеологія — це обґрунтування, апологія (захист) існуючого устрою. Вона здатна з’єднувати людей, акумулювати їх політичну енергію та за певних умов можливі ідеологічні диверсії.

4) Д. Белл, Р. Арон, С. Ліпсет у другій пол. XX ст. вимагали відмови від “ідеології”, оскільки ідеологія не може містити об’єктивних реальних знань. Такі знання дає тільки наука, а ідеологія виражає суб’єктивні соціально-класові інтереси. Згадані мислителі виступали за деідеологізацію (відмова від ідеології), вважаючи, що сучасне індустріальне суспільство здатне вирішувати свої проблеми “за межами ідеологічних догм” (С. Ліпсет).

5) Р. Арон наголошував, що ідеологія виражає історичну перспективу, прагнення майбутнього. Тому ідеологія не може бути істинною чи хибною. Це проект майбутнього, в який постійно вносяться корективи. Тож ідеологія радше безперервний діалог, аніж щось остаточно доведене, стверджене.

6) Ідеологія — система уявлень, в якій практичне спрямування переважає над теоретичним, тобто вона спрямована більше на вдосконалення суспільного життя, аніж на теоретичне обґрунтування існуючого (Л. Альтюссер).

7) О. Лемберг у праці “Ідеологія і суспільство” висуває ідеологію як систему певних ідей, цінностей та норм. Вона призначена об’єднувати людей, щоб вони були здатні спільно жити та діяти. Політичні партії, рухи, суспільство не можуть існувати без ідеології, позаяк ідеологічний вакуум нестерпний для людини. Ідеологія сприяє розумінню світу. Жити без ідеології —

це жити в незрозумілому для себе світі, без цінностей та норм, які є основою поведінки та способу життя людини.

8) Ідеології — такі системи цінностей, які стають актуальними у час глибоких суспільних криз (нім. політолог У. Матц). Тоді вони перетворюються в суспільний світогляд з великим потенціалом віри, орієнтації та сенсів. Хоч політичні переконання і різняться від релігійних за змістом, але й вони ґрунтуються на вірі. Віра й сенси спрямовують людину у майбутнє. Якщо релігія пропонує “рай на небі”, то ідеологія — “рай на землі”, але обидві орієнтують на майбутнє. Ідеологи сьогодні відіграють чималу роль в суспільстві, та майбутнє відкрите суспільство повинно остаточно звільнитись від “цих сурогатів істинної громадянської віри”.

9) Ідеологія — результат масової свідомості (неоанархісти).

Отже, спектр поглядів на ідеологію досить широкий — від негативного до позитивного полюсів. Негативи ідеології пов’язують з її груповою суб’єктивністю, груповим егоїзмом. За такого погляду ідеологія протиставляється раціональному, науковому досягненню соціальної дійсності. Тоді ідеологія не стільки відображає і несе істину, скільки є “спотвореною свідомістю” (К. Маркс), “кристалізацією хибної свідомості” (В. Парето), “добровільною містифікацією” (К. Мангейм), “секуляризованою релігією” (Д. Белл), “невпізнаною брехнею” (Б.-А. Леві). Позитивний бік ідеології вбачають в її здатності об’єднувати людей на рівні ідей, пропонувати гуманістичні цінності, ідеали, норми, прищеплювати людям віру в можливість розбудови суспільства на найбільших всезагальних і оптимальних засадах та принципах.

Ідеологія тісно пов’язана із соціальною структурою суспільства. Сучасні ідеології є продуктами індустріального суспільства. В ньому ідеологія набуває розвинутих форм, бо з’являється її соціальна основа — класи, нації та партії. Класам, націям ідеологія потрібна на високій стадії їх розвитку. Поки соціальна група слаборозвинута, вона не усвідомлює свій груповий інтерес. Її світогляд, ціннісні орієнтації перебувають ще тільки у формі колективної психології. Це групові настрої, загальні почуття, вірування, очікування, надії, прості, малоузгоджені між собою словесні кліше. Тут переважають емоції, аніж логічна впорядкованість ідей, обґрунтованість висновків. Це

тільки напівфабрикат, а не ідеологічний продукт. Ідеологією він стає тоді, коли теоретики-ідеологи надають: 1) системності, цілісності цим аморфним уявленням, ідеям, настроям; 2) логічно обґрунтовують поняття, висновки, принципи; 3) пропонують свої поради, рецепти суспільних змін, гасла; 4) виробляють ціннісне ставлення до світу, наголошуючи на тих чи тих цінностях (свобода, рівність, справедливість, патріотизм, демократія, любов і ненасильство, братерство). Наявність ідеології прискорює соціальне дозрівання групи, її індивідуалізацію. Група усвідомлює своє соціальне становище, самоідентифікується, самоорганізовується, обґрунтовує і теоретично виражає свій інтерес, визначає своїх партнерів та опонентів, інтерпретує минуле, сьогодення, майбутнє. Соціальна група еволюціонує, а відтак еволюціонує і її ідеологія. Коли група перебуває на висхідній ділянці свого розвитку, її ідеологія є більш критична щодо існуючого ладу, оптимістична, революційна. Коли група зменшується кількісно і її роль у суспільстві падає, то її ідеологія стає більш консервативною, апологетичною, прагнучи зберегти існуючий стан. Прийшовши до влади, соціальна група змушена враховувати інтереси інших соціальних груп та спільнот. Її ідеологія стає поміркованішою. Якщо це вдається, то ідеологія сприяє суспільному розвитку всіх. Якщо ж груповий егоїзм бере гору, то соціальна група самоізолюється, породжуючи революційні настрої. Революційний клас, як правило, ще не достатньо соціально зрілий, щоб підпорядкувати свій протест історичній перспективі. Натомість він готовий покращити свій стан за рахунок інших класів, груп, націй. Він не бачить ближчої перспективи і перескакує в своїй уяві за видимий історичний горизонт. Його орієнтація — це суміш викривальної і бунтівної ідеології та далекосяжної перспективи, яка за даних умов самосвідомості громадян є утопією. Тож у соціально-світоглядному аспекті ідеологія, як і релігія, є формою дозрівання людської свідомості до стану вселюдської єдності. Такий стан передбачає відмову від особистого, групового (національного, класового, расового, релігійного, державного, цивілізаційного, навіть планетарного) егоїзму. А це дещо важче, аніж перебудова економічних, політичних, соціальних (освіта, медицина), духовних (релігія, мораль, право) інститутів та засад, хоча й потребує цих змін. Цим частково й пояснюється криза сучасних ідеологій.

Адже глобалізаційній добі напевно відповідатимуть дещо інші ідеологічні орієнтації, ніж ті, що запропонувала доба індустріалізму.

Ідеологія — це посередник (медіатор) між політичними інтересами і політичною діяльністю. Ідеологія дозволяє згрупувати соціальні інтереси, перетворити їх на чітку програму дій. Як правило, ці дії мають системний характер, охоплюють усі сфери суспільного життя (культурну, політичну, економічну, соціальну). Тому ідеологія зачіпає всю палітру суспільних проблем. Вона формує ставлення до влади, механізмів її функціонування, до проблем власності, виробництва, розподілу, до взаємостосунків між людьми.

Специфіка ідеології в тому, що вона в структурі свідомості посідає проміжне місце між її емпірично-буденним та науковим рівнями. Тому вона більше залежить від емоцій, почувань, пристрастей, переживань, ніж наука. Відмінність між ідеологією і наукою в тому, що наука (науково-теоретичний рівень свідомості) прагне розкрити внутрішні закономірні риси явищ та процесів. Ідеологія ж відображає ці явища і процеси через призму групових інтересів. Тобто об'єкт і науки, і ідеології може бути один і той же. Але якщо між об'єктом і наукою немає посередників, то між об'єктом та ідеологією таким посередником є інтерес групи (окрім методів та засобів пізнання). Ідеологія відображає певне ставлення до предмета знання (явищ, процесів), дає оцінку на основі цінностей, а наука переважно несе знання. Наука безпристрасна, ідеологія завжди пристрасна. Наука не може підлаштовуватись під смаки і вподобання когось, бо тоді вона вироджуватиметься, а ідеологія може змінювати свої акценти залежно від смаків і вподобань політичних та партійних лідерів, носіїв ідеології. Тож ідеологія більше спотворює, деформує реальність порівняно з наукою.

Ідеологія має свої різновиди — релігійна, правова, економічна, політична ідеологія. Політична ідеологія є стрижнем ідеологічної системи. Вона покликана згладити, узгодити суперечності інтересів класів, соціальних груп в їх боротьбі за державну владу чи участь в ній. Таким чином, —ідеологія — це система ідей, поглядів, ідеалів, цінностей, які виражають та захищають інтереси, цілі, світорозуміння певних соціальних груп громадян з використанням політичної влади чи впливу на

неї. Й поки суспільство поділятиметься на групи за інтересами, залишатиметься потреба у владному регулюванні їх відносин. Групи підтримуватимуть або протистоятимуть владі, формуючи групові образи щодо їх (груп) місця у суспільстві і відстоюючи власний погляд на світ як найдостовірніший. Коли ж групи дозрівають до почуття і усвідомлення всеєдності, тоді партикулярні (часткові) ідеології втрачають свою міць і привабливість. На їх місці утворюється універсальна ідеологія, яка вбирає в себе все цінне своїх предтеч. В історії людства такі ідеології мали релігійну оболонку і збігалися із світоглядом. Груп, які претендують в сучасному суспільстві на власне світобачення, багато, їх інтереси часто не збігаються, отож ідеологічний плюралізм та ідеологічна боротьба притаманні сучасним соціумам.

#### 4.2.2. Структура політичної ідеології

Політична ідеологія має *трирівневу структуру* свого функціонування:

1) *теоретико-концептуальний*, який включає розробку та обґрунтування цілей, принципів, цінностей, ідеалів. На цьому рівні формується образ дійсності, тобто узагальнене уявлення групи про свої інтереси та цілі;

2) *програмно-політичний*, на якому загальні соціально-філософські принципи перетворюються в конкретні програми, лозунги, гасла, документи, вимоги політичної еліти. На цьому рівні відбувається поєднання загальних політичних поглядів з повсякденними потребами, які громадяни та їх об'єднання висувають до влади. Означені принципи, лозунги, програми, документи складають ідейно-політичну основу для прийняття рішень, орієнтації та стимулювання поведінки громадян.

3) *актуалізований (чи поведінковий)*, який свідчить про міру засвоєння громадянами цілей, вартостей, ідеалів, принципів політичної ідеології, наскільки вони втілені в діях громадян.

Між цими рівнями можуть існувати суперечності в трактуванні одних і тих же ідей, наприклад між ідеалами (свободи, рівності, братерства) і засобами їх реалізації (терор і насильство якобінців у Франції, більшовизму в Росії, військові акції США у В'єтнамі, Іраку).

*Структурними складниками* політичної ідеології є:

- 1) політичні ідеї;
- 2) політичні теорії, концепції, доктрини;
- 3) політичні ідеали, цінності, мрії, утопії;
- 4) оцінка політичних процесів;
- 5) гіпотези, гасла, програми.

*Політична ідея* — вихідний момент теоретичного пізнання і перетворення політичної реальності. Час від часу між попередніми ідеями, способами пояснення дійсності і новими фактами виникає суперечність. Якщо ця суперечність не розв'язується в нових ідеях, то старі ідеї гальмують прогресивні зміни. Політична ідея — це результат досягнення думкою предмета пізнання — політичного процесу. Ідея містить в собі як ідеальний стан об'єкта, так і план (проект) його реалізації. Ідея є містком між думкою і дією, дозволяючи енергії думки перетворюватись в конкретну активну дію. Тут потреба (дефіцит чогось) завдяки ідеї (миттєвому досягненню дійсності думкою) перетворюється в інтереси, цілі й мотиви соціальних спільнот і стає посібником для подальших дій. Тому не ідеї (свободи, братерства, загального блага, миру, рівності, демократії) погані, а люди недосконалі, бо, досягаючи ідеї своєю свідомістю, ми їх деформуємо своєю корисливістю. Ідея президентської форми правління працює в США вже сотні років, а в Україні викликає сумніви й застереження. Тож духовна чистота (чи її відсутність) може суттєво впливати на реалізацію будь-якої ідеї. Так, ідея поділу влади була висунута ще в античності, відновлена Дж. Локком, а концентровано викладена Ш. Монтеск'є. Надати ідеї поділу влади концептуального виразу вдалось тільки в XIX ст., коли теоретики демократичного лібералізму системно опрацювали її постулати. Зусиллями теоретиків XX ст. вдалось досягти задовільного теоретичного стану політичної концепції поділу влади. Політологічна наука в своїх скарбничках містить чимало концепцій (парламентаризму, плебісцитарної демократії, різних типів демократичного правління, політичних еліт, партій, лідерів).

*Політична гіпотеза* спонукає відшуковувати можливі та ймовірні причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Вона дозволяє продуктивніше формувати концепції.

*Політична концепція* логічно поєднує ідею чи кілька ідей в систему суджень. Хоча концепція містить глибокі і конкретні

знання, вона поступається політичній доктрині та політичній теорії своєю повнотою.

*Політична доктрина* — це розвинена система ідей, поглядів, концепцій, що виражають суть і зміст організації політичної влади в державі, функціонування влади, провідні тенденції її розвитку. Кожна держава опрацьовує власну політичну, військову доктрину, в яких розкривається стратегія і тактика політичної діяльності на історичний період. Доктрина визначає межі політичної влади в суспільстві, характер політичного режиму, основні методи реалізації влади в державі, постулати національної безпеки, розкриває зміст політичних, ідеологічних цінностей. Чинна Конституція уособлює політичну доктрину у формі беззастережних і обов'язкових для виконання норм.

Претендуючи на всезагальність, універсальність, знання та відображення істини, ідеологія всотує в себе теоретичне знання. Вона зазнає впливу не тільки нижнього психолого-емоційного рівня, але й прагне дотягтись до науково-теоретичного рівня. Власне її ніхто саме як ідеологію не виробляє. Більшість шукає істину в формі теорії. Тому логіко-концептуальною основою ідеології є соціальні і природничі теорії. Політична теорія — вища, найбільш розвинена форма організації наукового політичного знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності і суттєві зв'язки політичної сфери дійсності. Але якщо наукова теорія набуває ідеологічного відтінку, то вона втрачає свою академічну чистоту, формальну безсторонність і запліднюється колективною (груповою) волею та груповим інтересом.

*Політичний ідеал* спрямовує ідеологію на пошук досконалих форм суспільного життя, оцінює сучасні форми життєустрою з позицій майбутнього.

*Політичні цінності* сприяють формуванню стандартів оцінки кожної політичної дії, вчинку, їх наслідків. Тобто наскільки дана дія, вчинок демократичний, відповідає цінності миру, свободи, суверенітету, плюралізму, відкритості, чесності тощо. Цінності впливають на добір та ієрархію політичних пріоритетів, визначають характер аргументації (прихильники плюралізму відстоюватимуть право політичної опозиції на свободу слова в межах демократичного закону, а ті, кому влас-



тива віронетерпимість, знаходитимуть аргументи для заборони діяльності “чужинців”).

Структурним компонентом політичної ідеології є також політичні гасла. Політичні гасла — це керівні ідеї, завдання, вимоги та директиви політичних перетворень. Вони є спонуками до безпосередньої дії, закликом до змін (ліберальним гаслом Французької буржуазної революції було “Свобода, братерство, рівність”, комуністичної ідеології — “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, “Вся влада Радам”; помаранчевої революції — “Свободу не спинити!”). Гасла трансюють політичну ідеологію в масову свідомість, активізують творчість людей. Їх прийняття чи відхилення вказує на дієвість політичної теорії.

Більш швидкоплинними є *політичні лозунги* (“Ми разом, нас багато, і нас не подолати”, “Схід і Захід разом!”, “Суддям честь!”). Вони можуть мати ситуативний характер і менш прив’язані до ідеологічних ідеалів та цінностей.

Ідеологіям притаманні також політичні міфи і політичні утопії.

*Політична утопія* — це сукупність ідей та уявлень, які є продуктом абстрактного мислення, не ґрунтуються на знанні реальних політичних процесів і пропонують принципово нездійснений за даних умов проект (заклики до побудови комунізму за два—три десятки років).

Означені складники політичної ідеології (ідеї, гіпотези, концепції, доктрини, теорії, ідеали, цінності, гасла, міфи та утопії) в своїй сукупності формують програму політичної діяльності політичних суб’єктів.

*Політична програма* — це насамперед план, за яким готова діяти та чи та партія, блок, соціальна група, клас, нація, світове співтовариство. В ній наголошені засадові принципи бачення проблем, цілей, завдань та шляхів їх розв’язання в усіх сферах суспільного життя. Програмою намічають послідовність дій, засоби, методи суспільних перетворень, передбачають темпи й терміни трансформацій.

### 4.2.3. Основні політичні ідеології сучасності

*Лібералізм* — історична перша політична ідеологія. Назва походить від латинського *liberalis* — вільний. Виникає лібералізм як ідеологія в боротьбі проти феодалізму, проти політичної системи абсолютизму та духовного засилля церкви. Він ввібрав в себе дух нової соціальної сили, що народжувалась — підприємливого буржуа, якому феодальні залежності, норми, цінності заважали виявити свій підприємницький, людський та громадянський потенціал. Лібералізм живився ідеями *Дж. Локка*, *Т. Гоббса*, *Ш. Монтеск'є*, *І. Беніама*, *Дж. Мілля*, а в Україні кінця XIX ст. — поч. XX ст. розвивався завдяки працям *М. Драгоманова*, *Б. Кістяківського*. Цими ідеями надихались діячі англійської (XVII ст.) та французької (XVIII ст.) революцій, борці за незалежність США. Ідеологічні принципи лібералізму заклали основи суспільно-політичного розвитку всієї західної цивілізації на наступні століття, сприяли докорінній модернізації всіх суспільних інститутів та відносин, які привели до переходу Заходу від традиційного (аграрного) до індустріального буржуазного суспільства. Ці зміни спричинили планетарні цивілізаційні зрушення, змінивши за 2—3 століття спосіб життя та мислення мільйонів і мільярдів людей.

Лібералізм як ідеологія еволюціонував. Класичний лібералізм домінував до кінця XIX ст. На зламі XIX—XX століть з'являється його різновид — неолібералізм. Привабливість, сила і тривалість впливу лібералізму пояснюються закладеними в ньому принципами та цінностями.

*Прогресивність раннього лібералізму проявилась у вимогах:*  
а) обмеження прав монарха парламентом; б) встановлення конституційного ладу; в) допущення вихідців із третього стану (купців, підприємців, різночинців) до управління державою; г) запровадження демократичних свобод; г) скасування привілеїв дворянства та духовенства.

Основною цінністю лібералізм проголошує свободу та її носія — особистість. *Свобода — це:*

— за масштабом: свобода для всіх;

— за мірою залежності: свобода від залежностей, притаманних середньовіччю, свобода від цехів (корпоративної (групової)) залежності, від зовнішнього політичного та соціального контролю держави;

— в політиці — це можливість якнайповніше користуватись невід’ємними правами людини;

— в економіці — це економічна свобода, свобода підприємництва. Економічна свобода є основою будь-яких свобод. Без економічної свободи неможливі політичні та громадські свободи;

— обмеження свободи тільки свободою інших людей (свобода мого кулака закінчується там, де починається кінчик носа іншої людини).

#### *Основні принципи лібералізму:*

1. Абсолютна цінність особистості, її людської гідності, прагнення до свободи, право на самобутність, самореалізацію, усвідомлення своєї відповідальності за власні дії перед собою і суспільством, поєднання індивідуалізму і корисних дій.

2. Прийняття невід’ємних прав людини (право на життя, свободу, власність).

3. Укладання договору між індивідом і державою, який є обов’язковим для обох сторін. Цей принцип втілено в конституціях у сучасних суспільствах.

4. Обмеження сфери втручання держави в економічне і соціальне життя. Держава має підтримувати елементарний порядок, створювати належні умови для свободи економічної діяльності й захищати країну від зовнішніх небезпек.

#### *Економічна доктрина класичного лібералізму передбачала:*

— право людини на власність;

— вільний ринок;

— вільна конкуренція;

— незалежність економічної діяльності від держави. В економічному плані держава виконує головну функцію — охорони власності (“нічний сторож”).

Отже, ідеологія лібералізму ґрунтується на ототожненні свободи і приватної власності.

В політичному аспекті лібералізм ґрунтується на ліберальному розумінні демократії. *Політична доктрина ліберальної демократії ґрунтується на:*

- політичній рівності людей;
- рівності їх права на життя, власність, свободу;
- відокремленні громадянського суспільства від держави;
- вимогах обмеження держави правом та законом;
- запереченні концентрації влади в одних руках;
- вимозі поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

*Неолібералізм* змушений був коригувати занадто оптимістичні уявлення класичного лібералізму про самодостатність вільного ринку та конкуренції в гармонійному регулюванні суспільних (політичних, духовних, економічних та соціальних) відносин. Соціальна поляризація, монополізація економіки та економічні кризи (особливо криза 1930 р. в США), політичні протести, духовні недуги зумовили перегляд ролі держави в процесах самоорганізації соціуму. Це проявилось в:

- зростанні ролі держави у захисті свободи підприємництва, ринку, конкуренції від посилення монополізації всіх сфер суспільства, коли найпотужніші власники встановлювали свій монопольний контроль і нав'язували свої вузькогрупові інтереси всьому суспільству;
- прийнятті антимонопольного або антитрестівського законодавства;
- підтримці дрібних і середніх підприємців;
- сприянні діяльності підприємців-новаторів, які найбільше ризикують своїм капіталом;
- розробці загальної стратегії розвитку економіки та посиленні контролю за їх виконанням, що частково пояснюється і впливом п'ятирічних планів у СРСР, який дотримувався протилежної ідеології;
- визнанні держави рівноправним власником поряд з приватними особами чи фірмами;
- посиленні ролі держави в захисті соціально вразливих верств, яким найважче адаптуватись до нових змін.

Таким чином, *неолібералізм обґрунтував*:

1. Право держави регулювати відносини між приватними власниками через свій вплив на формування і функціонування ринкових механізмів попиту та пропозиції, державне стратегічне планування (бюджетна політика), відповідне законодавство.

2. Теорію співучасті працівників в управлінні через створення спостережних рад за діяльністю адміністрації і зменшення суперечностей між робітниками і власниками.

3. Необхідність гарантованого прожиткового мінімуму для кожного члена суспільства, сприяння повній зайнятості, економічній стабільності та відвернення соціальних потрясінь.

4. Концепцію соціальної справедливості, яка передбачає: а) винагороду індивіда за завзятість і талант; б) перерозподіл суспільних доходів в інтересах незахищених (через систему податків, пілг, державних соціальних програм); в) наявність фондів суспільного споживання (безкоштовні сніданки в школах, навчання в школі, державні лікарні); г) соціальну відповідальність бізнесу.

Ідеологія лібералізму підтримується багатьма політичними партіями, зокрема і в Україні. Найбільш досвідченими серед них є Демократична партія США (1828 р.), Ліберальна партія Великобританії (1832 р.) та Канади (1873 р.).

Ліберальні партії світу організаційно об'єдналися в 1947 р. в Ліберальний інтернаціонал. До його складу входить понад 50 партій різних континентів. Їх політичний вплив високий. Вони очолюють уряди, входять в урядові коаліції, представлені в парламентах. В Європарламенті їх фракція є п'ятою за чисельністю.

Ідеологія *консерватизму* (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти) має теж чимало своїх прихильників. Як ідеологія консерватизм почав складатись у XVIII ст. і розвивався в XIX ст. завдяки працям *Е. Берка*, *Ж. де Местра*, *Л. де Бональда*, *Г. Гегеля*, *Б. Дізраелі*. В Україні *Ф. Прокопович*, *В. Липинський*, *С. Томашівський*, *В. Кучабський* та інші сприяли його розвитку. Термін “консерватизм” вперше вжив французький письменник *Ф. Шатобріан*, який в 1818 р. почав видавати журнал “Консерватор”.

Консерватизм як ідейно-політична течія була відповіддю, реакцією на епоху Просвітництва та Французьку буржуазну революцію (1789—1794). Це був ідеологічний протест проти радикальних буржуазних змін, застереження щодо ліберальних новацій. *Ідеологічне зіткнення лібералізму і консерватизму проявлялось в запереченні:*

1) зайвого оптимізму просвітників щодо безмежності людського розуму і віри в раціональний (науковий) прогрес, бо

віра має бути сильнішою за розум, інтуїція і почуття над свідомістю;

2) буржуазного ладу, з його різким розшаруванням бідності й багатства, буржуазності, прагненням прибутку, соціальним егоїзмом, наголошуючи натомість на середньовічних зразках соціальної впорядкованості;

3) механістичного розуміння суспільства як простої сукупності людей, стверджуючи, що суспільство є органічною (живою) цілісністю, а тому вимагає:

а) не різних (революційних) змін, а поступових, еволюційних;

б) не ломки й штучної перебудови існуючих соціальних інститутів, а їх пристосування до нових політичних принципів, до існуючих віками систем норм, звичаїв, традицій, інститутів, моральних засад;

в) не зміну суті держави, а тільки зникнення окремих її частин, її відозміну, бо держава не результат договору між людьми, а породження природного (божественного) ходу речей, який не контролюється людським обмеженим розумом;

4) здатності держави бути природним і ефективним органом управління, а тому бажаним є послідовне обмеження її втручання у регулювання суспільних відносин, перехід цих функцій від держави до релігії, моралі, традицій як більш тонкого механізму регулювання.

Консерватори закликали до соціальної стабільності, позаяк нові порядки не гарантують, що вони кращі за попередні:

- визнання необхідності класової ієрархії;
- усвідомлення існування всезагального морально-релігійного порядку;
- визнання недосконалості людської природи, обмеженості людського розуму, нерівності людей.

Отже, основними цінностями консерватизму є суспільна стабільність, порядок, закон, традиції, сім'я, держава, нація, влада, релігія, ієрархія.

Консерватизм також зазнавав змін. Якщо на початку він захищав інтереси феодално-аристократичних кіл, то вже після революцій 1848—1849 рр. почав наповнюватись буржуазним змістом. Консервативні ідеї слугували захистом від домагань робітництва, відстоюючи інтереси великого капіталу.

В середині 70-х рр. XX століття консервативні ідеї знов набули актуальності й популярності в США та Європі, особливо після економічної кризи 1973—1974 рр. Це відродження дістало назву “неоконсерватизму” і уособлювалось з тривалим перебуванням Р. Рейгана та М. Тетчер на вищих державних посадах в США та Англії (“рейганоміка”, “тетчеризм”). Його провідними ідеологами виступили *Д. Белл, Ф. Хаєк, М. Фрідман*. В неоконсерватизмі помітні тенденції поєднання ідей лібералізму і консерватизму в період структурних змін і переходу до постіндустріалізму. Влучно схоплено сутність синтезу цих ідей в гаслі: “Розчистити місце від усього, що було в суспільстві штучно створено, і створити таке, що варте збереження”.

*Неоконсерватизм наголошує на:*

- посиленні ролі еліт в управлінні державою;
- звільненні приватного капіталу від надмірного державного втручання;
- скороченні соціальних витрат і стимулюванні економічної активності громадян, які повинні розраховувати на власні сили;
- посиленні порядку і законності;
- відмові від тих змін, які підривають політичну стабільність чи обмежують владу великого бізнесу;
- ринкових відносинах як рушіях суспільного розвитку;
- пріоритеті свободи щодо соціальної рівності, оскільки остання неможлива;
- відмові від високих податків на великий капітал для перерозподілу прибутків в інтересах бідних;
- зміцненні морального порядку.

В різних країнах неоконсерватизм мав свою специфіку і відповідно різновиди: а) ліберально-консервативний (США, Великобританія) як єдність ринку, індивідуальних свобод і влади закону; б) християнсько-демократичний (ФРН) з акцентом на державне регулювання поведінки людей; в) авторитарний (Франція — голлісти, Ірландія — партія Фіана Файл), де державі пропонується більше втручання в економіку, ринок, поведінку людей для приборкання стихії.

Таким чином, консерватизм завжди має шанси бути задіяним в перехідних умовах. Економічна криза засвідчує правоту сумнівів раннього консерватизму щодо беззастережної віри в

претензії людського розуму на всезнайство. Можливості розуму безмежні, але без моральних цінностей вони прирікатимуть людей на конфлікти й розбрат. В Україні консервативна ідеологія тільки відшукує свою ідентичність, і відрізняється від світового консерватизму своєю радикальністю і до певної міри лівизною.

*Марксистська ідеологія зусиллями К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова, В. Леніна* набула широкого розповсюдження й стала ідейною основою глибоких і трагічних перетворень в царській Росії, країнах Центрально-Східної Європи, Китаї, Монголії, В'єтнамі, Північній Кореї, Кубі.

*Марксистська концепція соціалізму* передбачає подолання експлуатації людини людиною, побудову соціально рівного суспільства, в якому б вільно почувала себе трудяща людина. Для цього, за більшовицьким проектом, ліквідовувались приватна власність, експлуаторські класи і проголошувались: диктатура пролетаріату з метою побудови безкласового комуністичного суспільства; принцип “від кожного за здібностями, кожному за працею”; усупільнення (а насправді одержавлення) власності; робітничий клас, очолюваний своєю комуністичною партією, — провідна сила змін.

На практиці це перетворювалось в диктатуру номенклатури (владної верхівки), обмеження духовних, політичних, економічних свобод людини, її відчуження від духовних цінностей, влади, власності, від суспільства, природи, самої себе. Такий соціалізм зазнав крах (СРСР, інші соціалістичні країни), або перебуває в глибокій кризі (Куба, Північна Корея), або реформується (Китай, В'єтнам).

Ідейним опонентом марксизму стала *соціал-демократична ідеологія*. Соціал-демократизм, як і марксизм, був зорієнтований на захист інтересів насамперед робітничого класу, який швидко чисельно зростав у ХІХ — першій половині ХХ століття. Ідеологами соціал-демократії були Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер. В Україні їх підтримували Д. Антонович, П. Федченко, І. Мазепа, В. Винниченко, С. Петлюра.

Їх основними ідеями та принципами були:

— відмова від негайної ліквідації інституту приватної власності як умови побудови соціалізму;



- поступовість еволюції до соціалізму через соціальне партнерство, соціальний і міждержавний мир;
- заперечення революції як засобу завоювання влади робітничим класом;
- вдосконалення існуючих інститутів і відносин шляхом постійних реформ;
- відмова від диктатури пролетаріату, бо класова диктатура суперечить високій культурі;
- поєднання державного регулювання економіки і ринкових відносин;
- розвиток парламентських форм захисту інтересів найманих робітників;
- сприяння розвитку робітничого самоуправління і форм контролю на виробництві;
- свобода, рівність, солідарність — основні цінності соціал-демократії.

Уособлювало ці ідеї гасло: *“Кінцева мета — ніщо, рух — усе”*.

Сьогодні соціал-демократичної ідеології дотримуються близько 80 партій (20 млн. членів). В Європарламенті ці партії утворюють одну з численних фракцій. Як в СРСР комуністи, так і нині олігархічний великий капітал в Україні замовчує соціальні досягнення соціал-демократів Європи (шведська модель соціалізму, ін.). СПУ (О. Мороз) є членом Соціалістичного Інтернаціоналу, який координує зусилля і дискусії щодо соціальних перетворень в умовах глобалізації (посилення уваги до екології, гендерної рівності, нового світопорядку, допомога країнам, що розвиваються, пріоритет гуманізму над технократизмом).

Таким чином, сьогодні спостерігається в світі ідеологічний плюралізм, зближення течій. В світовій науково-політичній думці окреслюються контури планетарної ідеології гуманізму, в якій ідеали та цінності провідних ідеологій (свобода, рівність, мир, братерство, Бог, любов, солідарність, справедливість) можуть бути синтезовані в цілісному баченні перспектив духовного злету людської цивілізації.

### 4.3. Етносоціальні спільноти та етнополітика

#### 4.3.1. Концепції етнічності в політичній науці

Центральним поняттям теоретичної етнополітології та практичної етнополітики є термін “*етнос*”. Він походить з давньогрецької мови і означає “негрек”, “чужинець”, “ідоловірець”. Вже із V ст. до н.е. цей термін використовували у значенні “плем’я негрецького походження” або “народ негрецького походження”. Самі себе греки називали “демосом”, а інших народів — “етносами”, тобто визначали їх як “чужих”, “інших”.

На сучасному етапі поняття “етнос” стало науковим і використовується для позначення всіх історичних типів людських спільнот від племен та народностей до сучасних націй.

*Етноси* — це людські міжпоколінні спільноти, які різняться одна від одної особливостями культури, способом життя, стереотипами поведінки, переважно розмовляють однією мовою. У звичному для нас розумінні, це такі спільноти як українці, росіяни, угорці, євреї, цигани, грузини та ін.

Поняття “етнос” найчастіше використовується на теренах колишнього СРСР, особливо у вітчизняній та російській етнологічній науці. В англomовній літературі користуються іншими термінами — “етнічна група”, “етнічна ідентичність”, “етнічність”.

*Етнічність (ethnicity)* — це поєднання таких специфічних рис, які характеризують певні етноси або етнічні групи. Фредерік Барт стверджував, що етнічність — це такі збережені і передавані з покоління в покоління звички, від яких людина неспроможна відмовитись, але може внести до них певні корективи. Наприклад, в українців є такі специфічні характеристики, які відрізняють їх від інших спільнот. Це чітко фіксується в народних звичаях і традиціях, стереотипах поведінки, менталітеті. Отже, західні етнополітологи вживають термін “етнічність” як набір специфічних рис представників певної етнічної спільноти.

Природа етносу або ж етнічності викликала зацікавлення в західній науці у 60-70-х рр. XX ст. Вчені по-різному трактують природу етнічності, власне сам факт довготривалого чи короткотривалого існування етнічних спільнот. Чому виникають етнічні спільноти? Які фактори утримують представників цих спільнот вкупі? Яким чином зникають етнічні спільноти? Взагалі, що таке “етнічність”?

Можна виокремити три основні концепції, які пояснюють природу етнічності: примордіалістська, інструменталістська та конструктивістська.

1. *Примордіалістська концепція етнічності*. Вперше термін “примордіальні зв’язки” вжив Едуард Шилз в 1957 р. Англomовний термін *primordial* означає прадавній, першопочатковий, первісний. Примордіальна концепція етнічності остаточно сформувалася в 60-х рр. XX ст. завдяки працям *Кліффорда Гірца*.

Автори цієї концепції розглядають етнічність як вроджену властивість людини. Етнічність — постійна характеристика людського буття, вона супроводжує людину від народження до смерті. Кожна людина має почуття спорідненості із своєю етнічною групою. Кожна людина асоціює свою етнічність з місцем народження, родинними зв’язками, рідною мовою, стилем міжособистісних контактів. Навіть змінюючи своє положення в соціальній стратифікації суспільства, людина не спроможна змінити “свою” етнічність. Етнічність українця як бідного, так багатого — однакова. Така ж сама вона і в українця України, Росії, США, Канади чи Бразилії. Адже, за логікою примордіалістів, представники етнічної групи пов’язані “примордіальними зв’язками”, солідарні з цінностями та пріоритетами власної спільноти. Тобто однаково спілкуються рідною мовою, святкують, працюють (швидко чи повільно), зазвичай мають за родичів українців тощо.

Представником примордіалізму вважають і відомого британського етнолога *Ентоні Сміта*. У своїй праці “*Національна ідентичність*” він виділив 6 атрибутів етнічної групи:

- етнонім (групова власна назва);
- міф про спільних предків;
- спільна історична пам’ять;
- елементи спільної культури;

- зв'язок з конкретним “рідним краєм”;
- чуття солідарності у значної частини населення.

Назагал всі прибічники примордіалізму розглядають етноси як реально існуючі людські спільноти, що характеризуються спільною територією проживання, біологічним самовідтворенням, культурно-побутовою єдністю, самосвідомістю та самоідентифікацією.

2. *Інструменталістська концепція етнічності*. Латинське слово *instrumentum* означає “знаряддя”. Інструменталізм виникає в 70-х рр. XX ст. в США як реакція на неспроможність примордіалізму пояснити поживавлення національних рухів в сучасному світі. Цей напрям ще називають *теорією ситуативної або мобілізованої етнічності*. Представником цієї теорії є Ерік Гобсбаум, основні положення теоретичної концепції якого висвітлено у праці “*Нації і націоналізм після 1780 року*”.

Етнічність інструменталісти (ситуаціоністи) трактують як почуття солідарності, сформоване у великої групи людей за певних обставин. Етнічність — це своєрідне джерело ресурсів, до яких звертаються лідери задля досягнення поставленої мети. Ця мета переважно є політичною.

У звичайних умовах етнічність не проявляється або є латентною (прихованою). Про неї згадують тоді, коли виникає необхідність. Цікавим прикладом є ситуація, яка склалася на Камчатці на початку 90-х рр. XX ст. у зв'язку з закріпленням за малочисельними етносами Півночі риболовних ділянок. Через непродумане рішення подібного права були позбавлені камчадали. Це — етнічна група, яка склалася в середині XVIII ст. у результаті асиміляції ітельменів з росіянами. У російській етнографічній літературі кінця XIX — початку XX ст. камчадали фіксувалися як етнографічна група росіян і після 1926 р. в матеріалах переписів не фіксувалися. І тільки на початку 90-х рр. через економічні причини (право на риболовство) на порядок денний постало питання етнічності камчадалів, вони “дружно згадали” про свою відмінність від росіян та інших спільнот.

Отже, інструменталісти ототожнюють досить часто етнічні групи з групами інтересів або ж соціальними групами. Вони не орієнтуються на пошук об'єктивних чинників формування етнічних спільнот. Тому їхні теоретичні розробки безпорадні пе-

ред поясненням фактів збереження та відстоювання власної етнічності навіть тоді, коли цього не вимагає ситуація. Так, навіть у найбільш благополучній країні США більшість спільнот понині чітко ідентифікуються за власним походженням: американець англійського, ірландського, італійського, українського, китайського походження, “афроамериканець”.

3. *Конструктивістська концепція етнічності*. Латинське слово *construction* означає “побудова”. Конструктивізм — це своєрідна спроба поєднати два попередні підходи трактування етнічності. Вони не заперечують примордіальності (первинності) етнічних спільнот, але подальший їх розвиток розглядають через призму соціальної структури суспільства.

Конструктивізм як теорія етнічності бере початок від публікації праці американського історика *Бенедикта Андерсона* “*Уявлені спільноти*” (1983). Сучасні етнічні спільноти (нації), за Б. Андерсоном, — це уявлені політичні спільноти (*imagined political community*).

Ряд традицій (що їх примордіалісти вважають прадавніми) виникли зовсім недавно. Це — інтелектуальні творіння письменників, художників, вчених, політиків, які цілеспрямовано формують соціальне оточення. Саме вчені-історики відповідальні за становлення етнічності. Українці “усвідомили себе” після прочитання історичних праць М. Грушевського, М. Аркаса, “Кобзаря” Т. Шевченка і т.д. Цей процес продовжується після проголошення незалежності в 1991 р., коли постала Україна, але українці ще не стали реальною етнічною спільнотою.

Прихильники конструктивізму формулюють основну тезу таким чином: етносів не існує, існують етнічні групи або ж культурні спільноти. Їх можна сконструювати, адже головне знаряддя такої конструкції — вироблення спільного уявлення про спільну історичну долю.

Російський етнолог-конструктивіст *Валерій Тішков* твердить: будь-яка соціальна, релігійна чи діалектна група упродовж 160 — 180 років може стати етнічною групою (етносом), якщо її членам нав’язати думку про спільне походження. Так етноси можна конструювати. У своїй праці “*Реквієм по етносу*” В. Тішков нагадує про “дрейф етноїдентичності” в сучасному урбанізованому світі. На зміну етнічній ідентичності при-

ходить громадянська ідентичність (нація-громадянство). Він ратує за єдину російську громадянську ідентичність поряд із багатоманітністю культур, які мають етнічну основу.

Таким чином, конструктивізм акцентує увагу на сучасних тенденціях зникнення традиційних культур і виникнення націй сучасного типу. Конструктивісти не можуть відповісти на запитання про емоційні компоненти етнічності, менталітет спільноти. Отож, аналізуючи етнополітичні процеси, потрібно синтетично використовувати надбання всіх вищезокреслених концепцій етнічності.

### 4.3.2. Теорії націй і націоналізму

Слово “нація” походить від латинського *patio* (порода, рід, плем’я, походження, народження). У своїх промовах *Цицерон* називав “націями” віддалені та “варварські” народи. Поширеним слово “нація” було в середньовічних університетах. В Паризькому університеті вже в 1220 р. існували “нація Франції”, “нація Пікардії”, “нація Нормандії”. У Болонському університеті нараховували 35 націй студентів і викладачів тощо.

Наприкінці XVIII ст. слово “нація” у французькій мові стало еквівалентом слова “народ” (*peuple*). В XIX ст. поняття “нація” в країнах Європи ототожнюється з поняттям “державна”. Термін “нація” асоціюється з державною одиницею, країною. Так, в 1919 р. була створена Ліга Націй, а пізніше — Організація Об’єднаних Націй.

Ряд дослідників прагнули теоретично обґрунтувати проблеми виникнення, сутність націй. Досить вдало проблематику нації та націоналізму дослідив український вчений *Георгій Касьянов*. Серед багатого розмаїття теорій нації він виділяє комунікативний, етатистський, етнологічний та інструменталістський підходи.

1. *Комунікативна теорія нації*. Найбільш повно і чітко ця теорія була сформульована професором Масачусетського технологічного інституту *Карлом Дойчем* у праці “*Націоналізм та соціальна взаємодія*”. Одне з базових понять К. Дойча — взаємна відповідність або “компліментарність” (*complementa-*

city), здатність елементів певної структури взаємно доповнювати, замінювати одне одного.

Спільнота, яка претендує на власну спільну історію, твердить К.Дойч, є спільнотою компліментарних способів і засобів комунікації, спілкування. Необхідними компонентами для цього процесу є історична пам'ять, символи, звички, способи мислення, які зрозумілі всім членам спільноти. Компліментарність комунікативних навичок є першоосновою внутрішньої єдності народу-нації. Отже, ступінь розвитку нації залежить від ступеня суспільної комунікації індивідів.

2. *Етатистська теорія нації*. Ця теорія заснована на принципі отождолення нації з державою, територіально-політичною ознакою спільноти. Британський дослідник *Ентоні Гідденс* твердить, що нація існує лише тоді, коли держава охоплює своїм впливом всю територію, яку вважає об'єктом свого суверенітету. Подібне трактування дається і в сучасній вітчизняній науковій літературі: "Нація — це народ, який або прагне мати власну державу, або має її".

3. *Етнологічна теорія нації*. Найповніше етнологічна (етніцистська) концепція нації сформульована *Ентоні Смітом*. Він виділяє такі ознаки нації:

- відмінні культурні риси, які дають змогу відрізнити "своїх" і "чужих";
- наявність історично успадкованої спільної території;
- відносно велика чисельність населення;
- зовнішньополітичні відносини з іншими спільнотами;
- наявність спільних колективних почуттів;
- безпосереднє членство в групі з різними правами громадянства для всіх її членів;
- вертикальна економічна інтеграція зі спільною системою поділу праці.

Головна теза етніцистів полягає в тому, що націогенеза потребує етнічного підґрунтя. Існування етносу є необхідною передумовою виникнення нації.

Вчений-етнолог *Михайло Тиводар* твердить, що нація — це особливий стан розвитку етносу, пов'язаний з творенням державності, національно-державних атрибутів, національної свідомості і культури. Тобто, нація — це політизована етнічність.

4. *Інструменталістська теорія нації*. Найбільш відомими представниками цієї концепції є Ерік Гобсбаум та Бенедикт Андерсон. Критикуючи об'єктивістські концепції, вони формують суб'єктивістський підхід. Насамперед, формулюється ідея про те, що “нація — це уявлена спільнота”. Дослідники звернули увагу на психологічні чинники формування нації. На їхню думку, нації конструюються, оскільки державна влада прагне “втиснути” у масову свідомість спільні цілі, ідеї, цінності, символи спільноти. Тому нація — це продукт уявлення, сконструйована спільнота.

Поряд із теоретичними моделями нації вчені прагнули класифікувати або типологізувати нації.

*Типології націй*. Одна з перших спроб типології націй була здійснена німецьким філософом *Георгом Гегелем* у праці “*Філософія історії*”. Він поділяв нації на “історичні” та “неісторичні”. “Історичні” нації (західноєвропейські) мають власну історію та державу. “Неісторичні” (східні) нації через соціокультурні причини не здатні на створення власної державності. Методологічну невваженість такої типологізації заперечила сама соціально-політична реальність ХХ ст., коли етноси Азії та Африки розбудовували власні державні інституції.

Німецький історик *Фрідріх Майнеке* запропонував поділ націй на “культурні” і “політичні” (“державницькі”). “Культурна” нація може існувати і без наявності державних інститутів. Прикладом таких націй є поляки після втрати своєї державності, німці, італійці до політичного об'єднання в другій половині ХІХ ст. “Політична” нація характеризується високим рівнем політичної свідомості громадян, які є рівними перед законом, незалежно від їхнього соціального статусу, етнічного походження та віросповідання. Прикладом “політичних” націй є Франція, США, Велика Британія.

Англійський історик *Г'ю Сетон-Вотсон* запропонував інший підхід і поділив нації на “нові” і “старі”. До “старих” він зарахував ті спільноти, що сформувались до епохи Французької революції кінця ХVІІІ ст. У 1789 р. “старими” націями могли вважатися англійці, шотландці, французи, голландці, португальці, датчани, шведи, угорці, поляки, росіяни. “Новими” європейськими націями стали чехи, словаки, серби, хорвати та ін. Якщо в “старих” націях процес націотворення від-



бувався повільно, “природним” шляхом, то в “нових” націях він відбувався швидкими темпами. Вони переймали багатий досвід “старих” націй.

Усі вищенаведені типології слід розцінювати як спроби осягнути феномен нації в різних ракурсах. Кожна з типологій є методологічно стрункою та своєрідною, отже й заслуговує на увагу.

Термін “*націоналізм*” вперше згадується в XV ст. Тоді це слово, як і “*нація*”, означало університетську спільноту, створену для захисту власних потреб. Наприкінці XVIII ст. в Німеччині “*nationalismus*” означав національне піднесення, дух, захоплення власною культурою. Саме у такому значенні його вживав відомий німецький дослідник Йоган Гердер. Оксфордський словник 1836 р. ототожнював націоналізм з доктриною, згідно з якою певні нації є об’єктом божественного вибору. Згодом ототожнювався із словом “*національність*”, “*патріотизм*”. Так, англійська газета “*Дейлі ньюс*” від 20 травня 1869 р. вжила цей термін стосовно ірландців. Тут термін “*націоналіст*” розглядався як патріот і борець за незалежність свого народу.

*Націоналізм* — це природне і відкрите демонстрування, відстоювання і захист етносами своєї самобутності і неповторності, устремління до державно-політичної незалежності (*Михайло Тиводар*).

*Ентоні Сміт* розширює рамки значень слова “*націоналізм*”. Воно має декілька варіантів:

- націоналізм — процес формування та утвердження націй або національних держав;
- націоналізм — усвідомлене розуміння належності до нації;
- націоналізм — мовні та символізовані означення нації;
- націоналізм — ідеологія нації, її прагнень і волі;
- націоналізм — суспільно-політичний рух, завдання якого полягає у досягненні певної мети нації.

**Типології націоналізму.** Один із теоретиків націоналізму *Карлтон Гейз* твердить, що новітній націоналізм, який з’явився наприкінці XVIII ст., пройшов декілька етапів розвитку. Спочатку існував *гуманістичний націоналізм* (націоналістичні гуманістичні доктрини Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Герде-

ра). Пізніше виникає *якобінський націоналізм* (пропонував революційні методи досягнення мети). Наступним типом став *традиційний націоналізм* європейської консервативної аристократії. Він орієнтувався на цінності і традиції нації, а не на революцію. Його наступником став *ліберальний націоналізм*. Представниками були Дж. Мадзіні в Італії, Д. Бентам в Англії, Ф. Гізо у Франції. Вони відстоювали ідею, згідно з якою кожна нація має право на власну незалежну державу. Національна держава — найвища цінність. Державна влада повинна узгоджуватися з правами та свободами особистості. Згодом настає епоха *інтегрального націоналізму*. Цей різновид націоналізму вже відкидав гуманістичні цінності, не переймався питаннями співвіднесеності добробуту всього людства та окремих націй. Власна нація для інтегрального націоналіста — найкраща, найвища. Етнічна нація — це об'єднувальний фактор суспільного та державного буття.

Інтегральний націоналізм з'явився наприкінці XIX — на початку XX ст. На теренах України інтегральний націоналізм поширився завдяки працям та суспільно-політичній діяльності М. Міхновського, Д. Донцова, М. Сціборського, С. Бандери. Саме М. Міхновському належить відомий вислів: "Україна — для українців!"

Впливовою є історична типологія націоналізму *Ганса Кона*. На його думку, історично склалися два типи сучасного націоналізму: "*західний*" (раціональний) та "*східний*" (культурницький; містичний) націоналізм. На Заході націоналізм був породженнями Просвітництва, він ґрунтувався на раціональних мотивах, обстоював ідею рівності, свободи і братерства, загальною принципом відкритого суспільства. Націоналізм Заходу виник як політичний феномен побудови держави на національному ґрунті. "Культурницький" націоналізм виник на Сході (Азія, Центральна і Східна Європа) в авторитарних, закритих суспільствах. "Східний" націоналізм відкидає раціоналізм, вимагає цілковитого підкорення інтересів особистості інтересам нації і держави, абсолютизує принцип колективізму.

*Ентоні Сміт* виділяє "*етноцентричний*" та "*поліцентричний*" націоналізм. "Етноцентричний" націоналізм виник у стародавні часи. Яскравим прикладом такого націоналізму є панеллізм Давньої Греції з його ідеями релігійно-етнічно-культурної

єдності і протиставлення “варварському Сходу”. Поліцентричний націоналізм виникає в умовах становлення індустріальних суспільств Заходу. Для поліцентричного націоналізму пріоритетними є інтереси своєї нації, однак національна спільнота має увійти до “товариства націй”, не претендуючи на власну винятковість.

Цікавою є типологія націоналізму *Макса Гайдмана*. Він виділив чотири типи націоналізму:

1) *націоналізм пригноблених народів* (євреї, поляки в Російській імперії; курди);

2) *іредентистський націоналізм* народів, які прагнуть відокремлення і визволення з-під влади імперій (румуні, болгари, серби в ХІХ ст.);

3) *запобіжний націоналізм*, який ототожнюється із імперіалізмом могутніх національних держав, які на перше місце ставлять власні економічні інтереси;

4) *престижницький націоналізм*, в основі цього типу лежить культ історичного минулого нації (до прикладу, рух неонацистів).

#### **4.3.3. Етнонаціональна політика та національно-державне будівництво**

*Етнонаціональна політика (етнополітика)* — це сфера суспільно-політичних взаємин держави та етнічних спільнот, а також етнічних груп між собою. Головною метою етнополітики є регулювання міжетнічних відносин і досягнення національної консолідації у суспільстві.

Власне термін “етнополітика” починає активно вживатися в науковій літературі в кінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. як своєрідна реакція на етнічний ренесанс, який охопив країни Європи та Америки. Особливої ж актуальності етнополітичні проблеми набувають в кінці 80-х — на початку 90-х років, коли розпадаються колись могутні поліетнічні утворення — СРСР, Югославія, Чехословаччина. З’явилися нові державні утворення, а разом з тим і нові етнополітичні проблеми. Адже державні кордони у багатьох випадках не збігаються із етнічними територіями.

*Суб'єктами етнополітики* виступають етноси, нації, етнічні (національні) меншини, корінні народи, політичні партії, національно-культурні товариства, етнічні лідери.

Зіткнення інтересів між суб'єктами етнополітики відбувається навколо питань розподілу політичної влади, соціально-економічних благ, збереження етнокультурної ідентичності. Отже, реальний зміст етнополітики полягає у так званій “*політизації етнічності*”, тобто в активній громадсько-культурній та суспільно-політичній діяльності етнічних груп.

Відповідно до *неомарксистського підходу*, причини політичної активності суб'єктів етнополітики полягають у їх соціально-економічній експлуатації (концепція “внутрішнього колоніалізму”). Згідно з *етніцистським підходом*, активізація етнічних груп не обмежується проблемами економічного вивільнення. Вагому роль відіграють фактори збереження етноідентичності представниками етнічних спільнот. Насамперед, це спостерігається серед національних меншин, які прагнуть мати свої газети, часописи, теле- і радіопрограми, національну школу. Зберігаючи свою ідентичність, вони висувають на порядок денний культурно-освітні, етноконфесійні запити тощо. Досить часто такі вимоги формуються під час виборчих кампаній на етнічному електоральному полі (до прикладу, діяльність фламандських та валлонських політичних партій у Бельгії, шотландських та валлійських організацій у Великій Британії).

Залежно від способу взаємодії суб'єктів етнополітики формуються так звані *етнополітичні моделі*. Під цим терміном розуміють схематичну конструкцію, яка окреслює оптимальний варіант відносин між державою та етнічними спільнотами. Американський політолог *Дж. Ротшильд* виділив три основні моделі етнополітики: вертикально-ієрархічна, “паралельна етнічна сегментація” і “перехрещена сітка”.

*Вертикально-ієрархічна модель* етнонаціональної політики представлена однією домінуючою етнічною групою в державі, яка займає панівну позицію в політиці, економіці, культурній сфері життєдіяльності суспільства. Інші групи вимушені фактично підкорятися одній етногрупі. Така модель функціонувала в Південно-Африканській Республіці (бури), в СРСР (росіяни), сучасній Індії (хінді).

*Модель “паралельної етнічної сегментації”* представлена в країнах, де кожна етнічна група стратифікована всередині себе за економічними критеріями і має власну політичну еліту, яка представляє її інтереси. Така модель представлена в Бельгії (фламандці та валлони), Великій Британії (англійці, шотландці, валлійці, ірландці). Поступово подібна модель формується в сучасній Російській Федерації.

*Етнополітична модель “перехрещена сітка”* є найбільш оптимальною з точки зору збалансування етнічних інтересів в поліетнічному суспільстві. В рамках такої моделі економічні та етнічні елементи взаємно переплітаються. Соціальні класи вбирають представників різних етнічних груп. Така модель дозволяє уникнути міжгрупової ворожнечі на ґрунті національного приниження чи етнічного розподілу праці, влади та престижу в суспільстві. Таку модель прагнуть реалізувати США, Франція, Італія, Німеччина, Україна.

Російські етнополітологи, застосовуючи державно-ідеологічний критерій, виділяють наступні моделі етнополітики:

- національно-консервативна;
- національно-комуністична;
- геополітична (нація-громадянство);
- ліберально-демократична.

На сучасному етапі більшість держав світу прагнуть реалізувати такі *принципи ліберально-демократичної моделі етнополітики*:

- 1) рівність прав і свобод людини та громадянина незалежно від раси, національності, мови;
- 2) гарантії прав та етнонаціональних перспектив титульної нації (державотворчого етносу), національних меншин, корінних народів;
- 3) державна підтримка самобутнього розвитку культури, традицій, мов малочисельних етносів;
- 4) заборона пропаганди і практичних проявів національної ворожнечі, етнополітичного екстремізму;
- 5) мирне вирішення спірних міжетнічних протиріч.

*Вдалими механізмами реалізації* подібної моделі етнонаціональної політики є створення:

- *національно-культурних автономій*, які мають екстериторіальний характер, об’єднуючи етнокультурно людей певної етногрупи незалежно від їхнього місця проживання. Дослід-

ники та експерти відзначають, що подібну національно-культурну автономію мають угорці Закарпатської області (національна школа та виховання, конфесійна ідентичність, рідномовні засоби масової інформації тощо);

- *національно-територіальних автономій*, які представлені регіональними органами державного управління та місцевого самоврядування. В Російській Федерації це автономні округи (Ханти-Мансійський, Ямало-Ненецький, Чукотський, Коряцький та ін.); в Іспанському королівстві такий статус мають Каталонія, Галісія, Країна басків; в Данії — Гренландія (ескімоси) і т.д.

*Національно-державне будівництво.* Відомий дослідник *Карл Дойч* відзначав: “Як будинок може бути побудований з лісоматеріалу, цегли, вапнового розчину у різний спосіб, швидко чи повільно, у різній послідовності монтажу, у частковій незалежності від оточення і відповідно до вибору, волі і сили його будівельників, так само й нація може бути побудована відповідно до різних планів, із різних матеріалів, швидко або повільно, у різній послідовності кроків та частковій незалежності від її оточення...” Отже, можна твердити, що кожна нація має власний досвід та оригінальність практики національно-державного будівництва. Водночас теоретики виділяють ряд загальних чинників, які характеризують процес націотворення:

- перехід спільноти від традиційного до індустріального типу;
- компактне проживання спільноти на етнічній території;
- зміцнення ринкових відносин та поглиблення розподілу праці;
- урбанізація;
- поширення літературної мови і розвиток масової освіти;
- розгалужена система засобів масової комунікації;
- піднесення націоналізму;
- готовність сприйняти загальну спільну назву;
- зростання “волі до спільного життя” тощо.

Професор Мічиганського університету *Алі Мазруї* твердив, що національно-державне будівництво включає наступні аспекти:

- культурне та нормативне “злиття”;
- забезпечення економічного проникнення між різними верствами;

- процес соціальної інтеграції;
- ефективний механізм вирішення конфліктів;
- психологічне накопичення спільного досвіду.

Аналізуючи досвід національно-державного будівництва європейських країн, Ентоні Сміт виділяв два типи етносів, що трансформувались у нації:

- “аристократичні” (“горизонтальні”) *етноси*, що включали сусідні регіони та нижчі верстви країни в етнічну культуру вищих прошарків етнічної спільноти (західноєвропейські країни — Велика Британія, Іспанія, Бельгія, Швейцарія); тут сформувались політичні нації (швейцарці, британці, бельгійці);

- “народні” (“вертикальні”) *етноси*, які сформувались на основі родинних груп, кланів (Північна та Східна Європа); тут склались етнічні нації (ісландці, ірландці, норвежці, шведи, поляки, словаки).

Варто відзначити, що у багатьох випадках етнонації більш як на 90% складаються із представників титульної нації. Тому основним стрижнем національної ідеї етнічних націй виступає мовно-культурна єдність соціуму, етнокультурні та етноментальні характеристики, символи державотворчого етносу. Поряд із цим в політичних націях синтезаторами національної ідеї виступають стимули політичної єдності та економічної могутності (Велика Британія, Бельгія, США, Канада, Індія). Як засвідчує практика, навіть в економічно благополучних країнах нехтування соціальних та культурних пріоритетів етнічних груп призводить до етнополітичних конфліктів.

#### **4.3.4. Етнополітичні конфлікти: причини виникнення, динаміка, типологія та способи врегулювання**

*Етнополітичний конфлікт — це соціально-кризова ситуація, зумовлена незбіганням інтересів і цілей етнічних груп у рамках спільного етносоціального простору.*

Саме неоднорідність етнічного простору породжує проблеми, суперечки та напруженість між етносами. За даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем миру, в середині 90-х років XX ст. понад 70% військових

конфліктів на планеті мали етнополітичний або міжетнічний характер.

Однією з причин етнополітичного конфлікту є *етнотериторіальні спори та суперечки*. В багатьох випадках такі конфлікти виникають через прагнення еліти етнічної спільноти створити власну державу. Це — грузино-абхазький конфлікт, вірмено-азербайджанський конфлікт, етнополітичний конфлікт в Чечні, Придністров'ї. Так, у вересні 1990 року місцева влада проголосила про створення Придністровської Молдавської Республіки. Декларацію було засуджено молдавським парламентом. На початку листопада 1990 року сталися перші збройні сутички між придністровцями та молдавською міліцією за контроль над муніципальними органами влади в Дубоссарах. До кінця 1991 року тривав так званий “повзучий путч” — поступове встановлення контролю над місцевими адміністративними будівлями, відділами міліції, школами, радіостанціями в містах і селах на лівому березі Дністра. Особливо напруженою ситуація стала влітку 1992 року, коли у конфлікт втрутилися російські війська і вибили молдавські сили з м. Бендери. Командуючий російськими військами генерал Олександр Лебедь підтримав лідера Придністров'я Ігоря Смирнова, засудивши кишинівську владу як “фашистську”. Пізніше фактично відбувались миротворчі процеси, спроби врегулювати конфлікт за допомогою третьої сторони (Росія, Україна, ОБСЄ). В той же час у Молдові точився інший етнополітичний конфлікт, що завершився прийняттям закону “Про особливий статус Гагаузії (Гагауз Ері)” (грудень 1994 р.).

Іншою причиною етнополітичної конфліктності є *боротьба за ресурси і власність*. Предметом спорів найчастіше виступає земля, її надра. До прикладу, розробка нафтових родовищ в Сибіру призводить до зменшення поголів'я оленів, порушення екологічного балансу територій, де проживають корінні народи. Звідси наростання регіонального сепаратизму, неприязні до росіян з боку чукчів, евенків, коряків.

Серед причин етноконфліктів виділяють *зміни у системі розподілу праці*. Природно, що в поліетнічних державах існує складна система розподілу праці, що має етнічне підґрунтя. Зазіхання на ринок праці з боку “інших” етнічних груп призводить до конфліктності. В країнах Європейського Союзу на



сучасному етапі такі конфлікти виникають через конкуренцію, яку створюють українці, молдавани, араби, вихідці з Латинської Америки місцевим жителям, працюючи за меншу оплату. Це провокує ксенофобію, расизм, побутові міжетнічні сутички в Німеччині, Франції, Іспанії.

Причиною етнополітичного конфлікту є також *історична пам'ять дискримінованих у минулому етнічних груп*. Власне історична пам'ять включає міфологеми, колективні образи минулого, що фіксують несправедливо історичні події (розчленування етнічної території, депортації, геноцид тощо). До прикладу, це — конфлікти в Криму, актуалізовані поверненням депортованого кримськотатарського населення та прагненням радикальних сил із числа росіян до територіального об'єднання з Росією.

Вагомою причиною етнополітичних конфліктів є *порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп*. Вряді країн Латинської Америки, Алжирі, Сенегалі, Мадагаскарі законодавство взагалі не визначає статус етнічних та мовних меншин. Навіть європейська держава Франція не підтримує ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, яка є концептуальною для визначення статусу національних меншин. Така позиція породжує проблеми та сутички на етнічному підґрунті.

Будь-який етнополітичний конфлікт має своєрідну стадіальність свого розвитку. Етноконфліктологи виділяють такі *стадії етнополітичного конфлікту*:

1. *Передконфліктна (латентна) стадія*. В цей час відбувається зростання етноцентристських настроїв; посилюються негативні стереотипи щодо іншої/их національності/ей; зростає соціальна та етнічна напруженість; учасники конфлікту не бажають мирно вирішувати проблему. Тобто на цій стадії формується психологічна готовність сторін до майбутнього протистояння.

2. *Конфліктна стадія*. В рамках цієї стадії відбувається найбільш жорсткий формат взаємодії сторін, які задіяні в конфлікті. Це — протистояння учасників конфлікту, які не бажають примирення.

3. *Стадія врегулювання етноконфліктної ситуації*. В цей час створюються підстави для мирного врегулювання конфлік-

ту; “образ ворога” трансформується у “образ партнера”. На цій стадії досягається консенсус, тобто згода щодо припинення конфлікту.

Етнополітичні конфлікти є своєрідними та неповторними у часі. Водночас дослідники етнополітичної конфліктності роблять спробу класифікації або типологізації етнополітичних конфліктів. *За характером дії конфліктуючих сторін* виділяють насильницькі та ненасильницькі конфлікти.

*Насильницькі конфлікти* проходять у вигляді відкритого протистояння, участі бойових сил, депортацій та “етнічних чисток”. До прикладу, через довготривалі суперечки з Грецією у липні 1974 року Туреччина здійснила військову інтервенцію на Кіпр. В результаті було вигнано 140 — 160 тисяч греків-кіпріотів з Півночі та 60 тисяч турків-кіпріотів з Півдня. Відбулись масові етнічні чистки.

*Ненасильницькі конфлікти* відбуваються у формі мітингів, демонстрацій, пікетів, голодовок, акцій громадянської непокори. Як правило, головними акторами конфліктуючих сторін є владні структури, політичні партії, громадські рухи та організації. Фактично, такий латентний (прихований) етнополітичний конфлікт відбувається в незалежній Україні — представники російських громадських організацій Південно-Східної України влаштовують громадські акції, привертаючи увагу до соціально-економічних та політичних проблем держави.

Однією з типологій є поділ етнополітичних конфліктів *за особливостями суб’єктів супротивних сторін*. Виділяють *конфлікти між етнічною групою та державою* (Абхазія, Нагірний Карабах, Країна басків) та *конфлікти між етнічними групами* (серби та албанці в Косово; киргизи і узбеки в Ошській області).

Виділяють *етнополітичні конфлікти за сферами проявів та причинами виникнення* (етнотериторіальні, етноекономічні, етнокультурні, етнорелігійні, етнопсихологічні, етноісторичні тощо).

Вирішити етнополітичний конфлікт майже неможливо, а врегулювати його — одна з найскладніших проблем етнополітичного менеджменту. Аналізуючи подібну проблематику, російський дослідник *Айрат Аклаєв* зробив спробу комплексно розглянути форми макрополітичного регулювання етнокон-

фліктів, виділивши при цьому основні стратегії, способи та методи.

**Форми макрополітичного регулювання етнополітичних конфліктів (за А. Аклаєвим)**

Стратегії / Підходи	Стратегії етнополітичної деплюралізації (усунення етнічного розмаїття)		Стратегії етнополітичної інженерії (збереження етнічного розмаїття)	
Способи / Методи	Атери-торіальні методи	Тери-торіальні методи	Атери-торіальні методи	Тери-торіальні методи
Насильницькі	Геноцид	Депортації (етнічні чистки)	—	—
Примусові	Асиміляція	—	Контроль (домінування)	—
	Інтеграція			Регіональна автономія
Консенсусні	Культурна автономія (мультикультуралізм)	Розподіл (сецесія)	Консоціація	Федералізація
			Арбітрування	Канонізація

*Стратегії етнополітичної деплюралізації* (усунення етнічного розмаїття) допускають пряме насилля, примусовий та консенсусний способи вирішення етнополітичних проблем держави.

*Насильницькі методи.* Найбільш радикальним методом “вирішення” етнополітичного конфлікту є геноцид та депортація. *Геноцид* (лат. *genus* — рід, *cedere* — вбивати) — це систематичне фізичне знищення членів певної етнічної групи. Таким методом користувались в давнину при створенні держав імперського типу. Так само європейці в епоху Великих географічних відкриттів фізично знищували самотутні цивілізації американських індіанців. У ХХ ст. геноцид як практика вирі-

шення етноконфлікту був теж поширеним явищем. В період Першої світової війни геноциду зазнали вірмени Османської імперії. Під час Другої світової війни геноциду зазнали євреї та цигани. 1972 рік в африканській державі Бурунді та 1994 рік в Руанді позначені в політичній історії як геноцид етносів хуту і тутсі.

*Етнічні депортації* — це насильницькі масові територіальні переміщення населення (етнічні чистки). За умов етнічної депортації під тиском домінуючої сили відбувається міграція численної етнічної групи. Такий метод використовується паралельно тривалому етнополітичному конфлікту. Відомими прикладами недавніх за часом етнічних чисток є регіони Близького Сходу, Кіпру, Нагірного Карабаху, Абхазії, Боснії та Герцеговини.

*Примусовим методом* стратегії усунення етнічного розмаїття є *штучно стимульована асиміляція*. Буквально “асиміляція” означає “уподібнення”. Як правило, асиміляційний метод регулювання етноконфліктних ситуацій передбачає вирішення етнічних протиріч шляхом політики стирання етнічного розмаїття в державі. Пануючий етнос (титুলна нація) прагне нав’язати представникам етнічних та національних меншин свою модель соціально-економічного та духовно-культурного життя. У таких умовах представники меншин стоять перед вибором: або змиритись із підпорядкованим становищем або засвоїти мову, цінності, стереотипи поведінки домінуючої групи, стати такими “як усі”.

Подібні асиміляційні процеси відбуваються практично в усіх державах світу. Інша річ, що представники інтелектуальної еліти провідних країн світу твердять про “акультурацію”, “мультикультуралізм” та “інтеграцію” етнічних груп. Так, до кінця 60-х років XX ст. штучно стимульованою асиміляцією мігрантських етнічних груп, корінних малочисельних народів була політика та ідеологія “плавильного котла” у США, Австралії, Бразилії.

Зауважимо, що під потужний пресинг асиміляційної моделі вирішення етнополітичних проблем потрапили представники українського етносу в країнах Центральної та Східної Європи. У Словаччині асиміляції допомагає “русинська карта” (поділ українського етносу на “українців” та “русинів”). В Румунії

внаслідок соціально-економічних проблем представники української меншини активно мігрують, знаходячи більш вигідні умови життя. Асиміляції сприяє й національна система освіти, яка нівелює етнічний чинник (у місцях компактного проживання українців рідною мовою викладається тільки “українська мова”). Держава пропагує цінності та стереотипи поведінки румунського етносу у засобах масової інформації, шоу-бізнесі. У таких умовах стає вигідно бути румуном — патріотом своєї держави.

*Консенсусні методи.* На відміну від насильницьких та примусових методів, консенсусні методи орієнтуються на деполітизацію етнічних протиріч. В основі *методу інтеграції* лежить прагнення об’єднати всі етнічні групи держави в єдине політичне ціле на основі загальної громадянської (національної/загальнодержавної) ідентичності. У таких умовах етнічні відмінності вже не є факторами політичного процесу, а стають тільки духовно-культурними феноменами життя суспільства. Отже, етнічна ідентичність індивіда за подібних обставин жодним чином не впливає на обсяг політичних прав, свобод та обов’язків його як громадянина.

До подібної практики міжетнічної політичної інтеграції зверталися політичні еліти багатьох держав. До прикладу, для того, щоб створити політичну єдність білої меншини проти підпорядкованої чорної більшості, у 50—60-х роках ХХ ст. південноамериканський уряд сприяв політичній інтеграції всіх груп білого населення (не тільки африканс, але й англійців, греків, італійців, євреїв — вихідців з Європи). Для розширення єдиного фронту проти палестинців ізраїльський уряд всіляко прагнув затушувати культурні та ментальні протиріччя між сефардами та ашкеназі. Сучасні франко-канадці, занепокоєні низьким рівнем народжуваності, сприяють політичному блокуванню з франкомовними іммігрантськими групами (Гаїті, Сенегал та ін.).

Консенсусним методом є *практика мультикультуралізму* (культурних автономій). Якщо метод політичної інтеграції передбачає рівність особистих прав і свобод індивіда, то політика мультикультуралізму орієнтується на захист колективних прав меншин. Мультикультуралізм передбачає рівність як індивідуальних, так колективних прав, включаючи право на ок-

ремі (етнокультурні) та загальні (національні / громадянські) ідентичності.

До подібних прикладів мультикультуралізму можна віднести Канаду, де іммігрантські общини, здобувши канадську громадянську ідентичність, зберігають власну етнокультурну ідентичність. Подібним чином інтегруються азійські іммігранти до політичної нації США. Група “нових австралійців” після хвилі міграцій з Європи так само інтегрується до австралійського етносоціального середовища. В той же час практика мультикультуралізму, яку апологізують ліберальні демократії, виявляється не завжди успішною. Відбувається своєрідний “ефект бумеранга”, коли представники окремих етнічних груп прагнуть більших повноважень економічного та політичного характеру (баски в Іспанії, ірландці-католики Ольстеру, таміли Шрі-Ланки, китайці Малайзії). Конфлікт набуває іншої фази і передбачає вже інший спосіб вирішення.

*Розподіл (сецесія)* — це територіальний метод регулювання етнополітичного конфлікту в рамках стратегії деполітизації етнічних протиріч. За умов сецесії територія, населена етнічною меншиною, виділяється із складу держави, в результаті цього етнічна меншина стає більшістю в новій державній одиниці. Сецесія може бути *внутрішньою* (створення субдержавного утворення — Нагірний Карабах в СРСР; виділення кантону Юра із складу кантону Берн у Швейцарії) та *зовнішньою* (створення нової державності — виділення Бангладеш (переважають бенгальці) із Пакистану в 1971 році; виділення Еритреї (переважають тиграї та тигре) у 1993 році зі складу Ефіопії).

Нормативною базою сецесії на основі територіального розподілу є право на самовизначення, втім на практиці сецесії явище рідкісне. Міжнародна спільнота досить обережно реагує на сецесійні процеси (Придністров'я, Абхазія, Чечня тощо). Принцип самовизначення спрацював вдало там, де немає значної кількості незадоволеної меншини. Зразковий приклад сецесії — виділення Норвегії зі складу Швеції у 1905 році; утворення у 1993 році Словаччини та Чехії. У інших випадках сецесія породжує більше проблем, ніж досягнень (розподіл Індії, розпад СРСР та СФРЮ).

Стратегії етнополітичної інженерії передбачають збереження етнічного розмаїття етносів, при цьому використовуються

примусові (етнічне домінування) та консенсусні методи (консоціація, арбітрування), передбачаються і територіальні методи розподілу влади (регіональна автономія, федералізм, кантонізація).

*Примусовий метод. Метод контролю (етнічне домінування)* є досить поширеною стратегією в історії людства. Суть методу полягає у домінуванні етнічної більшості, яка спирається на державні інституції та кооптує (залучає) еліту етнічних меншин до владних структур держави. Метод контролю відповідає політиці стримування, яка орієнтована на підтримку нерівноправного статусу етнічних груп.

Такий тип політики, як правило, диктується расовими, кастовими, релігійними чинниками. До прикладу, кастова система в Індії до реформ Дж. Неру легітимувала домінування вищих каст над нижчими. Подібне спостерігалось у ситуації із неграми у Північній Африці до падіння режиму апартеїду, з католиками у Північній Ірландії, циганами у Східній Європі, арабами-палестинцями в Ізраїлі. Зауважимо, що метод контролю є ефективним за умов авторитаризму та неліберальних демократичних систем. Втім за умов сучасних міжнародних відносин метод контролю породжує проблеми, невдоволення та ескалацію етнополітичних конфліктів у формі громадянських воєн, регіональних збройних сутичок, терористичних актів.

*Консенсусні методи.* Одним із атериторіальних методів регулювання етнополітичного конфлікту є так звана *консоціація* або *консоціалізм*. Консоціація визнає легітимність етнічного плюралізму в політичних системах і розглядає етнічні ідентичності і організації як базові стовпи відкритого суспільства. Основний принцип консоціації полягає у тому, що державна влада спільно із етнічними групами здійснює пропорційне представництво в уряді, володіючи при цьому правом вето.

У науковій літературі ця модель представлена в роботах *Арендта Лейпхарта*. На його думку, консоціальна демократія передбачає чотири інституційні риси:

- наявність коаліційного уряду із залученням політичних партій, які представляють різні сегменти суспільства;
- здійснення принципу пропорційності різних груп при розподілі ресурсів та позицій у всіх сферах суспільного життя;

- реалізація норм внутрішньогрупової автономії, відповідно до якої етнічні групи мають самоуправління у найбільш значущих сферах життя;
- визнання права вето меншин або принципу кваліфікованої більшості при прийнятті важливих рішень.

Історично консоціальний принцип розподілу влади розвинувся у відносинах протестантської та католицької общин Нідерландів, фламандської та валлонської груп у Бельгії. Принципи консоціації застосовувались політиками у Лівані в період між 1943 та 1975 роками; у Малайзії у 1955 — 1969 рр.; на Фіджі у 1970 — 1987 рр.; у Північній Ірландії на короткий час у 1974 році. Подібним чином управління здійснюється у ряді країн Африки на південь від Сахари (Замбія, Кенія).

Інший метод консенсусного характеру — *арбітрування*. Цей метод передбачає регулювання конфлікту “нейтральною” третьою силою, яка виносить рішення з політичної суперечки. Рішення незалежного арбітра фактично забезпечує легітимність того чи іншого мирного вирішення спору.

Виділяють внутрішнє та зовнішнє арбітрування. *Внутрішнє арбітрування* здійснюється арбітром всередині країни, де відбувається конфлікт. Тут арбітрами можуть виступати державні діячі (до прикладу, Махатма Ганді в Індії, президент Б.Тіто в Югославії). Арбітром можуть бути політичні інститути. В Бурунді до 1965 року арбітром між хуту і тутсі була монархія. У США арбітром у спорі білих і чорних з приводу громадянських прав останніх виступав Верховний Суд під головуванням судді Воррена.

*Зовнішнє арбітрування* означає, що арбітром виступає інституція міжнародного рівня (окрема держава, міжнародна організація). Широко застосовується практика багатостороннього арбітрування у формі миротворчих місій ООН. Вона застосовувалась на Кіпрі, Близькому Сході, в Мозамбіку, Намібії, Нікарагуа, Східному Тиморі тощо.

*Регіональна автономія* застосовується як практика регулювання етнополітичних конфліктів в унітарних державах децентралізованого типу. Відомо багато прикладів децентралізованих держав з унітарною формою устрою. Надання регіональних автономій у таких поліетнічних державах забезпечує цілісність держави. Такі країни по суті можна назвати



квазіфедеративними (Країна басків, Каталонія, Галісія в складі Іспанського королівства, Південний Тироль в Італії, Шотландія, Вельс у складі Великої Британії, Крим у складі України, Гагаузія у складі Молдови тощо).

Під *федералізмом* розглядається форма територіального устрою держави, де влада конституційно поділена між суб'єктами федерації (штатами, землями, республіками). Як показує досвід функціонування ряду федерацій (до прикладу, Бельгії, Індії, Канади), при наявності певних умов етнічний федералізм може стати ефективним засобом регулювання етнополітичних конфліктів. Водночас динамічне життя засвідчує і проблеми федерацій (Пенджаб, Кашмір в Індії; Квебек в Канаді; Чечня в Російській Федерації тощо). Отже, федералізм не є панацеєю у розв'язанні всіх проблем етнополітичного плану. Вдалим засобом регулювання етноконфліктів є доповнення через практику консолідації на федеральному та субфедеральних рівнях.

*Кантонізація* — це спроба застосувати існуючий у католицькій церкві принцип субсидіарності. Згідно з цим принципом, рішення мають прийматися на найнижчому рівні ієрархії. Якщо за умов федералізації влада передається на середній (федеральний) рівень, то за умов канонізації рівень управління передається на найнижчий (місцевий) рівень. Якщо інтенсивність етнополітичного конфлікту набирає значного масштабу, то розподіл на ще менший суб'єкт управління є найбільш дієвим засобом вирішення проблеми. Яскравий приклад — виділення католицького кантону Юра зі складу кантону Берн. Такий спосіб вирішення етнополітичних проблем можна застосовувати в адміністративних одиницях як федеративних, так і унітарних державних утворень, де наявна палітра етнічних протиріч.

#### 4.3.5. Етнонаціональна політика України

Становлення етнонаціональної політики України припадає на період початку 90-х років ХХ ст. Саме у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року відзначено принципи побудови держави за моделлю побудови поліетнічної української нації. Декларація проголошувала рівність

усіх громадян незалежно від походження, соціального стану, расової та національної належності. Документ містив норму про визнання колективних, групових прав національних меншин та специфічних прав національностей, етнічних груп. Ці норми було удосконалено в інших нормативно-правових актах незалежної України.

Концептуальні засади державної етнополітики України відображені у наступних політико-правових документах:

- Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей (серпень 1991 р.);
- Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.);
- Закон України “Про національні меншини в Україні” (червень 1992 р.);
- Конституція України (червень 1996 р.);
- Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” (червень 1997 р.) та ін.

В Україні широко запроваджено застосування у національному законодавстві міжнародних стандартів захисту прав меншин:

- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (листопад 1992 р.; ратифікована ВРУ 15 травня 2003 р.);
- Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (листопад 1994 р.);
- Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (жовтень 1996 р.);
- Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (лютий 1998 р.) та ін.

Чинне законодавство України удосконалюється під впливом міжнародного фактору, процесів євроінтеграції. Нині розроблено ряд проектів Законів України, які регулюють сферу міжетнічних взаємин (“Про концепцію державної етнонаціональної політики”, “Про внесення змін до Закону України “Про національні меншини України”, “Про зміни до Закону України “Про мови” та ін.). Тобто законодавчого вирішення потребують ряд проблем у сфері розширення прав представників національних меншин, підтримки репатріантів, надання особливого статусу корінного кримськотатарського етносу тощо.

Центральним органом державної виконавчої влади, який координує питання етнополітики в Україні, є *Державний комітет України у справах національностей та міграції*. У Верховній Раді України створено *Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин*. При Президентові України діє *Рада представників громадських об'єднань національних меншин України*. Консультативно-дорадчим органом при Президентові України є також *Рада представників кримськотатарського народу*.

Реалізація міжнародних програм співробітництва обумовила потребу формування не тільки правових, а й відповідних організаційно-структурних механізмів, зокрема — створення двосторонніх та змішаних міжурядових комісій.

З 1994 року діє двостороння *українсько-словацька комісія з питань національних меншин, освіти і культури*, завданням якої є сприяння співробітництву між Словацькою Республікою і Україною в галузі питань національних меншин, культурних, освітніх і наукових контактів обох країн на основі Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. *Змішана українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин* сприяє практичній реалізації основних положень щодо задоволення етнокультурних потреб українців в Угорській Республіці і угорців в Україні.

*Змішана міжурядова українсько-румунська комісія з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин*, координує діяльність міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення прав української меншини в Румунії та румунської меншини в Україні. Українська частина Комісії взаємодіє з відповідними комітетами Верховної Ради України, а також національно-культурними товариствами, об'єднаннями громадян і релігійними організаціями для виконання нею відповідних завдань. Основним її завданням є організація та розроблення комплексу заходів щодо співробітництва між Україною і Румунією у питаннях забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин.

**Етнонаціональний склад населення України за результатами перепису 2001 р.**

Національ- ність	Кількість	Націо- нальність	Кіль- кість	Націо- нальність	Кількість
Українці	37541693	Карели	1522	Голланд- ці	139
Росіяни	8334141	Аварці	1496	Рутульці	137
Білоруси	275763	Народи Індії та Пакиста- ну	1483	Саамі	136
Молдова- ни	258619	Караїми	1196	Дунгани	133
Кримські татари	248193	Комі- перм'яки	1165	Талиші	133
Болгари	204574	Абхази	1458	Хорвати	126
Угорці	156566	Киргизи	1128	Абазини	128
Румуни	150989	Лакці	1019	Каракал- паки	117
Поляки	144130	Афганці	1008	Англійці	112
Євреї	103591	Табасара- ни	977	Австрійці	112
Вірмени	99894	Іспанці	965	Агули	108
Греки	91548	Ороки	959	Євреї грузинсь- кі	108
Татари	73304	Іжорці	812	Євени	104
Цигани	47587	Кумики	718	Халха	104
Азербайд- жанці	45176	Амери- канці	709	Ханти	100
Грузини	34199	Фіни	768	Цахури	83
Німці	33302	Серби	623	Алтайці	81
Гагаузи	31923	Удіни	592	Ульчі	76
Корейці	12711	Нівхи	584	Коряки	69
Узбеки	12353	Кабар- динці	473	Тати	64

Національність	Кількість	Національність	Кількість	Національність	Кількість
Чуваші	10593	Інгуші	455	Селькупи	62
Мордва	9331	Італійці	420	Негідальці	52
Турки	8844	Перси	419	Канадці	51
Литовці	7207	Кримчаки	406	Евенки	48
Араби	6575	Буряти	391	Японці	44
Словаки	6397	Ногайці	385	Нганасани	44
Чехи	5917	Адигейці	338	Тувинці	43
Казахи	5526	Турки-месхетинці	336	Мансі	43
Латиші	5079	Калмики	325	Удегейці	42
Осетини	4834	Якути	304	Нанайці	42
Удмурти	4712	Орочі	288	Кети	37
Лезгини	4349	Вепси	281	Шорці	33
Таджики	4255	Кубинці	262	Белуджі	31
Башкири	4253	Французи	258	Чукчі	30
Марійці	4130	Ліви	235	Долгани	26
В'єтнамці	3850	Чуванці	226	Енці	26
Туркмени	3709	Ненці	217	Тофалари	18
Албанці	3308	Балкарці	206	Ітельмени	18
Ассирійці	3143	Черкеси	199	Євреї середньо-азіатські	13
Чеченці	2877	Уйгури	197	Чилійці	13
Естонці	2868	Карачаївці	190	Юкагири	12
Китайці	2213	Шведи	188	Алеути	6

Національність	Кількість	Національність	Кількість	Національність	Кількість
Курди	2088	Євреї гірські	166	Інші національності	3228
Даргинці	1610	Хакаси	162	Національність не вказана	188639
Комі	1545	Ескімоси	153	Все населення	48240902

В Україні уже накопичено і досвід утворення та діяльності *національних представницьких органів*. Першою ластівкою стало створення у 1991 році кримськотатарського Меджлісу; у 1992 році створено Єврейську Раду, в 1996 році — німецький Фольксерат, у 1999 році — Руську Раду України, 2002 року — Конгрес ромів України.

В умовах державної незалежності України представники національних меншин охоплені етнополітичним ренесансом, який проявився у бурхливій динаміці зростання *національно-культурних товариств*. Якщо на червень 1992 року в державі їх нараховувалося тільки 186, то на початок 2001 року — вже 431, а в липні 2005 року — 1582 громадські об'єднання. Найбільше таких організацій в Автономній Республіці Крим, м. Києві, Закарпатській, Донецькій, Одеській областях.

Найбільш численною національною меншиною України є *росіяни*, кількість яких за переписом 2001 року становила 8,3 млн. чол. Упродовж 90-х років XX — на початку XXI ст. росіяни створили численні національно-культурні об'єднання, політичні структури. Всеукраїнський статус мають ряд громадських структур російської національної меншини України (“Русь”, “Російська община України”, “Російський рух України”, “Росіяни України” та ін.). Проводять вони в основному культурно-просвітницьку роботу серед російськомовного населення країни. Водночас окремі організації росіян України політизують свою діяльність, позиціонуючи себе в рамках активності на виборах до ВРУ у форматі Слов'янської партії, “Руського блоку”, партії політики Путіна.

Упродовж останніх років відбувається повернення на місця свого колишнього проживання в Криму корінного *кримськотатарського етносу*. Якщо у 1989 році кримських татар нараховувалося 46807 осіб, то у 2001 році — вже 248193 чол. Специфіка діяльності громадських організацій кримськотатарського етносу полягає у стрімких темпах їхньої динаміки. Національний рух кримських татар розпочався створенням у травні 1989 року Організації кримськотатарського національного руху на чолі з Мустафою Джемільовим. У червні 1991 року на Курултаї було утворено Меджлис як вищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу.

Кримські татари також створили мережу національно-культурних товариств (Ліга кримськотатарських юристів “Ініціум”, Асоціація кримськотатарських працівників освіти “Мааріфчі”, Ліга кримськотатарських жінок та ін.), що охоплюють усі сфери життя цього етносу. Останнім часом забезпечується виконання ряду програм для кримськотатарського населення, які орієнтовані на розселення та облаштування депортованих кримських татар, їх адаптацію та інтеграцію в українське суспільство, а також різнопланових молодіжних програм тощо.

Таким чином, поряд із етнополітичними проблемами (просійський фактор, кримськотатарська проблема тощо) в незалежній молодій Українській державі активно удосконалюється відповідно до норм міжнародного законодавства нормативно-правова база етнополітики, розбудовується мережа національно-культурних організацій, які впроваджують у практику політику полікультурного та поліетнічного українського суспільства. Полікультурність спрямована на етнокультурний ренесанс українства та національних меншин задля творення потужної української нації.

#### 4.3.6. Етнополітичні процеси на Закарпатті

Закарпатська область України традиційно вважається поліетнічним регіоном із розмаїтою і водночас компактною етнічною строкатістю (українці, угорці, румуни, словаки, цигани, німці, євреї) та етнографічною мозаїчністю (гуцули, лемки, бойки, долиняни-русини). В умовах незалежної Украї-

ни етнічні групи краю активно відроджують етнічну самобутність, реабілітують власне етнічне “Я”. Відбуваються ренесансні процеси через створення мережі національно-культурних товариств, видання періодичної преси, створення радіо- та телепередач рідною мовою для представників національних меншин краю, створення культурних центрів, активне функціонування національних та недільних шкіл. Тому Закарпаття можна розглядати як своєрідну модель побудови громадянського суспільства на базі консоціативної демократії, яка залучає різноманітні етносоціальні сегменти суспільства.

*Аналіз перепису населення 2001 року* засвідчив збільшення (порівняно із 1989 роком) чисельності українців (80,5% населення краю), румунів (2,6%), циган (1,1%). Через еміграційні потоки зменшилась кількість угорців (12,1%), росіян (2,5%), словаків (0,5%), білорусів (0,1%), євреїв (0,04%). Прикметно, що ситуативно вигідною виявилась німецька етнонаціональна ідентичність. Кількість німців збільшилась і склала на момент перепису 3582 чол. (0,3%). Зауважимо, що в умовах значних еміграційних потоків німецького етнічного масиву області упродовж 90-х років XX ст. таку ситуацію можна пояснити тільки меркантильними інтересами більшості ідентифікованих осіб за німецькою етнічною категорією.

За підрахунками статистичних показників, мовна асиміляція спостерігається серед циган (мадяризація на 62,4%); німців, словаків, поляків, болгар, чехів (українізація); білорусів, євреїв, татар, вірмен (русифікація). Рідномовна ідентичність характерна для українців (99,2%), румунів (99,1%), угорців (97,1%), які представляють компактні ареали проживання. Новим етноідентифікаційним фактором є русини (10063 чол. із числа постійного населення краю), майже 60% з яких проживає у міських населених пунктах області. Така ситуація може викликати запитання у фахівців: чому сільські жителі не ідентифікують себе русинами, а українцями? Чи не зазнала місцева інтелігенція через свою опозиційність до центру агітаційного впливу русинських громадських організацій краю і т. д. Русинів державна влада визначає як окрему етнографічну групу в середовищі української нації поряд із гуцулами (83 особи), бойками (25 чол.) та лемками (3 особи) краю.



**Етнонаціональний склад населення Закарпатської області  
за результатами перепису 2001 р.**

Націо- нальність	Кіль- кість	Національ- ність	Кіль- кість	Національ- ність	Кількість
Українці	1010127	Таджики	36	Калмики	5
Угорці	151516	Чеченці	35	Англійці	4
Румуни	32152	Удмурти	33	Буряти	4
Росіяни	30993	Народи Індії та Пакистану	33	Якути	3
Цигани	14004	Лезгини	30	Табасара- ни	3
Словаки	5695	Осетини	27	Тати	3
Німці	3582	Башкири	26	Хакаси	3
Білоруси	1540	Комі	24	Алтайці	3
Євреї	565	Араби	23	Австрійці	3
Поляки	518	Ліви	22	Абазини	2
Молдова- ни	516	Гагаузи	21	Голландці	2
Вірмени	490	Хорвати	19	Кубинці	2
Чехи	320	Китайці	17	Ханти	2
Болгари	279	Киргизи	16	Даргинці	2
Татари	252	Карели	13	Черкеси	1
Азербай- джанці	231	Ассирійці	12	Цахури	1
Грузини	190	Серби	9	Уйгури	1
Литовці	136	Удіни	9	Рутульці	1
Латиші	132	Фіни	9	Мансі	1
Чуваші	114	Французи	9	Кримські татари	1
Узбеки	70	Афганці	7	Кабардин- ці	1
Казахи	59	Комі- перм'яки	7	Інгупші	1
Греки	58	Кумики	6	Іспанці	1

Націо- нальність	Кіль- кість	Національ- ність	Кіль- кість	Національ- ність	Кількість
Мордва	51	Адигейці	6	Євреї гірські	1
Італійці	47	Абхази	6	Дунгани	1
Марійці	41	Аварці	6	Вепси	1
Корейці	40	Американ- ці	5	Албанці	1
Туркме- ни	37	Балкарці	5	Інші національ- ності	7
Естонці	36	Турки	5	Націо- нальність не вказана	286

*Етнополітичні процеси* на Закарпатті упродовж останнього періоду українського державотворення пройшли складну та неоднозначну еволюцію. У часи трансформаційного періоду 1989—1991 рр. в області розгорнулась протидія та боротьба таборів національно-демократичної еліти та владної командно-адміністративної системи. Національно-демократичні сили пропагували серед широкого кола громадськості краю ідею згуртування задля досягнення незалежності України. Ця лінія найбільш чітко проявилась у активній діяльності обласних осередків Народного руху України за перебудову, УРП, екологічної організації “Зелений світ”, товариства “Меморіал”, патріотично налаштованого духовенства Української греко-католицької церкви, студентської молоді краю.

Тільки в 1990 р. в області відбулось понад 40 мітингів. Архівні документи ілюструють упереджені дії обласної влади з метою недопущення об’єднання української патріотичної сили. Про це зокрема свідчать документи обласної організації КПУ під назвами “Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України, членам ревізійної комісії обласної парторганізації. Про ставлення до ідеї створення “Народного руху України за перебудову (НРУ)”, “Про план практичних дій відділів обкому партії у зв’язку з установчим з’їздом Народного руху України за перебудову” та ін.). Створення низки громадських організацій краю, насамперед край-

ової “Просвіти”, масовий вихід із лав КПУ, центробіжні події в СРСР спричинились до краху радянської командно-адміністративної системи в області.

Епіцентром етнополітичних баталій на Закарпатті 1990—1992 рр. стала обласна Рада народних депутатів. Утворена в Раді група “Демократична платформа” активно вступала в дискусії з приводу автономії та самоврядності краю. Події кінця вересня та початку жовтня 1991 р. в м. Ужгороді мали виражений характер протистояння українських патріотичних та неокомуністичних автономістських таборів. Створені русинські організації (Товариство карпатських русинів, Товариство православних імені Кирила і Мефодія, Підкарпатська республіканська партія), Демократична ліга національностей та Асоціація нерадикальних демократів активно пропагували ідеологію окремішності закарпатців, перспективу самоврядності і т. п. Це спричинило згуртування національно-патріотичних сил в Українську Народну Раду Закарпаття (УНРЗ).

Підтримка частиною населення Закарпаття ідеї “самоврядної адміністративної території” на референдумі 1 грудня 1991 р. спричинила посилення домагання обласною владою ширших сфер політико-економічного впливу в рамках автономістських прагнень. Згодом це вилилось у вимогу вільної економічної зони, участі області в проекті Карпатського Єврорегіону та ін. В умовах державної незалежності України тільки зважена державна етнополітика, патріотична позиція українських сил краю завадили реалізації партикулярних амбіцій владної неокомуністичної еліти.

Політичне русинство на Закарпатті, що проявляло активність до середини 90-х років, зазнало фіаско через радикалізацію діяльності русинських товариств, створення у 1993 році Тимчасового уряду Підкарпатської Русі під керівництвом І. Туряниці та “діяльність” Підкарпатської республіканської партії (В.Заяць). Воно засуджене міжнародними конгресами русинів. Діяльність русинських організацій краю, зокрема Товариства підкарпатських русинів, поступово відмежувалась від політичних гасел, спрямовуючи власну роботу в етнокультурну сферу та домагання з боку держави визнання русинів “самодостатньою етнічною спільнотою”.

Закарпатська обласна рада народних депутатів, реагуючи на прохання та вимоги русинських громадських організацій та

форумів, вже тричі (востаннє у вересні 2006 року) зверталася до центральних органів державної влади України із проханням внести до державного реєстру національностей “русин”. Це питання і надалі мусується в обласних та загальноукраїнських засобах масової інформації, не дістаючи свого логічного завершення через наукову та політичну некоректність визнання етнографічного або субетнічного статусу за окремий статус національності (самодостатньої етнічної спільноти).

Питання забезпечення прав національних меншин постійно в полі зору як центральних, так і місцевих органів влади. Координуючим центром, який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин на Закарпатті, є *відділ у справах національностей Закарпатської облдержадміністрації* (начальник Юдіта Євчак), який спільно із представниками національно-культурних товариств зробив чимало в інтересах забезпечення їх прав, вирішення питань, які турбують національні меншини краю.

Цікавою є палітра *етнокультурного життя національних меншин області*. Зокрема, у краї функціонують (крім україномовних) 124 загальноосвітні школи, гімназії та ліцеї з мовами навчання національних меншин, у тому числі 71 з угорською, 12 — румунською, 3 — російською, 1 — словацькою та 41 — з двома, трьома національними мовами навчання, а також 2 гімназії та 2 ліцеї — з угорською, 1 ліцей — румунською мовою навчання. Діють також 5 ліцеїв з угорською мовою навчання приватної форми власності. Для малочисельних меншин відкрито вже 17 недільних шкіл з ромською, єврейською, польською, русинською мовами навчання.

Підготовка відповідних кадрів здійснюється на філологічному факультеті Ужгородського національного університету, де функціонують угорське, російське, румунське та словацьке відділення. У 2005 році на базі історичного факультету УжНУ відкрита кафедра угорської історії та європейської інтеграції. Випускникам національних шкіл надана можливість скласти вступні іспити у вищі навчальні заклади області рідною мовою. З 1988 року при Ужгородському національному університеті працює Центр гунгарології, а з 1996 року — Закарпатський угорськомовний педінститут у м. Берегові.

Значно збільшено інформаційний простір для висвітлення життя національних меншин краю. На мовах національних мен-

шин виходить 26 видань, у тому числі 13 видань угорською мовою, 4 видання — російською. Ряд національно-культурних товариств має свої періодичні видання. Зокрема виходять: на ромській, українській та угорській мовах газета “Романі Яг”, яка переросла у всеукраїнське видання, газета товариства “Матіца словенска” на Закарпатті “Підкарпатський словак”, тижневик Демократичної спілки угорців України “Хроніка угорців України”, румунської спілки “Дачія” газета “Апша” та інші.

На Закарпатті діє 55 *національно-культурних товариств* з обласним статусом. Серед них виділяються шістнадцять організацій циганської етнічної групи (“Рома”, “Романі Яг”, “Амаро Дром”, “Ром Сом”, “Лаутарі”, “Унг-ромен” та ін.). Дванадцять організацій угорської спільноти (Товариство угорської культури Закарпаття, Товариства угорськомовної інтелігенції, науковців, бібліотекарів, журналістів, працівників охорони здоров’я, молодих науковців, скаутів та ін.) концентрують навколо себе палітру соціально-економічного та культурного життя найбільш чисельної меншини Закарпаття. По чотири організації мають представники румунської (Товариства ім. Дж. Кошбука, Іона Мігалі де Апша, “Дачія”, “М. Емінеску”) та словацької національної меншини (“Матіца словенска” на Закарпатті, Товариство ім. Л. Штура, Товариство словацької інтелігенції, організація словацьких жінок “Довіра”).

По два товариства мають представники російської (“Русский дом” і “Руський рух України”), німецької (“Відродження” та “Німці Закарпаття”) та єврейської спільноти краю (культурно-освітнє товариство та організація угорськомовних євреїв Закарпаття). По одному товариству мають поляки, вірмени (“Арарат”), білоруси (“Сябри”) та греки (“Еллада”). Дев’ять товариств мають лідери русинського етнокультурного руху в краї (“Общество Подкарпатських Русинов”, “Общество Карпатських Русинов”, “Русинське науково-освітнє товариство”, науково-культурологічне товариство ім. О. Духновича та ін.). Для координації їхньої діяльності у 1999 році вперше в Україні створено Центр культур національних меншин Закарпаття, де щороку проводиться понад 150 культурно-мистецьких заходів, конференцій, зборів. При Центрі діє координаційна рада з числа голів національно-культурних товариств, працівників органів державної влади та представників творчої інтелігенції краю.

Відповідно до чинного законодавства України представництво національних меншин в органах державної влади та місцевого самоврядування спрямовується у напрямку до пропорційної кількості етнічних груп в етнонаціональній структурі Закарпаття. Так, серед депутатів обласної, районних та міських рад 147 угорців (12,8%) 15 румун (1,3%), 10 росіян (0,9%), 3 роми (0,3%), 3 словаки (0,3%), 2 німці (0,2%), 1 русин (0,1%).

Лідери національно-культурних товариств беруть активну участь у виборчому процесі. У 1994 р. від Берегівського виборчого округу обирали народним депутатом України угорця Михайла Товта. На парламентських виборах 1998 р. ЦВК України були окреслені нові контури виборчого округу № 72 з центром у м. Берегово. На виборах переміг лідер Товариства угорської культури Закарпаття Міклош Ковач. А вже у 2002 році за підтримки потужного ресурсу СДПУ(о) та Форуму угорських організацій — голова Берегівської райдержадміністрації Іштван Гайдош. Зі зміною виборчого законодавства України угорці краю в кінці 2004 — на початку 2005 року переорієнтувалися на створення політичних партій — партії угорців України (“КМКС”) на чолі з М.Ковачем та Демократичної партії угорців України на чолі з І. Гайдошем. Наразі вони представлені у Закарпатській обласній раді народних депутатів і входять до коаліційної більшості.

Отже, поряд із утвердженням національної української ідеї на Закарпатті протягом періоду незалежності фактично побудована модель громадянського суспільства через вагому презентацію національно-культурних організацій меншин. Створення рідномовної системи освіти, численних культурно-мистецьких установ сприяло формуванню позитивного іміджу Закарпаття, де проходили численні фестивалі, конкурси, зустрічі єднання тощо. Ці показники високо оцінено й на міжнародному рівні.

---

## Розділ 5

# СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

*5.1. Зовнішня політика держав. Міжнародне право*

*5.2. Геополітика*

## 5.1. Зовнішня політика держав. Міжнародне право

### 5.1.1. Міжнародні відносини як цілісна система

Існує дуже багато визначень поняття “міжнародні відносини”, однак найбільш популярним є сприйняття міжнародних відносин як системної сукупності політичних, економічних, соціальних, дипломатичних, правових, військових та гуманітарних зв’язків та відносин між основними суб’єктами світового співтовариства, до яких належать народи, держави, суспільні та громадські сили, рухи і організації.

Як відмічає польський дослідник *Юзеф Кукулка*, складність визначення та дослідження міжнародних відносин пояснюється такими чинниками:

1) сфера міжнародних відносин охоплює надзвичайно широкий перелік явищ і процесів, який важко проаналізувати за допомогою наукового апарату однієї науки;

2) міжнародні відносини позбавлені єдиного центру влади та управління;

3) у дослідника міжнародних відносин немає доступу до всієї інформації, оскільки частина даних оберігається дипломатичною тайною і застереженнями безпеки;

4) у міжнародних відносинах дуже важко прослідкувати причинно-наслідкові зв’язки поведінки держав на міжнародній арені.

5) у поведінці учасників міжнародних акцій велику роль відіграють випадковість і одночасність багатьох взаємодіючих чинників.

Водночас є можливим виділити два основні теоретичні підходи до розуміння сутності, а отже, перспектив дослідження міжнародних відносин.

Перший має назву “*політичний реалізм*”, його засновником є американський вчений Ганс Моргентау (праця “Політика між націями” (1948)).



Відповідно до реалістів, міжнародні відносини є зіткненням, суперництвом національних інтересів держав. Інші суб'єкти не можуть вважатися учасниками міжнародних відносин, оскільки не володіють суверенітетом, а отже, не мають повноважень представляти інтереси населення за межами національних кордонів. Міжнародні відносини перебувають у стані анархії, який не можна подолати, оскільки національні держави не підпорядковуються жодному джерелу влади.

Іншим класичним підходом до визначення сутності міжнародних відносин є *політичний ідеалізм*, систематизаторами якого прийнято вважати відомого німецького філософа Імануїла Канта та президента США і, водночас, вченого-політолога та конституціоналіста Вудро Вільсона.

Ідеалісти, на противагу реалістам, вважають, що коло учасників міжнародних відносин є ширшим — за рахунок виникнення міжнародних організацій. Саме ці структури сприяють подоланню стану анархії та ворожнечі у міжнародних відносинах, досягненню ідеалу мирного гармонійного співжиття — так званого “світового порядку”.

Якщо реалісти стверджували, що основними принципами міжнародних відносин є пріоритет національних інтересів та сила, то ідеалісти вважають, що ця сфера суспільного життя може бути впорядкована за допомогою права (міжнародного права) та моралі (однакових етичних уявлень різних народів про добро і зло у відносинах).

Зауважимо, що “батько” політичного реалізму Моргентау пояснював сутність сили як здатність заперечувати національні інтереси інших держав. Сила є сукупністю усіх можливостей, які має політичний суб'єкт, для задоволення своїх інтересів.

В середині ХХ століття набуває популярності системний підхід до аналізу міжнародних відносин. Американські вчені Кеннет Волц, Джордж Розенау вважали, що розуміти сенс міжнародних відносин можна лише як системної, взаємопов'язаної загальної діяльності різноманітних учасників, які взаємодіють за межами національних кордонів: держав, міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій (ТНК), громадсько-політичних рухів, неурядових організацій, соціальних груп, окремих громадян. Водночас в рамках єдиної системи міжнародних відносин, на думку аме-

риканського вченого *Мортон Каплана*, є можливим виділити основні підсистеми:

- 1) міждержавних міжнародних відносин;
- 2) наднаціональних міжнародних відносин, учасниками якої є міжнародні організації, ТНК.

Як стверджує російський дослідник М. Косолапов, міжнародні відносини виникли у часи стародавнього світу, коли великим вважалося населення території в декілька тисяч чоловік, народи мали можливість вступати в безпосередній контакт один з одним: під час міграції, масових втеч від стихійних бід, після територіального розподілу між державами. Саме тоді виникає явище власне “між-народних” відносин, які суттєво різнилися від стосунків, які склалися всередині етнічного об’єднання.

Із виникненням держав міжнародні відносини поділяються на:

- 1) формальні (учасниками яких власне і стають держави);
- 2) неформальні (учасниками яких стають різні соціальні спільноти, недержавні інститути, економічні утворення, особи).

Якщо до середини ХХ століття основними учасниками міжнародних відносин вважалися держави як такі, що володіють суверенітетом, то упродовж наступних десятиліть — з розвитком процесів інтернаціоналізації і глобалізації — все більшу роль відіграють інші *учасники*:

- 1) транснаціональні корпорації;
- 2) міжнародні організації;
- 3) етнічні групи;
- 4) соціальні спільноти;
- 5) громадсько-політичні рухи;
- 6) окремі особи.

Учасники міжнародних відносин формують різні *типи відносин*, які за ознакою предмету можна поділити на:

- 1) дипломатичні;
- 2) військово-політичні;
- 3) економічні;
- 4) гуманітарні;
- 5) ідеологічні;
- 6) правові;

7) екологічні та інші.

Водночас ми можемо виділити декілька *географічних рівнів міжнародних відносин*, а саме:

- 1) локальний;
- 2) субрегіональний;
- 3) регіональний;
- 4) глобальний або власне рівень системи міжнародних відносин.

Центральною категорією теорії міжнародних відносин є поняття “світова політика” або “світовий політичний процес”, під якими розуміється сукупна діяльність народів, держав та їх інститутів, соціальних спільнот та їхніх організацій та рухів, які мають певні політичні цілі у сфері міжнародного життя. Одночасно світовий політичний процес являє собою форму інтеграційних тенденцій у розвитку людського суспільства, форму взаємодій, взаємозв’язку його складових, комплекс загальної, глобальної політичної та соціальної взаємодії.

*Основними формами світової політики є:*

- 1) конфлікт, включно війни;
- 2) суперництво;
- 3) співробітництво.

Світова політика як засіб взаємодії, взаємовідносин різних суспільних груп та утворень — етнічних груп, націй, держав, союзів — формується разом з їх виникненням і розвитком. Уже в ранніх рабовласницьких державах Стародавнього Сходу існували військово-політичні відносини. Головними їх регуляторами були звичаї й традиції.

На території Європи міжнародні відносини і світова політика сформувалися у часи Античності. У той період сутністю світової політики були, насамперед, конфлікти (війни) і суперництво. У Стародавній Греції виникли перші релігійно-політичні об’єднання держав — амфіктіонії (наприклад, дельфійська, делоська).

В епоху Середньовіччя конфлікти і, зокрема, їх крайня форма — війни залишалися головними елементами міжнародної політики, а тогочасне міжнародне право визначало війну як засіб вирішення міждержавних проблем. У ті ж часи зародилась і поширилась практика укладання міждержавних угод, що регулювали питання співробітництва: щодо плавання в нейтральних водах, прикордонних, майнових питань, прав

іноземців тощо. Розширювалася міжнародна торгівля, яка підлягала регулюванню договорами та угодами. В практику щоденного життя впроваджувалися валютні операції, укладалися консульські угоди.

У Новий час розвиток технологій і промисловості, використання найманої праці поступово привели до утворення єдиного світового ринку, що сприяло швидкому розквітові міжнародної торгівлі, виникненню мережі економічних, технічних та інших зв'язків, вдосконаленню засобів комунікацій. У XIX столітті звичною практикою світової політики стало укладання міждержавних угод з питань транспорту, зв'язку, санітарно-медичного обслуговування. Було проголошено і втілено в життя принципи вільного судноплавства по міжнародних ріках (наприклад, по Рейну і Дунаю). Виникли перші міжнародні організації, покликані сприяти вирішенню питань світової комунікації: Міжнародний телеграфний союз (1865), Всесвітній поштовий союз (1874). Широко використовувався інститут міжнародного арбітражу для вирішення суперечок. Однак, в цілому, для світової політики, незважаючи на запровадження елементів співпраці, характерним було міжнаціональне суперництво за оволодіння територіями, сфери впливу, джерела сировини, ринки збуту. Задоволення інтересів держав через війни залишалося нормою міжнародного права і навіть закріплювалося в низці міжнародних угод.

Застосування військової сили розглядалося як правовий засіб вирішення суперечок між державами аж до середини XX ст. Анексії (загарбання чужих земель внаслідок війн) і контрибуції (данина, яку переможець накладав на переможеного) вважалися правовим засобом нароцтвання території і державного збагачення.

Лише у другій половині XX століття з огляду на жахливі наслідки Другої світової війни і перед загрозою термоядерного конфлікту вчені та політики багатьох країн світу дійшли висновку про недоцільність застосування воєнних засобів у розв'язанні конфліктів, потребу формування механізмів зменшення суперництва у світовій політиці, розширення можливостей для співробітництва.

Починаючи з 50-х років шириться розуміння того, що війна не може бути раціональним інструментом міжнародної політи-

ки — її належить здійснювати політичними та дипломатичними засобами.

Сучасна світова політика спрямована, насамперед, на забезпечення стану миру та співробітництва у відносинах між учасниками міжнародних відносин, тобто міжнародної безпеки.

Як вважають багато вчених та державних діячів, формою забезпечення міжнародної безпеки на початку ХХІ століття є так званий “новий міжнародний порядок”.

Взагалі, міжнародний порядок (термін запроваджений засновниками ідеалізму Імануїлом Кантом і Вудро Вільсоном) — це організація міжнародних відносин, яка є протилежною анархії і передбачає існування спільних інститутів, норм і цінностей, які створюють умови для встановлення міжнародної безпеки.

Офіційною датою зародження нового світового порядку вважають кризу в Перській затоці 1990—1991 років, коли члени Ради безпеки ООН, включно СРСР, одностайно прийняли рішення про початок збройної інтервенції проти Іраку. Деякі політологи тоді оптимістично писали про “зародження всесвітнього уряду”; більшість вважала, що досягнутий стан міжнародної безпеки, який ґрунтувався на міжнародному співробітництві, є найвищим за весь історичний період. Американський вчений Френсіс Фукуяма у праці “Кінець історії” стверджував, що у світі вже досягнуто консенсус щодо ліберальної демократії як оптимальної і всезагальної форми політичного режиму, що означає кінець ери ідеологій.

Однак, варто зауважити, в середині 90-х років минулого століття оптимізм щодо дієвості нового світового порядку значно зменшився. Сучасними *проблемами, які має вирішувати світова політика*, є:

- 1) неконтрольоване розповсюдження ядерної зброї;
- 2) поширення міжнародного тероризму;
- 3) виникнення “сірих зон”, тобто територій, які не контролюються державами;
- 4) поглиблення цивілізаційного розколу між народами, як це формулює американський політолог Самюель Гантінгтон.

До *характерних рис сучасної світової політики* також належать:

1) зростання кількості та ролі нових учасників міжнародних відносин — міждержавних (міжурядових) та неурядових міжнародних організацій, ТНК, громадсько-політичних рухів, етнічних груп, окремих громадян;

2) посилення впливу світової політики на внутрішньополітичний розвиток держав;

3) зниження значення державного суверенітету у міжнародних відносинах;

4) зростання інтеграційних тенденцій у світі та посилення процесу глобалізації;

5) перехід до багатопольярної системи міжнародних відносин, за якої декілька держав справляють глобальний вплив на розвиток світової політики.

Таким чином, сучасна світова політика перебуває на умовному роздоріжжі — між пошуком балансу інтересів між найбільш впливовими державами і, одночасно, потребою враховувати інтереси інших учасників міжнародних відносин.

### **5.1.2. Процес формування та механізм реалізації зовнішньої політики держав. Міжнародне право**

Під *“зовнішньою політикою”* розуміють *діяльність держави на міжнародній арені, що регулює стосунки з іншими суб’єктами зовнішньополітичної діяльності: державами, всесвітніми і регіональними міжнародними організаціями*. Потреба у виникненні окремого типу політики пояснюється тим, що держава лише за допомогою внутрішньої політики не спроможна задовольнити всі свої інтереси та потреби. Зовнішня політика є, фактично, загальним курсом держави поза національними кордонами, тобто у сфері, де вона позбавлена суверенітету, за допомогою якого держава регулює відносини з іншими державами і народами та задовольняє свої національні інтереси.

Інтерес у міжнародних відносинах, згідно з визначенням американського вченого Джона Модельського, — це вимоги, побажання і прагнення держав, які торкаються поведінки інших держав (учасників міжнародних відносин).

Під національним інтересом слід розуміти реальну причину дій нації-держави, спрямованих на її виживання, функціону-

вання та розвиток, або сукупність національних цілей і базових цінностей, що відіграють основну роль у виробленні стратегії і тактики у сфері національної безпеки.

Саме національні інтереси, як вважають представники політичного реалізму, визначають сутність зовнішньої політики держав. Національні інтереси є об'єктивними факторами, оскільки залежать від незмінної природи людини, географічних умов країни, соціокультурних та історичних традицій народу. Вони мають дві складові: постійну — імператив виживання; перемінну, що є конкретною формою, якої ці інтереси набувають у часі і просторі. Визначення цієї форми належить державі, що має монополію на зв'язок із зовнішнім світом. Основа ж національного інтересу, що визначається географією та специфікою народу, залишається постійною і не залежить від стану внутрішньої політики, соціальної структури суспільства.

І навпаки, з погляду представників інших теоретичних напрямів і шкіл, внутрішня і зовнішня політика пов'язані, і цей зв'язок є детермінованим. Є дві версії подібного детермінізму. Одна з них властива ортодоксальному марксизму, з позицій якого зовнішня політика є відображенням класової сутності внутріполітичного режиму і залежить врешті від визначаючих цю сутність економічних відносин суспільства. Звідси міжнародні відносини в цілому мають 'вторинний' і 'третинний', 'перенесений' характер.

Іншій версії детермінізму дотримуються прибічники геополітичних концепцій, теорій 'багатої Півночі' і 'бідного Півдня', а також неомарксистських теорій залежності, 'світового центру' і 'світової периферії'. Для них по суті виключним джерелом внутрішньої політики є зовнішні примуси. Так, наприклад, з погляду американського вченого Імануїла Валерстайна, для того, щоб зрозуміти внутрішні суперечності і політичну боротьбу в тій чи іншій державі, їх слід розглядати в ширшому контексті — контексті цілісності світу, що являє собою глобальну імперію, в основі якої лежать закони капіталістичного способу виробництва — 'світоєкономіка'

Ще один варіант детермінізму характерний для представників таких теоретичних напрямів, як неореалізм і структуралізм. Для них зовнішня політика є продовженням внутрішньої, а міжнародні відносини — продовженням суспільних

відносин. Проте вирішальну роль у визначенні зовнішньої політики відіграють не національні інтереси, а внутрішня динаміка міжнародної системи. При цьому головне значення має змінна структура міжнародної системи: будучи опосередкованим результатом поведінки держав, а також наслідком самої їх природи та існуючих між ними відносин, вона в той же час диктує їм свої закони. Таким чином, питання про детермінізм у взаємодії внутрішньої і зовнішньої політики держави розв'язується на користь зовнішньої політики.

У 50-х роках ХХ століття в США сформувалася окрема наукова дисципліна — Аналіз зовнішньої політики (АЗП), яка займається визначенням впливу внутрішньополітичних і соціальних факторів на зміст зовнішньої політики держави.

АЗП розробляє теоретичні засади інституційного механізму реалізації зовнішньої політики. Відповідно до них, загальний стратегічний курс зовнішньої політики держави належить до кола повноважень парламенту та глави держави/уряду у сучасних демократичних суспільствах.

Зовнішньополітична стратегія — це бачення державою свого сучасного становища у системі міжнародних відносин, бажаної майбутньої ролі, пріоритетів взаємодії з іншими учасниками міжнародних відносин, ієрархії стратегічних партнерів (союзників), основних сфер активності, пріоритетних форм та засобів реалізації зовнішньої політики.

Водночас реалізація стратегії у чітко визначених часі та географічному ареалі — зовнішньополітична тактика — належить до компетенції спеціалізованих державних органів і установ міністерства зовнішньої політики, оборони, системи дипломатичних і консульських установ, торговельних, наукових і культурних місій, інших структур.

Цілі зовнішньої політики залежать від політичного режиму держави, форми правління, стану економіки, традицій, географічного розташування, зв'язків з іншими державами та багатьох інших факторів. Однак можна виділити *групу загальних цілей, яка є характерною для більшості сучасних держав*:

- 1) зростання авторитету і зміцнення міжнародних позицій держави;

- 2) забезпечення національної безпеки держави, її територіальної цілісності та недоторканності;



3) створення сприятливих міжнародних умов для реалізації внутрішньополітичних цілей і завдань;

4) співробітництво та взаємодія з іншими учасниками міжнародних відносин.

До новітніх цілей зовнішньої політики, які сформувалися наприкінці XX століття, відносимо:

1) участь у міжнародному поділі праці та ринків сировини і збуту продукції;

2) обмін новітніми технологіями між країнами;

3) спільну боротьбу різних держав проти міжнародного тероризму.

Можна виділити основні *форми реалізації зовнішньої політики* держав, до яких відносять:

1) пасивну (держава відмовляється від частини суверенітету на користь інших держав);

2) агресивну (держава формує експансіоністські цілі, втручається у зовнішню та внутрішню політику інших країн);

3) активну (держава прагне утримувати рівновагу між внутрішньополітичними пріоритетами та зовнішньополітичними цілями);

4) консервативну (політика, спрямована на захист існуючої ролі (статусу) держави у міжнародних відносинах, досягнутого раніше балансу між внутрішньою та зовнішньою політикою).

*Основними засобами реалізації зовнішньої політики є:*

1) політичні;

2) ідеологічні (зовнішньополітична пропаганда);

3) економічні;

4) воєнні;

5) дипломатія.

*Дипломатія* (від лат “diploma” — “лист, складений наполовину”) — *це опосередковане (через зовнішню політику) і безпосереднє (за допомогою міжнародного права) здійснення національних інтересів конкретної держави.*

Дипломатія — це ефективний обмін інформацією, мистецтво ведення переговорів, досягнення взаєморозуміння заради досягнення поставлених цілей. За мирних часів дипломатія підпорядковує всі інші засоби реалізації зовнішньої політики.

Ганс Моргентау у праці “Політика між націями” стверджував, що дипломатія є елементом сили держави. Дипломатична

діяльність, яка призвела до початку війни, є невдалою, оскільки вона не досягла своєї основної мети — задоволення національних інтересів мирними засобами.

*Основні завдання дипломатії*, за Моргентау, є такими:

1) дипломатія має визначити, в чому полягає національний інтерес та сила інших держав;

2) дипломатія має визначити всі мирні засоби, якими можна досягти задоволення національних інтересів.

До методів дипломатії відносять наступні:

- 1) офіційні та інші міждержавні візити;
- 2) переговори;
- 3) дипломатичні конгреси;
- 4) конференції, наради і зустрічі;
- 5) підготовка і укладення договорів;
- 6) представництво держави за кордоном;
- 7) дипломатичне листування.

Основним регулятором зовнішньої політики держав є міжнародне право як сукупність норм і принципів, які регулюють усю систему міжнародних відносин, а також взаємодію в межах окремих груп або на двосторонніх засадах.

Історія міжнародного права сягає епохи стародавнього світу. Перший документально зафіксований міжнародний договір був укладений у 1296 році до нашої ери між Єгиптом і Хетською державою. Цей договір передбачав надання взаємодопомоги у випадку виникнення внутрішніх проблем і зовнішньої небезпеки. Однак аж до Нового часу основним джерелом міжнародного права залишалися звичаї, релігійне право.

Класична система міжнародного права починає складатися лише після Вестфальського миру 1648 року, і вона була заснована на визнанні принципу державного суверенітету.

Перехід до сучасної системи міжнародного права розпочинається у 1919 році після підписання Паризького миру і утворення Ліги Націй як першої універсальної політичної міжнародної організації. Систематизації міжнародного права після Другої світової війни, насамперед, сприяє діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН).

*Сучасне міжнародне право поділяється на види:*

1) міжнародне публічне право як особлива правова система, що регулює відносини між державами і міжнародними органі-

заціями, які є суб'єктами міжнародного публічного права;

2) міжнародне приватне право, яке регулює відносини між іншими учасниками міжнародних відносин, що є суб'єктами міжнародного приватного права.

Міжнародне право базується, зокрема, на нормах, тобто правилах поведінки, які визнані державами чи іншими суб'єктами міжнародного права як юридично обов'язкові. Якщо держава бере на себе певні міжнародно-правові зобов'язання, то вона повинна змінити національне законодавство відповідно до цих міжнародних норм.

Основним документом сучасного міжнародного публічного права є Статут ООН, який був схвалений у 1945 році.

У ньому затверджені такі *базові міжнародно-правові принципи*:

1) принцип державного суверенітету і суверенної рівності держав;

2) принцип незастосування сили чи погрози силою;

3) принцип непорушності кордонів;

4) принцип територіальної цілісності держави;

5) принцип мирного врегулювання спорів;

6) принцип поваги до прав і свобод людини;

7) принцип самовизначення націй та народів;

8) принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань;

9) принцип співробітництва;

10) принцип невтручання у внутрішні справи.

Таким чином, міжнародне право є одним з інструментів, який регулює зовнішню політику держав як основних учасників міжнародних відносин і світової політики зокрема.

### 5.1.3. Міжнародні організації: сутність і типологія

Як відомо, вчені-ідеалісти вважають, що найкращою гарантією встановлення миру та налагодження співробітництва у міжнародних відносинах є поширення спільних норм — правових, політичних та моральних. Інститутами, в середовищі яких розробляються ці правила, є міжнародні організації.

Міжнародні організації виникли в середині XIX століття і до його кінця ці інститути набули статусу важливих центрів міжнародного життя. Першими діючими міжнародними організаціями були організації неполітичного характеру: Міжнародний телеграфний союз (1865), Всесвітній поштовий союз (1874).

Першу політичну постійно діючу міжнародну організацію — *Лігу Націй* — було створено у 1919 році. Її статут, розроблений на Паризькій мирній конференції, став компонентом Версальського мирного договору (1919), який підбивав підсумки Першої світової війни. Основною метою Ліги Націй, що офіційно діяла до 1946 року, було підтримання міжнародного миру та безпеки.

Масове виникнення міжнародних організацій розпочалося після Другої світової війни. Що пояснювалося прагненням націй встановити нову систему колективної безпеки, спрямовувати розвиток світової економіки і, зокрема, транснаціональних корпорацій, шукати шляхи міждержавної інтеграції. Теоретики-міжнародники і багато політичних діячів вважали, що саме міжнародні організації зможуть виконувати функції так званого “всесвітнього уряду”, ідея якого була розроблена *Імануїлом Кантом*.

На кінець XX століття у світі існувало близько чотирьох тисяч міжнародних організацій, з яких більшість були міждержавними чи міжурядовими (створеними державами чи їх урядами).

Саме *міждержавні (міжурядові) організації* є суб'єктами міжнародного публічного права, оскільки:

- 1) мають членство суверенних держав, які представлені урядами;
- 2) утворені на основі установчого міжнародного договору та інших документів установчого характеру;
- 3) дотримуються рівності суверенітетів країн-учасниць.

Як правило, *створення міждержавної (міжурядової) міжнародної організації* відбувається в декілька етапів:

- 1) ініціатива однієї чи більше держав;
- 2) підготовка та узгодження установчих документів;
- 3) проведення установчої конференції;
- 4) скликання керівних органів організації;
- 5) формування постійно діючих органів;

б) фіксована дата початку діяльності.

Міжнародна організація припиняє діяльність як результат узгодженого колективного волевиявлення членів організації.

Існує багато *критеріїв класифікації міжнародних організацій*.

Зокрема, за критерієм компетенції, міжнародні організації поділяють на:

1) загальної компетенції, тобто такі, що охоплюють різні сфери співробітництва;

2) спеціальної компетенції — спрямовані на співробітництво держав у певній сфері.

За *критерієм можливості приєднання нових членів*, міжнародні організації поділяються на:

1) відкриті — вступ до такої організації здійснюється одностороннім рішенням держави про приєднання до відповідного міжнародного установчого договору;

2) напіввідкриті — рішення про вступ приймається більшістю голосів інших країн-учасниць;

3) закриті — прийняття нових держав-учасниць може бути здійсненим лише шляхом згоди всіх держав—членів міжнародної організації.

За *характером повноважень* виділяємо міжнародні організації:

1) класичні міждержавні (міжурядові), в яких кожна держава-член зберігає всю повноту власного суверенітету;

2) наднаціональні, в яких держава добровільно делегує частину своїх суверенних прав міжнародній організації.

Найбільш популярною є класифікація міжнародних організацій *за географічним колом учасників*. За цим критерієм організації поділяють на:

1) глобальні, тобто відкриті для участі всіх держав світу;

2) регіональні — відкриті для участі держав певної частини світу;

3) субрегіональні, що охоплюють держави частини регіону.

До глобальних міжнародних організацій відносимо Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Всесвітню торговельну організацію (ВТО) та інші.

Без сумніву, найбільш відомою і, водночас, широкою за складом держав-учасниць та компетенцією міжнародною організацією є *Організація Об'єднаних Націй (ООН)*.

ООН була створена у червні 1945 року, коли на конференції у Сан-Франциско було підписано *Статут ООН* як першої політичної універсальної організації, завданням якої було визначено підтримання міжнародного миру та колективної безпеки.

Завдання ООН і принципи її діяльності відображено в преамбулі та статтях 1- 2 Статуту. Ними є підтримання міжнародного миру та безпеки; розвиток міжнародного економічного, соціального, культурного й гуманітарного співробітництва; погодження дії держав у досягненні цих спільних цілей. Членами ООН є суверенні держави, що утворили Організацію, а також прийняті до неї згодом. Організація Об'єднаних Націй виконує свої функції через створені нею органи: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і Соціальну Ради, Раду з опіки, Секретаріат і Міжнародний Суд.

Генеральна Асамблея має право обговорювати питання в межах Статуту або функцій будь-якого органу ООН і давати відповідні рекомендації. Рада Безпеки несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Рішення Ради Безпеки вважаються схваленими, коли за них подано голоси 8 членів із 15, включно голосів усіх 5 постійних членів (Росії, США, Великобританії, Франції, Китаю). У разі загрози миру, порушення миру або актів агресії Рада Безпеки має право використовувати збройні сили держав — членів ООН, надані в її розпорядження. Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря і персоналу міжнародних посадових осіб.

Одночасно у 40-х роках ХХ століття були створені міжнародні організації, які набули статус спеціалізованих установ, пов'язаних з ООН спеціальними угодами: Продовольча й сільськогосподарська організація ООН (ФАО), Організація ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) та ряд інших.

У світі також нараховується близько 80 регіональних міжнародних організацій, блоків та об'єднань. Серед них Рада Європи, Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА).

До субрегіональних міжнародних організацій в субрегіоні Центральної і Східної Європи відносимо Центральноевропей-

ську ініціативу (ЦЄІ), Вишеградську групу, Чорноморську асоціацію економічного співробітництва (ЧАЕС).

Окрім того, все більш активними гравцями світової політики стають неурядові міжнародні організації, тобто такі, що створені без участі держав чи їх урядів — національними неурядовими організаціями, громадсько-політичними рухами, політичними організаціями, асоціаціями чи окремими громадянами.

Відповідно до норм міжнародного права, до міжнародних неурядових організацій відносять ті, які створені не на основі міждержавної угоди. Ці організації повинні мати наступні *ознаки*:

1) відсутність серед завдань організації прагнення здобути прибуток;

2) юридичне визнання хоча б однією державою або набуття консультативного статусу при міждержавній міжнародній організації;

3) отримання фінансових коштів з території більше ніж однієї країни.

Прикладами неурядових міжнародних організацій є Товариство Червоного Хреста та Півмісяця, Всесвітня федерація професійних союзів, Міжнародна демократична організація жінок, Всесвітня федерація демократичної молоді.

Серед міжнародних громадсько-політичних рухів, які, на відміну від організацій, є неформалізованими з організаційної та правової точки зору, відомими є “Зелений світ” (Green Pease), “Лікарі без кордонів”.

Міжнародні організації — в т. ч. міждержавні і неурядові — є активними учасниками сучасної світової політики, оскільки допомагають долати егоїзм національних інтересів держав, пропонують на порядок денний вирішення проблем, які є актуальними для громадськості багатьох країн.

#### **5.1.4. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення**

*Глобальні проблеми сучасності — це проблеми, які є загальносвітовими, такими, що зачіпають інтереси усіх держав і націй, класів, соціальних груп, політичних партій, кожної людини зокрема. Фактично, це сукупність суперечливих про-*

цесів, які становлять зміст сучасної кризи світової цивілізації. Ці проблеми створюють загрозу розвитку і навіть існуванню всіх країн світу і потребують для відвернення цих катастрофічних наслідків спільних зусиль.

Вчені виділяють два основні *джерела виникнення* глобальних проблем сучасності:

1) поглиблення суперечностей між людиною та природою, які ведуть до виникнення екологічних, продовольчих, енергетичних, природно-сировинних проблем;

2) розширення зони суперечностей між народами, людьми взагалі, що має наслідком виникнення проблем війни та миру, захисту і розвитку духовного середовища, демографічного розвитку, боротьби із злочинністю, міжнародним тероризмом, поширення небезпечних хвороб тощо.

Одним із перших, ще у 20-і роки ХХ століття, вказав на загрозу глобальних проблем сучасності український вчений *Володимир Вернадський*.

У другій половині ХХ століття серед глобальних проблем людства предметом розгляду стала *теорія глобалістики* — система наукових знань про походження і сучасний стан глобальних проблем, їх класифікацію і обґрунтування практичних соціально-економічних і політичних шляхів їх розв'язання.

У теорію глобалістики увійшли висновки, зроблені відомими вченими *Нільсом Бором, Бертраном Расселом, Альбертом Ейнштейном* (“Маніфест Рассела — Ейнштейна” (1955)), а також тези з виступів політичних лідерів країн “Делійської шістки” (Аргентини, Греції, Індії, Мексики, Танзанії і Швеції), Римського клубу, який діє з 1968 року.

Загалом теорія глобалістики як окрема наукова дисципліна сформувалася у другій половині 60-х років ХХ століття і пройшла у своєму розвитку *три етапи*:

1) етап кінця 60 — початку 70-х років, коли увага була зосереджена на вивченні двох глобальних проблем сучасності: освоєнні космосу і охороні навколишнього середовища;

2) етап другої половини 70-х років, коли розпочалося глобальне моделювання стану і перспектив розвитку світової політики і світо-господарських зв'язків в умовах глобальних суперечностей. Саме в цей період здійснюються перші спроби скласти ієрархію світових проблем;



3) етап, який розпочався упродовж 80-х років XX століття, коли велику зацікавленість вирішенням глобальних проблем починають проявляти політичні та державні діячі багатьох країн світу, розробляються перші міжнародні документи, спрямовані на їх практичне вирішення.

Сучасна глобалістика досліджує, насамперед, комплексні проблеми, вирішення яких дозволить знайти практичний шлях розв'язання глобальних проблем людства, а саме:

1) порівняльний аналіз основних соціокультурних цінностей сучасних цивілізацій, становлення нового універсалізму через усвідомлення складності планетарного буття;

2) порівняльний аналіз стратегій міжцивілізаційної взаємодії;

3) обґрунтування концепції гуманітарного консенсусу як процесу узгодження цінностей різних цивілізацій;

4) порівняльний аналіз можливих альтернативних шляхів глобалізації.

Прихильники теорії глобалістики по-новому розглядають *проблему міжнародної безпеки*. Безпека — це такий стан відносин між державами, за якого їм усім не загрожує небезпека війни чи будь-яке зовнішнє зазіхання на їхній суверенний і незалежний розвиток. Першочерговою проблемою забезпечення світової безпеки стає вироблення стратегії виживання в умовах кризи світової цивілізації (чи окремих цивілізацій).

Існує дуже багато класифікацій *глобальних проблем сучасності*. Однією з найбільш популярних є запропонована норвезьким соціологом *Й. Галтунгом*, котрий визначив чотири критичні ситуації, з якими зіткнулося людство у другій половині XX століття:

1) криза насильства і загроза насильства, що тепер проявляється у загрозі міжнародного тероризму;

2) криза зuboжіння і загроза бідності;

3) криза відторгнення окремих осіб та соціальних груп і загроза загального придушення прав людини;

4) криза навколишнього середовища і загроза локального порушення екологічного балансу.

Більш традиційною є класифікація, запропонована польським політологом *Артуром Боднаром*, який виділяє:

1) ядерну загрозу знищення цивілізації;

2) проблему вичерпання природних ресурсів, зокрема енергетичних;

3) екологічні проблеми;

4) продовольчу проблему, тобто проблему забезпечення продовольством населення Землі, яке постійно зростає;

5) демографічну проблему, тобто проблему відтворення та міграції населення, формування його освітнього потенціалу, працевлаштування;

6) проблему охорони здоров'я;

7) проблему використання космосу в мирних цілях.

Також доцільно буде навести *класифікацію глобальних проблем людства за їх характером*:

1) проблеми переважно соціально-політичного характеру (відвернення ядерної війни, припинення гонки озброєнь, мирне розв'язання конфліктів, формування ненасильницького миру);

2) проблеми переважно соціально-економічного характеру (подолання економічної та культурної відсталості, вирішення проблеми зuboжіння, забезпечення ефективного виробництва, розв'язання світової енергетичної, сировинної і продовольчої криз, оптимізація демографічної ситуації, особливо в країнах, що розвиваються; освоєння в мирних цілях космосу і Світового океану);

3) соціально-екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища, необхідність раціонального використання природних ресурсів Землі);

4) проблеми людини (забезпечення її основних прав та свобод, подолання відчуженості від природи та політики, держави).

Цілком очевидним є факт, що вирішення глобальних проблем сучасності полягає у міждисциплінарному підході до цієї проблеми. Першим такий шлях запропонував Володимир Вернадський, котрий створив **вчення про ноосферу** — середовище, в якому живе людина. Суть цього підходу полягає у поєднанні філософських, політичних, природничих та техніко-економічних знань до відповідних сфер людської діяльності. Вчений вважав, що людина у сучасному світі повинна мислити планетарно; в основі цього нового мислення є теза щодо рівності людей.

Однак для досягнення такого стану необхідно, щоб всі країни змінили підхід до ведення зовнішньої політики, тобто відмовилися від політики конфліктності та конфронтації і перейшли до глобального співробітництва на засадах визнання пріоритетності загальноцивілізаційних цінностей.

### 5.1.5. Міжнародний тероризм

11 вересня 2001 року весь світ з жахом спостерігав біля екранів телевізорів, як “Боїнг” плавно “входить” в будівлю Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку, як горить цитадель американської безпеки Пентагон. Те, що ще вчора здавалося недоторканим, сьогодні перетворилося в попіл. Прізвище цієї смертельної зброї — тероризм. Від нього ніхто не може сховатися на нашій маленькій планеті. Навіть Сполучені Штати Америки, які щорічно витрачали 5 млрд. доларів на заходи боротьби з тероризмом, виявилися беззахисними перед реальною загрозою.

За даними Держдепартаменту США, в світі щорічно здійснюється від 320 до 620 терористичних актів, але аналітичні центри ЦРУ вважають ці цифри значно заниженими.

Географічні зони терористичної активності сьогодні не мають кордонів. Хіба що Антарктида ще не стала місцем скоєння терористичних актів, а так на жодному континенті люди не можуть почувати себе в безпеці. Більше того, однією з характерних особливостей сучасного тероризму є те, що сфера діяльності терористів розповсюджується не лише на суходіл, але й на морські та повітряні шляхи. В перспективі терористи мають намір використовувати навіть космос.

Коли ми починаємо вивчення того чи іншого суспільного явища, нас цікавить передусім його суть, відмінні ознаки даного явища порівняно з іншими. Тому ми в першу чергу намагаємося дати визначення явищу, яке вивчаємо. Те ж саме стосується тероризму.

Зробити це дуже складно, оскільки тероризм як соціально-політичне явище має надто складну структуру. Тероризм захоплює нас під різними масками, частина з яких, на перший погляд,

не мають з ним нічого спільного. При цьому це явище — багатогранне — в ньому поєднуються ідеологічні, релігійні, етнічні та інші чинники. Крім того, генеза даного явища свідчить про його постійну трансформацію: зміну форм і методів діяльності, організаційної побудови та інше. Тероризм має багато спільного з іншими формами соціального протесту: агресією, збройною боротьбою, військовими конфліктами різного ступеня інтенсивності, партизанськими діями, диверсіями та ін.

Термін “тероризм” походить від слова “терор”, що в перекладі з латинської мови означає “жах”, “наси́льство”.

Ці обставини і визначають терор як особливу форму політичного насилля, що характеризується жорстокістю, цілеспрямованістю та вдаваною ефективністю. Ці особливості визначили широке використання терору протягом людської історії як засобів політичної боротьби в інтересах держави, організацій та окремих осіб.

Тероризм — це метод політичної боротьби, який полягає у систематичному застосуванні нічим не обмеженого, не пов’язаного з військовими діями фізичного насильства для досягнення визначеної мети шляхом усунення політичних супротивників (вбивства політичних лідерів, військових або рядових громадян, вибухи, напади на банки, арсенали зброї, захоплення повітряних лайнерів, заручників тощо).

“Сучасний словник іншомовних слів” дає визначення тероризму як політики і тактики терору, а терор визначається як “політика залякування, придушення політичних супротивників насильницькими діями”.

Передісторія сучасного політичного тероризму починається з найдавніших часів. На усіх етапах людського розвитку боротьба між гнобителями та пригнобленими, між панівними класами за владу часто переходила у збройне насильство, спрямоване на придушення, фізичне знищення або залякування політичного супротивника.

Терор — відкриття Великої французької революції, термін ввійшов у сучасну мову завдяки жирондистам та якобінцям, які об’єдналися у 1792 році з метою змусити короля замінити старих міністрів лідерами ліворадикальних угруповань. Саме тоді діячі революції проголосили “Que la terreur soit a L’orde du joir!” (Нехай буде терор на порядку денному). Якобінський

уряд створив систему державного терору в надзвичайних обставинах, коли в країні одночасно точилася громадянська війна і війна проти коаліції.

З появою в кінці XIX ст. опозиційних організацій, які практикували систематичні замахы, поняття “терор” і “тероризм” поступово перестають розповсюджуватися на сферу військових конфліктів, починають вживатися як визначення окремого виду політичної боротьби.

Розгляд суті ознак тероризму дає можливість сформулювати бачення тероризму в широкому та вузькому сенсі слова.

При формулюванні тероризму в широкому сенсі слова використана ідея Деніела Белла про три сфери постіндустріального суспільства, що керується різними осьовими принципами. Тероризм у широкому сенсі слова — це соціальне явище, засноване на використанні або загрозі використання насильства у формі терористичного акту з метою нарощування атмосфери жаху та безвихідності в суспільстві в ім'я досягнення мети суб'єктів терористичної діяльності. Цей підхід дозволяє нам визначити основні різновиди тероризму — економічний, духовний та політичний.

Найбільший інтерес являє собою політичний тероризм, який розглядається у вузькому сенсі слова і у відповідності з родовим поняттям. Таким чином, політичний тероризм — це соціально-політичне явище, засноване на використанні або загрозі використання політичного насильства у формі терористичного акту з метою створення атмосфери жаху в суспільстві для досягнення політичних цілей суб'єктів терористичної діяльності.

Тероризм не є чітким і сталим явищем, а являє собою метод політичної боротьби, до якого вдаються різні соціальні прошарки населення. Він може бути державним та опозиційним, консервативним і революційним, релігійним і націоналістичним. Історичні та сучасні форми тероризму суттєво розрізняються між собою.

Тероризм висуває на передній план таку форму політичного насилля, як терористичний акт. Якщо в минулому терористичні акти полягали у вбивствах окремих посадових осіб, то в сучасних умовах об'єкти терористичних замахів значно розширені. Змінилися також самі форми замахів. В арсеналі терористів сьогодні

— індивідуально націлені замахы, угони літаків, захоплення заручників, пограбування банків, пожежі, підриви офісів, диверсії, шантаж, рекет. Головною загрозою з боку терористів залишається загроза життю та безпеці людей. Без здійснення цієї загрози та підкріплення її акціями (захоплення заручників, угони літаків, мінування і т.д.) тероризм втратив би сенс.

Головним у визначенні форми тероризму є те, з якою метою здійснюють насильницькі акти. Політичним роблять терористичний акт його мотиви та спрямованість.

Політичний характер терористичної діяльності принципово відрізняється від кримінальної злочинності, хоч між ними є деяка схожість. По-перше, кримінальні злочинці та терористи свідомо порушують закони. По-друге, ряд використовуваних ними засобів збігаються. По-третє, самі терористи нерідко залучають до своїх операцій злочинців.

Між політичним та кримінальним тероризмом усе ж більше відмінностей, ніж схожості. Терористи намагаються насамперед залякати суспільство, змінити існуючий державний устрій, внутрішню політику тощо. Злочинці навпаки, намагаються не привертати уваги, не зачіпати основ суспільства, в рамках якого вони здійснюють свою діяльність.

Терористи намагаються завдати удару по “системі”, а злочинці — здобути якомога більше грошей.

Політичний тероризм виник на поч. XIX ст. після закінчення наполеонівських війн. Активність одинаків, що була характерною для тероризму спочатку, у 2-й половині XIX ст. перетворилась в цілу політичну спрямованість зі своєю ідеологією, політичними цілями, лідерами та героями.

У XX ст. тероризм сформувався як значущий політичний фактор. Завдяки розвитку науки і техніки тероризм стає загрозою вже не окремим особистостям, як було раніше, а набуває значення глобальної проблеми, яка загрожує всьому людству.

Для того, щоб зрозуміти суть явища, необхідно ретельно розібратися у формах його прояву. Тероризм, як і будь-яке інше соціальне явище, має багато форм свого прояву. А це по-роджує бажання їх класифікувати.

Так, *В. Витюк і С. Ефіров* в монографії “Лівий” тероризм на Заході: історія та сучасність” пропонують наступну *класифікацію тероризму*:

- державний та опозиційний тероризм;
- міжнародний та транснаціональний тероризм;
- за соціальною спрямованістю — соціальний, націоналістичний, релігійний.

Останній аспект покладено в основу класифікації тероризму, яку дає А. Крайнев: політико-соціальний (прикладом може бути РАФ у Німеччині), породжений рухами в дусі гіпертрофованого регіоналізму (ЕТА, Іспанія; ІРА, Північна Ірландія,), політико-релігійний (насамперед насильницькі дії ісламських фундаменталістів).

*Ф. Форсайт дає свою класифікацію:*

- національний (регіональний);
- “одномірний” (англійський “Фронт визволення тварин”);
- політичний;
- релігійний.

Л. Діспо виділяє чотири види тероризму — державний тероризм лівий, державний тероризм правий, тероризм лівої опозиції та тероризм правої опозиції.

Враховуючи різноманітність форм тероризму, а також переплітання його форм, можна впевнитися, що будь-яка класифікація буде абсолютно умовною і тою чи іншою мірою неповною.

За сферами дії тероризм може бути внутрідержавним та транснаціональним (або міжнародним).

Внутрідержавний тероризм пов’язаний з діяльністю як державних структур по придушенню опозиції шляхом насильства і створення атмосфери жаху в країні, так і боротьбою опозиційних сил проти існуючого режиму. Він характерний лише для якої-небудь окремо взятої країни і не виходить за її територіальні кордони.

Зародження цього тероризму історично пов’язано з Великою французькою революцією. Говорячи про цей вид тероризму, доцільно згадати і історію Росії 1918—1920 років, коли вирував як державний, так і опозиційний тероризм, який увійшов в історію під назвою “білого” і “червоного” терору (коли брат воював проти брата і батька, і від цього страждав перш за все народ).

Міжнародний тероризм визначається Державним департаментом США як “тероризм, який розповсюджується на громадян і територію більш ніж однієї країни”.

*Л. Моджорян* (“Терроризм: правда и вымысел”) вважає, що тероризм стає міжнародним, коли:

1) як терорист, так і жертви тероризму є громадянами однієї й тієї ж держави або різних держав, але злочин скоєно за межами цих держав; 2) терористичний акт спрямований проти осіб, які користуються міжнародним захистом; 3) підготовка до терористичного акту ведеться в одній державі, а здійснюється в іншій; 4) скоївши терористичний акт в одній державі, терорист ховається в іншій, отож постає питання про його видачу.

Міжнародний тероризм нині набуває загрозливого характеру. Сучасна глобалізація характерна не лише для економіки, але й для терористичної діяльності. Сьогодні терористи готуються до здійснення терористичних акцій в одній країні, здійснюють їх в другій, а переховуються в третій. Такі терористичні організації, як “Всесвітній ісламський фронт боротьби проти іудеїв і хрестоносців”, “Аль-Каїда”, “Аль-Джихад” та інші, обплутали мережею своєї терористичної павутини весь світ.

З огляду на ставлення суб’єктів терористичної діяльності до державної влади, тероризм підрозділяють на державний та недержавний. Різниця між першим і другим полягає в тому, що державний терор є відкрите насильство з боку правлячої еліти, яка спирається на силу державних інститутів; він має санкціонований характер; має монополію на легітимність. Недержавний тероризм — насильство й залякування, яке використовують угруповання, які або не беруть безпосередньої участі в діяльності державних органів, або протиставляють себе суб’єктам державної влади. Так, наприклад, метою терористичної діяльності японської секти “Аум Синрікьо” (Вища істина Аум) було скинути уряд і зробити свого “гуру” Секо Асахару імператором Японії.

З огляду на ідентичність суб’єктів терористичної діяльності, тероризм може бути етнічним та релігійним. Суб’єкти етнічного тероризму являють собою групи, чий статус визначено етнічною належністю. Дана різновидність тероризму є намаганням зміни форми державного правління, створення самостійної держави, або досягнення часткових змін у становищі етнічних утворень. Залежно від політичної ситуації, традицій та соціальної структури вони орієнтуються на ліву (баскська ЕТА)



або на праву (корсиканські терористи) ідеологію. Організації цього типу найбільш довготривалі (ІРА).

Релігійний тероризм представляють терористичні організації, об'єднані належністю до однієї конфесії. Сьогодні християни складають 33% усього населення планети, вони мають більшість у двох третинах країн світу на всіх континентах. Мусульмани становлять 18,9% населення і мешкають переважно в країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки і Південно-Східної Азії. Індуїсти — 13,3%, конфуціанці — 6,6%, буддисти — 6%, іудеї — 0,2%. Атеїсти складають приблизно 15%.

Однією з причин виникнення конфліктів на релігійній основі є фундаменталізм, притаманний представникам усіх релігій.

З огляду на соціально-політичну спрямованість, вирізняють лівий і правий тероризм.

*Лівий (революційний) тероризм* орієнтується на різноманітні ліві соціально-політичні доктрини (марксизм, ленінізм, троцькізм, анархізм, геварізм, маоїзм і т.д.) Мішенню для лівих терористів стають представники владної політичної еліти, державні чиновники, функціонери правлячих політичних партій, бізнесмени тощо.

Ліві терористи створюють підпільні бойові організації, здійснюють координацію діяльності в міжнародних масштабах. Найбільш відомі організації — “Фракція Червоної армії” (РАФ), Німеччина; “Червоні бригади”, Італія. В період “холодної війни” вони користувалися значною підтримкою СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

*Правий (контрреволюційний) тероризм* орієнтується на традиційні для нації політичні доктрини та цінності, історично — на національних діячів минулого. Часто активізується в період найбільшої загрози з боку лівих сил. Мішенню виступають ліві та ліберальні політики, активісти профспілкового руху. Діють переважно як таємні бойові угруповання легальних організацій праворадикальної спрямованості.

За засобами впливу на об'єкт тероризм поділяють на демонстративний та інструментальний.

*Демонстративний тероризм* — має за мету привернути увагу до тієї чи іншої проблеми (екологічні: будівництво АЕС,

охорона навколишнього середовища, утилізація ядерних та хімічних відходів).

Суб'єкти *інструментального тероризму* розглядають психологічні ефекти як допоміжну дію, навіть другорядну. Вони намагаються досягти реальних змін владних відносин тиском фізичного впливу (вбивства, захоплення об'єктів, вибухи і т.д.).

За засобами, які використовують під час терористичних актів, виділяють тероризм із застосуванням засобів ураження (зброя, вибухівка) та тероризм із застосуванням зброї масового знищення (біологічний, хімічний, ядерний тощо).

За середовищем здійснення — наземний, повітряний, морський, космічний. Останнім часом надто популярним стає комп'ютерний тероризм.

Крім того, деякі дослідники виділяють бандитський тероризм. Але, на думку авторів, бандитський тероризм цілковито підпадає під кваліфікацію кримінального законодавства і не може розглядатися як дії, що мають політичну спрямованість.

*Терористичними актами* можуть бути:

- диверсія;
- замах та вбивство;
- викрадення;
- пограбування (експропріація);
- захоплення будівель;
- збройні напади;
- кібертероризм (напади на комп'ютерні мережі);
- хайджекінг (захоплення транспортного засобу — літак, залізничний потяг, автомобіль).

Найбільш близька до терористичної діяльності партизанська війна, яка здебільшого локалізується в сільській місцевості.

В останні роки проблема тероризму все більше і більше набуває глобального характеру. В зв'язку з цим виникла необхідність міжнародної співпраці в протистоянні тероризму і визначення завдань, що стоять перед практичними і науковими працівниками, котрі повинні їх вирішити.

Після Другої світової війни значно зросло міжнародне співробітництво в боротьбі з тероризмом. Був прийнятий цілий ряд документів, які регламентували діяльність у цій сфері. Серед них Конвенція про злочини і деякі інші акти, які скоюють на борту повітряних суден (1963), Конвенція з боротьби з неза-

конним захопленням повітряних суден (1970), Конвенція з боротьби з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971), Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом (1973), Міжнародна конвенція з боротьби з захопленням заручників (1979), Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу (1980), Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (1988), Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розміщених на континентальному шельфі (1988) та багато інших.

Сучасна система багатосторонньої співпраці у боротьбі з тероризмом склалася переважно за останні три десятиліття.

Визнаючи зростаючу загрозу тероризму, Генеральна асамблея ООН заснувала в 1999 році відділення із запобігання тероризму, яке розпочало свою роботу в квітні того ж року. Головним напрямом діяльності відділення є дослідження і технічна співпраця, а також взаємодія у сприянні активізації міжнародного співробітництва в попередженні тероризму.

Зростання терористичної загрози, що організаційно набуває риси своєрідного “терористичного інтернаціоналу”, створює серйозну загрозу як стабільності в окремих країнах і регіонах, так і міжнародній спільноті в цілому. Трагічні події 11 вересня 2001 року в США, наступні провокації з боку міжнародних терористів, зокрема що стосуються розповсюдження спор сибірської язви, засвідчили, що в боротьбі з цим злом не можна втрачати ні хвилини. Інакше тероризм — чума XXI століття — здатний серйозно підірвати всю систему міжнародних відносин, що склалася.

Особливе місце в боротьбі світового співтовариства з тероризмом займає *Інтерпол*. Основне значення контактів і зустрічей в межах організації експерти вбачають в можливості налагодження особистих відносин між представниками антитерористичних підрозділів, створенні атмосфери взаємної довіри, що дозволяє неформально вирішувати на двосторонній основі ряд складних оперативних питань, у тому числі термінового характеру.

Тероризм, як будь-який інший рух, в сучасних умовах не може діяти без потужної фінансової підтримки, тому одним з

головних напрямів співпраці держав має стати боротьба з відмиванням грошей, адже саме це є головним джерелом доходів терористичних груп.

Значну допомогу в антитерористичній боротьбі на каналі виявлення шляхів фінансування злочинних організацій може надати створена ще в 1989 році на нараді голів держав і урядів семи провідних держав ("великої сімки") *спеціальна група по боротьбі зі злочинністю у фінансовій сфері (ФАТФ)*, яка за минулий період перетворилася в одну з найбільш авторитетних і впливових міжнародних структур по боротьбі зі злочинністю у фінансовій сфері.

На даний час членами ФАТФ є 26 держав (Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гонконг, Ісландія, Ірландія, Італія, Японія, Люксембург, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Португалія, Сінгапур, Іспанія, Швеція, США) та дві міжнародні організації (Комісія Європейського Союзу (КЄС) та Рада співпраці арабських держав Перської затоки).

В Україні профілактика тероризму та боротьба з його проявами здійснюється на підставі *Закону України "Про боротьбу з тероризмом"* від 20 березня 2003 року. Даним Законом визначені основні терміни (тероризм, терористичний акт, терористична діяльність, міжнародний тероризм, терористична організація, антитерористична операція тощо), правові основи та основні принципи боротьби з проявами тероризму. Визначено, що основними правовими засадами боротьби з тероризмом є Конституція України, Кримінальний кодекс України, закони України, Конвенція про боротьбу з тероризмом, 1977 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, 1997 р., Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, 1999 р., інші міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України. Координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

Тероризм — явище досить складне, динамічне та багатопланове. З огляду на все сказане вище, навряд чи нам вдасться

подолати його у ХХІ столітті, не кажучи вже про соціальні причини, що його породжують. Але це не означає, що боротьба зі злочинними проявами не має сенсу. Можливо, просто треба змінити методи цієї боротьби, адже зло може породити лише зло — це давно відома істина. Людству вже давно слід було виробити єдину гуманну систему боротьби з тероризмом, а не знищувати окремі політичні угруповання, релігійні організації та застосовувати при цьому такі жахливі засоби і методи, які навіть порівняти не можна з тими, що їх використовували терористи.

Тероризм — сукупально небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади, або вчиненні інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

Терористичний акт — злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України. У разі, коли терористична діяльність супроводжується вчиненням злочинів, передбачених статтями 112, 147, 258—260, 443, 444, а також іншими статтями Кримінального кодексу України, відповідальність за їх вчинення настає відповідно до Кримінального кодексу України.

*Терористична діяльність охоплює:*

- планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах;
- вербування, озброєння, підготовку та використання терористів;
- пропаганду і поширення ідеології тероризму;
- фінансування завідомо терористичних груп (організацій) або інше сприяння їм.

Боротьба з тероризмом — діяльність щодо запобігання, виявлення, припинення, мінімізації наслідків терористичної діяльності.

*Терористична організація* — стійке об'єднання трьох і більше осіб, створене з метою скоєння терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів. Організація визнається терористичною, якщо хоч один з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність з відома хоча б одного з керівників (керівних органів) усієї організації.

## 5.2. Геополітика

### 5.2.1. Поняття геополітики, її методи і функції

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864—1922) ввів у науку поняття “геополітика”, розуміючи під нею “доктрину, що розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен”. Фактично, геополітика Р. Челлена розвивала давній предмет — політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм вчителем Фрідріха Ратцеля (1844—1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф. Ратцеля “Політична географія”, в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д. Мілютіна, А. Снесарева, Х. Мольтке-старшого і А. Шліффена геополітика була “військовою статистикою”, тобто синтезом фізичної і економічної географії. Проте політичні події, на які було таке багате XX ст., швидко зробили цю молоду галузь

знань надзвичайно популярною. Необхідно погодитись із твердженням російського дослідника І.Г. Усачова, що “геополітика виникла як динамічна дисципліна, творці й прихильники якої досить гнучко пристосовували свої погляди до умов, що змінювалися”.

Можливо, саме тому, наукову діяльність К. Хаусхофера (1869—1946) нерідко безпосередньо пов’язують з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами. Вищеназваний німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча “зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині “усвідомленню простору”. Ще далі пішов, очолюваний К. Хаусхофером німецький журнал “*Zeitschrift fur Geopolitik*”, в якому геополітика розглядалася як наука “про відношення землі та політичних процесів”, мистецтво керування практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика — це “географічний розум держави”.

Безперечно, наукові розробки К. Хаусхофера та його “школи” мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин “життєвого простору”, хоча вони значною мірою поступалися геополітичним схемам англійського вченого Хелфорда Джорджа Макіндера (1861—1947), окресленим у його праці “Географічна вісь історії”. Схема Макіндера доволі проста: “Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом”. Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905—1983), що “саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання”. Своєю теорією Х. Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

“Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру, — розмірковує Р. Арон. — І все ж

таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім — завдяки своїм розмірам або своїй якості — є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність ідеться — економічну чи стратегічну. *Ідеологія життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеологія природних кордонів* — до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга у Франції. Макіндер не підписувався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підготував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізму, так і *грабіжницькому протекціонізму (protection of a predator type)*”.

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо “ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Хелфорда Дж. Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувалися владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії”.

По закінченні Другої світової війни закономірно звинувачували німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану Третім рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатуємо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проекти (протистояння США в “холодній війні”, створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у повоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема, йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити



контроль над морськими просторами. В післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Наприкінці 80-х років XX ст. відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це привело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше, за всі роки паплюження, до геополітики лояльно поставився “Советский энциклопедический словарь” (1989): Геополітика — західна політологічна концепція, згідно з якою “політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту”. З того часу в Росії та Україні з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття “геополітика”, або модернізувати попередні. Дозволимо собі спинитися на деяких з них.

Російський вчений М. Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як “науки, системи знань про контроль над простором”, виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний. На думку російського дослідника М. Мироненка, термін “геополітика” у науковому сенсі має, принаймні, два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний”. Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог О. Дугін зізнався, що важко дати визначення цієї дисципліни, “настільки розпливчастої і водночас виразної та захоплюючої”. Вчений вважає, що “геополітика — це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона перебуває на тому ж рівні, що й

марксизм, лібералізм”, а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: “географічний рельєф як доля”. “Геополітика, — зауважив в іншому місці своєї праці А. Дугін, — це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика — дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися виключно люди, які брали активну участь у процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі”. Отже, “геополітика — це наука управляти”.

Відомий російський політолог, соціолог, філософ і геополітик Камалудін Гаджієв теж визнає, що хоча термін “геополітика” став одним із найпопулярніших у нашому лексиконі, проте “це ніскільки не полегшує завдання з’ясування його змісту”. Нерідко, констатує К. Гаджієв, “під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які перебувають у полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень”. К. Гаджієв переконаний, що “гео” в понятті “геополітика” означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, воно викликане позначати всесвітньопланетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у всесвітньому контексті. Ще в середині 70-х років американський політолог К. Грей визначив геополітику як науку про взаємозв’язок між фізичним середовищем і світовою політикою”.

Український вчений В. Дергачов з ностальгією відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що спричинило дефіцит професійних політиків. В. Дергачов вважає, що найвлучніше визначення геополітиці дав К. Хаусхофер, отже, надалі немає сенсу придумувати щось нове. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував “розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні

особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, геополітику — як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об'єктів тощо. Разом з тим, політична географія, особливо прикладна, може бути, на його думку, основою і опорою геополітичних доктрин”.

Виходячи з такого підходу, під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мають на увазі “сукупність заходів держави, спрямованих на розв’язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи — територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоєність державної території, недоторканість державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак — складової національної ідеї — і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої геополітики. Завдання зовнішньої геополітики — встановити такі зв’язки і відношення держави як особливого територіально-політичного утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності”. Таким чином, М. Дністрянський поділяє геополітику на “внутрішню” і “зовнішню”, твердячи, що між ними має бути певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики” під геополітикою розуміють “політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо”. Визнається роль географічного чинника, але його не вважають вирішальним, оскільки він поступається перед національними

інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Геополітика є *“синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені”*. У цьому ракурсі варто нагадати вислів відомого французького романіста Моріса Дрюона: “Державі зовсім не обов’язково для того, щоб стати могутньою, мати величезну територію або велике народонаселення. Потрібно лише, щоб у народі було розвинуте почуття гордості, щоб він був здатний на порив і щоб ним тривалий час правив розумний монарх, який спромігся б запалити в душах людей вогонь великих прагнень”.

Автори колективної монографії “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти”, з одного боку, погоджуються з визначенням геополітики, даним К. Хаусхофером, а з другого — не заперечують сентенцій А. Дугіна. Хоча при цьому зауважують, що “геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири”. Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як “теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних і інших факторів”.

Оригінально, на нашу думку, підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений С. Переслегін, який під нею розуміє “триєдність науки, технології та трансценденції”. Із виключно формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і, нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика — це теорія позиційної гри на світовій шахівниці.

Геополітика використовує три групи методів: *загальнонаукові* — системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; *логічні* — аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; *емпіричних досліджень* — аналіз документів, опитування, безпосе-

редні спостереження, теорію ігор тощо. *Системний метод*, яким добре володів Т. Парсонс (1902—1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т. Парсонс констатував: "... це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такий спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням". Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів.

*Соціально-психологічний метод* орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. *Порівняльний метод* передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. *Історичний метод* вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми "минуле — сучасне — майбутнє". *Нормативно-ціннісний метод* надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. *Функціональний метод* вимагає ретельного вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн. *Метод структурно-функціонального аналізу* передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. *Інституціональний метод* спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. *Антропологічний метод* на перше місце висуває не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо).

В теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є *метод гри*. В цьому аспекті заслуговує на увагу та всіляке схвалення "Самовчитель гри на "Сві-

товій шахівниці”, розроблений російським вченим С. Переслегінім. Його “транспортна теорема” дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники — інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування “транспортної теореми” був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений С. Переслегінім у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 р. “інфраструктурний показник” починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі XX ст. Дослідник додавав, що якби “перебудова” не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах), наслідки могли б бути навіть більш серйозними — в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал — Волга.

Відображаючи об’єктивні зв’язки і закономірності реально-го життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: *пізнавальну* — вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій; *прогностичну* — визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; *управлінську* — збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; *ідеологічну* — теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

**Складові геополітики.** Ще зовсім недавно геополітика розвивалася в ракурсі проблематики політичної географії, а сьогодні вже доводиться говорити про самодостатність таких дисциплін, як геоekonomіка, геоeкологія, геокультура тощо. Одні дослідники називають геоekonomіку складовою частиною геополітики, інші — геостратегією. В сучасних умовах предметом геоekonomіки вважаються маловивчені реалії сучасного глобалізованого світу, а саме: *нові системи управління економічними процесами, нові суб’єкти прийняття рішень, нові форми організації цілостей*. Суб’єктами геоekonomіки є національні

корпорації, які беруть активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої преадаптації. С. Переслегін сучасний геоекономічний універсум зображує у вигляді піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють сировину. Наступні два поверхи мають індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні шари — постіндустріальні. Тут виробляється інтелектуальна сировина і діють єдині правила геоекономічної гри. В межах побудови такої піраміди проглядаються чотири частини світу: *південь* — спеціалізується на доіндустріальному виробництві; *схід* — розвиває класичну індустрію; *захід* — царство високих технологій; *північ* — випускає інтелектуальну сировину.

Сьогодні *геоекономіка* — наука про державну стратегію розвитку, досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація. Різноманітні геополітичні та гео економічні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* — стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори та *геомари* — енергозбиткові рубіжні поля. Добробут держави залежить не тільки від природних багатств, адже можна мати великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. У світі загальновідомі й інші приклади, коли обділена природними багатствами країна розквітає. Отже, вся річ у пропорціях, співвідношенні між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла значних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, скільки через перейняту античність. В. Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної комунікативності: *геополітичні, гео економічні, соціокультурні та гео екологічні*.

На сьогоднішній день уже застарілою бачиться геополітична концепція “центр — периферія”. В сучасному світі можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів: євро регіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами у члени Союзу); транс океанські макрорегіони (Азіатсько-



Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою возз'єднання держави-цивілізації. Якою ж має бути геоекономічна стратегія в ХХІ ст.? На думку В. Дергачова, “ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя руйнує соціум. Підміна моральних принципів (“добре” чи “погано”) економічними (“ефективно” чи “неефективно”) становить головну загрозу стабільності капіталістичного суспільства... Геоекономічна стратегія веде до успіху і добробуту, якщо державі вдається створити критичну масу думаючих людей”.

Для сучасної світової економіки притаманна глобалізація, яка, водночас, супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації. Принаймні, прогнозується світове господарство з трьома полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Такий стан справ приводить до появи світових міст (Нью-Йорк, Гонконг, Сингапур, Стамбул, Москва). Існує думка, що в ХХІ ст. інтерполіси, можливо, правитимуть світом. Наймогутнішими регіональними угрупованнями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Йдучи своїм стратегічним курсом розширення на Схід, ЄС створив програми ФАРЕ і ТАСІС та запропонував проект трансмодальних коридорів. Зокрема, програма ТАСІС, яка фінансує ринкову економіку в країнах СНД, сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформі державного управління, транспорту та телекомунікаціям тощо.

Сучасна *геокультура* тісно переплітається з геоекономікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак, геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про “обіг ідентичності”: їх перенесення, перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає перевагу кате-



горії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту.

Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до так званої “демографічної кризи”, коли народжуваність дітей не тільки незручна для індивідуальної сім’ї, але й безпосередньо призводить до бідності. “Незручність дітей” проявляється тим сильніше, чим розвинутіші товарно-грошові відносини та індустріальна фаза в цілому. Вже згадуваний С. Переслєгін у своїй “демографічній теоремі” доводить, що народження першої дитини віддаляє сім’ю до межі початкового майнового стану, народження другої — переводить до більш нижчого класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількості відбувається декласування сім’ї. На жаль, такими є реалії в Бангладеші, Бразилії та цілому ряді інших країн з низьким розвитком індустрії. За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток, виховання та освіту дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім’ї. В сучасній Росії середній показник не підвищується позначки 1,2 дітей у сім’ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3-5% в рік.

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова — близько 20—22 відсотки. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й “старіння народу”. Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р., питома вага молоді віком 15—28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов’язується перспектива країни, народу і культури”. На початку ХХІ ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Малтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо. Але

факт залишається фактом: демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І, нарешті, необхідно спинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх слід віднести наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних належать: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми.

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з'ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 1998 р. на громади послідовників християнства припадало 95%. Переважна більшість віруючих — православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямом в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестантських церков найбільшою є Всеукраїнський союз об'єднань християн-баптистів.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямом є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон

(Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу.

### 5.2.2. Основні закони геополітики

До класичних законів геополітики належать: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

*Закон фундаментального дуалізму.* Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиборстві *телурократії* (“сухопутної могутності”) та *таласократії* (“морської могутності”). Держави телурократії в давнину — стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації — стародавні Афіни і Карфаген — типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телурократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємливості. Таласократія, навпаки, є

більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це приводить до того, що дві стихії — земля і вода символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Х. Макіндера, Р. Арон цілком справедливо підмітив: “З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті XX сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної неблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишиться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островках або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу”. Безперечно, має рацію Р. Арон, підсумовуючи: “Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості

заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу”.

*Закон посилення фактору простору в людській історії.* До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі — таласократія і телурократія вели жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному плані. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телурократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростає вплив таласократії. Алфред Тайер Мехен вважає, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А. Мехена, причина цьому “лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі”. В середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телурократію ототожнювали з Радянським Союзом. Між двома супердержавами точилася жорстока боротьба в різних сферах, передусім в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати “зоряні війни”, щоб побачити, до яких масштабів дійшло це протистояння. З розпадом СРСР та світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П. Кальвокорессі висловив цікаві міркування: “З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило капіталізм без суперника. Але, з другого — капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою — як своєю власною, так і міжнародною”.

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю “Кінець історії?”, в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн у різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до цілковитого спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського дослідника Самуеля Гантінгтона “Зіткнення цивілізацій”, в якій автор зайняв позицію, цілком протилежну тій, якої притримувався Ф. Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протистояння. Приблизно до середини XX ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для досягнення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протистояння, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елементу. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протистояння ретельно проаналізував сучасний російський вчений Леонід Івашов. Воно є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протистояння* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. *Цивілізаційне протистояння* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-

релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має прямий стосунок до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протиборство* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, забезпечувати національну безпеку.

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог А. Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії цілком відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії завершує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії — явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї “світової революції” та “планетарне панування Третього рейху”).

*Закон синтезу суші і моря* — третій класичний закон геополітики. Йдеться про одне з ключових понять геополітики — “берегову зону”, або “Rimland” — фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча “берегова зона” згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893—1943). На його думку, саме “Rimland”, а не “Heartland”, як твердив Х. Макіндер, являє собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують “Heartland”, отже “той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках”. А. Дугін називає “Rimland” “ключовою категорією”, “островом і кораблем”, “прикордонною зоною” тощо. Більш розвинув ідею “берегової зони” геополітик Володимир Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в



системі “Море — Коустленд (“Rimland”) — Континент (“Heartland”)”. Через цю “берегову зону”, яка пов’язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти — геополітичні, геоекономічні, геоекологічні, соціокультурні тощо. В. Дергачов вводить поняття МОРЕМАР — берегову зону морів і океанів — головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму “берегова зона” стає “зоною життєвих інтересів” окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОм В. Дергачов говорить про ЄВРАМАР — важливий “двигун” духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар’єром проти “морської стихії” відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під “відкритим суспільством” і “вестернізацією” В.Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

### 5.2.3. Категорії геополітики

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками — міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контр-роль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується насамперед ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв’язків. Часто вживають поняття *геостратегічний простір* — світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони) життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле — простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами;



прикордонне — територія, яка перебуває під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному плані; перехресне — простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне — безперервний простір; геополітична опорна точка — місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метаполе — простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який вважає двигуном історичного процесу протиставлення телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* — особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього ще не дійшло, геополітики розрізняють *біполярний світ* — двополярність (наприклад, протиставлення двох супердержав — СРСР і США) та *багатополярний* — виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* — геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітики називають *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* — сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* — геополітична лінія атлантизму, спрямована на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* — берегові території Євразії; *зовнішній півмісяць* — сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* — водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* — те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* — серцевина землі, “географічна вісь історії” за Х. Макіндером; *rimland* — “берегові землі” за Х. Макіндером.

Сучасні геополітики також вживають терміни “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення”, “геополітичне стано-

вище”. Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під *геополітичним оточенням держави* розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* — це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* — сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, основаних на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку.

Тісно пов’язані між собою категорії *геополітичні відносини та баланс сил*. Під геополітичними відносинами розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі — явище тимчасове. Це пов’язано з тим, що в світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному плані країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р. Арон частіше вживає поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: “Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвемо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* — це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій

почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці”. Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р. Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н. Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г. Моргентау — 8, Р. Штайнмец — 8, то Р. Арон запропонував трьохланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір*, який *окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово — внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії). Одним із перших дослідив проблему кордону Дж.Н. Керзон (1859-1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатило політичний лексикон терміном “прозорі кордони”.

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф. Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий слугує свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У фундаментальній праці “Народознавство (Антропогеографія)” німецький мислитель говорить про утворення так званих “різких” кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими “різкими” чи штучними кордонами були “країни китайських стін, турецьких і козацьких валів”. Карл Хаусхофер

присвятив цій проблемі спеціальну працю “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, всім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К. Хаусхофер емоційно заявляв: “...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії...Бо імперія повинна мати кордони, які вона здатна захищати власними силами!... Адже будь-який корисний і стабільний кордон — це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування...Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування...Арена цієї боротьби — перш за все кордон...”

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, чого не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917—1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П.Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки.

В перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів теж мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і довільно тлумачачи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висування територіальних претензій до України

протягом 1994—1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні — 1) становив: у 1994 році — 0,8; у 1995 — 0,92; у 1996 — 0,95. Протягом 1997—1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано.

Одна з головних категорій геополітики — *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* — сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, які впливають із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; *тимчасові національні інтереси* — національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* — збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* — національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, водночас залишаються постійними в своїй основі. Режимми й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* — прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства; *інтереси паралельні* — інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* — інтереси, спрямовані на досягнення різних цілей, але не загрожуючі інтересам іншої сторони; *спільні інтереси*

— інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, збігання в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть мати оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* — 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке досягається як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* — збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні.

На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн, які, за словами Р. Арона, властиві “всім історичним епохам і всім цивілізаціям”. Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії “Мир і війна між націями”, услід за легендарним Карлом фон Клаузевіцем, запропонував класичну типологію війни і миру: “Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства”. Поступово імперський мир “переходить у мир громадянський”, а “між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав'язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається

поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію”.

Говорячи про принципи миру, Р. Арон вводить поняття *мир страху* — це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: мир *задоволення...*, який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили”. Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р. Арона, “вселенської імперії”. Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заклюванні, підривної діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами.

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов’язане з поширенням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет з міжнародного тероризму для підготовки універсальної конвенції щодо відвернення і покарання за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм — використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об’єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров’я людей. Небезпечним суспільним явищем залишається і ядерний тероризм.



Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р. Арон називає загальною і формальною: “досконалі” війни — тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрадержавними* або *інфраімперськими* війни, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського”. Розрізняють також війни *феодальні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно розмаїта: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна. Спинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* — 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система заходів з оволодіння інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

*Психологічна війна* — цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи опосередкованого впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна таємна* — всі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною



стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. Застосовується навіть термін *екоцид* — масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у XX столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого, під час війн XX ст. загинуло 175,214 млн. осіб, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні — 51,09% та в локальних війнах — 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах XX ст. загинуло 71,118 млн. чоловік. Всього, таким чином, в XX ст. загинуло 246,332 млн. чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах — 175,214 млн. чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах — 71,118 млн. осіб (28,87%). Описуючи “Карібську кризу” в жовтні 1962 р., російський вчений Д. Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до канадського кордону, складали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму. Разом з тим, Д. Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. по наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття — тільки 37 з 127. Значних втрат війни завдали і українському народові. У XX ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921—1922, 1932—1933, 1946—1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло понад 12,38 млн. українців.

### 5.2.4. Геополітичні епохи

Історію людства, з точки зору геополітики, можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. М. Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648—1814), *Віденська* (1815—1918), *Версальська* (1919—1945), *Потсдамська* (1945—кінець 80-х — початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР до наших днів). Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов'язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П. Циганков дотримується думки, що існували “європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав (“європейський концерт націй”) XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945—1990-х рр.”, хоча відзначає, що “головний недолік такого “панорамного” підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами — великими державами. Тоді як в системному підході головне — переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів — міжнародних акторів”.

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє “сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтриму-

ють між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи”. Структура міжнародних систем, на думку Р. Арона, завжди є олігополістичною. В кожному з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р. Арона, “зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон’юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзництва та вороженості, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі”.

Виходячи з цього, Р. Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* — такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* — в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. Гомогенна система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до протилежних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р. Арона, була гомогенною, однак “ця гомогенність очевидна доти, доки панував мир”. Р. Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації співвідношення сил, які можуть бути *багатополярними* — коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; і *біполярними* — коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи змушені визначати свою позицію щодо двох “блоків”, приєднуючись або до того, або до того, якщо не випаде нагода залишитись осторонь. Хоча, Р. Арон не заперечує, що “можливі й

проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами”.

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М. Каплан та Р. Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740—1789, 1789—1814, 1814—1822, 1822—1848, 1848—1871, 1871—1888, 1888—1918, 1918—1945, 1945—1960. В основі типології Р. Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е. Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771—721 рр. до н.е.), система давньогрецьких держав (510—338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300—1559), ера релігійного панування (1559—1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648—1789), епоха націоналізму (1789—1914), ера панування ідеології (1914—1974). В основу своєї типології Е. Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо.

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV—XVI ст. Тому її коріння сягають Стародавньої Греції та Риму, середньовічних італійських міст. Визнавши одним із ключових принцип національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок нової системи міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, за М. Лебедевою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

---

## Розділ 6

# НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ

- 6.1. *Навчальна програма нормативного курсу*
- 6.2. *Плани семінарських занять з політології*
- 6.3. *Тестові завдання для самоконтролю*
- 6.4. *Методичні поради до написання курсових,  
бакалаврських та магістерських робіт*

## 6.1. Навчальна програма нормативного курсу

### Тема 1. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ, ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

Політика, політичне як особлива сфера суспільного життя. Політика як об'єкт вивчення політології. Протополітологія. Особливості розвитку політичної думки на різних етапах розвитку людства.

Причини виникнення політології як науки. Поява перших кафедр політичної науки в США та європейських країнах (1857 р. — у Колумбійському коледжі, 1903 р. — утворено Американську асоціацію політичних наук, 1871 р. — утворена Вільна школа політичних наук у Франції та інші). Інституціоналізація політичної науки після Другої світової війни. Конгрес ЮНЕСКО про предмет політичної науки (1948 р.): а) політична теорія; б) політичні інститути; в) партії, групи і суспільна думка; г) міжнародні відносини. Утворення під егідою ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичних наук (1949 р.).

Предмет політичної науки. Структура курсу політології. Основні розділи політичної науки на сучасному етапі її розвитку: загальна теорія політики; теорія політичних систем; політологічна теорія держави, політичних партій та партійних систем; політичні режими; електоральні процеси; теорія міжнародних відносин і геополітика; демократичні процеси та транзити; теорія соціального управління (політичний маркетинг і менеджмент); політичні ідеології.

Система категорій політичної науки. Методи політології. Принципи політології. Функції політології: теоретико-методологічна, світоглядна, прогностична, управлінська та інші.

Становлення і розвиток української політології. Предметне коло вивчення та особливості української науки про політику. Основні завдання української політології. Розробка теоретико-методологічних засад дослідження українських політичних реалій. Фундаментальне теоретичне обґрунтування шляхів

побудови Української суверенної правової держави. Дослідження діяльності українських політичних партій та громадських організацій. Електоральні процеси. Україна у міжнародних відносинах.

## Література

Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Полис. — 1997. — № 6. — С.174—183.

Адорно Т. К логике социальных наук // Вопросы философии. — 1992. — № 10.

Алексеева Т. Современные политические теории. — М., 2000.

Беляев А. Политика и её роль в развитии общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 9.

Бодуен Жан. Вступ до політології. — К., 1995.

Вебер М. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.

Гаджиев К. Введение в политическую науку. — М., 1997.

Гаєвський Б. Українська політологія. — К., 2000.

Гончаров Д.В., Гонтарева И. Введение в политическую науку. — М., 1995.

Габріелян О. Політична наука в Україні // Політична думка. — 2001. — № 4.

Ильин М.В. Десять лет академической политологии — новые масштабы научного знания // Полис. — 1999. — № 6. — С.135—144.

Ирхин Ю.В. Политическая наука в вузах Канады // Вестник Московского государственного университета. Серия 12. Политическая наука. — 2002. — № 4. — С. 91—103.

Кривошеїн В.В. Проблема мультипарадигмальності політичної науки // Грані. — 2000. — № 3. — С. 105—107.

Казанцев А.А. Политическая наука: проблема методологической рефлексии // Полис. — 2001. — № 6. — С. 51—64.

Лозовой В.Н., Семеренко Л.М. Чикагская школа: у истоков создания новой науки о политике. — Ростов-на-Дону, 2000.

Лозовой В.Н., Семеренко Л.М. Становление политической науки в США. — Ростов-на-Дону, 2000.

*Макензи Дж.* Политическая наука // Политическая наука. Современное состояние. Тенденции и перспективы. — 2002. — № 1. — С. 148—163.

О реформе преподавания политических наук в системе высшего образования Российской Федерации // Полис. — 2001. — № 1. — С. 117—138.

Основные направления политических исследований в Российской Федерации // Полис. — 2001. — № 1. — С. 144—164.

*Поппер К.* Логика социальных наук // Вопросы философии. — 1992. — № 10.

Политическая наука современной России: Тенденции развития. — М., 1999.

Политическая наука: новые направления / Пер. с англ. *М.М. Гурвица, А.Л. Демчука, Т.В. Якушевой.* Научный редактор *Е.Б. Шестопал.* — М.: Вече, 1999. — 816 с.

Политическая наука: предмет и методологические обоснования // Сборник материалов международной научной конференции. — Харьков, 2001.

Политическая наука в Украине: становление и перспективы. — Симферополь, 2002.

*Рудич Ф.* Наука про політику: сучасний стан та тенденції розвитку // Віче. — 2002. — № 5.

Современные проблемы преподавания политической науки в высшей школе // Полис. — 2001. — № 5. — С. 123—152.

Современная политическая теория. — М., 2001.

*Тягло О.* Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу // Політичний менеджмент. — № 1. — 2004. — С. 3—19.

## Тема 2. ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Термін “політика” та його походження (давньогрецькі: polis — місто-державна, “politike” — мистецтво управляти державою, “politeia” — конституція; англомовні терміни: polity — форма політики, тобто її організаційна структура, інститути, які надають стійкість, стабільність політиці та дозволяють регулювати політичну поведінку (державна, партій, групи інтересів, закони, політичні норми), “policy” — зміст політики (проблеми, цілі, цінності політики, мотиви і механізми прийняття



політичних рішень); “politics” — політичний процес (у ньому відбивається складний, суперечливий характер політичної діяльності та політичних відносин суб’єктів політики).

Суб’єкти політики: соціальні — індивід, мала група, великі професійні групи, нація, клас, еліта, інші; інституційні — президент, парламент, уряд, ЗМІ, групи інтересів, масові рухи, профспілки, партії та ін.

Різноманітність підходів до розуміння сутності політики як соціального явища. Онтологічний (політика — це спосіб існування людей в суспільстві, всезагальна форма людських зв’язків (Аристотель). Конфліктологічний (класовий, директивний чи силовий). Політика — це сфера боротьби чи суперництва між класами за владу (К. Маркс, Ж. Френд, К. Шмітт). Діяльнісно-управлінський (М. Вебер, Р. Арон). Комунікативно-інтеграційний (політика — розподіл обов’язків і повноважень, їх узгодження для забезпечення ефективності і цілісності співжиття людей). Інституційний (діяльність інститутів влади для підтримки порядку). Структурно-функціональний (політика — підсистема суспільства, яка визначає цілі і напрямки суспільного розвитку (Т. Парсонс). Синтетичний (організаційна, регулятивна, контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється діяльність, спрямована на досягнення, утримання і використання влади задля егоїстичних чи загальносуспільних цілей).

Рівні функціонування політики. Мегарівень (в межах людської цивілізації). Макрорівень (в межах держави). Мікрорівень (на рівні партій, організацій).

Структурні елементи політики (суб’єкти, політична діяльність, політичні відносини, політична організація, політичні інститути та їх роль як центрів управління й регулювання, політична свідомість).

Типи політики (внутрішня — регулювання державних відносин у суспільстві; зовнішня — забезпечення безпеки держави і створення сприятливих умов для здійснення внутрішньої політики).

Види політики: 1) за сферами суспільного життя (духовна, політична, соціальна, економічна); 2) за об’єктами (національна, військова, демографічна, економічна, молодіжна, сімейна та ін.); 3) за масштабом (міжнародна, локальна, регіональна);

4) за зовнішньополітичною діяльністю (експортна, імпортна); активністю (активна, пасивна, агресивна, нейтральна); 5) за носіями і суб'єктами (політика держави, партії, руху, особи); 6) за методами здійснення (демократична, авторитарна, тоталітарна); 7) за терміном дії (довгострокова, середньострокова та короткострокова).

Функції політики: 1) управлінська (розробка основних напрямів духовного, соціального, економічного, політичного розвитку); 2) інтеграційна (об'єднання груп навколо спільних ідей); 3) соціалізації; 4) виховна (вироблення цінностей, норм, зразків поведінки громадян та їх об'єднань); 5) мобілізаційно-організаційна (мобілізація всіх ресурсів суспільства для вирішення нагальних завдань); 6) ідеологічна; 7) прогностична (визначення перспектив та альтернатив розвитку) та інші.

Політика і економіка. Підходи до розуміння взаємодії політики та економіки (домінування економіки, пріоритети політики, взаємозалежність). Приватна власність, економічний інтерес і політика. Приватні та загальнолюдські інтереси. Групи економічного інтересу і політична боротьба та політичне співробітництво. Економічна політика. Ринкові і командно-адміністративні політичні ресурси. Фінансова і бюджетна політика. Проблема фінансування партійної діяльності. Інноваційна політика. Політична стабільність і залучення капіталу. Політичні та економічні ризики. Економічні і політичні пріоритети: спільне та відмінне. Економічні і політичні союзи. Економічна і політична незалежність. Економічна інтеграція і політичний суверенітет. Економічні бар'єри для успішності політики. Політичні бар'єри для економічного розвитку. Залежність політики та економіки від моралі й духовності.

Політика і мораль: спільне і відмінне. Моральні цінності в політиці (справедливість, свобода, соціальна рівність, братерство, ненасильство і любов, толерантність). Моральні дилеми в політиці. Моральні чесноти (мудрість, мужність, скромність, чесність, тактовність, співчуття) і політика. Взаємодія політики і моралі. Правда і брехня в політиці. Моральна і політична свідомість. Моральна і політична зрілість. “Діалогова етика” в політиці як засіб порозуміння. Моральна зрілість як бар'єр на шляху політичної та економічної корупції. “Етика переконання” і “етика відповідальності” (М.Вебер). Етика депутата, де-

ржавного службовця і громадянина. Вплив на взаємини моралі і політики.

Політика і релігія: взаємодія, впливи, обмеження. Суб'єкти політики в царині релігії. Релігійні та політичні відносини. Релігійна і політична діяльність. Релігізація політики і політизація релігії. Релігійна політика в Україні. Релігія і міжнародна політика. Екуменічний рух. Неорелігійні течії та організації. Релігія і політика миру.

## Література

*Азаров Н.И.* О политике как общественном явлении. — М., 1986.

*Беляев А.А.* Политика и ее роль в развитии общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 9.

*Бирюков В.Ф.* Искусство и политика // Вестник МГУ. Серия. Политические науки. — 1998. — № 3.

*Бурдые П.* Социология политики. — М., 1993.

*Вебер М.* Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. — М., 1990.

*Выдрин Д.И.* Очерки практической политологии. — К., 1991.

*Вятр Е.* Социология политических отношений. — М., 1979.

*Даль Р.* Природа политического процесса // Социально-политические науки. — 1990. — № 10.

*Денкен Ж.-М.* Политическая наука. — М., 1993.

*Здравомыслов А.Г.* Потребности, интересы, ценности. — М., 1986.

*Ильин В.В.* О природе политики // Вестник МГУ. Серия. Политические науки. — 1995. — № 2.

*Ковалев А.М.* Предмет, законы и категории политики как науки // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. — 1998. — № 5.

*Лафонтен О.* Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. — М., 1990.

*Липсет С.* Политическая социология // Американская социология. — М., 1972.

Лузан А.О. Політика і суспільство // Політологічні читання. — 1993. — № 1.

Матвиенко В. Социологический анализ в политике. — К., 1995.

Михальченко М.І., Банг Х.Х. Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження. — К., 1999.

Панарин А.С. Философия политики. — М., 1994.

Пойченко А.М. Політика: теорія і технологія діяльності. — К., 1994.

Потічний П.Й. Що таке політика? // Сучасність. — 1993. — № 8.

Пригожин А.И. Что есть политика? (Политологические тезисы) // Общественные науки и современность. — 1996. — № 5.

Рікер П. Навколо політики. — К., 1995.

Рябов С. Політика як суспільне явище // Політологічні читання. — 1994. — № 2. — С. 189—222.

Рябов С. Структура і функції знань про політику // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 167—190.

Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. Навчальний посібник для студентів. — К., 1996.

Халипов В.Ф. Политика как наука и как искусство // Социально-политические науки. — 1992. — № 7.

Щербина Н.С. Политика и мир // Вестник МГУ. Серия. Политические науки. — 1998. — № 2.

Элементы теории политики / Перевод с польского. — Ростов-на-Дону, 1990.

### **Тема 3. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ І СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ**

Політичні теорії мислителів Стародавнього Сходу. Прикладний та релігійно-міфологічний характер політичних вчень Стародавнього Сходу. Вчення Стародавньої Індії: брахманізм та буддизм (Трактат “Манавадхармашастра” (“Закони Ману”), Канон “Тріпітака” (“Три корзини”). Політичні вчення Стародавнього Китаю: даосизм (трактат “Дао де цзин” (“Книга про дао і де”)); конфуціанство (книга “Лунь юй” (“Судження і бесі-

ди”); моїзм (книга “Мо-цзи”); школа легістів (трактат “Шан цзюнь шу” (“Книга правителя провінції Шан”)).

Політичні доктрини Стародавньої Греції. Феномен античного полісу. Початок розвитку демократичних вчень: софісти та Сократ. “Ідеальна держава” Платона (“Держава”, “Закони”, “Політик”, “Крітон”). Ідеальне як відповідність природі людини. Держава як уособлення досконалості та справедливості. “Політична наука” Аристотеля (“Політика”, “Нікомахова етика”, “Афінська політія”). Політика і держава — відображення природних потреб людини, зокрема в спілкуванні. Держава — вища форма природного розвитку. Форми правління у Аристотеля: правильні (монархія, аристократія, політея) та неправильні (тиранія, олігархія, демократія). Розумна природа людини як основа політики.

Політичні вчення мислителів періоду Середньовіччя. Аврелій Августин (Блаженний) — “Сповідь”, “Град Земний”, “Про Град Божий”. Ідея теократичного панування. Обґрунтування зверхності духовної влади над світською. Вчення про державу і форми правління Фоми Аквінського. Держава як засіб підготовки людини до життя у “царстві небесному”. Політика і держава як результат суспільного розвитку. Ідея “державизагального блага”. Політичні ідеї середньовічних ересей. Бюргерська і селянсько-плебейська ересь (Джон Вікліф та Ян Гус).

Політична думка доби Відродження та Реформації. Від теократичних ідей до передренесансних теорій: Роджер Бекон, Вільям Оккам, Марсилій Падуанський. Вчення Н. Макіавеллі про державу і політику (“Державець”, “Роздуми про першу декаду Тіта Лівія”). Запровадження емпіричного аналізу до пізнання політичної дійсності. Явище “макіавеллізму” (мета виправдовує засоби) в сучасній політиці. Трактат І. Жантіє “Анти-Макіавеллі” (1575). Ідейні основи і політичний зміст Реформації. Звільнення політики від католицького універсалізму. Політика як окрема сфера життєдіяльності людини. Політичні доктрини лютеранства та кальвінізму.

Політичні теорії представників Нового часу. Вчення Г. Гроція про державу і право. Г. Гроцій про природні права людини та суспільний договір. Г. Гроцій про зовнішню політику держав (“Про право війни і миру”). Типи війн за Г. Гроцієм.

Основні напрями політичної ідеології в період Англійської буржуазної революції (1642—1649 рр.). Політична теорія Т. Гоббса (“Про громадянина”, “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської”). Природний стан людства (“війна всіх проти всіх”) і причини виникнення держави в результаті суспільного договору.

Вчення Дж. Локка (засновник класичного лібералізму) про державу і громадянське суспільство (“Два трактати про державне правління”). Природний стан за Дж. Локком. Первинність громадянського щодо державного. Держава як інститут, що утворюється для захисту природних прав. Конституційний механізм захисту природних прав за Дж. Локком: принцип розподілу влади і принцип законності.

Політичні доктрини європейського Просвітництва. Політичні ідеї німецького Просвітництва (С. Пуффендорф) та італійського Просвітництва (Ч. Беккарія). Політичні ідеї представників французького Просвітництва. Політична програма Вольтера. Теорія розподілу влади в правовій державі Ш. Монтеск’є (“Про дух законів”). Складові “духу законів” у Ш. Монтеск’є та географічний детермінізм у трактуванні політичних явищ і процесів. Політичний радикалізм Ж.-Ж. Руссо (“Про суспільний договір”). Природний стан за Ж.-Ж. Руссо (“золотий вік у розвитку людства”) та причини виникнення держави. Договірна теорія походження держави. Ідеї народного суверенітету і прямого народовладдя. Тоталітарний характер народовладдя у Ж.-Ж. Руссо (“голос народу — голос божий”).

Політичні концепції представників німецької класичної філософії (кін. XVIII — поч. XIX ст.). І. Кант — засновник консервативного лібералізму. Розширення свободи як мета існування людського роду. Вчення І. Канта про “вічний мир”. І. Кант про правову державу: право — сутнісна характеристика існування держави. Ідея правової держави І. Канта. Категоричний імператив І. Канта (“чини згідно з такою максимою, щоб вона стала всезагальним законом”) — основа поведінки індивіда в правовій державі.

Концепція громадянського суспільства, конституційної монархії Г. Гегеля. Складові громадянського суспільства: економіка, соціальні класи, корпорації. Класи громадянського суспільства: промисловий, субстанційний, всезагальний (бюрократія).

Поняття права за Г. Гегелем: право як свобода, право як певний ступінь і форма свободи, право як закон. Ідея “кінця історії” у Г. Гегеля. Ідеалізація ролі держави у політичному процесі. Філософія історії Г. Гегеля.

Виникнення та еволюція соціально-політичних утопій. Ранній утопічний соціалізм: Т. Мюнцер, Т. Мор, Т. Кампанелла. Критичний утопічний соціалізм: А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен.

Політичні вчення другої половини XIX ст. Антилібералізм Ф. Ніцше. Концепція надлюдини. Автономність політики і моральних цінностей.

Соціалістичні вчення другої половини XIX ст. Політична концепція К. Маркса і Ф. Енгельса. Матеріалістичне розуміння історії (історичний матеріалізм) про рушійні сили розвитку суспільно-економічних формацій. Теорія соціалістичної революції К. Маркса. Вчення про диктатуру пролетаріату, боротьбу класів. Особливості переходу до комуністичної формації (“Маніфест комуністичної партії”). Можливість звільнення особи від держави та політики в комуністичному суспільстві.

Соціологізм у політичній науці. Політичні погляди засновника “розуміючої соціології” М. Вебера. Веберівська методологія дослідження політики. Концепція “ідеальних типів”. Визначення політики та влади і типів їх легітимності. Матеріальні та ідеальні інтереси як мотиви дій суб'єктів політики. Розуміння влади і держави як відносин, що спираються на легітимне насилля. Капіталізм — втілення принципу раціональності. Типологія легітимації влади: традиційна, харизматична і раціонально-легальна. Теорія ідеальної бюрократії та плебісцитарної демократії М. Вебера.

Англосаксонська школа в політології. Організаційне становлення політичної науки в США. Формування політичної соціології (А. Бентлі). Методологічні принципи функціонування “Чиказької школи” (Ч. Мерріам, Г. Лассуел).

Біхевіористська революція в американській політичній науці у 40—60-х рр. XX ст. Формування трьох шкіл дослідження політичної поведінки (школа політичної соціології; школа політичної психології; школа політичної економії). Теорія демократії як основна проблема післявоєнної американської політології. Формування порівняльної політології.

Специфіка розвитку британської політичної науки (К. Поппер).

Характерні риси французької школи в політології. Становлення інституційного підходу до дослідження політики у міжвоєнний період (Л. Дюгі, М. Оріу, Ж. Бюрдо). Розробка французькими політологами теорій політичних режимів і політичних партій після Другої світової війни (М. Дюверже, Р. Арон). Становлення у Франції структуралістського підходу до політичних досліджень наприкінці ХХ ст. (М. Фуко).

Становлення та розвиток німецької школи в політичній науці. Розвиток політичної науки в міжвоєнній Німеччині (консервативна політична теорія К. Шмітта). Розвиток політико-соціологічних макротеорій у Німеччині в післявоєнний період (концепції Н. Лумана, Р. Дарендорфа). “Франкфуртська школа” та розгляд її представниками питання про соціально-політичну владу (Г. Маркузе, Т. Адорно, Ю. Габермас).

Основні напрями сучасної зарубіжної політичної науки. Біхевіористичний напрям: Ч. Мерріам (проблеми політичної влади і теорії демократії, американська партійна система і політичне лідерство, політична соціалізація), Г. Лассуел (політика як поведінка соціально-політичних груп, аналіз влади, проблеми функціонального підходу до політики, роль масових комунікацій).

Системний аналіз влади: Т. Парсонс (побудова теоретичної системи стабільності, причини поділу суспільства на групи, соціальна еволюція), Д. Істон (політологія як емпірично-орієнтована сфера знань, теорія політичної системи, “вхід” і “вихід” системи, політичні рішення).

Політична соціологія: неопозитивізм Е. Дюркгейма (політична доктрина солідаризму), М. Дюверже (технократія, теорія політичних партій і партійних систем), Р. Арон (проблеми політичної влади, деідеологізація, критика марксизму, індустріальні суспільства, теорія міжнародної політики).

Психологічні концепції політики: З. Фрейд (умови людського існування, агресивні імпульси та їх природа, зв'язок між політичною теорією та природою людини), Е. Фромм (про природу людської діяльності; про свободу особистості та умови для реалізації творчого потенціалу громадян, їх конструктивної енергії; про відчуження як тип хвороби духу).



Теорія соціально-політичних конфліктів: П. Блау (джерела структурних змін у формальних організаціях, концепція соціального обміну), К. Боулдінг (загальні елементи конфліктів, проблема контролю конфліктів, керування ними), Р. Дарендорф (перманентність конфлікту, суть конфлікту, причини конфлікту, кризи).

Компаративістський напрям: Г. Алмонд (динамічна рівновага і взаємодія різних соціальних систем, теорія політичної культури, компаративістський підхід до аналізу політичних систем), Р. Даль (теорія поліархії), С. Верба (співвідношення політичних культур різних країн, три “чисті типи” політичних культур, змішаний тип політичної культури).

Футурологічні концепції: О. Тоффлер (суспільство “третьої хвилі”), концепція кінця історії Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон (теорія масового суспільства, “третьа хвиля”, хвилі демократизації, процес демократизації, характеристики демократизації, зіткнення цивілізацій).

Концепції політичного плюралізму: А. Бентлі (теорія “зацікавленості груп”, компроміси розв’язання конфліктів, концепція “соціально-групового підходу”), К. Поппер (відкрите суспільство, “вороги відкритого суспільства”, закрите суспільство), І. Берлін (концепція свободи особи, свобода—індивід—суспільство), Дж. Роулз (теорія справедливості, “головні” свободи і економічні свободи, принцип рівності шансів).

Основні теоретико-методологічні підходи та проблематика зарубіжної політичної науки наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Проблеми оновлення методології політичних досліджень. Феміністичний підхід як нова методологія та теоретична основа дослідження політичних явищ і процесів. Політична економія як напрям сучасної політології. Нова проблематика політичної соціології. Порівняльні дослідження політичних режимів, політичної культури, розвитку. Нове осмислення феномену демократії та майбутнього міжнародних відносин (Ф. Фукуяма, С. Гантінгтон).

## Література

*Августин. О Граде Божиєм.* В 4-х т.: Репринт с издан. 1906 — 1910 гг. — М., 1994.

*Аквінський Ф.* Коментарі до Аристотелевої “Політики”. — К., 1999.

*Алвинский Ф.* О правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI — XVII вв.). — М., 1990.

*Алмонд Г.* Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций // Антология мировой политической мысли: В 5 т. — Т. II. — М.: Мысль, 1997. — С. 593—600.

*Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура и стабильная демократия // Политические исследования. — 1992. — № 4.

*Аристотель.* Никомахова етика // Аристотель. Собр. соч. В 4 т. — Т. 4. — М., 1984.

*Аристотель.* Политика // Аристотель. Собр. соч. В 4 т. — Т. 4. — Кн. 1 — 4, 6. — М., 1984.

*Вебер М.* Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.

*Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма. О буржуазной демократии в России. “Харизматическое господство” // Мухаев Р.Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. — М.: ПРИОР. — 2000. — С. 595—619.

*Вебер М.* Покликання до політики. // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К.: Основи, 1998. — 534 с.

*Вебер М.* Основные понятия стратификации // Социс. — 1994. — № 5. — С. 147—156.

*Гегель Г.-В.-Ф.* Философия права // Мухаев Р.Т. Хрестоматия по теории государства и права, политологии, истории политических и правовых учений. — М.: ПРИОР. — 2000. — С. 184—207.

*Гоббс Т.* Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского: Пер. с англ. — М.: Мысль, 2001. — 478 с.

*Гроций Г.* О праве войны и мира // Избранные произведения. В 3 т. — М., 1985—1988.

*Даль Р.* Полиархия, плюрализм и пространство // Вопросы философии. — 1994. — № 3. — С. 37—48.

*Дарендорф Р.* Элементы теории социального конфликта // Социс. — 1994. — № 5. — С. 142—147.

*Дюверже М.* Политические институты и конституционное право // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 643—661.

*Дюверже М.* Политические партии. — М., 2000.

*Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.

*Дюркгейм Э.* Самоубийство. — М., 1994.

*Истон Д.* Категории системного анализа политики. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. II. — М.: Мысль, 1997. — С. 630—642.

*Кант И.* Конец всего сущего 1794 // Кант И. Трактаты и письма. — М., 1980.

*Кант И.* Критика способности суждения // Кант И. Сочинения. В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965.

*Кант И.* Метафизические начала учения о праве // Кант И. Соч. В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965.

*Кант И.* Предполагаемое начало человеческой истории 1786 // Кант И. Соч. В 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М., 1965.

*Кант И.* Критика практического разума. — СПб., 1995.

*Конфуций.* О небе и судьбе // История политических и правовых учений: Хрестоматия // Сост. Г.Г. Демиденко. — Харьков: Факт, 1999.

*Конфуций.* Изречения // Политология: хрестоматия (Сост. проф. М.А. Василик). — М.: Гардарики, 2000. — С. 79—88.

*Локк Дж.* Два трактата о государственном правлении // Сочинения. В 3 т. — Т. 3. — М.: Мысль, 1988.

*Лютер М.* К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства; О светской власти. В какой мере следует повиноваться // Лютер М. Время молчания прошло: Избр. произв. 1520 — 1526 гг. — Харьков, 1992.

*Макиавелли Н.* Государь. Рассуждение о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. — М., 1996.

*Макиавелли Н.* Государь: Пер. с ит. — М.: Планета, 1990. — 79 с.

*Макиавелли Н.* История Флоренции. — М., 1984.

*Маркс К.* Экономико-философские рукописи 1844 года. / Карл Маркс. Социология. — М.: Канон-пресс, 2000. — С. 177-324.

*Маркс К.* Немецкая идеология // Карл Маркс. Социология. — М.: Канон-пресс, 2000. — С. 325—410.

*Маркс К.* Критика Готської програми. — К.: Політвидав України, 1984. — 46 с.

*Монтескье Ш.* О духе законов / Сост., пер. и коммент. А.В. Матешук. — М.: Мысль, 1999. — 672 с.

*Монтескье Ш.* Персидские письма. — М., 1979.

*Мор Т.* Утопия. — М., 1978.

*Парсонс Т.* Системы современных обществ. — М.: Аспект-пресс, 1998.

*Парсонс Т.* О понятии “политическая власть” / Политология: хрестоматия (Сост. проф. М.А. Василик). — М.: Гардарики, 2000. — С. 239—277.

*Платон.* Государство // Платон. Собрание сочинений. В 4 т. — Т. 3. — Ч. 1. — М.: Мысль, 1993.

*Платон.* Апология Сократа // Платон. Собрание сочинений. В 4 т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1993.

*Платон.* Политик // Платон. Собрание сочинений. В 4 т. — Т. 3. — Ч. 3. — М.: Мысль, 1993.

*Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги — К.: Основи, 1994.

*Роулз Дж.* Теория справедливости // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 683—697.

*Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре, или Принципы политического права // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. — М., 1996.

*Фрейд З.* Психология бессознательного. Сб. произведений. — М., 1990.

*Фромм Э.* Бегство от свободы. — М., 1990.

*Фромм Э.* Иметь и быть. — М., 1996.

*Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994.

Хайек Ф. Дорога к рабству // Антология мировой политической мысли. В 5 т. — Т. 2. — М.: Мысль, 1997. — С. 416—428.

Энгельс Ф. О первоначальном христианстве. — М., 1962.

Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии (С прилож. К.Маркс. Тезисы о Фейербахе). — М.: Политиздат, 1971. — 71 с.

Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. — New Haven: Yale Univ. Press, 1971. — P. 231—245.

#### **Сайти Internet-бібліотек:**

<http://www.librar.zgia.zp.ua> (б-ка Запоріж. д-ної інженерн. акад.)

<http://www.politican.iatp.org.ua> (Zoon Politican)

<http://www.elibrary.ru> (Наукова електронна бібліотека)

<http://www.i-u.ru> (б-ка Рос. гуманітарн. Інтернет-університету)

<http://www.mgimo.ru> (б-ка Моск. Держ. Ін-ту міжн-них відн.)

<http://www.msu.ru> (б-ка Московського Державного Ун-ту)

<http://www.polit.msk.ru> (б-ка “Политическая наука”)

<http://www.auditorium.ru>

<http://www.philosophy.ru>

<http://www.book.ru>

## **Тема 4. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ**

Перші історико-політичні пам’ятки писемності “Слово про закон і благодать” київського митрополита Іларіона, літопис Нестора “Повість временних літ” про ідеї об’єднання князівств.

Суспільно-політичні ідеї в “Руській Правді” Ярослава. Розвиток політичної думки в “Слові о полку Ігоревім”. Політична програма Володимира Мономаха. “Повчання Володимира Мономаха”. Моральний ідеал, етичні основи князівської влади і їх втілення.

Українська політична думка козацько-гетьманської доби (др. п. XVII—XVIII ст.). Ідеї волі та демократії в політичному

житті козацтва. Проект демократичної конституції України Пилипа Орлика (“Конституція прав і свобод Запорізького війська”). Втілення української державницької ідеї — проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Обмеження влади гетьмана Генеральною Радою. Структура держави згідно з Конституцією Пилипа Орлика.

Основні напрями розвитку української політичної думки ХІХ — початку ХХ ст.: народницький, консервативний, комуністичний (соціалістичний) та інтегрально-націоналістичний (І. Лисяк-Рудницький). Кирило-Мефодіївське товариство (1846—1847 рр.). Соціально-політичні умови утворення Кирило-Мефодіївського товариства та основні політичні ідеї його представників. Основні ідеї, організаційні і програмні положення у “Статуті слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія”, “Книзі буття українського народу” М. Костомарова і в установчій записці В. Білозерського. Ідея федерації слов’янських народів на основі цілковитої свободи і автономії держав, які входять в цю федерацію.

Праці М. Костомарова: “Думки про федеративне начало древней Руси”, “Две русских народности”, “Риси народної південно-руської народності”. Концепція Костомарова про українську народність.

М. Драгоманов — фундатор українського лібералізму. Політичні погляди М. Драгоманова: ідеї конституціоналізму, парламентаризму, федерації і децентралізації, місцевого самоврядування, національного самовизначення, прав і свободи людини, співвідношення політики і моралі.

Політичні погляди М. Грушевського. “Українське питання” в трактуванні М. Грушевського. Ідеї національно-територіальної автономії. Федералізм М. Грушевського і принцип децентралізації. Еволюція поглядів М. Грушевського після жовтня 1917 р. Державно-правові погляди і втілення їх у ІV Універсалі Центральної Ради. Проект Конституції УНР — “статут про державний устрій, права і вільності УНР”.

Політичні погляди В. Винниченка. Соціал-демократична модель національної держави в програмі В. Винниченка. Його ставлення до жовтневої революції 1917 р., до більшовизму, до Радянської України, до України в складі СРСР. Еволюція поглядів і його політичні коливання.

М. Міхновський — ідеолог українського націоналізму. “Самостійна Україна” М. Міхновського — перший програмний документ українського націоналізму. Ідея національного солідаризму у працях М. Міхновського.

Політична теорія Д. Донцова (“Націоналізм”). Погляди Д. Донцова щодо шляхів створення самостійної України. Концепція нового інтегрального, або чинного, українського націоналізму. “Селянська дрібнобуржуазна республіка” як ідеал державного ладу.

Консервативний напрям розвитку української політичної думки ХІХ — початку ХХ ст. В. Липинський — організатор Української демократично-хліборобської партії (“Листи до братів-хліборобів”). Класократія у формі історичного гетьманату. Ідеал держави — спадкова монархія на чолі з гетьманом. Принцип “територіального патріотизму” при формуванні національної еліти. Хлібороб — рушійна сила історичного процесу.

Основні напрями в розвитку української зарубіжної політичної думки: народницький, консервативний і національно-державницький.

Суть народницького напрямку в становленні національної держави. Політичні погляди Р. Лашенка і С. Шелухіна. Дослідження історії українського народу як окремої культурно-етнічної спільноти, ідеї можливих федерацій його з іншими народами, питання демократичних традицій в Україні тощо.

Суть консервативного напрямку в становленні національної держави. Ідеї представників українського консерватизму в еміграції С. Томашівського, В. Кучабського. Аналіз української державності з огляду на монархічні традиції в історії України.

Головні політичні ідеї національно-державницького напрямку. С. Дністрянський, В. Старосольський, О. Бочковський про цілковите визнання права кожної нації на автономію і державну незалежність.

Політична думка представників української діаспори 40—80-х рр. ХХ ст. Національно-державницькі погляди І. Лісяка-Рудницького, В. Маркуся, Р. Шпорлюка та інших.

Суспільно-політичні погляди українських дисидентів (“шістдесятників”) В. Стуса, Т. Чорновола, М. Брайчевського, І. Дзюби, Л. Лук’яненка та інших.

## Література

Академік *Станіслав Дністрянський*. 1870—1935. Бібліографія. — К., 1992.

*Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе. — Львів, 1991. — 225 с.

*Бочковський Ольгерд Іпполітович* (1885—1933) // Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.): Бібліографічний довідник. — К., 2000.

*Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. — К., 1968.

*Буравченков А.* Томашівський Степан (1875—1930) // Малий словник історії України. — К., 1997.

*Бурлачок В.Ф.* Соціологія політики В.М. Липинського // Соціологічна думка України. — К., 1996.

*Бушин М.І., Коваль В.І., Дмитренко М.Г., Горенко Л.М., Горкун А.І.* Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / *Микола Іванович Бушин* (ред.). — К., 1998. — 271 с.

*Винниченко В.* Відродження нації. — К., 1990.

*Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. — К., 1991.

*Вільчинський Ю.* В ім'я волі і незалежності української нації (В'ячеслав Липинський) // Слово і час. — 1992. — № 12.

*Гелей С.* Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996. — 122 с.

*Гелей С.Д.* Василь Кучабський і проблеми України на сторінках тижневика “Лита” (1931—1933 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 27—28 листопада 1998 р. — Львів, 1999. — С. 551—565.

*Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.

*Грушевський М.С.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. — К., 1991.

*Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1993.

*Донцов Д.* Клич доби // Державність. — 1994. — № 3.



*Драгоманов М.П.* Вибране. Мій задум скласти очерк історії Цивілізації України. — К., 1991.

Избранные общественно-политические и философские произведения украинских революционных демократов XIX века. — М., 1955.

*Копиленко О.Л.* “Українська” ідея М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991.

*Кухта Б.Л.* З історії української політичної думки. — К., 1994.

*Лащенко Р.* Лекція по історії українського права. — К., 1998 — 254 с.

*Липинський В.* Народи поневолені і народи бездержавні // Сучасність. — 1992. — № 6.

*Липинський В.* Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Український історичний журнал. — 1992. — № 2.

*Лісовий В.* Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 83—102.

*Лукашевич О.А., Манжук К.В.* “Конституція” Пилипа Орлика — історико-правова пам’ятка XVIII ст. — Х., 1996. — 52 с.

Мыслители Киевской Руси. — К., 1987.

*Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — 413 с.

*Пеленський Я.В.* Липинський — засновник державної школи в українській історіографії // Український історичний журнал. — 1992. — № 2.

Повість временних літ. — К., 1990.

*Потульницький В.* Історія української політології. — К., 1992.

*Потульницький В.* Теорія української політології. — К., 1993.

*Радько П.Г.* Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX—XX століть: концепції, ідеї, реалії. — К., 1999. — 387 с.

*Скакун О.Ф.* М.П. Драгоманов как политический мыслитель. — Х., 1993.

*Скакун О.Ф.* Политическая и правовая мысль на Украине / 1861—1917 гг. — Х., 1987.

*Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія української Конституції. — К., 1993.

*Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997.

*Сокурєнко В.Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. — Львів, 1966.

*Стецюк П.Б.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. — Львів, 1999.

*Трохимчук О., Трохимчук М.* Перша українська Конституція (Післяслово) // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994. — С. 50—67.

*Федченко П.М.* Михайл Драгоманов. — К., 1991.

Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX—XX вв. — К., 1990.

*Хижняк З.В.* Киево-Могилянская академия. — К., 1988.

*Чигринов В., Поліщук І.* Історія політичної думки в Україні. — Харків, 2000.

*Шелухін Сергій Павлович (1864—1938)* // Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920): Бібліографічний довідник. — К., 2000. — С. 41—42.

*Шморгун О.* Українська ідея та українська ідеологія в державо-творчій концепції В'ячеслава Липинського // Політологічні читання. — 1993. — № 4.

## Тема 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Сутність і походження феномену влади. Влада як регулятор життєдіяльності суспільства. Кратологія. Концептуальні підходи до проблеми політичної влади: нормативно-формалістична концепція; органістична і елітна теорія влади; індивідуалістично-соціологічна концепція; суб'єктивно-психологічна концепція й інструменталістський підхід до розуміння влади; марксистська концепція влади; реляціоністська теорія влади. Анархізм. Визначення поняття “влада” у широкому розумінні. Категорія “суспільна влада”. Норми та санкції як атрибути суспільної влади. Зміст поняття “політична влада”.

Політичне панування як джерело влади. Співвідношення політичної і державної влади. Сутність категорії “державна влада”. Ознаки державної влади. Політико-територіальний

принцип функціонування державної влади. Суверенітет державної влади. Ресурси і потреби у політичній владі. Суб'єкт і об'єкт політичної влади. Джерела і носії влади. Первинні та вторинні суб'єкти влади. Функції політичної влади.

Форми, види та механізм політичної влади. Традиційні та нові форми політичної влади: монархія, аристократія, демократія, тиранія, олігархія, охлократія, тимократія, теократія, технократія, меритократія, партократія, бюрократія, елітократія. Види політичної влади (за Б. Гаврилишиним). Структура механізму владних відносин (за Є. Вятром). Методи здійснення влади. Шість аксіом державної влади (за І. Ільїним).

Легітимність політичної влади. Поняття легітимності влади. Особливості співвідношення легітимності та законності. Основні джерела легітимності влади. Процес легітимації та його підстави. Типи легітимності влади за М. Вебером. Підстави (типи) легітимності влади за Д. Істоном. Криза легітимності. Шляхи і засоби виходу з кризи правочинності політичної влади.

Теорія і практика розподілу влади у суспільстві. Еволюція, становлення та зміст концепції поділу влади. Система “стримувань і противаг”. Три гілки влади. Централізація та децентралізація політичної влади. Делегування влади. Концепція “дифузії влади”. Конституційні положення функціонування політичної влади в Україні та шляхи її подальшої демократизації.

## Література

*Авер'янов В.* Державне управління та виконавча влада: зміст і співвідношення // Вісник державної служби України. — 2004. — № 1. — С. 13—16.

*Анархия и власть.* — М., 1992.

*Андреев С.* Структура власти и задачи общества // Нева. — 1989. — № 1. — С. 144—173.

*Бабкін В.Д.* Державна влада і політична опозиція // Правова держава: щорічник наукових праць. — Випуск 7. — К., 1996.

*Білинський А.* Поділ влади // Сучасність. — 1993. — № 2. — С. 78—89.

*Бурлачук В.* Способи артикуляції влади, або символ у системі владних відносин // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 20—31.

Власть, демократія, привілеї: матеріали круглого столу // Вопросы философии. — 1991. — № 7.

Власть: Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.

*Воронов І.* Поділ влади в сучасній Україні з огляду на історичний досвід // Історико-політичні проблеми сучасного світу. — 2002. — Т. 9. — С. 169—178.

*Высоцкий А.Ю.* Легитимность: анализ понятия // Грани. — 2003. — № 1. — С. 109-113.

*Гаджиев К.С.* и др. Философия власти / Под ред. В.Ильина. — М.: Изд-во МГУ, 1993.

Горбач В., Лісничук О. Демократична зміна чи успадкування влади? // Визвольний шлях. — 204. — Кн. 7 (686). — Річн. 57. — С. 15—29.

*Дармограй Н.* Культура політичної влади // Актуальні проблеми внутрішньої політики. — 2004. — № 2. — С. 67—76.

*Дахова І.* Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект) // Право України. — 2002. — № 12. — С. 23—26.

*Дмитриев Ю.А.* Соотношение политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. — 1994. — № 4.

*Дмитриев Ю.А., Златопольский А.А.* Гражданин и власть. — М., 1994.

*Дубовик С.Г., Заболотна Т.М., Костенко Н.В.* Особливості державної влади та державного управління // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — Вип. 2. — С. 75—77.

*Єрмолін В.* Поділ влади і феномен виконавчої влади України в сучасному конституційному процесі // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України. — 2001. — Вип. 2. — С. 204—214.

*Канетти Э.* Власть и личность // Социс. — 1986. — № 4.

*Кисельов Є.Л.* Закон перманентного перетікання влади у філософії державного управління // Актуальні проблеми державного управління / Українська Академія державного уп-

равління при Президентів України, Харківська філія. — 2000. — № 1 (6). — С. 37—49.

*Кравченко Ю., Чечель В.* Легітимність політичної влади й можливості її досягнення // Політологічні читання — 1993. — № 2.

*Краснокутський О.В.* Сучасна влада в межах еволюційної парадигми // Нова парадигма / Запоріж. держ. ун-т. — 2002. — Вип. 24. — С. 107—114.

*Кривенко Л.* Суверенітет народу // Віче. — 1992. — № 2.

*Лавринович О.* Конституційне забезпечення народовладдя в Україні // Віче. — 2000. — № 2. — С. 3—11.

*Монтескьє Ш.* О духе законов. — М., 1995.

*Монтескьє Ш.* О духе законов // Монтескьє Ш. Избранные произведения. — М.: Госполитиздат, 1955. — С. 159—733.

Органи державної влади України / За ред. *Погорілка В.Ф.* — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — 592 с.

*Павленко Р.* Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. — 2002. — № 4 (22). — С. 3-10.

*Павлов В.І.* Екзистенційний аналіз категорії “влада” і “відповідальність” // Мультиверсум: Філософський альманах. — 2003. — Вип. 27. — С. 95—103.

*Пасько Я.* Феномен влади: теоретичні виміри та історичне втілення // Донецький вісник наукового товариства ім. Т. Шевченка. Серія “Філософія, історія, мова та літ-ра”. — 2003. — Т.4. — С. 50—55.

*Рябченко О.П.* Єдність та розподіл влад у системі органів державної влади в Україні // Вісник Запорізького Інституту. — 2000. — № 1(10). — С. 3—11.

*Северенчук О.* Запровадження принципу розподілу влади в політико-правовому просторі України // Юридична Україна — 2004. — № 9 (21). — С. 4—9.

*Соколов В.Н., Ханєєв С.Е.* Власть. Политика. Массы. — Одесса: “Маяк”, 2002. — 204 с.

*Сушинський О.* Влада та інститут президентства: концептуальні аспекти // Вісник Української Академії державного управління при Президентів України. — 2001. — № 1. — С.27—33.

*Сушинський О.* Інститут президентства в Україні і в контексті влади // Вісник Української Академії державного управ-

ління при Президентові України. — 2002. — № 2. — Ч. II. — С. 63-71.

*Червяцова А.О.* Народний суверенітет: загальна характеристика // Вісник Університету внутрішніх справ. — 2000. Спец-випуск. — С. 76—79.

*Шаповал В.М.* Розподіл влад і конституціоналізм: досвід України. — К., 1994.

*Шаповал Ю.* Конституція і виконавча влада. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 80 с.

*Алексеева Т.А.* Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти // Вопросы философии. — 1998. — № 7. — С. 58-65.

*Макеев С.* Десятирічна криза легітимності правлячих кіл // Політична думка. — 2001. — № 3. — С. 5-9.

*Осипова Н.Ф., Розенфельд Ю.Н.* Проблемы легитимности государственной власти // Методологія, теорія та практика соціального аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. — Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2003. — С. 51—54.

*Кокорська О.І.* Легітимність влади та довіра в суспільстві, що трансформується: теоретико-методологічні проблеми // Наукові записки НаУКМА: Політичні науки. — Т. 31. — К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2004. — С. 37—41.

## **Тема 6. ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ І ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ**

Етимологічне визначення демократії. Багатовимірність терміна “демократія”. Демократія як суспільний ідеал. Демократія як політичний режим. Демократія як форма функціонування організації (процедурний аспект). Демократія як соціальний і політичний рух за народовладдя. Межі демократії та загрози від зловживання нею.

Нормативний та емпіричний підходи до трактування демократії. Зв'язок нормативних та емпіричних дефініцій демократії.

Витоки та генезис ідей демократії в історії людства. Первіснообщинна демократія, її сутність та специфічні особливості.

Антична модель демократії (Афіни часів Перікла). Мислителі Стародавньої Греції про позитивні та негативні риси античної демократії.

Становлення і розвиток інститутів демократії в епоху Середньовіччя. Витоки парламентаризму (англійський парламент, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії). Характерні особливості функціонування перших парламентів (представництво, накази виборців).

Теоретичне обґрунтування основних принципів демократії мислителями епохи Нового часу. Г. Гроцій про “природні права людини” та “суспільний договір”. Теорія розподілу влади (Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск’є). Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет. “Категоричний імператив” І.Канта та його ідеї про правову державу. Вчення Г. Гегеля про громадянське суспільство.

Емпіричні моделі демократії. Елітарна теорія демократії як ревізія основних постулатів класичної теорії демократії. Г. Моска та Р. Міхельс про демократію. “Залізний закон олігархії” Р. Міхельса. Теорія елітарної демократії Й. Шумпетера. Критика Й. Шумпетером класичної теорії демократії.

Плюралістична теорія демократії. Витоки плюралістичної теорії. Дж. Медісон про наявність різних груп інтересів у суспільстві. А. Бентлі — фундатор ідей плюралістичної демократії (“Процес державного управління. Вивчення суспільних тисків” (1908). “Поліархія” Р. Даля. Емпіричні показники демократії у Р. Даля: конкурентність еліт і рівень участі у виборах. Гарантії демократії у Р. Даля.

Партисипаторна теорія демократії. Дж. Коул про оптимальні форми політичної участі. Економічна теорія демократії Е. Даунса. Економічний метод (теорія раціонального вибору) в політичній науці. Консенсусна теорія демократії А. Лейпхарта. Вісім принципів консенсусної демократії А. Лейпхарта. Інституційна модель “інтегративної” демократії Дж. Марча та Й. Олсена.

Процес демократизації, сутність, загальна характеристика та його просторово-часові виміри. Демократизація як загальна тенденція розвитку цивілізації. Теоретико-методологічні підходи до трактування процесу демократизації. “Кінець історії” Ф.Фукуями. Концепція “третьої хвилі демократизації” С. Гантінгтона (“Третя хвиля. Демократизація в кінці XX ст.”

(1991). Характеристика трьох хвиль демократизації та реверсивних (відкатних) хвиль. Передумови та причини третьої хвилі демократизації.

Перехід до демократії. Типи переходів: революція зверху, реформа знизу, соціальна революція, консервативна реформа, реформа через компроміси та ін.

Моделі переходу до демократії. Модель Д. Растоу: 1) підготовча фаза; 2) фаза прийняття рішення; 3) фаза пристосування. Модель Ф. Шміттера і Г. О'Доннела: 1) лібералізація; 2) демократизація; 3) соціалізація. Модель А.Пшеворського: 1) лібералізація; 2) демократизація.

Поняття “консолідації демократії” (Г. О'Доннел, Ф. Шміттер “Перехід від авторитарного правління” (1986). Складові процесу консолідації демократії: мобілізація громадянського суспільства, розвиток відносно стабільної партійної системи і т.д.

Проблеми консолідації демократії: контекстуальні (пов'язані з природою суспільства) та системні (пов'язані з природою влади в авторитарних системах).

## Література

*Актон Д.* История свободы в античности // Полис. — 1993. — № 3.

*Аптекер Г.* О природе демократии, свободы и революции. — М., 1970.

*Бойко О.* 1991 р.: стартові умови та потенційні можливості розгортання державотворчого процесу в Україні // Людина і політика. — 2001. — № 6. — С. 34—48.

*Гаджиев К.* Концепция гражданского общества // Вопросы философии. — 1991. — № 7.

*Володин Г.* Современные теории модернизации: Кризис парадигмы // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 8—30.

*Гуттенбергер Б.* Теория демократии // Полис. — 1991. — № 4.

*Гладкий О.* Недосконалість демократії // Молода нація. Альманах. — 2000. — № 3. — С. 54—74.

*Гельман В.* Постсоветские политические трансформации (Наброски к теории) // Полис. — 2001. — № 1.



*Гельман В.* Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії // Політична думка. — 2000. — № 2.

*Даль Р.* О демократии. — М., 2000.

*Ильин М., Мельвиль А.* Демократия и демократизация // Полис. — 1996. — № 6.

*Ильин М.* Перспективы сравнительного изучения политической модернизации // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 30-42.

*Каменская Г.* Генезис идей демократии // Социс. — 1994. — № 4.

*Карозерс Т.* Конец парадигмы транзита // Политическая наука. — 2003. — № 2. — С. 42-66.

*Ковалевский М.* От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. — М., 1906.

*Ковлер А.* Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. — М., 1990.

*Констан Б.* О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей // Полис. — 1993. — № 2.

*Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. — М., 1997.

*Мельвиль А.* До аналізу демократичного транзиту в Росії // Політична думка. — 1998. — № 1.

*Мадатов А.* Пространственно-временные измерения демократии // Общественные науки и современность. — 1998. — № 1.

*Медушевский А.* Демократия и тирания в новое и новейшее время // Вопросы философии. — 1993. — № 10.

Мировое политическое развитие: век XX. — М., 1995.

*Наушкіна С.* “Третя хвиля” демократизації: підсумки і перспективи // Політичний менеджмент. — 2004. — № 2. — С.162—171.

*Никитченко А.* Транснаціоналізація демократії (“Третя хвиля” демократизації в світє теорій мирової економіки) // Полис. — 1999. — № 2.

*Растов Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. — 1996. — № 5.

*Романюк О.* Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу // Людина і політика. — 2003. — № 5. — С. 3—12.

- Сапір Ж.* Системні трансформації у колишніх економіках радянського типу // Політична думка. — 1997. — № 1.
- Салмин А.* Современная демократия. — М., 1997.
- Складові демократії. — К., 1993.
- Токвіль А.* Про демократію в Америці. — К., 2000.
- Трипольський В.* Демократія і влада. — К., 1999.
- Фукуяма Ф.* Конец истории // Вопросы философии. — 1992. — № 7.
- Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
- Харитонов О.Г.* Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Полис. — 1996. — № 5.
- Цапф В.* Теория модернизации и анализ путей общественного развития // Социс. — 1998. — № 8.
- Шаповаленко М.* Український варіант пошуку процедурного консенсусу // Контекст. — 2001. — С. 9—14.
- Шаповаленко М.* Довгий шлях до консолідованої демократії // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. — К., 2001. — С. 147—154.
- Шумпетер Й.* Капитализм, Социализм и Демократия. — М., 1995.
- Щекин Г.* Теория социального управления. — К., 1996.
- Юрженко Л.* Соціально-політичні конструктивні зміни як умова демократичного транзиту // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1. — С. 119—129.

## Тема 7. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Місце і роль політичної системи в життєдіяльності суспільства. Політична система в її взаємодії з економічною, правовою, духовною та соціально-класовою структурами суспільства. Особливості політичної системи. Сутність категорій “система” та “політична система”. Класичні концепції про політичні системи (Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч, Т. Парсонс).

Структура і функції політичної системи. Поняття “політична структура”. Призначення політичної структури. Г. Алмонд про політичну структуру. Складові елементи політичної структури та їх загальна характеристика. Структурні рівні політич-

ної системи. Поняття “функції політичної системи”. Основні функції політичної системи. Динамічність і перманентність функцій політичної системи. Координація і субординація функцій.

Типи політичних систем. Класифікації Платона й Аристотеля. Критерії типологізації. Типологізації політичних систем Г. Алмонда, Ч. Ендрейна, Ж. Блонделя, Дж. Коулмена.

Особливості формування політичної системи в Україні. Характеристика політичного життя в Україні в кінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Декларація про державний суверенітет України. Розрив із Союзом і проголошення незалежності України. Міжнародне визнання України та утвердження державної атрибутики. Особливості розвитку державотворчих процесів в Україні. Підготовка і прийняття нової Конституції України. Основні засади політичної системи України за Конституцією. Недоліки Конституції 1996 р. і характеристика політичної системи України: за типом суспільства (суміш елементів); за типом політичного режиму.

## Література

*Алмонд Г., Пауелл Дж., Далтон Р.* Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие. — М.: Аспект-Пресс, 2002. — 537 с.

*Андреев С.С.* Политическая система и политическая организация общества // Социально-политические науки. — 1992. — № 1.

*Анохин М.Г.* Политические системы: адаптация, динамика, устойчивость. — М.: Информат, 1996.

*Бевз Т.* Політична система суспільства: теоретичні й практичні аспекти на прикладі України // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — 2002. — Вип. 18. — С. 5—18.

*Белов Г.А.* Политическая система // Кентавр. — 1995. — № 2.

*Белов Г.А.* Функция политической системы // Кентавр. — 1995. — № 3.

*Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна: Навчальний посібник. — К.: АМУПП, 2000. — 200 с.

Бокищанин И., Губернский С., Кирилюк Ф. Политические системы стран Западной Европы. Сер. 2. Институт президентства V Французской Республики. — К.: Знання, 2000. — 34 с.

Борисов В.К. Теория политических систем. — М., 1991.

Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічні читання. — 1993. — № 1.

Гелей С., Рутар С., Кендус С. Політико-правові системи світу. — Л.: Вид-во Львівської комерц. акад., 2004. — 224 с.

Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія: Навчальний посібник. — 5-те вид., перероб. і доп. — К.: Т-во “Знання”, 2004. — 645 с.

Грабовський О.В. Проблеми формування нової політичної системи в сучасній Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — 2002. — Вип. 4. — С. 18-26.

Журавський В. Політична система України: особливості, фактори, чинники права // Віче. — 2000. — № 2. — С. 49—65.

Журавський В.С. Методологічні проблеми дослідження політичної системи. — К.: Парлам. вид-во, 2000. — 64 с.

Журавський В. С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку. — К., 1999.

Корженко В. В. Політична система України: минуле, сучасне, майбутнє (порівняльний огляд) // Актуальні проблеми державного управління / Українська академія державного управління при Президентові України. Харк. філ. — 2002. — № 2 (13). — У 2-х ч. — Ч.1. — С. 124—132.

Краснов Б. И. Политические системы // Социально-политический журнал. — 1995. — № 3.

Кудінова Н. В. Криза сучасної політичної системи // Актуальні проблеми політики. — Вип. 10—11. — 2001. — С. 568—570.

Ніколаєва М.І. Політична система сучасної України: логіка і спрямованість інституціональних змін // Політологічний вісник: 36. наук. пр. — Вип. 10. — К.: Т-во “Знання” України, 2002. — С. 49—58.

Ніколаєва М. І. Трансформація політичної системи України: Інституціональний аспект // Політологічний вісник: 36. наук. пр. — Вип. 6. — К.: Т-во “Знання” України, 2000.

Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф. М. Рудича: Навч. посібник. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 327 с.

*Пушкарева Г.В.* Политическая система: синергетический подход // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. — 2001. — № 6. — С. 32—49.

*Романюк А.* Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 392 с.

*Сало І.* Політична система України в контексті досвіду демократичного будівництва в країнах ЦСЄ та Балтії // Стратегічна панорама. — 2003. — № 2. — С. 78—84.

*Тихомирова Є. Б.* Політична система — система відкритого типу // Політологічний вісник: Зб. наук. пр. — Вип. 13. — К.: Т-во “Знання” України, 2003. — С. 188—194.

*Ткач О.І.* Деякі особливості типології політичних систем і режимів // Політологічний вісник. — 2002. — № 11. — С. 87—101.

*Троян С.С.* Порівняльні політичні системи сучасності: Навчальний посібник. — К., 2003. — 266 с.

*Фаруқшин М.Х.* Политическая система общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 5.

*Шабров О.Ф.* Политическая система: структура, типология, устойчивость. — М., 1993.

*Эндрейн Чарльз Ф.* Сравнительный анализ политических систем. — М.: Издательский дом “ИНФРА-М”; Изд-во “Весь Мир”, 2000. — 320 с.

*Якушик В.М.* Політична система і політичний режим // Політична думка. — 1993. — № 1.

## **Тема 8. ДЕРЖАВА — ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА**

Категорія “держава” в політичній науці. Різноманітність концептуальних підходів до визначення держави, її сутності і місця у політичній системі суспільства, взаємин з іншими суб’єктами політичної системи. Асоціація, що міститься на окремій території та об’єднує членів суспільства. Відносини між громадянами та органами держави. Адміністративні органи влади та правові норми, що визначають їх функціонування.

Теорії походження держави. Теологічна теорія. Патріархальна теорія. Договірна теорія. Органічна теорія. Психологічна теорія. Теорія насильства. Техніко-економічні теорії (теорія “не-

олітичної революції”, “гідравлічна теорія”, марксистська теорія).

Ознаки держави. Суверенітет. Апарат держави. Примус. Право на застосування сили. Право. Територія. Населення.

Функції держави. Внутрішні функції. Економічна функція. Культурно-виховна функція. Соціальна функція. Функція підтримання порядку. Зовнішні функції. Функції оборони і національної безпеки, налагодження міждержавних відносин тощо.

Форми державного правління. Абсолютні монархії. Конституційні монархії. Теократичні монархії. Виборні монархії. Салічна, кастильська та австрійська моделі престолонаслідування. Ознаки парламентської республіки. Ознаки президентської республіки. Риси змішаної республіканської форми правління.

Форми державного устрою. Ознаки унітарної держави. Централізовані та децентралізовані унітарні держави. Ознаки федеративної держави. Конфедерації. Співтовариство (співдружність). Асоціації (асоційовані держави, федерасі, кондомініуми). Ліги.

Політичний режим як сукупність засобів і методів здійснення влади. Ознаки тоталітаризму. Причини виникнення тоталітаризму. Різновиди тоталітаризму. Більшовизм. Нацизм. Фашизм. Характерні ознаки авторитарного режиму. Різновиди авторитаризму. Теократичні авторитарні режими. Військово-бюрократичні диктатури. Персональні тиранії. Абсолютистські монархії. Неототалітарні режими. Демократичний режим. Передумови становлення демократії. Хвилі демократизації.

Витоки концепції правової держави. Принципи правової держави. Характеристика соціальної держави. Концепція громадянського суспільства. Основні ознаки громадянського суспільства. Становлення і розвиток правової держави та громадянського суспільства в Україні.

## Література

Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.

Білінський А. Народ, нація, держава // Віче. — 1994. — № 9.

Білінський А. Поділ влади // Сучасність. — 1993. — № 2.

Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна. Навчальний посібник. — К., 1997.

*Бутенко А.* Государство: его вчерашние и сегодняшние трактовки // Государство и право. — 1993. — № 7.

*Вегеш М.М., Горват Л.В.* Українська державність у XX столітті. — Ужгород, 2000.

*Гаджиев К.С.* Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. — 1992. — № 2.

*Громыко А.Л.* Политические режимы. — М., 1994.

*Даймонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? // Полис. — 1999. — № 1.

*Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991.

*Дем'яненко Б.* Особливості структурування та схожість практичного прояву нацистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 1 (15). — С. 50—56.

*Дем'яненко Б.* Порівняльний аналіз італійської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 6 (20). — С. 45—53.

*Дем'яненко Б.* Порівняльний аналіз фашистської та сталінської моделей тоталітаризму // Нова політика. — 1999. — № 1 (21). — С. 36—47.

*Дем'янець В.* Інститут президентства в країнах Центрально-Східної Європи // Нова політика. — 1999. — № 3 (23). — С. 5—7.

*Ефимов В.* Система государственной власти. — М., 1994.

*Желев Ж.* Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 1. — С. 127—143.

*Желев Ж.* Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991.

*Загладин В.Н.* Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. — 1992. — № 5—10.

*Зубок В.М.* Источники делегитимизации советского режима // Политические исследования. — 1994. — № 2.

Исполнительная власть: сравнительно-правовое исследование. — М., 1995.

*Клямкин И., Лапкин В., Пантин В.* Между авторитаризмом и демократией // Полис. — 1995. — № 2.

*Колодій А.* До питання про політичний режим в Україні. Спроба тринзитивного підходу // Сучасність. — 1992. — № 7—8. — С. 84—96.

- Кравчук Л.* Останні дні імперії... Перші кроки волі. — К., 1994.
- Курас І.* Федерація чи унітарна держава? // Політика і час. — 1993. — № 6.
- Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. — Львів, 1995.
- Нерсисянц В.С.* Правовое государство, история и современность // Вопросы философии. — 1989. — № 2.
- Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1993.
- Рассоха И.Н.* Тезисы о тоталитаризме // Полис. — 1995. — № 2.
- Романюк А.* Монархія // Українські варіанти. — 1998. — № 2.
- Романюк О.* Посттоталітаризм як соціально-політичний феномен. Концептуальні підходи та критерії // Нова політика. — 2001. — № 6. — С. 45—49.
- Романюк О.* Праві та ліві тоталітарні режими: спільне і специфічне // Нова політика. — 2002. — № 1. — С. 55—59.
- Рутар С.* Держава як основний елемент політичної системи (методологічні аспекти) // Розбудова держави. — 1993. — № 7.
- Саламатин В.С.* Политические режимы: к методологии понятий. — М., 1995.
- Салмин А.М.* Современная демократия: генезис, структура, культурные конфликты. — М., 1992.
- Сафонов В.Н.* Соотношение форм правления и режимов правления // Социально-политический журнал. — 1998. — № 1.
- Сахаров Н.А.* Институт президентства в современном мире. — М., 1994.
- Сіленко А.* Структурні особливості соціальної держави // Нова політика. — 1999. — № 4.
- Тимошенко В.І.* Правова держава. — К., 1994.
- Трубайчук А.* Три іпостасі тоталітаризму // Нова політика. — 1998. — № 4 (18). — С. 31—40.
- Удовиченко В.* Соціальна держава: пошук оптимально прийнятної моделі соціально-економічного розвитку // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1.
- Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз. — К., 1996.



*Фадеїв Д.А.* От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Политические исследования. — 1992. — № 1—2.

*Федоров В.* Эволюции авторитаризма. — М., 1994.

*Цыганков А.П.* Политический режим // Социально-политический журнал. — 1996. — № 1.

*Якушик В.М.* Різноманітність форм правління // Філософська та соціологічна думка. — 1990. — № 10.

## **Тема 9. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ**

Розуміння державного органу як відокремленої частини єдиної системи органів державної влади. Ознаки державного органу: статус юридичної особи; територіальний масштаб діяльності; загальнообов'язкова сила його актів; застосування методів переконання та примусу; чітко визначена внутрішня структура; утворення державного органу у чітко встановленому порядку та ін.

Сукупність факторів, що визначають конфігурацію системи органів державної влади: конституційно-правова компетенція; державний устрій; політичний режим; географічні умови; національний склад населення та ін.

Етапи формування системи органів державної влади в незалежній Україні. Юридичне закріплення державності України та формування нових органів влади в 1990—1991 рр. Суперечності розвитку державно-владної системи України в кін. 1991—1995 рр. Основні засади організації та функціонування державної влади за Конституційним Договором 1995 р. Співвідношення повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади за Конституцією 1996 р.

Конституційна реформа 2004. Політичні аспекти реформи системи поділу влади в Україні: передумови, підстави, завдання, можливі наслідки та доцільність реформування системи влади. Напрями конституційної реформи: а) удосконалення порядку формування Кабінету Міністрів України та забезпечення його дієвості; б) врегулювання відносин між парламентом та главою держави; в) створення дієвої системи громадсь-

кого контролю за діяльністю владних інститутів; г) удосконалення системи адміністративно-територіального устрою держави та місцевого самоврядування. Труднощі процесу імплементації конституційних змін.

Здійснення державної влади на основі організаційно-функціонального поділу повноважень між органами законодавчої, виконавчої та судової влади (ст.6 Конституції України). Впровадження в Україні елементів “гнучкої” та “жорсткої” моделі розподілу влади: співпраця та взаємодія гілок влади при їх незалежності і взаємоконтролі, ситуативне протистояння між Президентом України та Верховною Радою.

Система стримувань і противаг за Конституцією України. Суб’єкти системи стримувань і противаг. Реалізація механізму “стримувань і противаг” у законодавчому і бюджетному процесах, у визначенні основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, у кадровій політиці, у достроковому припиненні повноважень органів влади і посадових осіб. Фактори нестабільності системи стримувань і противаг в Україні.

Історія парламентаризму в Україні: Віче за часів Київської Русі, представницький характер козацьких рад часів існування Запорізької Січі і Гетьманщини (XVII—XVIII ст.); крайові сейми Галичини і Буковини в др. пол. XIX ст.; установи представницького характеру в часи революції 1917—1921 рр.

Верховна Рада України як єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний, виборний, однопалатний постійно діючий орган законодавчої влади України. Головні функції Верховної Ради: законодавча, установча, представницька, контрольна. Принципи законодавчої діяльності Верховної Ради: відповідальність закону праву, пріоритетність і верховенство права, формальна рівність.

Парламентські фракції та депутатські групи в структурі Верховної Ради. Оцінка впливовості парламентських фракцій та характеру взаємодії депутатів у Верховній Раді в 1990—2006 рр. Динаміка партійного представництва у Верховній Раді в 1990—2006 рр.

Етапи та особливості запровадження посади президента в країнах світу. Поширення інституту президентства на постсоціалістичному просторі. Досвід розбудови президентських інституцій в Україні на початку XX ст. Відновлення інституту

президентства в незалежній Україні. Президенти України Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко. Причини, що зумовили трансформаційні процеси інституту президентства в 1991—2007 рр.

Сучасне розуміння інституту президентства викладається в трьох аспектах: як сукупність конституційно-правових норм, як форма політичної організації і як організаційно-функціональна структура.

Повноваження Президента України щодо формування і функціонування органів державної влади: 1) взаємовідносини Президента з парламентом; 2) взаємовідносини Президента з органами виконавчої влади; 3) взаємовідносини Президента з органами судової влади.

Конституційно-правовий статус Президента в контексті політичної реформи. Президентські вибори 2004 р., їх наслідки для конституційно-правового і політичного розвитку України. Обмеження кадрових повноважень Президента. Розширення підстав щодо дострокового припинення Президентом повноважень парламенту. Конституційно-правові та політичні резерви впливу Президента на політичний процес.

Структура органів виконавчої влади України: Кабінет Міністрів (як вищий орган системи виконавчої влади); міністерства, комітети, відомства (як центральні органи виконавчої влади); місцеві державні адміністрації, які здійснюють виконавчу владу на місцях; органи місцевого самоврядування (ради, що є органами відповідних територіальних громад і на самоврядній основі здійснюють керівництво справами місцевого населення).

Головні функції Кабінету Міністрів за Конституцією України: здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, забезпечення виконання законів і актів Президента, контроль за їх виконанням іншими органами виконавчої влади усіх рівнів, законодавча ініціатива та багато ін.

Зміна конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів в умовах проведення в Україні конституційної реформи: переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління.

Конституційні засади організації судової влади в Україні. Система судової влади в Україні: орган конституційної юрисдикції — Конституційний Суд України; суди загальної юрис-

дикції — Верховний Суд України; суди обласні, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя; суди міжрайонні (окружні), районні; арбітражні суди. Основними функціями судової влади є: конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне та інше судочинство, суд має виключне право тлумачення конституційних норм і тим самим констатує політичні організації та форми політичної діяльності.

Вища Рада юстиції України: порядок формування, склад, основні функції та повноваження.

З'їзд суддів України. Адвокатура України: поняття та конституційно-правовий статус. Роль адвокатури у забезпеченні конституційних прав і свобод людини та громадянина в процесі судочинства.

Конституційно-правовий статус прокуратури України. Система і структура прокуратури. Функції і повноваження прокуратури. Порядок діяльності органів прокуратури. Акти органів прокуратури.

Поняття, суть, завдання та основні напрями здійснення судово-правової реформи в Україні. Концепція судово-правової реформи в Україні.

## Література

*Авер'янов В.* Виконавча влада в Україні та її правове регулювання // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2—3 (33—34). — С. 238—253.

*Бандурка О., Деревань Ю.* Парламентаризм в Україні: становлення й розвиток. — Х.: Ун-т внутрішніх справ, 1999. — 288 с.

*Годованець В.Ф.* Конституційне право України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2005. — 360 с.

Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування / За ред. Н. Р. Нижник. — К.: УАДУ, 2000. — 312 с.

*Жук Н.А.* Система стримувань і противаг у державному апараті: витоки та основний зміст // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 4 (35). — С. 52—62.

*Журавський В., Серьогін В., Ярмиш О.* Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні. — К.: Ін Юре, 2003. — 672 с.

*Заєць А.* Український парламентаризм. Формування й удосконалення 1994 — 1998 рр. // Віче. — 1999. — № 2. — С. 13 — 31.

*Іванов В.М.* Історія держави і права України: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2002. — Ч.2. — 2003. — 224 с.

*Кармазіна М.* Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5. — С.122 — 137.

*Киричук В., Тимцуник В.* Історія державного управління в Україні: Навч. посіб. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 244 с.

*Коліушко І., Тимошук В.* Критична оцінка “політичної реформи” // [www.pravo.org.ua](http://www.pravo.org.ua)

Конституційно-правові засади становлення української державності. Монографія / *В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данилян* та ін. — Х.: Право, 2003. — 328 с.

*Костицька І.О.* Інститут президентства в Україні: становлення і функціонування /Теоретико-правовий аналіз. — К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. — 496 с.

*Лемак В.* Хто в домі хазяїн?! Про “слабкого” президента і “сильний” уряд в українській моделі влади // Дзеркало тижня. — 2007. — № 1 (630) 13 — 19 січня // [www.zn.kiev.ua/nn/show/630/55579/](http://www.zn.kiev.ua/nn/show/630/55579/)

*Лисенко О.М.* Кабінет Міністрів України: становлення та функціонування(1990 — 1995 рр.) // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14). — С. 114 — 117.

*Лисенко О.М.* Український парламентаризм в світлі “європейського вибору”(1991 — 1995 рр.) // Нова парадигма: Журнал наукових праць. — Випуск 46. — Київ, 2005. — С. 153 — 161.

*Мартинюк Р.* Виконавча влада в системі поділу влади в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні й політичні науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — 2005. — Вип. 28. — С. 662—668.

Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. — 2003. — № 2. — С.2 — 30.

*Плахотнюк Н.Г.* Становлення і розвиток інституту президентства в Україні // Вісник Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. — 1998. — № 4. — С. 47—56.

*Погорілко В.* Інститут президентства в Україні. — К., 2003. — 345 с.

Політична реформа: нові виклики для влади, політиків та суспільства // [www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar\\_id=1344&a](http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=1344&a)

*Романюк А., Шведа Ю.* Партії та електоральна політика. — Львів: ЦПД — “Астролябія”, 2005. — 368 с.

*Савенко М.* Конституційний суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина // Вісник Конституційного Суду України. — № 1. — 2000. — С. 68—83.

*Серьогіна С.* Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президента в Україні. — Х.: Ксілон, 2001. — 280 с.

*Скомороха В.* Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1. — С. 52—67.

*Тодька Ю., Яворский В.* Президент Украины: конституційно-правовий статус. — Х.: Факт, 1999. — 256 с.

Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006: Монографія / За ред. *О.С. Власюка*. — К.: НІСД, 2006. — 576 с.

*Шаповал В., Борденюк В., Журавльова Г.* Парламентаризм і законодавчий процес в Україні. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — 216 с.

*Шатіло В.* Інститут президентства в системі державної влади України. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2004. — 159 с.

*Школик А.* Виконавча влада в контексті змін до Конституції України // Вибори і демократія. — 2005. — № 3. — С. 97—102.

*Ющик О.* Теоретичні основи законодавчого процесу: Монографія. — К.: Парламентське видавництво, 2004. — 519 с.

## Тема 10. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Моделі місцевого самоврядування: сутність і порівняльний аналіз основних моделей. Континентальна (французька) та англо-саксонська (англо-американська) моделі. Виникнення та еволюція інституту місцевого самоврядування (починаючи з

XI ст. й до нинішнього часу). Поняття та основні теорії місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування і місцеве управління. Змістовна різниця між ними.

Поняття децентралізації та деконцентрації політичної влади на місцевому рівні. Історичні передумови формування різних моделей місцевого самоврядування. Природа, компетенція та повноваження місцевих органів влади у різних моделях місцевого самоврядування (європейській та американській). Новітня концепція місцевого самоврядування. Різні варіанти адміністративного, судового та фінансового контролю за діяльністю місцевого самоврядування з боку центральної влади.

Принципи взаємодії публічних органів влади на місцях. “Модель партнерства”, “агентська модель”. Концепція взаємозалежності. Модель “розділеної” влади і модель децентралізованої влади.

Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні. Проблема періодизації становлення місцевого самоврядування в Україні. Зародження та становлення місцевого самоврядування у Київській Русі. Поширення Магдебурзького права. Система управління Запорізькою Січчю. Адміністративно-політичний устрій на Слобожанщині, в Правобережній та Західній Україні у XVIII — XIX ст. Система управління українськими землями у XIX ст. Місцеві органи влади періоду УНР та ЗУНР. Радянська система реалізації влади.

Формування системи місцевого самоврядування в незалежній Україні:

Закон України від 7 грудня 1990 р. “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”.

Закон України від 5 березня 1992 р. “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”.

Закон України від 22 лютого 1994 р. “Про формування місцевих органів влади і самоврядування”.

Обставини прийняття і зміст Конституційного договору (1995 р.).

Конституція України щодо місцевих органів влади.

Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 14 червня 1997 р. та його подальші зміни.

Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 14 січня 1998 р.

Закон України “Про органи самоорганізації населення” від 11 липня 2001 р.

Закон України “Про статус депутатів місцевих рад” від 11 липня 2002 р.

Перспективи місцевого самоврядування в контексті політичної та адміністративної реформи. Проекти адміністративної реформи періоду президентства Л.Д. Кучми. Зміст дискусії про політичну реформу 2001-2004 рр. Підхід до реформування системи управління областями та територіальними громадами в проектах політичної реформи. Постанова Верховної Ради України “Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. Концептуальна модель адміністративно-територіальної реформи, запропонована у 2005 р. (проект Р. Безсмертного).

## Література

Абетка українського політика: Довідник / М. Томенко (керів. авт. колективу). — К.: Смолоскип, 2001.

Абрамов В.Ф. Теория местного самоуправления на отечественной почве // Полис. — 1998. — № 4. — С. 94—98.

Актуальні проблеми формування органів місцевого самоврядування в Україні. — Ужгород: Програма “Центр державного та місцевого управління” при УжДУ. — Ужгород, 1997.

Андресюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи / НАН України, Інститут національних відносин і політології. — Інформаційно-видавничий центр, 1997.

Барабашев Г.В., Шеремет К.Ф. Организация и функционирование местного самоуправления (опыт зарубежных стран). — М., 1991.

Біленчук Л.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право): Навч. посібник. — К., 2000.

Волков В.Д., Гринюк Р.Ф. Местное государственное управление и самоуправление. — Донецк, 1995.

Всесвітня декларація про місцеве самоврядування // Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. Випуск 1—2/6—7. — К., 1994.



*Герасименко Г.А.* Земское самоуправление в России. — М., 1970. — 230 с.

*Евдокимов В.Б., Старцев Я.Ю.* Местные органы власти за рубежом стран: Правовые аспекты. — М.: Спарк, 2001.

Европейская хартия о местном самоуправлении // Социс. — 1997. — № 1. — С. 90—97.

*Ермошенко Н.Н.* Опыт самоуправления территорий за рубежом. — К., 1992.

*Зіллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Пер. з фр. В. Ховхуна. — К., 1996.

Історико-правові аспекти становлення і розвитку місцевого самоврядування (світовий та український досвід). — К., 1998.

Історія держави і права України: Підручник для юридичних вищих навчальних закладів / За ред. А.Й. Рогожина. — Частина II. — Харків, 1998.

*Кампо В.М.* Місцеве самоврядування в Україні. — К., 1997. — 36 с.

*Карлов А.А.* Формирование института местного самоуправления. — К., 1993.

*Кіселичник В.* Про надання українським містам у XIV-XVII століттях Магдебурзького права // Право України. — 1996. — № 9. — С. 82—84.

*Коваленко А.А.* Конституційно-правове регулювання місцевого самоврядування в Україні: питання теорії та практики. — К., 1997.

*Корнієнко М.І.* Державна влада і місцеве самоврядування: актуальні питання теорії і практики // Українське право. — 1995. — № 1 (2). — С. 68—77.

*Мельник А.Ф., Оболенський О.Ю., Васіна А.Ю., Гордієнко Л.Ю.* Державне управління. — К.: “Знання-Прес”, 2003.

Місцеве самоврядування: Збірник нормативно-правових актів. — Харків: “Триф”, 2002.

*Ольховський Б.І., Єрмолаєв В.М.* Місцеве самоврядування в Україні: Навч. посібник. — Х., 1998. — 128 с.

*Пухтинський М.О.* Конституційно-правові норми становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні // Місцеве самоврядування. — 1997. — № 1.

*Саєнко Ю.І., Ткачук А.Ф., Привалов Ю.О.* Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози / Інститут соціології НАН України. — К., 1997.

*Сас П.* Магдебурзьке право на Україні // Наука і суспільство. — 1985. — № 1. — С. 43-45.

*Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української Конституції. — К., 1997. — 464 с.

Територіальна організація влади в Україні: Статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / За заг. ред. *А.П. Зайця*. К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002.

*Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т.* Місцеве самоврядування: світовий досвід і українська практика. — К., 1997.

*Швидько Г., Романов В.* Державне управління і самоврядування в Україні. Історичний нарис. — Ч. I. — К., 1997.

*Ярошук О.В.* Досвід організації муніципального управління в зарубіжних країнах. — Тернопіль, 1999.

*Яцунська О.О.* Місцеве самоврядування. Історико-правові аспекти світового та українського досвіду // Віче. — 2000. — № 7. — С. 39—49.

## **Тема 11. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ**

Історичні етапи становлення партій (аристократичні угруповання, партії-клуби, масові партії, всеохоплюючі партії, картельні партії). Соціально-політичні та економічні фактори партогенезу (соціально-класові конфлікти, міжнаціональні суперечності, релігійні мотиви, розвиток представницьких інститутів, всезагальне виборче право, економічне зростання та ін.).

Періодизація історії політичних партій за М. Вебером (аристократичні угруповання, партії-клуби, масові партії). Періодизація розвитку партійно-владної взаємодії за Г. Тріпелем (стадія протидії, стадія ігнорування партій, стадія визнання і легалізації партій, стадія конституційно-правової інкорпорації).

Концепція “партійної держави” Г. Ляйбхольца. Концепція “всеохоплюючої партії” О. Кірхгаймера. Теорія картельних партій Катца та Дж. Маїра. Теорія “кризи партій” та її критика.

Політичні партії: сутність та основні підходи до класифікації. Основні підходи до визначення сутності партій (класовий,

ідеологічний, інституційний, функціональний). Визначення поняття “політична партія” в Законі України “Про політичні партії” 2001 р.

Характерні ознаки партій: устремління до влади, підтримка народу, тривалість існування, наявність організаційної структури, наявність програмної мети.

Функції партій: формування політичної волі народу, участь у виборах, участь в управлінні державою, добір політичних лідерів і еліт, політична соціалізація, функція зв’язку артикуляції та інтеграції соціальних інтересів.

Критерії класифікації партій: ідеологічна орієнтація, місце в ідейно-політичному спектрі, критерій соціальної бази, організаційна структура, цільова орієнтація, характер партійного керівництва, роль партії в політичній системі та ін.

Класифікація партій за М. Дюверже (кадрові та масові партії, партії парламентського і непарламентського походження). Класифікація партій за Дж. Сарторі (парламентсько-електоральні, організаційно-масові, електорально-масові партії). Тип партії виборців за Ж. Шарло.

Партійні системи сучасності: сутність і класифікації. Вузке розуміння партійної системи як сукупності конкуруючих на політичній арені партій. Широке тлумачення партійної системи з огляду на встановлення зв’язків між партіями та державною владою.

Дві основні групи факторів розвитку партійних систем: а) соціетальні чинники; б) інституційні — форма державного устрою та форма правління, характер політичного режиму, структура парламенту, тип виборчої системи.

Концептуалізація соціетальних поділів, запропонована С. Ліпсетом і С. Рокканом: конфлікт між центром і периферією; конфлікт між державою і церквою; конфлікт між містом і селом; конфлікт між власниками і робітниками.

Критерії класифікації партійних систем: кількісний критерій, ідеологічний критерій, загальносистемні критерії, критерій альтернативності та ін.

Класифікація партійних систем за Дж. Сарторі: однопартійна система, система з домінуючою партією, із партією-гегемомом, двопартійна система, поміркований плюралізм, радикальний плюралізм, атомізована система.

Класифікація партійних систем за Ж. Блонделем: двопартійна, дво- і напівпартійна система, багатопартійна з домінуючою партією та багатопартійна система без домінуючої партії.

Етапи становлення партійної системи України. Класифікація та нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні. Етап початкової багатопартійності (кінець 80-х рр. до 1991 р.), основні риси: правове оформлення багатопартійності, створення перших легалізованих партій; ідеологічне протистояння Компартії України і Народного Руху України; поляризований, конфліктний характер міжпартійних відносин.

Етап атомізованої багатопартійності (кінець 1991 р. — початок 1998 р.), основні риси: створення т.зв. “партій влади”, партій фінансово-промислових груп, значна фрагментарність партійної системи, відсутність сталого електорату та стабільних зв’язків з ним; наявність безвідповідальної та антисистемної опозиції; обмежений вплив політичних партій на владу.

Етап формування системи поляризованого плюралізму (1998—2002 рр.), основні риси: постійне зростання кількості партій, невиразність ідеологічних засад, слабкість організаційної побудови та соціальної бази партій.

Основні тенденції розвитку партійної системи на сучасному етапі (2003—2005 рр.): а) процес консолідації політичних сил через створення потужних виборчих об’єднань та блоків; б) посилення регіональної та ідеологічної складової у протистоянні політичних партій; в) з впровадженням змішаної мажоритарно-пропорційної системи виборів посилюється вплив партійної системи на державну політику.

Партійно-політичний спектр України від ультралівих до ультраправих: комуністи, соціалісти, соціал-демократи, прагматики-центристи, ліберали, національні демократи, національні патріоти, українські радикальні націоналісти, російські радикальні націоналісти.

Нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні: Конституція України (1996 р.), Закон України “Про вибори народних депутатів України” (1993 р., 1997 р., 2001 р., 2004 р.), Закон України “Про вибори Президента України” (2004 р.), Закон України “Про об’єднання громадян” (1992 р.), Закон України “Про політичні партії в Україні” (2001 р.).

Діяльність обласних осередків політичних партій. Партійна структура Закарпаття. Динаміка утворення осередків політичних партій на Закарпатті 1993—2005 рр. Участь осередків політичних партій у виборах 1994 р., 1998 р., 2002 рр., оцінка їх впливовості.

Етапи розвитку партійних структур на Закарпатті: I) від початку перебудови до виборів у республіканську і місцеву ради (березень 1990 р.); II) 1990—1995 р. — формування початкового спектру партійно-політичних сил в області; III) з 1996 р. формується розгалужена система осередків партій різної політико-ідеологічної орієнтації з ситуативним домінуванням тієї чи іншої партії в суспільно-політичному житті області.

Характеристика соціальної бази політичних партій на Закарпатті: співвідношення міського і сільського жителів, багатонаціональний склад регіону, компактність проживання національних меншин, трансформація соціально-класової структури.

## Література

*Алескеров Ф., Ордешук П.* Выборы. Голосование. Партии. — М.: Academia, 1995. — 211 с.

*Аніщук В.* Форми правового забезпечення діяльності політичних партій в Україні // Право України. — № 2. — 2000. — С. 95—96.

*Базів В.* Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. — Л., 1999. — 262 с.

*Білоус А.* Політичні об'єднання України. — К.: Україна, 1993. — 108 с.

*Богомаз К.* Політичні партії і громадські організації на Україні. — К., 1992. — 180 с.

*Вегеш М., Остапеч Ю.* Політичні партії в Україні (1991—2001 рр.) // Carpatica — Карпатика. — Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 4—26.

*Голосов Г.В.* Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // Полис. — 1998. — № 1. — С. 106—130.

*Горшков Д.М., Кампо В.М., Петренко Є.М.* Політичні партії та місцеві вибори. — К.: Вид. Дім “Юридична книга”, 2001. — 52 с.

*Гофмайстер В., Тезінг Й.* Політичні партії в демократичному суспільстві. — М.: Політика, 1997. — 136 с.

*Дергачов О.* Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка. — 2002. — № 1. — С.3—24.

*Дунаєва Л.* Тенденція та перспективи модернізації партійно-політичної сфери і утвердження партійної системи в Україні // Людина і політика. — 2001. — № 5. — С. 148—157.

*Дюверже М.* Политические партии. — М., 2002. — 560 с.

*Журавський В.* Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. — К., 2002. — 108 с.

Закон України “Про політичні партії в Україні”// Голос України. — 12 травня.

*Здіорук С., Бичек В.* Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. — К.: НІСД, 2001. — 144 с.

*Кармазіна М.* Партогенез в Україні: бажання демократизації? // Людина і політика. — 2001. — № 4. — С. 29—36.

*Кремень В., Базовкін Є.* Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів / Наукові доповіді НІДС. Вип. 18. — К., 1993. — 90 с.

*Кривоцюк П.* Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. — 2002. — № 5. — С. 35—50.

*Музика І.* Конституційно-правовий статус політичних партій в Україні. — К., 1998. — 32 с.

*Оксак О.* Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу // Нова політика. — 2000. — № 2. — С.12—16.

*Остапець Ю., Горобченко І.* Формування та розвиток осередків політичних партій в Закарпатській області (1991—2001 рр.) // Регіональні студії. — 2001. — № 3. — С. 133—149.

*Пахарєв А.* Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади // Політичний менеджмент. — 2003. — № 2. — С. 57—64.

*Пахарєв А.* Політичні ідеології та багатопартійність в Україні // Віче. — 2002. — № 10. — С. 24—28.

*Примуш М.* Демократія і політичні партії // Віче. — 2000. — № 10. — С. 134—144.

*Примуш М.* Партія і влада. Фактори формування та інституціоналізація політичних партій // Політика і час. — 2000. — № 11—12. — С. 94—100.

*Примуш М.* Партії і партійні функції // Віче. — 2002. — № 5. — С. 22—27.

*Примуш М. В.* Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 338 с.

*Пуфлер Е.Ф.* Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації. — К., 1997.

*Романюк А., Шведа Ю., Шумельда О.* Політико-правові аспекти фінансування політичних партій: світовий досвід та Україна. — Львів: видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — 162 с.

*Слюсаренко А., Томенко М.* Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 102—109.

*Токар П., Токарчик Н.* Політичні партії в Закарпатті. — Ужгород, 1998. — 118 с.

*Шведа Ю. Р.* Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. — Львів: Тріада плюс, 2004. — 528 с.

*Шмачкова Т.* Мир политических партий // Полис. — 1992. — № 1—2. — С. 226—233.

*Яблоцький В.* Сучасні політичні партії України: довідник. — К., 1996. — 146 с.

## **Тема 12. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ. ГРУПИ ТИСКУ**

Громадські організації та об'єднання, класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства. Поняття громадських організацій, об'єднань та рухів. Об'єктивні та суб'єктивні передумови та причини їх виникнення. Мета, завдання і організаційно-структурне забезпечення громадських організацій, їх місце та значення у політичній системі суспільства.

Підходи до типології громадсько-політичних організацій та рухів (за поставленими цілями, за правовим статусом, за со-

ціально-класовими ознаками, за масштабами діяльності, за ставленням до існуючого ладу та ін.). Чинники взаємодії влади та недержавних організацій.

Поняття суспільних рухів, причини їх виникнення. Різновиди рухів: політичні рухи; масові демократичні рухи; соціальні рухи; “неосоціальні” рухи (екологічний, неофеміністський тощо). Типологія суспільно-політичних рухів Е.Гіденса (трансформативні, реформаторські, рухи порятунків, альтернативні рухи). Функції громадсько-політичних організацій та рухів щодо забезпечення захисту інтересів своїх членів і стосовно системи влади в державі. Стадії (етапи) розвитку суспільно-політичних рухів. Характер і тактичні завдання громадських рухів.

Відмінність громадських організацій та рухів від політичних партій. Міжнародні громадські рухи. Громадські організації та рухи в Україні. Конституція України про свободу та умови політичного об’єднання громадян.

Групи інтересів та групи тиску. Групи інтересів у сучасній Україні. Поняття груп інтересів. Суспільні функції, технологія діяльності та типологія груп інтересів (первинні (базові), організовані, багатоцільові та одноцільові).

Групи тиску: поняття, суспільні функції та технологія діяльності. Характер і можливості впливу груп тиску на політичну владу. Зв’язок груп тиску з політичними партіями, державними лідерами.

Лобізм як політична практика. Типи лобіювання. Форми політичного лобі. Лобіювання і вдосконалення законодавства. Розвиток груп тиску і лобіювання в політичному житті сучасної України.

## Література

*Афанасьев М.Н.* Клиентела в России вчера и сегодня // Полис. — 1994. — № 1.

*Афанасьев М.Н.* Клиентелизм: историко-социологический очерк // Полис. — 1996. — № 6; 1997. — № 1.

*Базовкін С., Кремень В.* Партії і громадські об’єднання України. — К., 1994.



*Бакун Л.А.* Группы в политике (К истории развития американских теорий) // Полис. — 1999. — № 1.

*Барабаш В.* Інституалізація молодіжного руху України // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3.

*Білоус А.О.* Політичні об'єднання України. — К., 1993.

*Вяткин К.С.* Лоббизм по-немецки // Полис. — 1993. — № 1.

*Голіченко О.* Механізми впливу недержавних організацій на державні структури // Регіональна політика. — 2004. — № 2.

Громади України: на шляху відродження / Відповідальний за вип. *К.Гуріненко*. — К., 2002.

Группы интересов // Полис. — 1992. — № 5—6.

Довідник громадських організацій України / *С.Шурухін, А.Халецький, В.Татусь* та ін. — К.: Гурт, 1997.

Закон України “Про об'єднання громадян” // Голос України. — 1992. — 13 липня.

Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX — XX ст.). — Львів, 1998.

*Коен Д.* Лобіювання в конгресі США // Політологічні читання. — 1992. — № 2.

*Колодій А.* Політичний спектр: про деякі критерії “лівих” і “правих” політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. — К., 1995. — № 9.

Конституція України. — К., 1996.

*Краплич Р.* Місцева влада та соціальні проекти недержавних некомерційних організацій: Збірник матеріалів для органів місцевого самоврядування, виконавчих комітетів, громадських та благодійних організацій. — Рівне, 2004.

*Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О.* Молодіжний рух як форма вияву соціальної активності молодого покоління. — К., 2004.

*Лендъел М.О.* Українська громада в США: приклад етнічного лобізму // Матеріали науково-практичної конференції “Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”. — Ужгород: Патент, 1997. — С. 72—78.

*Лепехин В.* “Группы давления”: генезис и классификация // Власть. — 1993. — № 3.

*Лісничук О., Сушко О.* Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — К., 2005.

*Макаренко В.П.* Групповые интересы и властноуправленческий аппарат: к методологии исследования // Социс. — 1996. — № 11.

Массовые движения в современном мире. — М., 1990.

Міжнародні організації в сучасному світі // Юридичний вісник України. — 2003. — 25—31 січня.

Молодіжне лобіювання / Ред. упоряд. *Г. Бежнар, Н. Демчук, Л. Кудіна*; Відповід. за вип. Г. Бежнар. — К., 2003.

*Нельсон Л.Д., Кузес И.Ю.* Группы интересов и политический срез российских экономических реформ (критическая версия) // Полис. — 1995. — № 6.

Об'єднання громадян Закарпаття: Буклет / Закарпатське обласне управління статистики; Уклад. *Л.М. Гринчук*; Відповід. за вип. *М.Ю. Осипчук*. — Ужгород, 2002.

Парламент і громадськість: формула співпраці на прикладі ратифікації Палермської конвенції ООН 2000 року / *В.М. Стретович, Ф. Бредлі*. Авт. колектив: *Л.А. Андрієвська, Є.П. Бурдоль та ін.* — К., 2005.

*Пахомов Ю.* Чому українські громадські організації не є основою для становлення громадського суспільства? // Політична думка. — 2002. — № 2.

*Пашков М., Чалий В.* Неурядові аналітичні центри: пропонування на тлі відкладеного попиту // Дзеркало тижня. — 2004. — 10 січня.

*Пащенко В.І.* Неурядові організації: перспектива розвитку (методологія дослідження) // Трибуна. — 2004. — № 11—12.

*Перегудов С.П.* Крупная российская корпорация в системе власти // Полис. — 2001. — № 8.

Посібник для молодіжних громадських організацій / Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив; Упорядник *О. Дмитренко*. — К., 2003.

Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій (Матеріали конференції) 22 червня 2002 р. м. Київ / Лабораторія законодавчих ініціатив. — К.: Міленіум, 2002.

*Раковский С.* Международные организации в начале XXI века // Краєзнавство. Географія. Туризм. — 2002. — № 25—28.

*Савко Ю.* Місце та роль “третього сектору” України у суспільно-політичному житті // Громадянські ініціативи. — 2001. — № 4.

*Сидоренко О.* Сучасний стан і перспективи громадських організацій // Соціальна політика і соціальна робота. — 1999. — № 2.

*Сміт Дж.* Світове громадянське суспільство? Міжнародні громадські рухи та організації і соціальний капітал. — М., 1998.

Соціально-орієнтовані недержавні організації: наші досягнення / Проект ЄС “Розвиток громадянського суспільства в Києві та обраних регіонах України”. — К., 2004.

Сучасний профспілковий рух в Україні. — К., 1996.

*Якименко Ю.* Громадянська активність в Україні: Чи приречені ми мати те, що маємо? // Дзеркало тижня. — 2002. — 26 жовтня.

*Янковий Я.* Український лобізм. Перша десятка найпрофесійніших лобістів України. // Фонд “Злука” (Влада). — Львів, 2000.

### **Тема 13. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО**

Гене́за ідей політичного елітизму та проблеми вивчення політичної еліти. Історичні умови та сутність елітизму. Обґрунтування поділу суспільства на “вищих” і “нижчих”. Термінологія політичного елітизму. Визначення політичної еліти. Підходи і критерії. Циркуляція еліт. Методи формування національних еліт.

Проблеми вивчення політичної еліти. Елітологія. Елітознавство. Елітарна політична культура. Перші спроби аналізу феномена політичної еліти. Основні риси політичної еліти. Перші класичні концепції еліт. Італійська школа. Н. Макіавеллі. Т. Гоббс, Ш. Монтеск’є і А. Токвіль про аристократію. Позиції елітаризму за Ф. Ніцше. Формування політичних концепцій елітарності в ХХ ст. Теорія В. Парето. “Леви” і “лисиці”. Закон “циркуляції еліт”. Головні стимули діяльності — “інстинкти”. Г. Моска та його типи політичної еліти. Р. Міхельс та його “Залізний закон олігархії”. Властивості і параметри політичної еліти. Х. Ортега-і-Гассет, П. Бурд’є (“Домінуючий клас”). Фашистські теорії елітарності. М. Бердяєв та його “ко-

ефіцієнт еліти”. Функціональні теорії еліт (Келлер, Рісман, Штаммер). Ліволіберальні концепції еліт (Ч. Міллс, Р. Мілібанд). Демократичний елітизм (І. Шумпетер, С. Ліпсет, Р. Даль, К. Мангейм). Концепція пасіонарного поштовху Л. Гумільова. Неоелітизм (Т. Дай, Х. Зіглер). Елітизм і популізм у контексті розвитку демократії.

Еліти в українському політичному житті та політичній думці. Історичний аспект формування політичної еліти в Україні в XI—XIX ст. Обґрунтування явища політичної еліти у спадщині українських політичних мислителів (Г. Сковорода, М. Костомаров, М. Драгоманов). Концепції української елітарності XX ст. (М. Міхновський, В. Винниченко). Вчення про еліту В. Липинського (“Листи до братів-хліборобів”). Концепція “Національної аристократії” як фактор національно-державної ідентичності України. Концепція національної еліти Д. Донцова (“Дух наших традицій”, “Маса і провід”, “За який провід”, “Кількість чи якість”). Джерела формування еліти. Прикмети еліти. Ознаки лідера. Еліта робітництва і селянства за М. Хвильовим.

Класифікація еліт. Еліти за формою здійснення влади. Еліти за способом приходу до влади. Еліти за ідеологічними цінностями. Еліти за видами політичної діяльності. Еліти за основними сферами життєдіяльності суспільства. Основні риси політичної еліти. Легітимні і нелегітимні еліти. Відкриті і закриті еліти. Владна еліта, правляча еліта, контреліта. Види політичної еліти. Функції політичної еліти (стратегічна, комунікативна, інтегративна, організаторська). Якісні характеристики еліти та їх типології.

Основні системи формування політичних еліт. Антрепренерська система. Гільдійна система. Їх позитивні і негативні риси. Джерела формування еліти. Характеристика системи рекрутування еліт. Номенклатурна система фільтрації. Регіональні тенденції вибору шляхів формування політичних еліт. Різногалузева еліта. Соціально-раціональний характер відбору еліт. Соціальне представництво еліти. Зміна політичних еліт у сучасних світових умовах. Структурування політичних еліт у процесі виборчих кампаній.

Сутність і природа політичного лідерства. Лідерство як соціальний феномен. Генеза класичних поглядів на політичне лідерство (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Г. Гегель, Т. Карлейль та ін.).

“Соціологія панування” М. Вебера. Різноманітність визначення політичного лідерства. Ознаки та основні критерії політичного лідерства. Політичне лідерство і персоніфікація влади. Якості індивіда і причини лідерства. Головні компоненти системи політичного лідерства. Політичне лідерство як форма реалізації політичних інтересів особи. Проблемність поєднання явища політичного лідерства з народовладдям. Відповідальність політичних лідерів і контроль над ними (Р. Даль).

Міждисциплінарний характер вивчення політичного лідерства, використання даних політології, політичної соціології, політичної психології та інших дисциплін.

Теорії політичного лідерства. Теорія рис (Е. Богардус, Ф. Гальтон, Ю. Дженнінгс та ін.). Ситуаційна теорія (В. Ділл, Р. Согділл, Т. Хілтон, В. Рейтман, А. Голднер та ін.). Психоаналітична теорія та її концепції (З. Фрейд, Г. Лебон та ін.). Г. Лассуелл та його політичний психоаналіз. Теорія послідовників (конституентів). Теорія взаємодії (Дж. Хемвілл, Ф. Фідлер). Мотиваційна теорія лідерства (С. Мітчел, С. Еванс та ін.). Теорія обміну трансакційного аналізу (Дж. Марч, Г. Саймон, Г. Кейлі та ін.). Атрибутивна теорія політичного лідерства. Інтегративна теорія. Особистоситуаційна теорія (С. Мілз та ін.). Теорія “оточення, що робить короля”. Марксистська теорія лідерства.

Діалектика об’єктивних і суб’єктивних передумов політичного лідерства. Взаємовплив і взаємозалежність соціально-політичного середовища, розстановки сил психолого-соціальних і особистих характеристик політичного лідерства. Фактори досліджень політичного лідерства. Психологічні аспекти дослідження особистості політичного лідера та їх значення. Методи політичного психоаналізу — розробки Г. Лассуелла та його послідовників. Роль політичного психоаналізу у вивченні необхідностей і мотивів політичної діяльності лідерів. Психобіографія як метод дослідження політичних лідерів. Стиль прийняття політичних рішень та міжособистісних відносин. Стійкість політичного лідера до стресів. Етика поведінки політичного лідера. Методи оцінки особистісних якостей політичних лідерів.

Типологія і класифікація політичних лідерів. Особливості політичного лідерства залежно від характеру політичної системи, типу політичного режиму. Зміст і підстави. Класифікація

М. Вебера: традиційний, харизматичний, раціонально-легальний типи лідерства. Поняття і компоненти харизми лідера. Методи ідентифікації харизматичних лідерів. Спосіб легітимації влади. Основа політичного лідерства. Типологія М. Херманн і Є. Вятра. Типи лідерів реформаторів, революціонерів і консерваторів тощо.

Характерні риси лідера-популіста. Вольовий чинник типологізації політичного лідерства. Стиль політичного лідерства та основні фактори його формування. Ліберальне, демократичне і авторитарне лідерство. Лідери і стиль поведінки. Класичні відмінності в стилях керівництва і управління. Поділ лідерів за Р. Такером, Дж. Бернсом. Типологія за Г. Авціною та ін. Моделі лідерства, базовані на аналізі його факторів (М. Херманн, Г. Ділігенський).

Сутність вождизму в політиці. Культ особи як крайня, максимальна завищена оцінка ролі політичного лідера в історії і як теорія та практика політичного лідерства. Співвідношення понять “авторитет” — “культ”.

Соціальна роль та функції політичного лідера. Політичне лідерство як механізм інтеграції соціально-політичного життя. Соціальна роль політичного лідера. Характерні риси і специфіка. Інтеграція суспільства, оптимізація політичних рішень, соціальний арбітраж і патронаж, ініціювання оновлення, легітимація політичного устрою. Історичні виміри в структурі політичної поведінки лідера. Типи взаємовідносин політичного лідера з політичною елітою суспільства. Підготовка й рекрутування політичних лідерів.

Основні види зв'язків політичного лідера із своїми послідовниками: традиційні та інноваційні, формальні й неформальні, безпосередні та опосередковані. Інституціоналізація і професіоналізація політичного лідерства. Механізм впливу політичного лідера на суспільну свідомість і хід розвитку суспільства. Критерії ефективності політичної діяльності лідера. Відповідальність політичних лідерів. Роль і вплив неформальних політичних лідерів. Концентрація активності лідерів на суспільно-політичних і соціально-економічних проблемах. Межі влади політичного лідера. Критерії оцінки популярності та ефективності діяльності політичного лідера. Багатоаспектність політичного іміджу лідера. Об'єктивний, суб'єктивний і формуючий імідж. Особистісні й

політичні складові іміджу. Раціональні та ірраціональні аспекти сприйняття політичних лідерів. Основні засоби формування іміджу політичних лідерів на політичній арені.

Функції, що виконують політичні лідери. Функції в умовах надзвичайної ситуації. Аналітична або функція постановки діагнозу. Функція розробки програми дій. Функція мобілізації країни на виконання прийнятої програми. Функції в умовах відносної стабільності суспільства: новаторська, комунікативна, організаторська, координаційна, інтегративна. Політичний лідер та інституційна система влади. Функції, що їх виконують державні службовці.

Політична еліта і лідерство в сучасній Україні. Конгломерат правлячої і неправлячої груп. Структура політичної еліти сучасної України. Специфічні еліти за М. Михальченком. Проблема становлення та циркуляції еліти (Д. Видрін, Д. Табачник). “Номенклатурний принцип” формування еліти і його наслідки. “Клановий характер поведінки”. Джерела формування існуючої політичної еліти України та її проблеми. Формування української політичної еліти та проблеми демократії: динаміка розвитку і взаємодії. Основні групи правлячої верхівки.

Політичне лідерство в Україні та його особливості. Проблеми та механізм його формування. Рекрутування лідерів в умовах зміни політичних еліт. Особливості сприйняття політичних лідерів різними поколіннями українців. Система цінностей і політичні настанови як основа вибору політичного лідерства в ході виборчих кампаній. Фактори впливу політичних лідерів на хід розвитку українського суспільства. Сучасні та перспективні типи політичного лідера.

## Література

Авцинова Г.А. Политическое лидерство // Государство и право. — 1993. — № 5.

Ашин Г.К. Курс элитологии. — М., 1999.

Бибик В.М. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. — 1998. — № 7. — С. 107—113.

Бибик В. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. — К., 1993.

- Бердяев Н.* Философия неравенства. — М., 1990.
- Блондель М.* Политическое лидерство. — М., 1992.
- Бурдые П.* Социология политики. — М., 1993.
- Бусыгина И.М.* Политик-интерпретатор и его слово // Полис. — 2000. — № 2. — С. 152—155.
- Валігурський П., Валігурський Ю.* Політологічні виміри української еліти // Віче. — 1998. — № 6 (75). — С. 31—36.
- Варзар І., Туренко В.* Борці за “щастя нації” чи політична еліта? // Нова політика. — 2001. — № 6 (38). — С. 41—44.
- Вебер М.* Политика как призвание и профессия: Избр. произв. — М., 1990.
- Вебер М.* Харизматическое господство // Социологические исследования. — 1988. — № 5.
- Вовканич С.* Еліта — найбільш конвертована валюта // Віче. — 1997. — № 5 (62). — С. 123.
- Водолазов Г.* Вибори до Державної Думи: політична еліта проти громадянського суспільства // Політична думка. — 1999. — № 3. — С. 45—50.
- Вопросы политического лидерства: (информационно-методический сборник) / Авт. коллек.: Булавин А.А., Головатый Н.Ф. и др. — К., 1992.
- Видрин Д.И.* Политический лидер и проблемы его формирования. — К., 1990.
- Гаман-Голутвина О.* Стратегія розвитку в ціннісному полі російської еліти // Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 16—26.
- Гаман-Голутвина О.В.* Определение основных понятий элитологии // Полис. — 2000. — № 3. — С. 97—103.
- Гладкий О.* До проблеми політичної еліти України // Нова політика. — 1999. — № 3 (23). — С. 43—45.
- Головатий М.* Проблеми і біль становлення української еліти // Нова політика. — 1999. — № 2 (22). — С. 45—49.
- Головинський К.* Політичний лідер та інституційна система влади // Нова політика. — 2000. — № 6 (32). — С. 30—34.
- Гордієнко М.* Концепція політичної еліти В.Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. — 1998. — № 2. — С. 44—48.
- Гринберг Т.Э.* Политическая реклама: портрет лидера. — М., 1998.



*Гринштейн Ф.* Личность и институт современного президентства // Социально-политический журнал. — 1995. — № 2.

*Дай Т., Зиглер Х.* Демократия для элиты. — М., 1991.

*Донцов Д.* Твори. — К., 2004.

*Дубовик Н.* Елітизм і популізм у контексті розвитку демократії // Нова політика. — 2001. — №1 (33). — С. 46-47.

*Дурдин Д.М.* “Образ” политического лидера и возможности его изменения // Полис. — 1997. — № 6. — С.133—151.

*Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К., 1999.

*Ильясов Ф.* Политический маркетинг и феномен лидера // Государственная служба. — 1999. — № 1.

Имидж лидера / Под ред. *Е.В.Егоровой-Гантман.* — М., 1998.

Категории политической науки: учебник. — М., 2002.

*Кольев А.* Миф масс и магия вождей. — М., 1998.

*Кравченко А.И.* Макиавелли: технология эффективного лидерства // Социологические исследования. — 1993. — № 6.

*Кузнєцова С.* Механізм формування політичного лідерства в Україні // Нова політика. — 2001. — № 2 (34). — С. 60—62.

*Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і політичне лідерство. — Львів, 1995.

*Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери. — Львів: Кальварія, 1996.

*Кухта Б.* Феномен політичного лідера: Історичні силуети на тлі епох. — Львів: Кальварія, 2000.

*Лапкін В.* Ціннісна диференціація елітотворних і масових груп з урахуванням політичної динаміки російського суспільства // Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 32—39.

*Лассуэлл Г.* Психоматология и политика. Гл.УІ, УІІ // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2001. — № 1,2.

*Левченко О.* Формування іміджу політичного лідера та політичної партії // Нова політика. — 2000. — № 5 (31). — С. 48—51.

*Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — К., 1996.

*Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. — К., 1994.

*Луценко Н.* Метаморфоза української еліти. — К., 2000.

*Максименко С.* Українська еліта. — К., 2000.

- Макиавелли Н.* Избранные произведения. — М., 1982.
- Малькова Т., Фролова М.* Массы. Элита. Лидер. — М., 1992.
- Моска Г.* Правящий класс // Социс. — 1994. — № 10, 12.
- Наумкіна С.* Формування української політичної еліти та проблеми демократії: динаміка розвитку і взаємодії // Нова політика. — 2000. — № 6 (32). — С. 22—25.
- Наумкіна С., Чеमेкова С.* Політичне лідерство як суспільне явище // Нова політика. — 2000. — № 2 (28). — С. 50—53.
- Ницше Ф.* Сочинения: В 2-х т. — М., 1992
- Обличчя влади: російська політична еліта 1998-2000 рр. / За ред. *О.Й. Гринкевича і А.Ф. Гуцала.* — К.: Наукова думка, 2002.
- Ортега-і-Гасет Х.* Бунт мас: Вибрані твори. — К., 1994.
- Пахарєв А.* Стиль політичного лідерства: фактори формування та складові // Нова політика. — 2001. — № 5 (37). — С. 51—54.
- Пищулин Н.П.* Политическое лидерство и электоральный процесс // Полис. — 1998. — № 5. — С. 145—152.
- Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учеб. материалов / Под ред. *Е.Ю. Мелешкиной.* — М.: Издат. Дом “Инфра-М”, Издат. “Весь Мир”, 2001.
- Полохало В.* Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні // Демократія в Україні. Минуле і майбутнє. — К., 1993.
- Полохало В.* Структурування політичних еліт в процесі виборчих кампаній в Україні і Росії: порівняльний аналіз // Політична думка. — 1999. — № 3. — С. 3—7.
- Почепцов Г.Г.* Имидж и выборы: Имидж политика, партии, президента. — К., 1997.
- Приходько С.* Політичні аспекти теорії еліт. — К., 1999.
- Скоблик Н.* Відповідальність політичних лідерів і контроль над ними у працях Роберта Даля початку 1950-х років // Нова політика. — 2000. — № 3 (29). — С. 12-18.
- Україна: лідерство, еліта, влада: Матеріали дискусій відкритого засідання Київського міжнародного клубу “Політична думка” // Політична думка. — 1994. — № 1.
- Фромм Э.* Бегство от свободы. — М., 1990.
- Херманн М.* Стиль лидерства в формировании внешней политики // Полис. — 1991. — № 1.
- Холод В.* Політологія. — Суми: Університетська книга, 2001.

*Хоффман-Ланге У.* Элиты и демократизация: германский опыт // Социс.— 1996.— № 7.

*Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности.— СПб., 1997.

*Чалидзе В.* Иерархический человек.— М., 1991.

*Чемекова С.* Політична еліта і демократична процедура // Нова політика.— 2001.— № 6 (38).— С. 54—56.

*Шестопал Е.Б.* Оценка гражданами личности лидера // Полис.— 1997.— № 6.— С.57—72.

*Штогрин Д.* Концепція національної еліти в історіософії Дмитра Донцова // Людина і політика.— травень — червень.— 2002.— № 3 (21).— С. 47—52.

*Шульга М.* Правляча еліта. Що думають про неї в Україні // Віче.— 1997.— № 8.— С. 46—57.

*Шульга М.* Правляча еліта сучасної України.— К., 1998.

*Щекин Г.* Политическая элита Украины: попытка анализа и оценки // Персонал.— 1997.— № 1.— С. 91—104.

*Якубовський А.* Региональная элита.— К., 2000.

## **Тема 14. СОЦІАЛЬНО-ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ І ЕТНОПОЛІТИКА**

Поняття “етнос” та “етнічність”. Примордіалістські концепції етнічності та теорії етносу в СРСР (Ю. Бромлей, Л. Гумілов). Теорія Е. Сміта. Інструменталістська концепція етнічності. Мобілізація етнічності. Ситуативна етнічність. Конструктивістська концепція етнічності. Теорія Б. Андерсона. Російський варіант конструктивізму (В.Тішков). “Дрейф етноідентичності” та апологія національної (громадянської) ідентичності.

Теоретичні моделі нації. Комунікативна, етатистська та етнологічна моделі нації. Типологія націй. “Історичні” та “неісторичні” нації. “Культурні” та “політичні” нації. “Старі” та “нові” нації.

Націоналізм як процес формування нації. Націоналізм як вияв національної свідомості. Націоналізм як ідеологія. Націоналізм як суспільно-політичний рух.

Типологія націоналізму К. Гейза. Гуманістичний націоналізм. Якобінський націоналізм. Традиційний націоналізм.

Ліберальний націоналізм. Інтегральний націоналізм. “Західний” (раціональний) та “східний” (культурницький) типи націоналізму (Г. Кон). Типологія націоналізму і націоналістичних рухів Е. Сміта. Антиколоніальний, інтеграційний, сепаратистський та іредентистський націоналізм.

Етнооб’єднавчі та етнорозмежувальні процеси в країнах Західної Європи. Велика Британія. Етносепараційні процеси серед валлійців (Вельс), шотландців (Шотландія) та ірландців-католиків (Ольстер). Ірландія. Підтримка ольстерців Північної Ірландії. Данія. Прагнення національно-культурної автономії німців (південь країни) та фризської меншини на південному сході. Статус федерасі Фарерських островів (фарерці) та Гренландії (ескімоси). Норвегія. Корінний етнос саамі (фюльке (область) Фінмарк, гірська частина фюльке Тромсьо). Швеція. Етнос саамі (північно-західна частина льона (області) Норрботтен, північна частина льона Вестерботтен). Фінляндія. Саамі (північна частина лянгу (області) Лаппі). Нідерланди. Корінний етнос фризи (провінції Фризляндія (включно Західно-Фризські острови), Гронінген, Дренте). Бельгія. Франкомовний етнос валлони (Валлонія). Голландськомовний етнос фламандці (Фландрія). Франція. Етнополітичні рухи в середовищі корсиканців (о.Корсика), басків (Наварра, південно-західний французький департамент Атлантичні Піренеї), каталонців (південно-східний французький департамент Східні Піренеї) та бретонців (Бретань). Люксембург, Андорра, Сан-Марино, Ліхтенштейн, Монако, Мальта. Формування етнічних спільнот. Німеччина. Консолідаційні та асиміляційні процеси (фризи, лужицькі серби). Австрія. Консолідаційні процеси. Швейцарія. Етноконсолідаційні та державотворчі процеси в середовищі франкошвейцарців, германошвейцарців, італошвейцарців та ретороманців. Італія. Автономний статус Сицилії, Сардинії, Фріулі-Венеції-Джулії (словеномовна меншина), Трентіно-Альто-Адідже (німецькомовна меншина) та Валле Д’Аоста (франкомовна меншина). Іспанія. Національні рухи в середовищі басків (Країна басків), каталонців (Каталонія), галісійців (Галісія). Португалія. Особливий статус (федерасі) Азорських островів та о.Мадейри.

Етнонаціональна політика України. Конституція України щодо консолідації та розвитку української нації, забезпечення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності націо-

нальних меншин України. Нормативні акти щодо регулювання етнонаціональних питань. Закон “Про мови в Українській РСР”. Декларація прав національностей України. Закон України “Про національні меншини в Україні”. Етнополітичні проблеми України. Російський етнополітичний фактор. Кримсько-татарська проблема. Досвід Закарпатської області в сфері міжетнічного спілкування. Діяльність національно-культурних товариств краю. Еволюція політичного русинства.

## Література

*Альтерматт У.* Етнонаціоналізм в Європе. — М.: Російск. гуман. университет, 2000.

*Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К.: Критика, 2001. — 272 с.

*Балега Ю.* Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. — 1994. — № 2. — С. 66—72.

*Бедзір В.* Угорці в Україні в 90-х роках: етнокультурні та етнополітичні аспекти розвитку // Соціальні виміри суспільства. Збірка наукових робіт молодих науковців. Випуск 2. — К.: Інститут соціології, 1998. — С. 248—263.

*Берлін Ісайя.* Націоналізм: знехтувана сила // Сучасність. — 1993. — № 3.

*Білінський А.* Народ, нація, держава // Віче. — 1994. — № 9.

*Бочковський О.І.* Вступ до націонології. — Мюнхен, 1991—1992.

*Варзар І.М.* Політична етнологія як наука. — К., 1994.

*Гаврош О.* Дорога в нікуди. Спроби створити новий народ зазнали поразки // Політика і культура. — 2000. — 1—7 серпня (№ 27). — С. 26—27.

*Геллнер Э.* Нации и национализм. — М., 1991.

*Грицак Я.* Демократія і націоналізм // Універсум. — 1995. — № 1.

*Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX ст.: Навчальний посібник. — К.: Критика, 1996.

*Гриценко О.* Своя мудрість: Національна міфологія та “громадянська релігія” в Україні. — К., 1998.

*Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. — Ленинград, 1990.

*Джанда М.* Політичний пасьянс по-закарпатськи, або три жовтневі революції // Нова свобода. — 2001. — 1 листопада. — С. 3.

*Діак І.В.* Українське відродження чи нова русифікація? — К., 2000.

*Донцов Д.* Націоналізм. — Відень, 1926.

Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища і перспектив розвитку. — К., 1994.

Етнонаціональний розвиток України. Термін виникнення, персоналії. — К., 1993.

Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. — К., 1998.

Етнополітична карта світу XXI століття / *Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р.* — Тернопіль: Мандрівець, 2000. — 240 с.

Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / *Ю.Шаповал* (керівник авт. кол.) та ін. — К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. — 212 с.

Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. — К., 1999.

*Зан М.* “Орієнтувальний матеріал членам і кандидатам в члени обкому Компартії України...” // *Carpatica-Karpatika*. Випуск 19. Історія і культура Карпат (До десятиріччя утворення НДІ карпатознавства). — Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. — С. 177—192.

*Зан М.* Етноментальні чинники історичного буття українського народу // *Carpatica-Karpatika*. Випуск 9. Науково-педагогічна діяльність та літературна творчість Федора Потушняка (До 90-річчя від дня народження). — Ужгород: Ліра, 2001. — С. 135—147.

*Зан М.* Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989-1991 років (воля народу чи протистояння еліт?) // *Carpatica-Karpatika*. Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. — Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. — С. 140—166.

*Зан М.* Міжетнічні стосунки на Закарпатті (етносоціонічна модель) // Регіональні студії (випуск № 3). Збірник наукових праць. Укладач: М.Лендьял. — Ужгород: Ліра, 2001. — С. 125—132.

*Зан М.* Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч. 90-х рр. XX ст.) // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасне. — Ужгород: Приватна друкарня Романа Повча, 2002. — С. 222—236.

*Зан М.П.* Історіографія проблеми русинства 90-х років XX ст. // *Carpatica-Карпатика*. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород: Колір принт, 2001. — С. 231—249.

*Іванишин В.* Нація. Державність. Націоналізм. — Дрогобич, 1992.

*Ільницький В.І.* Штрихи нашого часу: Публіцистика. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — 156 с.

*Картунов О., Маруховська О.* Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна // Політологічні читання. — 1994. — № 3.

*Картунов О.В.* Етнополітологія: данина моді чи вимога часу? // Віче. — 1994. — № 1.

*Касьянов Г.* Український націоналізм: спроба переосмислення // Віче. — 1997. — № 1.

*Касьянов Г.В.* “Нація” і “націоналізм”: слова і терміни // Український історичний журнал. — 1990. — № 2.

*Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.

*Кафарський В.* Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. — Івано-Франківськ, 1999.

*Колодій А.Ф.* Нація як суб'єкт політики. — Львів, 1997.

*Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). — К., 1998.

*Крылов А.Б.* Сепаратизм: истоки и тенденции развития: из опыта политического развития некоторых зарубежных стран. — М., 1990.

*Кузик П.* Нація у контексті сучасних наукових досліджень // Людина і політика. — 2001. — № 5. — С. 86—95.

*Кулик В.* Український націоналізм у незалежній Україні. — К.: НаУКМА, 1999. — 64 с.

*Лемак В.* Сепаратизм: еволюція і сучасний стан // Новини Закарпаття. — 2001. — 20 жовтня. — С. 6, 11.

*Майборода О.* “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. — К.: НаУКМА, 1999. — 25 с.

*Майборода О.* Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12.

*Майборода О.* Російський націоналізм в Україні (1991—1998 р.р.). — К.: НаУКМА, 1999. — 28 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

*Медведчук В.* Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. — К.: Україна, 1997. — 170 с.

*Мигович І.І., Макара М.П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. — Ужгород: Патент, 2000. — 160 с.

*Мигович І.І., Макара М.П.* Слово за русинів. Науково-публіцистичне видання. — Ужгород: Християнська родина, 1999. — 104 с.

*Мишанич О.В.* Політичне русинство: історія і сучасність: Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму: Доп. на IV Міжнар. конгр. українців (м.Одеса, 26—29 серп. 1999 р.). — К.: Обереги, 1999. — 48 с.

*Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. — К., 2002. — 272 с.

Націоналізм. Новейшие исследования // Политическая наука. — 2002. — № 4.

Націоналізм: Антологія / Упорядники О.Проценко, В.Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000. — 869 с.

Національна держава: національний і наднаціональний виміри / За ред. Ю.Романенка. — Київ-Донецьк, 1998.

Національна ідентичність: Хрестоматія / Упоряд. Т.С. Воропай. — Харків: Крок, 2002. — 316 с.

*Онищенко І.Г.* Етно- та націогенез в Україні (етнополітологічний аналіз). — К., 1997.

Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю.Римаренка. — К., 1997.

*Панчук М.* Політичне русинство в Україні // Політична думка. — 1995. — № 2—3. — С. 116—123.

*Поздняков Э.А.* Нация. Национализм. Национальные интересы. — М., 1994.

Права человека и межнациональные отношения. — М., 1994.

Психология национальной нетерпимости: Хрестоматія / Сост. Ю.В. Чернявская. — Минск: Харвест, 1998. — 560 с.

*Ребет Л.* Теорія нації / Репринтне вид. — Львів, 1997. — 190 с.

*Римаренко Ю., Картунов О., Курас І.* Нація і держава. Теоретико-методологічний аспект. — К., 1998.



- Римаренко Ю.І.* Національний розвій України. — К., 1995.
- Рыбаков С.Е.* Анатомия этнической деструктивности. 1. Два облика национализма // Вестник Московского университета. — Серия 18. Социология и политология. — 2001. — № 3. — С. 22—54.
- Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. — К.: Критика, 2000. — 303 с.
- Рябчук М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К.: Критика, 2003. — 335 с.
- Сміт Е.Д.* Національна ідентичність / Пер. з англ. — К.: Основи, 1994. — 223 с.
- Тиводар М.П.* Політичне підґрунтя псевдотеоретичних пошуків “закарпатського багатонаціонального народу” // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1—4 вересня 1993 року). — Ужгород: Гражда, 1994. — С. 249—262.
- Тишков В.А.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А. Тишков; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. — М.: Наука, 2003. — 544 с.
- Тишков В.* Забыть о нации (постнационалистическое понимание национализма) // Этнографическое обозрение. — 1998. — № 5. — С. 3—26.
- Хобсбаум Эрик.* Нации и национализм после 1780 года / Пер. с англ. — СПб.: Алетейя, 1998. — 306 с.
- Шпорлюк Р.* Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії. — К.: Дух і Літера, 2000. — 354 с.

## **Тема 15. ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА**

Політична свідомість: сутність, структура, типи. Когнітивний, емоційний та поведінковий елементи політичної свідомості. Теоретичний та емпіричний рівні політичної свідомості. Зумовленість політичної свідомості історичними, національними, соціально-економічними і культурними чинниками. Типи політичної свідомості залежно від ідеалів і цінностей, характеру ставлення людини до держави. Авторитарна і демократична свідомість.

Політична культура як система поглядів, почуттів, цінностей та уявлень, що реалізуються в політичній діяльності та відносинах політичних суб'єктів. Етнонаціональна форма політичної культури. Її системний характер, включення народної (масової) і елітарної форм політичної культури.

Масова політична культура як психологія мас. Масова політична культура — участь громадян у політичному житті. Феномен масової політичної культури в умовах науково-технічного прогресу, модернізаційних процесів. Масова політична культура в політикумі України. Елітарна форма політичної культури в історико-політичному аспекті. Змінність та однотипність цінностей елітарної культури в політичному житті (історична ретроспектива та сучасність). Особливості елітарної політичної культури в Україні.

Функції політичної культури. Пізнавальна функція. Ідентифікаційна функція. Орієнтаційна функція. Адаптаційно-виховна функція. Політична соціалізація. Регулятивно-нормативна функція. Інтегративна функція. Комунікативна функція. Забезпечення інтересів. Апологетична функція. Прогностична функція.

Запровадження терміна “політична культура” І. Гердером. Модерні концепції політичної культури. Психологічний підхід (Г. Алмонд, С. Верба та ін.). Комплексний підхід (Д. Мервік, Р. Такер, Л. Дітмер). Нормативне трактування політичної культури (Л. Пай, Д. Пол). Евристична концепція (С. Гантінгтон). Соціопсихологічний підхід (Р. Карр, Д. Гарднер, Ю. Тихоміров). Аксиологічне трактування політичної культури.

Проблема критеріїв типологізації політичної культури. “Чисті” типи політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба). Патріархальна, підданська та активістська культури. Поєднання типів: патріархальний/підданський, підданський/активістський, патріархальний/активістський. Специфіка їхньої реалізації в рамках політичної системи.

Варіанти типологій політичної культури. Підданська та громадянська політична культура. Цілісна, домінуюча, дихотомізована та фрагментарна політичні культури. Консервативний, реформістський та революційний типи. Ринковий та бюрократичний (етатистський) типи політичної культури. Ліберально-демократична і тоталітарно-авторитарна політичні

культури. Політичні субкультури. Регіональні, соціально-економічні, етнолінгвістичні, релігійні, вікові субкультури.

Історичні обставини формування політичної культури в Україні. Бездержавність. Розчленування української етнічної території. Денаціоналізація провідної еліти України. Регіональні відмінності політичної культури України. Пострадянський, постколоніальний характер політичної культури сучасної України. Проблеми подолання тоталітарно-авторитарної політичної культури.

Основні напрями формування політичної культури в Україні. Формування науково-теоретичного рівня політичної культури. Складання основних рис демократичної політичної психології громадян України. Проблеми єдності Сходу і Заходу, символів політичних цінностей, проектування перспектив суспільно-політичного майбуття української державності.

## Література

*Бебик В.* Наша політична культура // Політологічні читання. — 1992. — № 1.

*Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А.* Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.

*Білий О.* Машини спрощення (Соціальна уява і політична поведінка у пострадянській Україні) // Політична думка. — 2000. — № 2. — С. 50—58.

*Боднар В.Л.* Політична культура як один із регуляторів суспільних відносин // Carpatica-Карпатика. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород: Колір принт, 2001. — С. 333—341.

*Боднар В.Л., Вегеш М.М.* Роль засобів масової інформації в сучасній Україні: політологічний аспект // Carpatica-Карпатика. Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород: Колір принт, 2001. — С. 342—345.

*Гайворонок Н.* Культура в політиці: реалії та перспективи // Генеза. — 1994. — № 2.

*Горностаева М.В.* Миф и сказка как символические системы // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. — 2001. — № 3. — С. 113—125.

*Дем'яненко Б.* Роль та місце кінематографу у цементуванні нацистського тоталітарного режиму // *Нова політика*. — 1998. — № 2 (16). — С. 37—40.

*Дем'яненко Б., Дем'яненко В.* Розвиток архітектури і образотворчого мистецтва в умовах тоталітаризму // *Нова політика*. — 2000. — № 3 (29). — С. 60—66.

*Дем'яненко Б., Дем'яненко В.* Формування апарату управління мистецтвом і художня політика класичних моделей тоталітаризму // *Нова політика*. — 1999. — № 6 (26). — С. 47—56.

*Дем'яненко В.* Ментальні характеристики політичної свідомості українців // *Людина і політика*. — 2001. — № 1 (13). — С. 93—100.

*Діак І.В.* Українське відродження чи нова русифікація? — К.: Гранослов, 2000. — 304 с.

*Єшкілев В.* Політично-культурна дихотомія України: постмодерністський аспект // *Людина і політика*. — 2001. — № 6 (18). — С. 140—147.

*Звіркowska В.* Парламентська культура в Україні: чинники, рівень і тенденції розвитку // *Людина і політика*. — 2001. — № 4 (16). — С. 115—127.

*Крисаченко В.С.* Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посібник. — К.: Заповіт, 1996. — 352 с.

*Лассуэлл Г.Д.* Психопатология и политика. Гл. VI. Политические агитаторы (предисловие Т.Н. Самсоновой) // *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. — 2001. — № 1. — С. 142—164; № 2. — С. 78—93.

*Левенець Ю.* Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу // *Нова політика*. — 2001. — № 2 (34). — С. 50—53.

*Лисий І.* Менталітет і духовна культура українців // *Філософ. і соціол. думка*. — 1995. — № 11—12. — С. 37—59.

*Литвиненко О.* Масова свідомість: використання жорстких пропагандистських технологій у Російській Федерації (1985-1998 рр.) // *Нова політика*. — 1998. — № 4 (18). — С. 29—30.

*Лісовий В.С.* Поняття політичної культури. Політична культура українців // *Феномен української культури: Методологічні засади осмислення*. — К., 1996.

*Лясота Л.* Причини відтворення авторитарних цінностей в Україні // *Нова політика*. — 2001. — № 5 (37). — С. 55—59.

*Макаренко Е.* Інформаційно-психологічний захист як чинник збереження політичної ментальності нації // Нова політика. — 1999. — № 2 (22). — С. 50—55.

*Матусевич В.* Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4—5. — С. 5—20.

*Мисюров Д.А.* Политическая символика: между идеологией и рекламой // Полис. — 1999. — № 1. — С. 168—174.

*Мігалікова С., Зубро Т.* Сучасні дослідження європейських політичних культур // Нова політика. — 2002. — № 2. — С. 55—56.

*Мірчук І.* Світогляд українського народу // Народна творчість та етнографія. — 1996. — №1. — С. 22—33.

*Мірчук І.* Світогляд українського народу. Спроба характеристики // Генеза. — 1994. — № 2.

Основи політичної науки / За ред. Б.Кухти. — Ч. 3. — Львів, 1998.

*Остапенко М.* Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. — 1999. — № 4 (24). — С. 28—32.

*Остапенко М.* Політична соціалізація студентської молоді в Україні // Нова політика. — 1999. — № 6 (26). — С. 61—63.

*Пахльовська О.* Україна: шлях до Європи... через Константинополь // Сучасність. — 1994. — № 1. — С. 54-68; № 2. — С. 101—116.

*Пахомов Ю.* Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. — 1992. — № 2.

Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посібн. / *Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю.* — Чернівці: Рута, 2000. — 105 с.

*Поліщук І.* Ментальність українства: політичний аспект // Людина і політика. — 2001. — № 1 (13). — С. 86—92.

*Поліщук І.* Синдром радянськості // Нова політика. — 2001. — № 3 (35). — С. 58—62.

*Поліщук І.* Традиційні настанови політичної ментальності українства // Нова політика. — 2000. — № 5 (31). — С. 40—44.

*Попович М.В.* Національна культура і культура націй. — К., 1994.

*Почепцов Г.* Побудова іміджу як комунікативне програмування // Нова політика. — 1998. — № 5 (19). — С. 40—47.

*Проскуріна О.* Політична культура і соціальна дійсність // Нова політика. — 2000. — № 2 (28). — С. 63—65.

*Проскуріна О.О.* Формування політичної культури українського суспільства: проблеми і перспективи розвитку. Автореферат дис... канд. політ. наук. — К., 2001. — 20 с.

*Рудакевич О.* Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 26—30.

*Рудакевич О.* Політична культура України: руйнація та шляхи відродження // Розбудова держави. — 1995. — № 1. — С. 15—20.

*Рябов С.* Основи політичної культури: виборчий процес // Розбудова держави. — 1997. — № 9. — С. 58—64; № 10. — С. 59—64; № 12. — С. 57—64; 1998. — № 1—2. — С. 115—125.

*Скоблик Н.В.* Перспективи розвитку політичної культури молоді у контексті сучасних українських вчених // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Трансформація гуманітарної освіти” (Ужгород, 25—27 травня 1998 року). — Ужгород: Гражда, 1999. — С. 555—565.

*Соловійов О.* Культура російської еліти: спокуса конституціоналізмом? // Політична думка. — 1999. — № 1—2. — С. 26—48.

*Тархова Н.* Вплив національного менталітету на формування політичної культури // Нова політика. — 2002. — № 2. — С. 52—54.

*Тимошенко В.* “Мы получили независимость без крови” // Мир за неделю. — 2000. — 22—29 января. — С. 5.

*Туркова О.* Тема політичної культури в “Листах до братів-хліборобів” В’ячеслава Липинського // Розбудова держави. — 1995. — № 10. — С. 55—59.

*Фарукишин М.Х.* Политическая культура общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 4. — С. 103—112.

*Хома Н.М.* Політична культура молоді України. — Львів, 1997.

*Цимбалістий В.* Політична культура українців // Сучасність. — 1994. — № 3. — С. 94—105; № 4. — С. 77—90.

*Шумілов О.* Мовне питання та національна безпека // Розбудова держави. — 1997. — № 4. — С. 8—12.

*Щербинина Н.Г.* Архаика в российской политической культуре // Полис. — 1997. — № 5. — С. 127—139.

## **Тема 16. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ. ОСНОВНІ ІДЕОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ СУЧАСНОСТІ**

Поняття “політична ідеологія”. Ідеологія і політика як регулятори відносин між людьми. Структурні рівні ідеології (теоретико-концептуальний, програмно-політичний, актуалізований).

Типологія політичних ідеологій. Підходи до розуміння політичної ідеології (К. Маркс, В. Ленін, К. Мангейм, Л. Алтюссер, Р. Арон, М. Вебер, Т. Парсонс). Структурні елементи ідеології (політичні ідеї, теорії, цінності, ідеали, гасла, міфи, стереотипи). Місце політичної ідеології в структурі суспільної свідомості. Функції політичної ідеології.

Лібералізм: сутність, основні принципи. Витоки класичного лібералізму (вчення про суспільний договір та природні права людини). Еволюція лібералізму. Соціальний лібералізм. Сучасні теоретики лібералізму: М. Фрідман, Дж. Кейнс, Ф. Гаєк, Ф. Фукуяма. Ф. Фукуяма про всесвітню ліберальну революцію в роботі “Кінець історії”). Ліберальний інтернаціонал.

Становлення і розвиток консерватизму як ідейно-політичної течії. Основні ідеї, принципи та цінності консервативної ідеології. Неоконсерватизм. Сучасні напрями консерватизму. Консерватизм в Україні (В. Липинський, С. Томашівський). Перспективи консерватизму в добу глобалізації. Консервативний інтернаціонал.

Комунізм. Соціалізм. Соціал-демократія. Становлення і розвиток ідеології комунізму. Економічна, соціальна та політична доктрини марксизму. Розвиток марксизму на сучасному етапі: “критичний напрям марксизму” (Ю. Габермас), марксистський структуралізм (Л. Алтюссер), аналітичний марксизм (А. Пшеворські), фрейдомарксизм (Г. Маркузе). Комуністичний інтернаціонал. Комуністична ідеологія в Україні.

Розкол в робітничому класі в ХІХ ст. Опортунізм — основа соціал-демократичної ідеології. Відмінність між марксизмом і соціал-демократією. Цінності, ідеали, принципи соціал-демократичної ідеології. Соціал-демократія в Україні. Соціалістичний інтернаціонал.

Зародження фашизму як ідейно-політичної течії. Антигуманізм теорії і практики фашизму. Соціальна база фашистського руху. Психологічні та моральні причини підтримки фашизму. Італійський та німецький варіанти фашизму. Неофашизм у сучасному світі.

Становлення руху ненасильства. Ідеологи руху ненасильства (М. Ганді, М.Л. Кінг).

Ідеологія фемінізму. Витоки феміністичної ідеології. Основні теоретичні напрями сучасного фемінізму. Ліберальний фемінізм. Марксистський (соціалістичний) фемінізм. Радикальний фемінізм. Чорний фемінізм. Держава і право в інтерпретації фемінізму.

Політична ідеологія в постіндустріальному суспільстві: зміна форм, перспективи розвитку. Деідеологізація суспільного життя.

## Література

*Аваков А.* Судьбы либерализма. — М., 2000.

*Азаркин И.* Этатистский либерализм эпохи великих реформ // Право и политика. — 2000. — № 9.

*Артамонова Ю.* Постмодерн или постмодернизация? (опыт концептуализации ценностных изменений) // Политическая наука. — 2001. — № 2.

*Бабосов Е.* Идеология в современном мире. — Минск, 1984.

*Белл Д.* Конец идеологии // Новое время. — 1990. — № 27.

*Берк Е.* Размышление о революции во Франции. — М., 1993.

*Бессонов Б.* Фашизм: идеология и политика. — М., 1985.

*Борисова Т., Исакова И.* Философия “зеленых”. Возможные пути развития общества // США: экономика, политика, идеология. — 1991. — № 4. — С. 89—94.

*Бузгалин А.В.* В поисках социалистической альтернативы // Свободная мысль. — 1996. — № 2.

*Воронкова В.Г., Ясыр Н.Д.* Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX — XX веке. — Донецк, 1993.

*Гавриленко І.* Чи потрібна державі ідеологія // Віче. — 1996. — № 4.



*Галкин А.* Германский фашизм. — М., 1989.

*Галкин А.* Фашизм — его сущность, корни, признаки и формы правления // Полис. — 1995. — № 2.

*Галкин А., Рахимир П.* Консерватизм в прошлом и настоящем: о социальных корнях консервативной волны. — М., 1987.

*Гарбузов В.* Консерватизм: понятие и типология // Политические исследования. — 1995. — № 4.

*Гелей С.* Консерватизм у політичній практиці сучасної України // Українські варіанти. — 1998. — № 1.

*Голобуцький О., Кулик В.* Консерватизм — ідеологія порядку, стабільності і добробуту. — К., 1995.

*Гордієнко М.* Творчий потенціал консервативної орієнтації // Віче. — 1998. — № 1.

*Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — Львів, 1991.

*Донцов Д.* Націоналізм. — Львів, 1996.

*Еко У.* Ур-Фашизм // Сучасність. — 1996. — № 5.

*Желев Ж.* Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 1.

*Звелев В.* Истоки сталинизма. — М., 1990.

*Капустин Б.* Три рассуждения о либерализме и либерализмах // Полис. — 1994. — № 3.

*Колодій А.* Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи // Українські варіанти. — 1997. — № 2.

Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития // Полис. — 1995. — № 4.

Консерватизм. Антологія. — К., 1998.

Консерватизм: понятие и типология (историографический обзор) // Полис. — 1995. — № 4.

Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” / За ред. *М.І.Михальченка, Б.І.Корольова*. — К., 1993.

Либерализм и демократия (монотематический номер) // Полис. — 1994. — № 3.

*Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція // Політологічні читання. — 1993. — № 4.

*Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х томах. — К., 1994.

*Лібералізм.* Антологія. — К., 2002.

*Майер Т.* Демократический социализм — социальная демократия. — К., 2000.

*Макаренко В.* Главные идеологии современности. — Ростов-на-Дону, 2000.

*Мамут А.* Этатизм и анархизм как тип политического сознания. — М., 1989.

*Мигул І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997.

*Мийон-Дельсон Ш.* Политические идеи XX века. — М., 1995.

*Мищенко М.* Особливості сприйняття ідеології прихильниками різних політичних течій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 3.

*Націоналізм:* Антологія. — К., 2000.

*Орлов Б.* Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // Диалог. — 1990. — № 12.

*Попович М., Фінько А.* Українські ліберали // Сучасність. — 1993. — № 11.

*Скиба В.Й.* Консерватизм — не лайливе слово // Віче. — 1993. — № 4.

*Современная социал-демократия: Словарь-справочник.* — М., 1990.

*Современный консерватизм.* — М., 1994.

*Соргин В.В.* Либерализм Запада XVII — XX веков. — М., 1995.

*Стоянович С.* Коммунизм и противоречия между демократией и капитализмом // Полис. — 1996. — № 1.

*Томенко М.* Штрихи до історії ліберальних ідей в Україні // Політична думка. — 1996. — № 1.

*Чалікова В.* Ліберали, ліберальне, лібералізм // Сучасність. — 1993. — № 11.

## **Тема 17. ПОЛІТИКА І ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ**

Поняття і політична спрямованість засобів масової інформації. Ранні роки дослідження ролі ЗМІ в політиці (У. Ліппман, К. Ховланд). Період класичних досліджень ЗМІ. Традиції вивчення ролі засобів масової інформації в електоральних процесах (П. Лазарсфельд, А. Кемпбел, У. Міллер, Г. Гурин). Сучасні дослідження політичної спрямованості ЗМІ (М. Маккомбсон, Д. Шо, С. Янгар, Е. Ноель-Нойман, Дж. Зеллер, С. Ленарт, М. Харроп).

Роль засобів масової інформації й сучасних політичних технологій у формуванні громадської думки та іміджу політичного лідера. “Четверта влада” — інформаційна влада. Закономірності засобів масової інформації як важливого політичного інституту суспільства. Паблік-рілейшнз у сучасному суспільстві. Характерні риси, форми і методи діяльності засобів масової інформації.

Функції засобів масової інформації в політичному житті суспільства (інформаційна, освітня, мобілізаційна та ін.). Функція “антени”, “посилювача”, “фокусу”, “призми”, “луни”.

Політика засобів масової інформації як інструмент політичного маркетингу. Роль і місце ЗМІ в системі внутрішньополітичної та зовнішньополітичної діяльності. Стереотипи і нові принципи взаємодії ЗМІ і політичної влади. Незалежні ЗМІ. Провладні й опозиційні засоби масової інформації.

Теоретичні моделі взаємодії засобів масової інформації та громадської думки в політичній науці. Поняття політичної комунікації. Наукові школи теорії політичної комунікації (кібернетичний підхід (К. Дойч), структурно-функціональний аналіз (Г. Алмонд, Дж. Коулман)). Дослідження пропаганди. Моделі політичної комунікації (модель Ж.-М. Коттре, модель К. Сайнне). Функції політичної комунікації відносно політичної системи і громадянського суспільства. Засоби політичної комунікації. Медіапланування.

Політичне маніпулювання. Посилення впливу засобів масової інформації на всі сфери життя і поведінку людини. Способи політичного маніпулювання. Журналістика як політична діяльність. Політична публіцистика як засіб впливу на свідомість громадян. Засоби масової інформації і проблема формування суспільної свідомості, політичної культури людей. Неформальні засоби політичної комунікації.

Особливості функціонування інституту засобів масової інформації в сучасній Україні. Роль української системи ЗМІ в політичному житті країни. Українська журналістика як політична діяльність і кар'єра. Участь вітчизняних ЗМІ у формуванні громадянського суспільства та демократизації. Діяльність специфічних суб'єктів масового інформативного процесу — інформаційних агентств.

Плюралізм як вияв незалежності журналістики. Свобода слова в Україні. Закони України “Про інформацію”, “Про друковані ЗМІ”, “Про радіо і телебачення”, міжнародні договори у сфері свободи слова та інформації, ратифіковані Україною.

## Література

*Бибик В., Сидоренко О.* Засоби масової інформації посткомуністичної України. — К., 1996.

*Бідзіля Ю.* Преса Закарпаття XIX—XX століть: Посібник для журналістів. — Ужгород, 2001.

*Боднар В.Л., Вегеш М.М.* Роль засобів масової інформації в сучасній Україні: політологічний аспект // *Carpatica — Карпатика*. Вип.12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород, 2001. — С. 342—346.

*Власенко Н., Зорько С., Сиротич М.* Україна на шляху до інформаційного суспільства: проблеми та здобутки. — К., 1995.

*Гаджиев К.С.* Средства массовой информации и политика / Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 1995. — № 1.

*Доценко Е.* Психология манипуляции. — М., 1996.

*Журналистика и политика.* — М., 1987.

*Журналістика в умовах гласності.* — К., 1991.

*Землянова Л.* Американская коммуникативистика. — М., 1995.

ЗМІ та вибори Президента — 2004: правове регулювання — 2004: правове регулювання діяльності. — К.: Геопринт, 2003. — 153 с.

*Кацавцева С.* Політична комунікація: проблеми, очікування, можливості // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1. — С. 101—108.

*Королько В.* Основи паблік-рілейшинз. — К., 1997.

*Королько В.* Політична реклама: уроки виборів, проблеми // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 6.

*Костенко Н., Макеев С.* Вибори і медіа: легалізуючи публічну сферу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 1.

*Крос К., Гекеш Р.* Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції. — К., 2000. — 142 с.

*Ляпина Т.В.* Политическая реклама. — К., 2000.

Мас-медіа України: Довідник. — К., 1995.

Медіа Бізнес. Громадськість. Влада: взаємодія на шляху до євроінтеграції. — Т.: ТІСІТ, 2003 — 265 с.

*Мицкевич Е., Файерстоун Ч.* Телебачення і вибори. — К., 1994.

*Нахапетов В.* Участь місцевого телебачення у виборчих кампаніях. — О., 2000. — 142 с.

*Ольшанский Д.* Массовые настроения в политике. — М., 1995.

Основні особливості діяльності ЗМІ в Україні. Медіа і вибори 2002 року. — К., 2002.

*Почепцов Г.* Паблік рилейшинз. — М., 1998.

*Почепцов Г.* Проблеми мас-медіа // Політична думка. — 1994. — № 1.

*Почепцов Г.* Теорія комунікації. — К., 1996.

*Почепцова А.* Телевізійна політична реклама-98 // Нова політика. — 1998. — № 3.

Реклама: внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход. — Самара: Издательский Дом “Бахрах-М”, 2001. — 752 с.

Ресурси журналістського слова. — К., 1991.

*Слюсаревський М., Федоришин О., Царюк Л.* Деякі аспекти використання листівок у передвиборній агітації // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 1.

Современные политические мифологии: содержание и механизмы функционирования. — М., 1996.

*Соловьев А.И., Решетков К.И.* Политическая реклама в коммуникативной стратегии государства // Вестник Московского государственного университета. Серия 12. Политические науки. — 1999. — № 3.

*Терлецька І.* Політична реклама. — Д., 2002. — 47 с.

*Требін М.* Інформаційне суспільство. Війни нової епохи // Віче. — 2002. — № 4. — С. 64 — 68.

Українські мас-медіа та свобода інформації // Політична думка. — 1994. — № 4.

*Флюр О.* Україна в світовому інформаційному просторі. — К., 2001. — Вид. 28. — Ч. III. — С.53—65.

*Фролов П.* Роль ЗМІ у формуванні іміджу політика // Українські варіанти. — 1998. — № 1.

*Чайка В.* Засоби масової інформації. Соціально-філософські аспекти // Філософська думка. — 2001. — № 2. — С. 124—131.

*Чалий С.* Мас-медіа в Україні: між державою й олігархами // Сучасність. — 2002. — № 3. — С. 91—98.

*Чиж І.* Роздержавлення ЗМІ: проблеми і перспективи // Віче. — 1999. — № 1.

*Шахтемірова О.* Засоби масової інформації та політичні орієнтації громадян України // Нова політика. — 1999. — № 2.

*Шкляр В.* Политика и средства массовой информации. — Одесса, 1990.

## **Тема 18. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ**

Політичні конфлікти: сутність, структура, причини виникнення. Структура політичного конфлікту: суб'єкти конфлікту (індивіди, політичні угруповання, гілки влади, держави), предмет конфлікту (владні відносини), об'єкт конфлікту (влада, матеріальні цінності, привілеї тощо), конфліктна свідомість, конфліктна поведінка.

Причини виникнення та ескалації політичних конфліктів. Об'єктивні та суб'єктивні причини.

Основні функції політичних конфліктів. Конструктивні, деструктивні, дуалістичні функції. Конструктивні функції

(діагностична, регулююча, оновлююча, вдосконалююча, перетворююча та ін.). Деструктивні функції (те, що призводить до наступних наслідків: породження насильства, знищення матеріальних цінностей, загибель людей тощо). Дуалістичні функції (дестабілізуючо-стабілізуюча, деструктивно-конструктивна, делегітимізуючо-легітимізуюча та ін.).

Стадії політичного конфлікту: 1) передконфліктна (латентна) стадія (народження конфліктної ситуації та інциденту); 2) конфліктна стадія (пряма конфронтація та ескалація конфлікту); 3) стадія врегулювання конфлікту (пошук компромісу та досягнення консенсусу); 4) післяконфліктна стадія (часткова або цілковита нормалізація відносин).

Типологія політичних конфліктів. Основні критерії типологізації. Сфера проявів (соціальні, економічні, політичні, етнополітичні, ідеологічні та ін.). Джерела виникнення (конфлікти інтересів, конфлікти цінностей, конфлікти ідентифікації). Характер походження (реальні, вигадані, спровоковані, випадкові). Часовий критерій (миттєві, короткотривалі, середньотривалі, довготривалі). Географічний критерій (локальні, регіональні, континентальні, глобальні). Ступінь прояву (приховані, латентні та відкриті). Характер перебігу (керовані, некеровані). Соціальні наслідки (конструктивні, деструктивні, конструктивно-деструктивні). Масштабність проявів (зовнішньополітичні та внутрішньополітичні).

Міжнародні конфлікти: мирне співіснування, міжнародна криза, війна.

Внутрішньополітичні конфлікти: путчі, заколоти, перевороти, акції громадської непокори, повстання, громадянська війна, соціально-політична революція.

Керування політичними конфліктами. Залежність врегулювання конфлікту від поведінкових стратегій їх учасників. Типи стратегій: 1) “яструба” (модель суперництва); 2) “страуса” (модель протистояння і конфронтації); 3) “голуба” (модель пристосування); “сови” (модель співпраці); “синиці” (модель політичного компромісу).

Процес конструктивного керування конфліктами: 1) прогнозування конфліктів; 2) запобігання ескалації конфліктів та їх стимулювання; 3) врегулювання конфліктів; 4) розв’язання конфліктів.

Конфліктний потенціал українського суспільства. Основні причини політичних конфліктів в Україні. “Помаранчева революція” як приклад політичного конфлікту.

## Література

*Анцупов А., Малышев А.* Введение в конфликтологию. — Ужгород, 1995.

*Бабосов Е.М.* Конфликтология. — Минск: Тетра Системс, 2000.

*Бекешкіна І.Е.* Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. — К., 1994.

*Боднар В.Л.* Національні конфлікти і шляхи їх вирішення // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П.В. Токаря. — Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. — С. 64—68.

*Боднар В.Л.* Про деякі особливості конфліктів у національному питанні // Матеріали науково-практичної конференції “Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”. — Ужгород: Патент, 1997. — С. 58—62.

*Глухова А.* Политические конфликты: основания, типология, динамика. — М.: Эдиториал, 2001.

*Глухова А.В.* Типология политических конфликтов. — М., 1997.

Демони миру та боги війни: Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К.: Політична думка, 1997. — 508 с.

*Запрудский Ю.* Социальный конфликт. — Ростов-на-Дону: Ростовский ун-т, 1992.

*Здравомыслов А.Г.* Социология конфликта. — М.: Аспект Пресс, 1995.

*Зайцев А.К.* Социальный конфликт. — М., 2000. — 464 с.

*Зеркин Д.П.* Основы конфликтологии. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.

*Иванов В., Смолянский В.* Конфликты и конфликтология. — М., 1994.

*Качанова И.М.* Конфликт: за или против. — М., 1978.



*Коляденко В.* Технології регулювання конфліктів // Нова політика. — 1997. — № 5.

*Конфликтология* / Под ред. *А. Кармина*. — СПб.: Лань, 2001.

*Конфліктологія* / За ред. *Л. Герасіної і М. Панова*. — Харків: Право, 2002.

*Краснов Б.* Конфликты в обществе // Социально-политический журнал. — 1992. — № 7.

*Кульчар К.* Политический конфликт // Политология вчера и сегодня. — М., 1991. — Вып. 3.

*Лебедева М.М.* Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — 272 с.

*Лебедева М.М.* Трудный путь урегулирования конфликтов // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. — 1996. — № 2.

*Мацієвський Ю.* Деякі проблеми теорії конфліктів та насильства // Генеза. — 1995. — № 3.

*Нагаєв В.* Конфліктологія (модульний варіант). — К., 2004.

*Небоженко В.С.* Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К., 1994.

*Павловський М.* Конфлікти та консенсус в українській політиці // Нова політика. — 1999. — № 1.

*Претериус Р.* Концепция конфликта // Полис. — 1991. — № 5.

*Пойченко А.М., Бекешкіна І.Е., Хворостяний О.І.* Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання: Навч. посібник. — Київ: Вид-во УАДУ, 1997. — 96 с.

*Райнет П.* Теория конфликта // Полис. — 1991. — № 5.

*Рубин Дж., Пруйт Д., Ким С.Х.* Социальный конфликт. — М.: Олма-Пресс, 2001.

*Социальные конфликты в трансформирующихся обществах.* — М.: РАН, 1996.

*Телешун С.* Поверхи і підвалини конфліктів // Віче. — 1996. — № 6.

*Тернер Д.* Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985.

*Токар П.* Конфліктологія: Курс лекцій. — Ужгород, 2001.

*Томенко М.* Реальні та удавані конфлікти в державній владі // Політична думка. — 1997. — № 1.

*Фельдман Д.И.* Политология конфликта. — М., 1998. — 199 с.

## Тема 19. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ І ПРОЦЕСИ

Первісна демократія як форма прямого волевиявлення громадян. Представницьке народоправство в Стародавній Греції та Римі. Виборчі посади в Греції і Римі та особливості голосування.

Виборність та колегіальність за доби Середньовіччя. Витоки місцевого самоврядування, вибори в середньовічних містах. Магдебурзьке право. Виникнення перших європейських парламентів та вибори до них. Становлення інституту виборів в епоху Нового часу. Перший швейцарський референдум (1449 р.). Віче за часів Київської Русі. Вибори в Козацькій державі. Старшинська Рада. Галицький сейм. Вибори радянської доби.

Функції виборів у демократичному суспільстві. Організація і призначення виборів. Види виборів. Виборче право. Виборчий ценз. Виборча кампанія. Виборчий округ. Виборчі комісії: Центральна виборча комісія (ЦВК), окружні виборчі комісії, дільничні виборчі комісії. Реєстрація і складання списків виборців. Висування і реєстрація кандидатів. Передвиборна пропаганда і агітація. Фінансування виборчої кампанії. Правові обмеження у фінансуванні виборчої кампанії та проведенні агітації і пропаганди.

Голосування. Вимоги виборчих законів щодо голосування. Підрахунок голосів. Ре-зультати виборів. Повторне голосування.

Поняття “виборча система”. Основні види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана, куріальна виборчі системи.

Сутність мажоритарної виборчої системи. Одномандатні, багатомандатні й преференційні мажоритарні системи. Мажоритарні системи абсолютної і відносної більшості. Основні переваги та вади мажоритарної виборчої системи.

Сутність пропорційних виборчих систем. Партійність виборів. Різновиди партійних списків. Специфіка виборчих округів. Виборча квота.

Змішані виборчі системи як специфічна комбінація елементів пропорційної та мажоритарної систем.

Куріальні виборчі системи і проблема забезпечення представництва в парламенті нечисленним етнічним та іншим соціальним групам.

Характеристика українського електорального досвіду. Виборча система України. Закони України “Про вибори Президента України” та “Про вибори народних депутатів України”.

Вибори до місцевих органів влади — основа місцевого самоврядування, демократії на місцях. Модель місцевого самоврядування в Україні і вибори місцевих органів влади. Загальна характеристика Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та селищних, сільських, міських голів”.

Референдуми та плебісцити як всенародне голосування з приводу конкретних питань загальнонаціонального значення.

## Література

*Білоус А.О.* Виборча система України: проблеми і перспективи розвитку // Політологічні читання. — 1992. — № 1.

*Білоус А.О.* Політико-правові системи: світ і Україна. — К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 1997.

*Білоус А.О.* Пропорційні вибори в Україні: ілюзії чи реалії // Нова політика. — 2001. — № 1. — С. 2—6.

*Вегеш М., Остапець Ю.* Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991—2002 рр. // Регіональні студії. — 2002. — № 5. — С. 76—85.

Вибори в Україні. — К., 1998.

Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник. — К.: Центральна виборча комісія, 2001.

*Ковач Ю., Остапець Ю.* Виборча система України: етапи становлення // Carpatica — Карпатика. — Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. — Ужгород, 2002. — С. 197—206.

Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.

*Корнієнко М.І.* Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування // Політологічний вісник. Випуск 1. — К., 1993.

*Лавринович О.* Проблема недійсності виборів // *Право України.* — 2000. — № 6.

*Мазур О.* Виборча система України: у пошуках оптимального варіанту // *Нова політика.* — 2001. — № 1.

*Остапець Ю.О.* Електорат Закарпатської області: соціально-демографічні ознаки, рівень політичної культури, ціннісні орієнтації // *Carpatica — Карпатика.* Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття. — Ужгород, 2003. — С. 133—145.

*Остапець Ю.О.* Електоральна поведінка: сутність та основні теоретико-методологічні підходи до її вивчення // *Carpatica — Карпатика.* Випуск 12. Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. — Ужгород, 2001. — С. 303—333.

Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 жовтня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 2001. — № 51—52.

Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 листопада 1993 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1993. — № 48.

Про вибори народних депутатів України: Закон України від 24 вересня 1997 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1997. — № 43.

Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 року // *Відомості Верховної Ради України.* — 1999. — № 4.

Про затвердження заходів щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2001 р. // *Офіційний вісник України.* — 2001. — № 5.

Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 17 грудня 1997 р. // *Відомості Верховної Ради України.* — 1998. — № 5.

Проблемы общественного контроля за голосованием в избирательных кампаниях // *Политический маркетинг.* — 1993. — С. 33—37.

*Рибачук М.Ф., Шкляр Л.Є., Довгош О.Н.* Еволюція виборчих систем в Україні: досвід, проблеми та перспективи розвитку // *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики.* Збірник / Редколегія: Рябець М.М. (голова) та інші. — К.: ЦВК, 2001.

*Рябець М.М.* Актуальні проблеми становлення і вдосконалення виборчого законодавства в Україні за роки незалежності // *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. Збірник / Редколегія: Рябець М.М. (голова) та інші. — К.: ЦВК, 2001. — С. 17—18.*

*Ставнійчук М.І.* Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики: Монографія. — К.: Факт, 2001. — 156 с.

*Телятник Л.* Політична активність громадян та вдосконалення виборчого законодавства // *Право України. — 1997. — № 12.*

*Тодыка Ю.Н., Яворский В.Д.* Выборы народных депутатов Украины: конституционно-правовой аспект. — Х.: Факт, 1998. — 234 с.

*Томенко М.* Підсумки парламентських виборів в Україні // *Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 107—120.*

## **Тема 20. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН**

Міжнародні відносини як цілісна система, місце в ній політичних відносин. Сутність міжнародних відносин: основні підходи (політичний реалізм і політичний ідеалізм). Міжнародні відносини як система (системний підхід). Основні принципи міжнародних відносин: право і сила. Різні види міжнародних відносин: дипломатичні, військово-політичні, економічні, гуманітарні, ідеологічні, правові, екологічні та інші. Рівні міжнародних відносин: глобальний, регіональний, субрегіональний, локальний. Основні учасники міжнародних відносин: держава, ТНК, етнічні та соціальні групи, суспільно-політичні рухи, окремі особи.

Виникнення міжнародної політики. Міжнародна (світова) політика і світовий політичний процес: сутність понять. Основні форми взаємодії на міжнародній арені: співпраця, суперництво і конфлікт. Стратегічне партнерство як форма міжнародних політичних відносин. Основні суб'єкти міжнародної політики на початку XXI ст. Тенденції розвитку світової політики: еволюційні та революційні тенденції; впорядкованість

та спонтанність світового розвитку; демократизація та забезпечення політичного плюралізму, гуманізація міжнародних відносин і людський вимір міжнародних відносин. Новий світовий порядок як гармонізація інтересів у сфері світової політики.

Процес формування та механізм зовнішньої політики держав. Міжнародне право. Поняття і сутність зовнішньої політики, її історична еволюція. Національний інтерес як основа формування зовнішньої політики держави. Цілі та принципи зовнішньої політики. Базові форми зовнішньої політики: активна, пасивна, агресивна, консервативна. Державні інститути, які беруть участь у формуванні та реалізації зовнішньої політики держави. Зовнішньополітична стратегія і тактика. Функції дипломатичних представництв держави.

Виникнення та еволюція міжнародного права. Сутність міжнародного права і роль у міжнародних відносинах. Поділ міжнародного права на публічне та приватне. Основні принципи і норми сучасного міжнародного публічного права. Статут ООН як базовий міжнародно-правовий міждержавний документ.

Міжнародні організації: сутність і типологія. Історія виникнення перших міжнародних організацій. Сутність і сучасна роль міжнародних організацій у міжнародних відносинах. Базові типи міжнародних організацій (за критерієм членства): міждержавні, недержавні та змішані. Типологія міжнародних організацій за географічним охопленням: глобальні, регіональні і субрегіональні. Типологія міжнародних організацій за компетенцією: універсальні та спеціальні. Типологія міжнародних організацій за характером повноважень: міжнаціональні і наднаціональні. Типологія міжнародних організацій за порядком вступу: відкриті та закриті.

Принципи функціонування і структура ООН як глобальної міжнародної політичної організації. Інші глобальні міжнародні організації: Світовий банк (СБ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світова організація торгівлі (СОТ) та інші. Напрями діяльності регіональних організацій (на прикладі Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Ради Європи, НАТО) та субрегіональних об'єднань (на прикладі ГУАМ, Вишеградської четвірки).

Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення. Причини виникнення та сутність поняття “глобальні проблеми”: різні підходи. Зміни у системі міжнародних відносин наприкінці XX ст. Глобальні проблеми як прояви кризи сучасної цивілізації. Різні підходи до типологізації глобальних проблем людства. Інтернаціональні світові проблеми. Глобальні проблеми взаємовідносин особи та суспільства. Глобальні проблеми взаємодії людини та природи.

Політичні аспекти існування та вирішення глобальних проблем: виникнення політичної глобалістики як напрямку політології. Основні підходи до вирішення глобальних проблем: політичний реалізм та політичний ідеалізм. Обґрунтування ролі держав і міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем. Проблема становлення “нового світового порядку” як моделі вирішення глобальних проблем людства.

Міжнародний тероризм: сутність, типологія та шляхи боротьби з його проявами. Історичні аспекти виникнення тероризму. Поняття та сутність міжнародного тероризму. Основні категорії: тероризм, терористичний акт, терорист, терористичне угруповання, терористична діяльність. Класифікація тероризму: державний та опозиційний; соціальний, націоналістичний, релігійний, бандитський; наземний, повітряний, морський, космічний та комп’ютерний. Лівий тероризм.

Ультраправий тероризм. Націоналістичний тероризм. Ісламський тероризм. Основні засади боротьби з проявами міжнародного тероризму. Закон України “Про боротьбу з тероризмом”.

Україна у системі міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі. Основні напрями та пріоритети зовнішньої політики України. Зміна середовища та поля діяльності для зовнішньої політики та дипломатії України з набуттям нею державного суверенітету. Міжнародне визнання незалежної держави України. Геополітичне розташування України. Формування концепції зовнішньополітичної діяльності України: Постанова Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” (липень 1993 р.). Конституція України — правова основа зовнішньополітичного курсу держави. Стратегічні та геополітичні національні інтереси України. Україна у двосторонніх відносинах (з США, Європейським Союзом, Росією, країнами СНД, країнами Центральної Європи та

іншими). Україна і ООН. Участь України у регіональних та субрегіональних організаціях (Рада Європи, СНД, ГУУАМ (ГУАМ) та інші). Європейський вибір України. Україна і НАТО: Хартія про особливе партнерство (липень 1997 р.). Україна у миротворчих операціях. Проблеми національної безпеки в зовнішній політиці України. Міжнародні ініціативи України після президентських виборів 2004 р.

## Література

*Авдокушин Е.Ф.* Международные экономические отношения. — М., 1996.

*Антипенко В.* Поняття тероризму (кримінально-правові визначення) // Право України. — 1999. — № 2. — С. 92—95.

*Антюхина-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталеv М.А.* Основы теории международных отношений. — М., 1988.

*Бардін О.* Передісторія і генезис тероризму // Людина і політика. — 2004. — № 2. — С. 130—143.

*Баскин Ю.А., Фельдман Д.И.* История международного права. — М., 1990.

*Бжезинский З.* Великая шахматная доска. — М., 1999.

*Білорус О., Лисицин Е., Молостовцева В.* Національна ідея і стратегія національної безпеки України // Віче. — 2001. — № 3.

*Блищенко И.П., Солнцева М.М.* Мировая политика и международное право. — М., 1991.

*Василенко В.А.* Основы теории международного права. — К., 1988.

*Волковинський Р.* Револуційний тероризм у Російській імперії у ХІХ ст. і Україна // Історія України. — 2001. — № 19. — С. 1—4.

*Дорошенко А.* Терор і тероризм // Політика і час. — 1997. — № 8—9. — С. 14—21.

*Дюррозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К.: Основи, 1995.

*Жаринов К.* Терроризм и террористы: Ист. справочник / Под общ. ред. А.Е.Тараса. — Мн: Харвест, 1999. — 606 с.

*Известные теракты / Авторы-сост. Д.В. Нестерова, А.В. Нестерова, О.В. Шумахер.* — М.: Вече, 2003. — 384 с.



*Івченко В. Жорстокий. Кривавий. Багатоликий: Таким постає перед цивілізованим світом міжнародний тероризм // Політика і час. — 2000. — № 1—2. — С. 63—70.*

*Кива А., Федоров В. Анатомія тероризма // Общественные науки и современность. — 2003. — № 1. — С. 130—143.*

*Копійка В., Шинкареко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2001.*

*Косолапов Н. Анализ внешней политики: основные направления исследований // Международная экономика и международные отношения (МЭМО). — 1999. — № 2. — С. 77—86.*

*Косолапов Н. Внешняя политика и внешнеполитический процесс субъектов международных отношений // МЭМО. — 1999. — № 3. — С. 64—73.*

*Косолапов Н. Международные отношения как специфический тип общения // МЭМО. — 1999. — № 6. — С. 99—108.*

*Косолапов Н. Международные отношения: эпистемология и методы исследования // МЭМО. — 1998. — № 3.*

*Косолапов Н. Теоретические исследования международных отношений // МЭМО. — 1998. — № 1.*

*Косолапов Н. Теория международных отношений: затишье перед бурей // МЭМО. — 1995. — № 4.*

*Котушко Е. Современный терроризм: Анализ основных направлений / Под общ. ред. А.Е.Тараса. — Мн.: Харвест, 2000. — 448 с.*

*Кукулка Ю. Проблемы теории международных отношений. — М., 1980.*

*Лукашук И.И. Международное право. — В 2-х т. — М., 1987.*

*Маддісон В.В., Шахов В.А. Політологія міжнародних відносин. — К., 1997.*

*Мальський М., Мацяк М. Теорія міжнародних відносин: Підручник, 2-е вид., перероблене і доп. — К.: Кобза, 2003.*

*Международные отношения: социологические подходы / Под. ред. П.А. Цыганкова. — М.: Гардарики, 1998.*

*Мировая политика: проблемы теории и практики. — М., 1995.*

*Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 — 70-і роки): Підручник / В.А. Мандола, М.М. Білоусов, Л.Ф. Гайдуків та ін. — К.: Либідь, 1999.*

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки): Підручник / *Л.Ф. Гайдуков, В.Г. Кремень, Л.В. Губернський та ін.* — К.: Либідь, 2001.

*Мороз Р.И.* Международный терроризм: организационная структура и коммуникативная стратегия // Вестник МГУ. Серия 12. Политические науки. — 2004. — № 5. — С. 62 — 72.

*Мурадян А.А.* Буржуазные теории международной политики. — М., 1988.

*Мурадян А.А.* Самая благородная наука об основных понятиях международно-политической теории. — М., 1990.

*Новиков Г.Н.* Теория международных отношений. — Иркутск, 1996.

Основы теории международных отношений / Под ред. *Ан-тюхиной-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталева М.А.* — М., 1980.

*Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С.* История международных отношений и внешней политики России (1648—2000): Учебник для вузов / Под ред. *А.С. Протопопова.* — М.: Аспект Пресс, 2001.

Словарь международного права. — М., 1986.

Современные буржуазные теории международных отношений / Под ред. *Гантмана В.И.* — М., 1976.

Современные международные отношения: Учебник / Под ред. *А.В. Торкунова.* — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999.

*Соколенко С.І.* Глобалізація і економіка України. — К.: Логос, 1999.

*Телешун С.* Сучасний тероризм — українські реалії // Політичний менеджмент. — 2005. — № 1. — С. 163—169.

*Тодоров И.Я.* Международное право и международные отношения в вопросах и ответах. — Донецк, 1998.

*Требин М.* Терроризм в XXI веке. — Мн. : Харвест, 2003. — 816 с.

*Устинов В.* Международный опыт борьбы с терроризмом: стандарты и практика. — М.: ООО Издательство “Юрлит-информ”, 2002. — 560 с.

*Уткин А.И.* Мировой порядок XXI века. — М.: Издатель Соловьев; Алгоритм, 2001.

*Хоффман Б.* Терроризм — взгляд изнутри = Inside terrorism / Брюс Хоффман; Пер. с англ. Е. Сажина. — М.: Ультра. Культура, 2003. — 264 с.

XX век: основные проблемы и тенденции международных отношений. — М., 1992.

*Цыганков П.А.* Международные отношения. — М., 1996.

*Цыганков П.А.* Политическая социология международных отношений. — М., 1994.

*Цыганков П.А.* Политология и наука о международных отношениях: проблема разграничения предметных областей // Социально-политический журнал. — 1995. — № 5.

*Цыганков П.А.* Теория международных отношений: Учебное пособие. — М.: Гардарики, 2002. — 590 с.

*Яцько А.* Тероризм як форма політичної боротьби // Політика і час. — 2002. — № 1. — С. 68—77; № 2. — С. 34—43.

## Тема 21. ОСНОВИ ГЕОПОЛІТИКИ

Сутність геополітики: поняття, об'єкт, предмет. Час і умови виникнення геополітики. Переділ світу і зростання конфліктності. Роль економічного фактору в геополітичному балансі сил. Ситуація з геополітикою в Радянському Союзі. Розуміння геополітики у Ф. Ратцеля та Р. Челлена. Визначення геополітики К. Хаусхофером. Сучасне розуміння геополітики російськими та українськими вченими. Два напрями геополітики (за Н. Нартовим). Дефініція поняття “геополітики”. Об'єкт і предмет геополітики. Глобалізація як нова геополітична модель світоустрою. Характеристика геополітичної ситуації сьогоденного світу. Старі та нові геополітичні фактори впливу. Рівні геополітичного аналізу подій. Головні протиріччя планети.

Джерела геополітики та геополітичні епохи. Цивілізаційний підхід до історичного процесу: М. Данилевський, К. Леонтьєв, О. Шпенглер, П. Савицький, Л. Гумільов, А. Тойнбі, С. Гантінгтон. Воєнно-стратегічні теорії: Н. Макіавеллі, К. фон Клаузевіц, Х. Мольтке, А. Мехен, Д. Мілютін. Концепції географічного детермінізму: античні автори, французька, німецька, англійська та російська школи. Фактори силових полів. Вестфальська система міжнародних відносин. Віденська гео-

політична епоха. Версальська епоха. Потсдамська система силових полів. Біловезька геополітична епоха.

Основні закони та категорії геополітики. Закон фундаментального дуалізму. Сутність теллурократії і талассократії. Закон посилення фактору простору в людській історії. Закон синтезу суші та моря. “Rimland”. “Heartland”. Концепція рубіжної комунікації. МОРЕМАР і ЄВРАМАР. Типологічні об’єкти рубіжної комунікативності. Спеціальні та загальноживані категорії геополітики. Поняття “контроль над простором” і “геостратегічний простір”. Геополітичні поля (за К.Плешаковим). Принцип геополітичного дуалізму. Категорії “біполярний світ”, “багатополярний світ” і “однополярний світ”. Поняття: “атлантизм” і “стратегія анаконди”; “внутрішній і зовнішній півмісяць”; “внутрішнє море” і “внутрішній океан”; “heartland”, “географічна вісь історії” і “rimland”; “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення держави”, “геополітичне становище держави”; “геополітичні відносини” і “баланс сил”; “політичний простір” і “прозорі кордони”; “інтерес” і “механізм реалізації державних інтересів”. Види і типи експансії.

Функції і складові геополітики. Сутність пізнавальної, прогностичної, управлінської та ідеологічної функцій геополітики. Предмет і суб’єкт геополітики. Визначення сьогоденного розуміння геоekonomіки. Геострати. Геомари. Роль пропорційності в геоekonomіці. Чотири типи транскордонних регіонів. Значення критичної маси тямущих в геоekonomіці людей. Глобалізація економіки. Світові міста та мегаполіси. Геокультура та поняття “ідентичності”. Демографічний фактор у геополітиці. Демографічна криза. Значення георелігії в геополітичному просторі.

## Література

*Бжезінський З.* Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. — Львів, 2001.

*Гаджиев К.С.* Введение в геополитику. — М.: Логос, 1998.

*Гаджиев К.С.* Геополитика. — М., 1997.

*Гаджиев К.С.* Геополитика: история и современное содержание дисциплины // Полис. — 1996. — № 2. — С. 2—16.

Геополитика: теория и практика / Под ред. Э.А. Позднякова. — М., 1992.

Головченко В. “Дракон у тумані”: геополітичний виклик Пекіна і відповідь Вашингтона // Людина і політика. — 2004. — № 3. — С. 97—107.

Гринько С.В. Особливості розвитку предмета геополітики як науки, що формується // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Міжнародні відносини. — 2002. — Вип. 21—24. — С.190—194.

Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: євразійство чи євроінтеграція // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 73—82.

Дергачев В.А. Геополитика. — К.: ВИРА-Р, 2000. — 448 с.

Дергачев В.А. Геополитика: Учебник для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДИАНА, 2004. — 526 с.

Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): Учебник для вузов. — К.: ВИРА-Р, 2004. — 672 с.

Дзьобань О. Геополітичні чинники системи національної безпеки (соціально-філософський аспект) // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 91—100.

Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000.

Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. — М.: Арктогея, 1997. — 608 с.

Ерасов Б.С. Социокультурные и геополитические принципы евразийства // Полис. — 2001. — № 5. — С. 65—74.

Зінько С. Іслам у світових геополітичних геоекономічних процесах // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 91—100.

Классика геополитики. ХІХ век. — М., 2003.

Классика геополитики. ХХ век. — М., 2003.

Лурье С., Козарян Л. Принципы организации геополитического пространства // Общественные науки и современность. — 1994. — № 4.

Мадіссон В.В., Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник. — К., 2003.

Нартов Н.А. Геополитика. — 2-е изд. — М.: ЮНИТИ-ДИАНА, Единство, 2004. — 439 с.

Паламарчук О.М. Наукові категорії геополітики і досвід аналізу геополітичного положення країни // Стратегічна панорама. — 2000. — № 1—2. — С.50—59.

*Рудич Ф.* Україна в геополітичному контексті // Віче. — 1998. — № 11. — С. 3—20.

*Соловьев Э.Г.* Геополитический анализ международных проблем современности: pro et contra // Полис. — 2001. — С. 116—130.

*Сорокин К.Э.* Геополитика современности и геостратегия России. — М., 1996.

*Уткин А.И.* Мировой порядок XXI века. — М., 2002.

*Фукуяма Ф.* Великий разрыв. — М., 2003.

*Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М., 2003.

*Хаусхофер К.* О геополитике. Работы разных лет. — М., 2001.

*Шепелев М.* Антицивілізаційний потенціал мондіалізації як чинник формування глобального неототалітаризму // Людина і політика. — № 6. — С. 107—120.

*Шепелев М.* Проблеми геоекономічної безпеки в контексті процесів глобалізації // Людина і політика. — 2001. — № 5. — С. 49—57.

*Шишкіна В.* Чорноморський вектор зовнішньої політики Туреччини: історична ретроспектива і сучасність // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 12—26.

*Яцько А.* За алгоритмами суші і моря. Теллурократія та талассократія у геополітичній карті світу // Політика і час. — 2000. — № 11—12. — С. 50—59.

## Тема 22. ПРАКТИЧНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Поняття “практична політологія”. Розвиток прикладної політології в Україні: передумови, тенденції. Основні галузі прикладної політології та напрями відповідних їм теоретичних досліджень.

Політичні технології як сукупність засобів, методів і дій. Нагальна потреба для цивілізованого суспільства у кваліфікованих консультантах-експертах політологічного профілю. Парламентська соціологія як галузь прикладної політології. Виборча інженерія як засіб політичної боротьби.

Поняття маркетингу. Принципи політичного маркетингу та його основні види. Функції політичного маркетингу. Етапи

маркетингової діяльності. Основні складові політичного маркетингового процесу. Політичні сили України як суб'єкти політичного маркетингу.

Дослідження політичного ринку. Громадська думка. Опосередковані, прямі та спеціалізовані канали висловлення громадської думки. Види та функції опитувань громадської думки.

Політичний імідж. Іміджмейкінг та іміджологія. Основні підходи до формування іміджів: функціональний, контекстний, порівняльний.

Політична пропаганда. Лобіювання політико-економічних інтересів в органах законодавчої, виконавчої, судової влади. Підкуп чиновників. Спонсорство політичних лідерів як форма пропаганди. Вплив на засоби масової інформації.

Політична реклама — основа передвиборних кампаній. Етапи політичного рекламування. Форми політичної реклами. Інституційна політична реклама. Чинники політичного впливу, що обумовлюють позицію виборця в період політичної кампанії.

Політична реклама в Україні: етапи її зародження та становлення. Аналіз роботи основних засобів політичної реклами. Символіка у політичному житті України та у політичній рекламі.

Поняття політичного менеджменту. Зародження науки “політичний менеджмент”. Складові елементи менеджменту. Стратегічний менеджмент у політології.

Система прийняття політичних рішень: суть та специфіка. Концептуальні підходи до розуміння моделей прийняття політичного рішення. Вивчення електоральної поведінки як способу з'ясування політичної ситуації. Можливості прогнозу, обґрунтування програм, цілей, тактики поведінки. Підготовка і процес прийняття рішень. Проблема оптимізації політичного рішення. Вироблення і пропаганда альтернативних рішень. Реалізація рішень. Цілі і засоби реалізації політичного рішення.

Політичне прогнозування. Можливості, межі, техніка, методика та процедури прогнозування у політиці. Раціональне та ірраціональне у політичній науці та практиці. Передбачуване і не передбачуване в політиці. Співвідношення загальних та спеціальних методів передбачення політичного поступу. Використання синергетичних принципів (Е. Ласло, С. Масуда, Д. Дойгін, І. Пригожий). Ідеї цілісної технократичної

системи (“холотехнодемократія”, М. Бунге). Концепції цивілізму (В. Нерсесянц), зіткнення цивілізацій (С. Гантінгтон). Методологія політичного прогнозування. Врахування змін стадій стабільності та кризових обставин, багатоваріантності, альтернативності шляхів та можливостей соціально-політичного розвитку. Загальне і часткове прогнозування.

Типи прогнозів: пошуковий, нормативний, імовірнісний та ін. Основні напрями прогнозування, його етапи. Системне прогнозування. Стратегічне, тактичне та операційне прогнозування. Інформація як база та умова прогнозування. Прогнозування як пізнання, розуміння та інтерпретація процесу і тенденцій політичного розвитку. Футурологія (Ф. Фукуяма, С. Платонов, Д. Несбіт).

Політичний ризик у діяльності суб’єктів політики, про-гнозування його можливих наслідків. Втілення планів і прогнозів у політичних рішеннях і діях. Значення наукового політичного прогнозування в умовах реформування українського суспільства.

Менеджмент виборчої кампанії: технологія завоювання влади. Формування команди. Оцінка політичної ситуації. Розроблення стратегії виборчої кампанії. Організація і проведення передвиборчої агітації.

Менеджмент правлячої команди: технологія утримання влади. Інформаційне забезпечення роботи правлячої команди. Вибір моделі та технології ухвалення урядових рішень. Формування та організація роботи правлячої команди. Зв’язки з громадськістю. Організація роботи пресової служби.

Історія розвитку структур “Public Relations” на Заході. Поняття “Public Relations”. “Public Relations” як джерело достовірної, високоякісної, повної та своєчасної інформації. PR на рівні урядової діяльності. “Public Relations” і вдосконалення влади.

Місцеве самоврядування та політичне інформування. Схожість та характерні особливості “Public Relations” і засобів масової інформації. Реалізація “Public Relations” на рівні місцевої та центральної влади: форми та механізми.

Зародження та перші кроки досвіду впровадження технологій “Public Relations” в Україні. PR на рівні різних гілок влади в Україні: порівняльний аналіз.



## Література

*Амелин В.Н., Дегтярев А.А.* Опыт развития прикладной политологии // Полис. — 1998. — № 3.

*Андриянов В.И., Левашов В.К., Хлопьев А.Т.* “Слухи” как социальный феномен. // Социс. — 1993. — № 1. — С. 82—88.

*Балуев Д.Г.* Введение в политический анализ: Учебное пособие. — Нижний Новгород, 2000.

*Бебик В.* Основи теоретичної та практичної політології. — К., 1994.

*Выдрин Д.* Очерки практической политологии. — К., 1991.

*Гальцендорф Ф.* Роль общественного мнения в государстве. — СПб.: Типография д-ра М.А. Хана, 1989.

*Гринберг Т.Э.* Политический портрет в системе рекламы. // Вестник МГУ. Серия 10. Журналистика. — 1994. — № 2.

*Дмитриев А.В., Латынов В.В., Хлопьев А.Т.* Неформальная политическая коммуникация. — М.: РОССПН, 1997.

*Ильясов Ф.* Политический маркетинг или искусство и наука побеждать на выборах. — М.: Издательство ИМА-Пресс, 2000.

*Ильясов Ф.Н.* Политический маркетинг, или как “продать” вождя. // Полис. — 1997. — № 5. — С. 88—100.

*Ковлер А.* Основы политического исследования. — М.: Наука, 1994.

*Ковлер А.И.* Основы политического маркетинга. Технология организации избирательных кампаний. — М., 1993.

*Кочетков В.В.* Психология межкультурных различий. — М.: ПЕРС, 2002.

*Крылов И.* Неудача политического ролика. / Журналист на выборах. — М.: Российско-американский информационный пресс-центр, 1996. — С. 7—12.

*Левчик А.А., Левчик Э.Г.* Типы политического поведения населения // Социс. — 1997. — № 12.

*Малаканова О.А.* Политическая коммуникация. / Политическая социология и современная российская политика. — СПб.: Борея-принт, 2000.

*Малкин Е., Сучков Е.* Основы избирательных технологий. — М.: Русская панорама, 2002.

*Матвеев Р.Ф.* Теоретическая и практическая политология. — М.: РОССПЭН, 1993. — 240 с.

*Матвиенко В.Я.* Социологический анализ в политике. — К., 1995.

*Миронов А.* Раздувай и властвуй! Практическое руководство по технологиям “мягкой пропаганды”. — М.: Добросвет, 2001.

*Морозова Е.Г.* Менеджер избирательной кампании. / Избирательная кампания. — М.: Российский центр избирательных технологий, 1995.

*Морозова Е.Г.* Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. — М., 1999.

*Недяк И. Л.* Планирование и организация политической кампании. — М.: Весь мир, 1995.

Общая и прикладная политология / Под ред. *В.И. Жукова, Б.И. Краснова*. — М., 1997.

*Покида Н.И.* Слухи: Их влияние на формирование общественного мнения. — М.: Наука, 1990.

*Почепцов Г.Г.* Профессия: Имиджмейкер. — К.: ИМСО МО Украины, НВФ “Студ-центр”, 1999.

*Почепцов Г.Г.* Теория коммуникации. — К.: ИМСО МО Украины, НВФ “Студ-центр”, 1996.

*Почепцов Г.Г.* Символы в политической рекламе. — Киев, 1997.

*Пызин В.А.* Профессиональный выбор и отбор персонала управления: Политическая профессиология. — М., 1999.

*Рибкало В.А., Бебик В.М., Пойченко А.М.* Практична політологія. — К., 1998. — 140 с.

*Романов П.* Каналы предвыборной пропаганды. // Исследования. Информационный выпуск Социологического центра СГПУ и Института Сравнительных Исследований Трудовых Отношений. — 1995. — Выпуск 2. — С. 9—15.

*Руденко В.Н.* Политическое граффити. // Социологические исследования. — 1997. — № 10. — С. 50—55.

*Симонов К.А.* Политический анализ. — М., 2002.

*Сегела Жак.* Национальные особенности охоты за голосами. — М.: Вагриус, 1999.

*Супрун А.П., Янова Н.Г.* Политический маркетинг: Новый взгляд на рейтинг // Социс. — 2000. — № 2.

*Феофанов О.А.* Политическая реклама. — СПб.: Питер, 2001.

*Феофанов О.А.* Стереотип и “имидж” в буржуазной пропаганде. // Вопросы философии. — 1980. — № 6. — С. 89—100.

*Феофанов О.А.* США: Реклама и общество. — М.: Мысль, 1974.

*Цветнов А.* Управление социально-политическими процессами: технологии избирательных кампаний, лоббирования, общественной деятельности. — М.: Палея, 1995.

*Цуладзе А.* Политические манипуляции или покорение толпы. — М.: Книжный дом “Университет”, 1999.

*Цуладзе А.* Формирование имиджа политика России. — М.: Книжный дом “Университет”, 1999.

*Шелекасова Н.П.* Бессознательные аспекты имиджа политического лидера // Полис. — 2000. — № 4.

*Шепель В.М.* Имиджелогия: Секреты личного обаяния. — М.: Издательское объединение “ЮНИТИ”, 1994.

## **6.2. Плани семінарських занять**

### **ЗАНЯТТЯ 1. ДЕМОКРАТІЯ ЯК СПОСІБ І ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ (2 ГОД.)**

1. Історичні форми демократії.
2. Емпіричні моделі демократії.
3. Поняття і сутнісні риси демократії.
4. Характеристика процесу демократизації в сучасному світі (зокрема в Україні).
5. Теоретичні моделі переходу до демократії. Основні етапи переходу (демократизація, лібералізація, соціалізація/консолідація).

### **ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ**

Демократія, демократизація, поліархія, хвилі демократизації, моделі переходу до демократії, консолідація демократії.

## **Заняття 2. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ (2 год.)**

1. Англосаксонська (англо-американська) модель місцевого самоврядування.

2. Континентальна (французька) модель місцевого самоврядування.

3. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні:

а) зародження та становлення місцевого самоврядування у східнослов'янських племен;

б) європеїзація місцевого самоврядування. Поширення Магдебурзького права;

в) органи влади і адміністративного управління Запорізької Січі;

г) адміністративно-політичний устрій на Слобожанщині, у Правобережній та Західній Україні у XVIII — на початку XIX ст.;

д) державне управління та місцеве самоврядування в Україні у XIX ст.;

е) місцеві органи влади періоду УНР та ЗУНР;

є) місцеве самоврядування в радянській Україні.

4. Місцеве самоврядування в Україні:

а) законодавче забезпечення;

б) рівні формування представницьких органів місцевого самоврядування;

в) територіальна основа.

5. Перспективи місцевого самоврядування України в контексті адміністративно-територіальної реформи.

## **ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ**

Місцеве самоврядування, місцеве управління, децентралізація, європейська модель місцевого самоврядування, американська модель місцевого самоврядування, політична реформа, адміністративна реформа, адміністративно-територіальна реформа.

### **Заняття 3. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ (2 год.)**

1. Історичні етапи становлення політичних партій (аристократичні угруповання, партії-клуби, всеохоплюючі партії, картельні партії).

2. Політичні партії: сутність та основні підходи до класифікації.

3. Партійні системи сучасності: сутність та класифікація.

4. Етапи становлення партійної системи України. Класифікація та нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні.

5. Діяльність обласних осередків політичних партій. Партійна структура Закарпаття.

### **ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ**

Політична партія, масові партії, кадрові партії, партії виборців, всеохоплюючі партії, партійна система, однопартійна система, партія-гегемон, партійна система з домінуючою партією, двопартійна система, партійна система поміркованого плюралізму, партійна система поляризованого плюралізму, атомізована партійна система, партійна структура.

### **Заняття 4. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ. ГРУПИ ТИСКУ (2 год.)**

1. Громадські організації та об'єднання: класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства.

2. Групи інтересів та групи тиску.

3. Групи інтересів у сучасній Україні.

4. Активізація жіночих та молодіжних громадських організацій України.

5. Діяльність громадських організацій та об'єднань Закарпаття.

## **ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ**

Громадські об'єднання, громадські організації, громадські рухи, групи інтересів, групи тиску, лобізм, жіночі громадські організації, молодіжні громадські організації, національно-культурні товариства.

### **Заняття 5. ПОЛІТИКА І ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (2 год.)**

1. Засоби масової інформації як “четверта влада”.
2. Функції засобів масової інформації.
3. Політичне маніпулювання та пропаганда.
4. PR-технології в політичному процесі.
5. Особливості функціонування інституту засобів масової інформації в Україні.

## **ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ**

Засоби масової інформації, “четверта влада”, політична комунікація, політичне маніпулювання, політична пропаганда, цензура, паблік-рілейшнз, PR-технології, інформаційні агентства, комунікатор, реципієнт, громадська думка, інформаційний простір, інформаційна політика, “темники”.

### **Заняття 6. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ (2 год.)**

1. Сутність, структура та функції політичного конфлікту.
2. Причини виникнення та стадії політичного конфлікту.
3. Типологія політичних конфліктів і криз.
4. Шляхи і способи вирішення політичних конфліктів.
5. Особливості політичних конфліктів у сучасній Україні.

## **ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ**

Суперечність, конфлікт, криза, консенсус, об'єкт конфлікту, переговори, мистецтво переговорів, стилі переговорів, тероризм.

## **Заняття 7. ВИБОРЧІ СИСТЕМИ І ПРОЦЕСИ (4 год.)**

1. Вибори в історії людства.
2. Основні етапи та принципи організації виборчої кампанії.
3. Електоральна поведінка: сутність, теоретико-методологічні підходи до її вивчення.
4. Основні типи виборчих систем сучасності:
  - а) мажоритарна виборча система;
  - б) пропорційна виборча система;
  - в) змішана виборча система.
5. Становлення виборчої системи України (політико-правовий аспект).
6. Аналіз виборів Президента України (1991, 1994, 1999, 2004 рр.).
7. Аналіз парламентських електоральних циклів 1994, 1998, 2002, 2006 рр. в Україні.
8. Регіональні особливості електорального процесу на Закарпатті.

## **ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ**

Вибори, виборча кампанія, виборчий ценз, виборчий округ, виборча комісія, електорат, електоральна поведінка, абсентеїзм, президентські вибори, парламентські вибори, муніципальні вибори, референдум, плебісцит, виборча система, мажоритарна система, пропорційна система, змішана система, куріальні виборчі системи, ґендерні квоти.

## **Заняття 8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН (2 год.)**

1. Міжнародна політика та міжнародні відносини як цілісна система.
2. Механізм зовнішньої політики держав. Міжнародне право.
3. Міжнародні організації: сутність та типологія.

4. Міжнародний тероризм: сутність, типологія та шляхи боротьби з його проявами.

5. Україна у системі міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі. Основні напрями та пріоритети зовнішньої політики України.

## ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ

Міжнародні відносини, міжнародна політика, світова політика, зовнішня політика, зовнішньополітична стратегія, зовнішньополітична тактика, новий світовий порядок, міжнародне право (публічне, приватне), міжнародні організації, глобальні проблеми, цивілізація, міжнародний тероризм.

## ПЕРЕЛІК ОРІЄНТОВНИХ ЗАПИТАНЬ НА ІСПИТ

1. Історія виникнення, предмет, функції та методи дослідження політології як науки.

2. Політична наука в Україні: етапи становлення та основні напрями наукових досліджень.

3. Політика як соціальне явище: сутність, походження, типи і види політики.

4. Взаємозв'язок політики з іншими сферами життя суспільства (політика і економіка, політика і мораль, політика і релігія).

5. Політичні теорії мислителів Стародавнього Китаю (Конфуцій, Лао Цзи, Шан Ян).

6. Політичні доктрини Платона та Аристотеля: порівняльний аналіз.

7. Політичні теорії мислителів епохи Середньовіччя (Августин Блаженний, Фома Аквінський та ін.).

8. Англійська політична філософія XVI—XVII ст. (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк).

9. Політичні ідеї представників французького Просвітництва (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтер та ін.).

10. Н. Макіавеллі про політику, державу, владу.

11. Німецька класична філософія про політику, державу і право (І. Кант, Г. Гегель).



12. Виникнення та еволюція соціально-політичних утопій (ранній, класичний та революційно-демократичний утопічний соціалізм).

13. Політична теорія М. Вебера.

14. Основні школи і напрями розвитку сучасної політичної науки.

15. Політичні пам'ятки доби Київської Русі.

16. Конституція Пилипа Орлика.

17. Політична концепція М. Костомарова.

18. Політична теорія М. Драгоманова.

19. Еволюція політичних поглядів М. Грушевського та В. Винниченка.

20. Політична доктрина М. Міхновського.

21. Політична доктрина Д. Донцова.

22. Політична теорія В. Липинського.

23. Українська політична думка 40—80-х рр. XX ст. (рух шістдесятників, політичні концепції українських вчених зарубіжжя).

24. Сутність та походження феномену влади. Види влади.

25. Легітимність політичної влади. Типи легітимності.

26. Теорія розподілу влади в суспільстві.

27. Історичні форми та емпіричні моделі демократії.

28. Поняття і сутнісні риси демократії. Характеристика процесу демократизації в сучасному світі (зокрема в Україні).

29. Теоретичні моделі переходу до демократії. Основні етапи переходу (демократизація, лібералізація, соціалізація/консолідація).

30. Політична система суспільства: сутність, структура, функції.

31. Типологія політичних систем сучасності.

32. Особливості формування політичної системи в Україні.

33. Держава: генеза, ознаки, функції.

34. Характеристика форм державного правління (монархія та республіка).

35. Характеристика форм державного устрою (унітарна держава, федерація та конфедерація).

36. Порівняльний аналіз політичних режимів (тоталітаризм, авторитаризм, демократія).

37. Концепції правової держави та громадянського суспільства.

38. Конституційний механізм розподілу державної влади в Україні.

39. Верховна Рада України: структура, функції, порядок формування та взаємодії з іншими органами влади.

40. Кабінет Міністрів України: структура, функції, порядок формування та взаємодії з іншими органами влади.

41. Інститут президентства в Україні: етапи становлення. Порядок взаємодії з іншими органами влади.

42. Політична реформа в Україні: пріоритети та перспективи.

43. Моделі місцевого самоврядування: сутність та порівняльний аналіз (англо-американська та континентальна (французька) моделі).

44. Етапи становлення місцевого самоврядування в Україні. Перспективи місцевого самоврядування в контексті адміністративної реформи.

45. Історичні етапи становлення політичних партій (аристократичні угруповання, партії-клуби, всеохоплюючі партії, картельні партії).

46. Політичні партії: сутність та основні підходи до класифікації.

47. Партійні системи сучасності: сутність та класифікація.

48. Етапи становлення партійної системи України. Класифікація та нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні.

49. Діяльність обласних осередків політичних партій. Партійна структура Закарпаття.

50. Громадські організації та об'єднання: класифікація, місце та функції в політичній системі суспільства.

51. Групи інтересів та групи тиску. Групи інтересів у сучасній Україні.

52. Діяльність громадських організацій та об'єднань Закарпаття.

53. Теорія еліт у політичній науці.

54. Типологія політичних еліт.

55. Природа, соціальна сутність та типологія політичного лідерства.

56. Особливості формування політичної еліти та інституту політичного лідерства в сучасній Україні.

57. Концепції етнічності в політичній науці (примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм).

58. Теорії нації та націоналізму. Типології націоналізму.

59. Етнополітичні процеси в країнах Західної Європи (інтеграційні та сепаратистські тенденції).

60. Етнонаціональна політика України. Охарактеризувати на основі досвіду Закарпатської області.

61. Політична свідомість: сутність, структура, типи.

62. Політична соціалізація, її сутність та основні теоретичні концепції (біхевіоризм, рольова теорія та ін.).

63. Політична культура: сутність та типологія. Вплив політичної культури на функціонування політичної системи суспільства.

64. Особливості становлення політичної культури в Україні.

65. Політична ідеологія: сутність та основні функції.

66. Лібералізм, неолібералізм.

67. Консерватизм, неоконсерватизм.

68. Марксизм, комунізм.

69. Соціал-демократична доктрина суспільного устрою.

70. Фашизм, неофашизм.

71. Поняття і функції засобів масової інформації. ЗМІ як “четверта влада”.

72. Теоретичні моделі взаємодії засобів масової інформації та громадської думки в політичній науці.

73. Особливості функціонування інституту ЗМІ в сучасній Україні.

74. Політичні конфлікти: сутність, ознаки, причини виникнення та основні функції.

75. Типологія політичних конфліктів та криз.

76. Конфліктність в українському політикумі: еволюція і сучасний стан.

77. Основні етапи та принципи організації виборчої кампанії.

78. Основні типи виборчих систем сучасності (мажоритарна, пропорційна та змішана).

79. Становлення виборчої системи України.

80. Вибори до місцевих органів влади в Україні: особливості організації та проведення.

81. Парламентські вибори в Україні: нормативно-правова основа проведення, регіональні особливості (на прикладі виборів 2002 року).

82. Президентські вибори в Україні: нормативно-правова основа проведення, регіональні особливості (на прикладі виборів 2004 року).

83. Міжнародна політика та міжнародні відносини як цілісна система.

84. Механізм зовнішньої політики держав. Міжнародне право.

85. Процес формування та реалізації зовнішньої політики.

86. Міжнародні організації: сутність та типологія.

87. Глобальні проблеми сучасної цивілізації та шляхи їх вирішення.

88. Міжнародний тероризм: сутність, типологія та шляхи боротьби з його проявами.

89. Україна у системі міжнародних відносин та її місце в сучасному геополітичному просторі.

90. Основні напрями та пріоритети зовнішньої політики України.

91. Поняття політичного маркетингу: дослідження політичного ринку.

92. Форми політичної пропаганди (лобіювання, підкуп, спонсорство, політична реклама та вплив ЗМІ).

93. Структура політичного менеджменту (прийняття політичних рішень, політичне прогнозування, політичний ризик та ін.).

94. “Public Relations” (зв’язки з громадськістю).

### **6.3. Тестові завдання для самоконтролю**

**1. Від якого давньогрецького слова походить поняття “політика”?**

1. Місто-держава. 2. Вчення про державу. 3. Відносини між окремими людьми. 4. Громадяни країни.

**2. Завдяки кому з античних мислителів набув поширення термін “політика”?**

1. Геродот. 2. Сократ. 3. Аристотель. 4. Демокріт.

- 3. Який із вказаних рівнів здійснення політики не відповідає дійсності?**  
1. Міжнародний. 2. Національний. 3. Регіональний. 4. Побутовий.
- 4. На якому рівні політика визначається, в основному, діяльністю держави як основного інституту організації життя громадян, розподілу і перерозподілу ресурсів?**  
1. Регіональний рівень. 2. Міжнародний рівень. 3. Національний рівень. 4. Місцевий рівень.
- 5. Як називають рівень здійснення політики, на якому, в основному, діють національні держави та різні транснаціональні організації?**  
1. Регіональний рівень. 2. Міжнародний рівень. 3. Національний рівень. 4. Місцевий рівень.
- 6. Доповніть речення: “Політика — це особливий вид людської діяльності, пов’язаний із здобуттям і здійсненням...”**  
1. Насилля. 2. Влади. 3. Волі. 4. Боротьби.
- 7. Що вважається центральним, організаційним і регулятивно-контрольним началом політики?**  
1. Політична діяльність. 2. Влада. 3. Воля. 4. Політична боротьба.
- 8. Хто виступає первинним суб’єктом політичної діяльності?**  
1. Людина. 2. Народ. 3. Нація. 4. Клас.
- 9. Суб’єктами політики не виступають:**  
1. Соціальні групи. 2. Політичні організації. 3. Школи та вищі навчальні заклади. 4. Нації.
- 10. Поняття “бюрократія” у перекладі означає:**  
1. Панування канцелярії. 2. Панування чиновників. 3. Панування політиків. 4. Панування народу.
- 11. Здатність і можливість окремих осіб, груп, верств, прошарків або класів здійснювати визначальний вплив на діяльність інших людей, спільнот, суспільств — це:**  
1. Сила. 2. Влада. 3. Воля. 4. Діяльність.
- 12. Здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і поведінку людей за допомогою політики і правових норм — це:**

- 
1. Політична сила. 2. Політична маніпуляція. 3. Політична діяльність. 4. Політична влада.
- 13. Що виступає головним першоджерелом влади?**  
1. Волевиявлення народу. 2. Політична сила. 3. Авторитет керівників. 4. Політична діяльність.
- 14. Що таке “четверта влада”?**  
1. Законодавча влада. 2. Виконавча влада. 3. Засоби масової інформації. 4. Судова влада.
- 15. Класи, нації, соціальні групи, політичні партії, які беруть участь у політичному житті, — це:**  
1. Суб’єкт політики. 2. Гравці політики. 3. Структура політики. 4. Основа політики.
- 16. Економіка, суспільні та національні відносини — це:**  
1. Суб’єкти політики. 2. Об’єкти політики. 3. Структура політики. 4. Основи політики.
- 17. Хто із мислителів вперше висунув проект розподілу єдиної влади на декілька окремих гілок?**  
1. Джон Локк. 2. Аристотель. 3. Плутарх. 4. Платон.
- 18. Хто із мислителів запропонував розподіл влади на законодавчу, виконавчу і федеративну?**  
1. Шарль Монтеск’є. 2. Джон Локк. 3. Аристотель. 4. Платон.
- 19. Хто із мислителів епохи Нового часу створив теорію розподілу влади, яка функціонує в сучасних умовах?**  
1. Джон Локк. 2. Шарль Монтеск’є. 3. Аристотель. 4. Платон.
- 20. Що таке “харизма”?**  
1. Воля до влади. 2. Воля до панування. 3. Божий дар. 4. Спосіб управління людьми.
- 21. Що, на думку Шарля Монтеск’є, є необхідною умовою дотримання свободи у суспільстві, запобігання диктатурі та тиранії?**  
1. Обмеження прав володарів. 2. Принцип розподілу влади. 3. Високий рівень політичної культури. 4. Наявність громадянського суспільства.

- 22. Волевиявлення народу, авторитет, сила, харизма, багатство — це:**  
1. Джерела влади. 2. Ресурси влади. 3. Механізм реалізації влади. 4. Функції влади.
- 23. Управління справами суспільства, регулювання суспільного життя, підтримка цілісності та стабільності суспільства — це:**  
1. Джерела влади. 2. Механізм реалізації влади. 3. Функції влади. 4. Ресурси влади.
- 24. Сукупність політичних інститутів та установ, що взаємодіють з метою реалізації певних політичних ідей та норм, — це:**  
1. Політична система. 2. Політична влада. 3. Політичний режим. 4. Політичний устрій.
- 25. Хто вперше здійснив в політичній науці системний аналіз політики як сфери суспільного життя?**  
1. Пітирим Сорокін. 2. Толкот Парсонс. 3. Девід Істон. 4. Габріель Алмонд.
- 26. Який елемент не входить до структури політичної системи суспільства?**  
1. Політичні і правові норми. 2. Політична діяльність. 3. Політичні відносини. 4. Соціальна стратифікація.
- 27. Хто є автором патерналістської концепції держави?**  
1. Платон. 2. Аристотель. 3. Конфуцій. 4. Геродот.
- 28. Основний інститут політичної системи суспільства, що здійснює організацію управління та контроль за спільною діяльністю та відносинами між соціальними групами і класами та окремими індивідами, — це:**  
1. Адміністрація Президента. 2. Держава. 3. Політична партія. 4. Громадська організація.
- 29. Хто із мислителів вважав, що держава виникла в процесі механічного об'єднання родів у племена, а влада королів веде свій початок безпосередньо від прародителя роду людського Адама?**  
1. Жан-Жак Руссо. 2. Роберт Філмер. 3. Джон Локк. 4. Томас Гоббс.

- 30. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає в результаті об'єднання родів у племена?**  
1. Теологічною. 2. Патріархальною. 3. Договірною. 4. Насильницькою.
- 31. Згідно з патріархальною теорією держава виникає в результаті:**  
1. Об'єднання родів у племена, а племен у складніші утворення аж до самої держави. 2. В результаті завоювання одних племен іншими. 3. В результаті поділу суспільства на класи. 4. Внаслідок втручання космічних цивілізацій.
- 32. Хто із мислителів вважав, що держава виникла внаслідок згоди, суспільного договору?**  
1. Людвиг Гумплович. 2. Роберт Філмер. 3. Джон Локк. 4. Габріель Тард.
- 33. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає внаслідок згоди між людьми?**  
1. Теологічною. 2. Патріархальною. 3. Класовою. 4. Договірною.
- 34. Якому мислителю належить ідея, нібито “природний стан” людства — це “війна всіх проти всіх”?**  
1. Жан-Жак Руссо. 2. Людвиг Гумплович. 3. Томас Гоббс. 4. Іммануїл Кант.
- 35. Хто із мислителів вважав, що “природний стан” людства був гармонією, мирним та щасливим співіснуванням індивідів?**  
1. Жан-Жак Руссо. 2. Людвиг Гумплович. 3. Томас Гоббс. 4. Іммануїл Кант.
- 36. Хто є автором насильницької теорії походження держави (теорії підкорення)?**  
1. Карл Маркс. 2. Людвиг Гумплович. 3. Фрідріх Енгельс. 4. Лев Петражицький.
- 37. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає внаслідок завоювання одного народу іншим?**  
1. Марксистською. 2. Патріархальною. 3. Класовою. 4. Підкорення.



- 38. Хто є представником психологічної теорії походження держави?**  
1. Карл Маркс. 2. Людвиг Гумплович. 3. Фрідріх Енгельс. 4. Лев Петражицький.
- 39. Згідно з психологічною теорією утворення держави пояснюється:**  
1. Поділом суспільства на класи. 2. Завоюванням одного народу іншим. 3. Потребою людей у підпорядкуванні. 4. Суспільним договором.
- 40. Хто є автором класової теорії походження держави?**  
1. Карл Маркс. 2. Людвиг Гумплович. 3. Євген Дюрінг. 4. Лев Петражицький.
- 41. Згідно з якою теорією походження держави прийнято вважати, що вона виникає з поділом суспільства на класи?**  
1. Патріархальною. 2. Психологічною. 3. Марксистською. 4. Підкорення.
- 42. Згідно з марксистською теорією походження держави вона виникає внаслідок:**  
1. Завоювання одного народу іншим. 2. Поділу суспільства на класи. 3. Потребою людей у підпорядкуванні. 4. Суспільного договору.
- 43. Яку форму держави Аристотель вважав ідеальною?**  
1. Демократію. 2. Тимократію. 3. Політію. 4. Олігархію.
- 44. Організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємовідносин — це:**  
1. Форма державного устрою. 2. Форма державного правління. 3. Політичний режим. 4. Політична влада.
- 45. Сукупність засобів, способів, методів організації та здійснення політичної влади на основі характеру і способу взаємовідносин влади, суспільства і особи — це:**  
1. Форма державного устрою. 2. Форма державного правління. 3. Політичний режим. 4. Політична влада.
- 46. Територіально-організаційна структура держави, яка встановлює порядок поділу держави на частини та відносини між центральними та місцевими органами влади, в науці має назву:**

- 
1. Форма державного устрою. 2. Форма державного правління. 3. Політичний режим. 4. Політична влада.
- 47. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного правління:**
1. Федерація. 2. Теократична монархія. 3. Конфедерація. 4. Унітарна держава.
- 48. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного правління:**
1. Президентська республіка. 2. Федерація. 3. Конфедерація. 4. Унітарна держава.
- 49. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного устрою:**
1. Конституційна монархія. 2. Теократична монархія. 3. Парламентська республіка. 4. Унітарна держава.
- 50. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного устрою:**
1. Конституційна монархія. 2. Федеративна держава. 3. Парламентська республіка. 4. Теократична монархія.
- 51. Серед нижче перерахованого вкажіть форму державного устрою:**
1. Конституційна монархія. 2. Президентська республіка. 3. Конфедерація. 4. Теократична монархія.
- 52. Де і коли вперше була запроваджена президентська республіка?**
1. Сполучені Штати Америки, 1787 р. 2. Аргентина, 1812 р. 3. Франція, 1789 р. 4. Мексика, 1832 р.
- 53. Для президентської республіки характерним є:**
1. Парламентський метод формування уряду. 2. Позапарламентський метод формування уряду. 3. Метод партійної коаліції. 4. Електоральний метод формування уряду.
- 54. Іспанія — це:**
1. Президентська республіка. 2. Парламентська республіка. 3. Конституційна монархія. 4. Абсолютна монархія.
- 55. Саудівська Аравія — це:**
1. Абсолютна монархія. 2. Конституційна монархія. 3. Теократична монархія. 4. Президентська республіка.

**56. Аргентина — це:**

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

**57. Бразилія — це:**

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

**58. Федеративна Республіка Німеччина — це:**

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

**59. Австрія — це:**

1. Парламентська республіка.
2. Президентська республіка.
3. Конституційна монархія.
4. Абсолютна монархія.

**60. Доповніть речення: “Федерація — це єдина ... держава, в якій національні та територіальні державні утворення мають суверенітет і зберігають політичну самостійність в межах поділу повноважень між ними та федеральними органами влади”.**

1. Суверенна.
2. Рівноправна.
3. Союзна.
4. Унітарна.

**61. Федеративна держава — це:**

1. Єдина союзна держава.
2. Союз суверенних держав.
3. Єдина унітарна держава.
4. Союз унітарних держав.

**62. Сполучені Штати Америки — це:**

1. Унітарна держава.
2. Федерація.
3. Конфедерація.
4. Спілка окремих штатів.

**63. Конфедерація — це:**

1. Єдина союзна держава.
2. Союз суверенних держав.
3. Єдина унітарна держава.
4. Союз унітарних держав.

**64. Унітарна держава — це:**

1. Єдина союзна держава.
2. Союз суверенних держав.
3. Держава, адміністративно-територіальні частини якої не мають власної державної влади.
4. Союз окремих малих державних утворень.

**65. Швеція — це:**

1. Конфедерація.
2. Федерація.
3. Унітарна держава.
4. Унія.

**66. Класичним тоталітарним режимом був:**

1. Режим Піночета в Чилі. 2. Нацистський режим у Німеччині. 3. Хрущовський режим у Радянському Союзі. 4. Режим Міклоша Горті в Угорщині.

**67. Класичним тоталітарним режимом був:**

1. Режим Піночета в Чилі. 2. Режим Міклоша Горті в Угорщині. 3. Сталінський режим у Радянському Союзі. 4. Хрущовський режим у Радянському Союзі.

**68. Тип політичного режиму, найхарактернішою ознакою якого є цілковитий контроль за всіма сферами суспільного і навіть особистого життя громадян, називають:**

1. Демократичним. 2. Тоталітарним. 3. Авторитарним. 4. Султанатським.

**69. В рамках якого політичного режиму поліція, армія та спецслужби виконують функції як забезпечення правопорядку, так і каральних органів, але не проводять масових репресій?**

1. Тоталітарного. 2. Демократичного. 3. Авторитарного. 4. Султанатського.

**70. Політичний режим, який характеризується зосередженням необмеженої влади в руках окремої групи осіб, обмеженням політичних прав і свобод громадян, називають:**

1. Тоталітаризмом. 2. Авторитаризмом. 3. Демократією. 4. Цезаризмом.

**71. За якого політичного режиму для громадян діє принцип “Усе, що не дозволено, заборонено”?**

1. Тоталітарного. 2. Анархістського. 3. Авторитарного. 4. Соціалістичного.

**72. Який політичний режим характеризується наявністю легальної опозиції, до якої держава ставиться терпимо, але постійно намагається звузити можливості для її діяльності?**

1. Тоталітарний. 2. Анархістський. 3. Соціал-демократичний. 4. Авторитарний.

**73. Якому політичному режиму притаманна мілітаризація суспільного життя?**

1. Демократичному. 2. Тоталітарному. 3. Авторитарному. 4. Соціалістичному.

- 74. Поняття “демократія” у науковий обіг ввів:**  
1. Геродот. 2. Аристотель. 3. Сократ. 4. Платон.
- 75. Політичний режим, який характеризується визнанням народу як єдиного джерела влади з невід’ємними його правами брати участь у вирішенні спільних державних справ, називають:**  
1. Тоталітаризмом. 2. Авторитаризмом. 3. Демократією. 4. Цезаризмом.
- 76. За умов якого політичного режиму головним правовим принципом для життєдіяльності громадян є: “Усе, що не заборонено, дозволено”?**  
1. Тоталітаризму. 2. Авторитаризму. 3. Комунізму. 4. Демократії.
- 77. При демократичному політичному режимі головний правовий принцип для громадян є наступним:**  
1. “Усе, що не дозволено, заборонено”. 2. “Усе дозволено”. 3. “Усе, що не заборонено, дозволено”. 4. “Усе, що не заборонено, колись дозволять”.
- 78. При авторитарному політичному режимі діє головний правовий принцип для життєдіяльності громадян:**  
1. “Усе, що не дозволено, заборонено”. 2. “Усе дозволено”. 3. “Усе, що не заборонено, дозволено”. 4. “Усе, що не заборонено, колись дозволять”.
- 79. При демократичному політичному режимі головний правовий принцип для функціонування держави є наступним:**  
1. “Усе, що не дозволено, заборонено”. 2. “Усе дозволено”. 3. “Усе, що не заборонено, дозволено”. 4. “Усе, що не заборонено, колись дозволять”.
- 80. Хто із названих мислителів є автором елітарної теорії демократії?**  
1. Роберт Даль. 2. Йозеф Шумпетер. 3. Карл Ясперс. 4. Арнольд Тойнбі.
- 81. Хто із названих мислителів є автором теорії поліархії?**  
1. Арнольд Тойнбі. 2. Йозеф Шумпетер. 3. Карл Ясперс. 4. Роберт Даль.

- 82. Доповніть речення: “Економічними засадами громадянського суспільства є наявність ... у всій багатоманітності форм”.**  
1. Державної власності. 2. Акціонерної власності. 3. Особистої власності. 4. Приватної власності.
- 83. Сукупність взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної правової державності, які не опосередковані державою, називають:**  
1. Демократичною державою. 2. Громадянським суспільством. 3. Правовою державою. 4. Інформаційним суспільством.
- 84. Які відносини не входять до структури громадянського суспільства?**  
1. Економічні відносини. 2. Релігійні відносини. 3. Мораль. 4. Міждержавні відносини.
- 85. Хто одним із перших розробив основні ідеї теорії громадянського суспільства?**  
1. Огюст Конт. 2. Освальд Шпенглер. 3. Георг Гегель. 4. Карл Маркс.
- 86. Соціальна справедлива держава — це:**  
1. Держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній людині гідні умови існування. 2. Сукупність взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринкової економіки. 3. Держава, основними ознаками якої є верховенство закону, правовий захист особи. 4. Держава, яка побудована на принципах рівності, лібералізму, ринкової економіки.
- 87. Держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожній людині гідні умови існування, соціальний захист, співучасть в управлінні, має назву:**  
1. Правова держава. 2. Ліберальна держава. 3. Соціальна держава. 4. Тоталітарна держава.
- 88. Громадянське суспільство — це:**  
1. Соціалізоване суспільство. 2. Одержавлене суспільство. 3. Природно-соціальна самодостатня спільність людей. 4. Су-

купність взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної державності, які не опосередковані державою.

**89. Добровільні формування людей, що виникають на основі їхнього свідомого волевиявлення відповідно до спільних інтересів, прав і свобод, — це:**

1. Громадські рухи. 2. Політичні партії. 3. Політичні клуби.
4. Демографічні групи.

**90. Головна причина розпаду рухів:**

1. Відсутність організаційної структури. 2. Відсутність фіксованого членства. 3. Відсутність ідеологічної доктрини. 4. Досягнення мети, задля якої утворюються рухи.

**91. Партія в перекладі з латинської означає:**

1. Спілка однодумців. 2. Об'єднання громадян. 3. Частина.
4. Цілісність.

**92. Організована група однодумців, яка виражає і представляє інтереси частини народу або певної соціальної групи чи кількох груп, діє згідно зі статутом і має на меті реалізацію та досягнення цих інтересів шляхом завоювання влади або участі в її здійсненні, — це:**

1. Громадські рухи. 2. Громадська організація. 3. Політична партія. 4. Політична асоціація.

**93. Назвіть головну причину формування політичних партій сучасного типу (масових партій):**

1. Запровадження загального виборчого права. 2. Високий рівень політичної культури. 3. Свідома участь громадян у політичному житті. 4. Поляризація суспільства.

**94. Перша масова партія (сучасного типу) мала назву:**

1. Комуністична партія. 2. Соціалістична партія. 3. Партія виборців Франції. 4. Ліберальне товариство реєстрації виборців.

**95. Де і коли виникла перша масова партія (партія сучасного типу):**

1. Франція, 1834 р. 2. Англія, 1861 р. 3. Німеччина, 1868 р.
4. Росія, 1861 р.

**96. Термін “тоталітаризм” у перекладі з латинської означає:**

1. Повний, всеохоплюючий. 2. Різноманітний, неоднаковий.
3. Новітній, сучасний. 4. Особливий.

**97. Кадрові партії — це:**

1. Партії, які мають інститут офіційного членства, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах. 2. Партії, які допускають колективне членство. 3. Партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності. 4. Партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства.

**98. Масові партії — це:**

1. Партії, які мають інститут офіційного членства, а належність до партії визначається, наприклад, через голосування за її кандидатів на виборах. 2. Партії, які допускають колективне членство. 3. Партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності. 4. Партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства.

**99. Партії виборців — це:**

1. Партії, які мають інститут офіційного членства, а головна мета їх діяльності — мобілізація якомога найбільшої кількості електорату для перемоги на виборах. 2. Партії, які допускають колективне членство. 3. Партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав якнайбільшої кількості членів для забезпечення шляхом членських партійних внесків фінансової підтримки своєї діяльності. 4. Партії, які об'єднують у своїх лавах невелику кількість професійних політиків, що мають значний вплив у суспільстві і спираються на фінансову підтримку привілейованих прошарків суспільства.



**100. Сукупність політичних партій, їхній взаємозв'язок і взаємодія між собою та іншими елементами політичної системи і суспільства в боротьбі за владу або при її здійсненні утворюють:**

1. Партійну структуру. 2. Партійну систему. 3. Партійну коаліцію. 4. Партійну асоціацію.

**101. Атомізована партійна система — це:**

1. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом. 2. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом. 3. Партійна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленними і мають незначну впливовість у суспільстві. 4. Партійна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

**102. Партійна система поляризованого плюралізму — це:**

1. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом. 2. Партійна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом. 3. Партійна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленними і мають незначну впливовість у суспільстві. 4. Партійна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

**103. Парти́йна система обмеженого плюралізму — це:**

1. Парти́йна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом.
2. Парти́йна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом.
3. Парти́йна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленними і мають незначну впливовість у суспільстві.
4. Парти́йна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

**104. Парти́йна система домінування — це:**

1. Парти́йна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, формуванням уряду партіями центру, відсутністю позасистемної опозиції, демократичним політичним режимом.
2. Парти́йна система, яка характеризується наявністю в суспільстві багатьох партій, тривалою (понад 20 років) перемогою однієї партії на виборах і одноосібним формуванням уряду, демократичним політичним режимом.
3. Парти́йна система, яка характеризується наявністю великої кількості партій, які є малочисленними і мають незначну впливовість у суспільстві.
4. Парти́йна система, яка характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, наявністю двосторонньої деструктивної опозиції.

**105. Виборча система мажоритарного типу, як правило, сприяє формуванню:**

1. Атомізованої партійної системи.
2. Двопартійної системи.
3. Багатопартійної системи.
4. Партійної системи обмеженого плюралізму.

- 106. Пропорційна виборча система, як правило, сприяє формуванню:**  
1. Атомізованої виборчої системи. 2. Двопартійної системи. 3. Багатопартійної системи. 4. Однопартійної системи.
- 107. Ілюзорне бачення людиною дійсності, яке нагально потребує теоретичного обґрунтування і практичної реалізації, — це:**  
1. Політика. 2. Релігія. 3. Міфологія. 4. Ідеологія.
- 108. Відповідно до активного виборчого права громадяни України мають право брати участь у виборах:**  
1. З 16-ти років. 2. З 18-ти років. 3. З 20-ти років. 4. З 17-ти років.
- 109. Відповідно до пасивного виборчого права народним депутатом України може стати громадянин України у віці не молодшому за:**  
1. 18 років. 2. 25 років. 3. 20 років. 4. 21 рік.
- 110. Мажоритарна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє у:**  
1. США. 2. Україні. 3. Бельгії. 4. Німеччині.
- 111. Мажоритарна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє у:**  
1. Австрії. 2. Чехії. 3. Італії. 4. Великобританії.
- 112. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган Канади, називається:**  
1. Мажоритарною. 2. Змішаною. 3. Пропорційною. 4. Ліберальною.
- 113. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган США, називається:**  
1. Мажоритарною. 2. Змішаною. 3. Пропорційною. 4. Ліберальною.
- 114. Пропорційна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє в:**  
1. Австрії. 2. Канаді. 3. США. 4. Великобританії.
- 115. Пропорційна виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади, діє в:**  
1. Австралії. 2. Бельгії. 3. Канаді. 4. Великобританії.

- 116. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади в Україні, називається:**  
1. Мажоритарною. 2. Пропорційною. 3. Змішаною. 4. Ліберальною.
- 117. Виборча система, відповідно до якої обирається вищий законодавчий орган влади в Австрії, називається:**  
1. Мажоритарною. 2. Пропорційною. 3. Змішаною. 4. Ліберальною.
- 118. Виборча система, відповідно до якої обирається Вищий законодавчий орган влади в Німеччині, називається:**  
1. Мажоритарною. 2. Пропорційною. 3. Змішаною. 4. Консервативною.
- 119. Змішана виборча система виборів вищого законодавчого органу влади діє у:**  
1. Німеччині. 2. Україні. 3. Австрії. 4. Великобританії.
- 120. Текст “Пактів і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького” П.Орлика був зачитаний (оприлюднений):**  
1. 5 квітня 1710 р. 2. 16 квітня 1710 р. 3. 5 травня 1726 р. 4. 5 липня 1810 р.
- 121. Верховна Рада УРСР прийняла “Декларацію про державний суверенітет України”:**  
1. 23 серпня 1991 р. 2. 28 червня 1991 р. 3. 16 липня 1990 р. 4. 16 липня 1991 р.
- 122. “Акт проголошення незалежності України” прийнято на засіданні Верховної Ради:**  
1. 28 червня 1996 р. 2. 24 серпня 1990 р. 3. 23 серпня 1991 р. 4. 24 серпня 1991 р.
- 123. Конституція України була прийнята на засіданні Верховної Ради:**  
1. 28 червня 1996 р. 2. 26 червня 1996 р. 3. 28 липня 1996 р. 4. 26 липня 1996 р.
- 124. Згідно з Законом України “Про вибори народних депутатів України” до Верховної Ради України обирають:**  
1. 450 народних депутатів. 2. 375 народних депутатів. 3. 400 народних депутатів. 4. 475 народних депутатів.

**125. До ідеологічних доктрин сучасності належить:**

1. Лібералізм.
2. Консерватизм.
3. Соціал-демократична доктрина.
4. Позитивізм.

**126. Процес, в результаті якого ідеологія певної сили, в руках котрої зосереджена влада, починає проникати, як владарююча сила, у всі сфери життя суспільства, знищуючи на своєму шляху інші ідеології, називається:**

1. Деідеологізацією.
2. Ідеологізацією.
3. Ідеологічною експансією.
4. Демократизацією.

**127. Абсентеїзм — це:**

1. Активна участь у політичному житті суспільства.
2. Ідеологічна доктрина.
3. Байдужість населення до політичного життя, відмова від участі у голосуванні.
4. Принцип функціонування політичної системи суспільства.

**128. Доповніть загальновідомий вислів, який стосується національної політичної еліти: “Кожний народ має таких керівників.....”**

1. Які здатні забезпечити динамічний розвиток суспільства.
2. Які є високоморальними людьми.
3. Які є професіоналами своєї справи.
4. Яких він заслуговує.

**129. Імпічмент — це:**

1. Процес висунення кандидатів у народні депутати.
2. Визначення чи підтвердження якогось права чи повноваження.
3. Спеціальні правила, встановлені Конституцією, щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб у разі порушення ними законів.
4. Ухвала, прийняття рішення способом голосування.

**130. Яка з перерахованих підсистем не є складовою частиною політичної системи суспільства?**

1. Інституційна.
2. Соціальна.
3. Комунікативна.
4. Регулятивна (нормативна).

**131. Хто з мислителів одним із перших обґрунтував необхідність розподілу єдиної влади на декілька окремих гілок?**

1. Джон Локк.
2. Жан-Жак Руссо.
3. Томас Гоббс.
4. Освальд Шпенглер.
5. Шарль-Луї Монтеск'є.

**132. Згідно з концепцією розподілу владних повноважень, влада поділяється на три гілки:**

1. Законодавча влада.
2. Демократична влада.
3. Виконавча влада.
4. Урядова влада.
5. Судова влада.
6. Конституційна влада.
7. Інформаційна влада.

**133. Які з перерахованих елементів не є складовими політичної системи суспільства?**

1. Політична організація суспільства.
2. Соціальна структура суспільства.
3. Політичні відносини.
4. Політичні і правові норми.
5. Політична соціалізація.
6. Політична стратифікація.
7. Політична свідомість і політична культура.

**134. Які з перерахованих елементів є складовими політичної системи суспільства?**

1. Політичні вибори.
2. Політична стратифікація.
3. Політична організація суспільства.
4. Політична свідомість і культура.
5. Політичні і правові норми.
6. Політична стратифікація.

**135. Які з перерахованих функцій не належать політичній системі суспільства?**

1. Визначення цілей і завдань суспільного розвитку.
2. Мобілізація ресурсів (матеріальних, духовних, людських) з метою їх розподілу і реалізації.
3. Організація виборчого процесу.
4. Інтеграція всіх елементів суспільства.
5. Функція легітимації.
6. Функція політичної стратифікації.

**136. Які з перерахованих функцій притаманні тоталітарному режиму?**

1. Влада розподілена на незалежні одна від одної виконавчу, законодавчу і судову гілки.
2. Мілітаризація суспільного життя.
3. Функціонує багатопартійна система.
4. Наявність однієї ідеології та однієї політичної партії.
5. Контроль влади над усіма сферами суспільного життя.
6. Гарантія прав і свобод особистості.

**137. Які з перерахованих ознак притаманні демократичному режиму?**

1. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не дозволено, заборонено”.
2. Функціонує

багатопартійна система. 3. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не заборонено — дозволено”. 4. Мілітаризація суспільного життя. 5. Існує легальна опозиція, але держава постійно прагне звузити можливості для її діяльності. 6. Гарантія прав і свобод особистості.

**138. Які з перерахованих ознак не притаманні демократичному режиму?**

1. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не дозволено, заборонено”. 2. Функціонує багатопартійна система. 3. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не заборонено — дозволено”. 4. Мілітаризація суспільного життя. 5. Існує легальна опозиція, але держава постійно прагне звузити можливості для її діяльності. 6. Гарантія прав і свобод особистості.

**139. Які з перерахованих ознак притаманні громадянському суспільству?**

1. Наявність приватної власності в усій багатоманітності форм. 2. Відсутність розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. 3. Доступ громадян до участі в державних і суспільних справах. 4. Гарантія прав і свобод особистості. 5. Мілітаризація суспільного життя. 6. Обмеження повноважень представницьких органів.

**140. Назвіть характерні ознаки правової держави:**

1. Пріоритет прав людини над законами держави. 2. Головний правовий принцип у відносинах держави і суспільства “Усе, що не дозволено, заборонено”. 3. Визначальна роль суду в розв’язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому громадянина та інших інституцій. 4. У відносинах між державою і громадянином діє принцип: “Дозволено все, що не заборонено”. 5. Відсутність розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. 6. Існує легальна опозиція, але права її обмежені і не гарантовані.

**141. Назвіть основні історичні етапи становлення політичних партій:**

1. Станові аристократичні угруповання. 2. Партії — общини. 3. Політичні клуби. 4. Партії — рухи. 5. Масові політичні партії. 6. Партії — союзи.

**142. Укажіть головні цілі діяльності парламентських партій:**

1. Перемога на виборах.
2. Ліквідація опозиції.
3. Завоювання більшості в парламенті.
4. Участь у формуванні уряду.
5. Встановлення демократичного режиму.
6. Підвищення рівня політичної культури.

**143. У відповідях під якими номерами неправильно вказані назви партійних систем?**

1. Однопартійна система.
2. Партійна система обмеженого плюралізму.
3. Двопартійна система.
4. Партійна система поляризованого плюралізму.
5. Трипартійна система.
6. Ліберальна партійна система.
7. Електоральна партійна система.

**144. У відповідях під якими номерами правильно вказані назви партійних систем?**

1. Картельна партійна система.
2. Атомізована партійна система.
3. Демократична партійна система.
4. Система з домінуючою партією.
5. Авторитарна партійна система.

**145. З названих партійних систем укажіть ті, що, як правило, формуються під впливом мажоритарної виборчої системи:**

1. Партійні системи обмеженого плюралізму.
2. Двопартійні системи.
3. Партійні системи поляризованого плюралізму.
4. Партійні системи з домінуючою партією.
5. Атомізовані партійні системи.

**146. З названих партійних систем укажіть ті, що, як правило, формуються під впливом пропорційної виборчої системи:**

1. Партійні системи обмеженого плюралізму.
2. Двопартійні системи.
3. Партійні системи поляризованого плюралізму.
4. Партійні системи з домінуючою партією.
5. Атомізовані партійні системи.

**147. Основними засобами реалізації влади є:**

1. Авторитет.
2. Суверенітет.
3. Насильство.
4. Менталітет.
5. Паритет.

**148. За формою конституції поділяються на:**

1. Писані.
2. Ліберальні.
3. Віртуальні.
4. Неписані.
5. Консервативні.



- 149. У відповідях під якими номерами правильно вказані теорії походження держави?**  
1. Патріархальна теорія. 2. Ліберальна теорія. 3. Теорія суспільного договору. 4. Ліберальна теорія. 5. Психологічна теорія. 6. Постіндустріальна теорія.
- 150. У відповідях під якими номерами правильно вказані теорії походження держави?**  
1. Марксистська теорія. 2. Консервативна теорія. 3. Теорія підкорення. 4. Ліберальна теорія. 5. Ідеологічна теорія.
- 151. Хто з перерахованих мислителів належить до представників договірної теорії походження держави?**  
1. Карл Маркс. 2. Джон Локк. 3. Роберт Філмер. 4. Томас Гоббс. 5. Жан-Жак Руссо. 6. Фрідріх Енгельс. 7. Євген Дюрінг.
- 152. Хто з перерахованих мислителів належить до представників класової (соціально-економічної) теорії походження держави?**  
1. Карл Маркс. 2. Гуго Гроцій. 3. Томас Гоббс. 4. Володимир Ленін. 5. Фрідріх Енгельс. 6. Євген Дюрінг. 7. Жан-Жак Руссо.
- 153. Хто з перерахованих мислителів належить до представників психологічної теорії походження держави?**  
1. Людвиг Гумплович. 2. Володимир Ленін. 3. Лев Петражицький. 4. Джеймс Джордж Фрезер. 5. Габріель Тард. 6. Томас Гоббс. 7. Євген Дюрінг.
- 154. Хто з перерахованих мислителів належить до представників насильницької (підкорення) теорії походження держави?**  
1. Карл Маркс. 2. Фрідріх Енгельс. 3. Людвиг Гумплович. 4. Євген Дюрінг. 5. Томас Гоббс. 6. Габріель Тард.
- 155. У відповідях під якими номерами правильно вказані форми правління?**  
1. Монархія. 2. Республіка. 3. Федерація. 4. Тиранія. 5. Конфедерація.
- 156. У відповідях під якими номерами правильно вказані форми правління?**

- 
1. Конституційна монархія. 2. Парламентська республіка. 3. Унітарна держава. 4. Федерація. 5. Президентська республіка. 6. Автаркія.
- 157. У відповідях під якими номерами правильно вказані назви політичних режимів?**
1. Тиранія. 2. Авторитаризм. 3. Деспотія. 4. Демократія. 5. Тоталітаризм. 6. Меритократія. 7. Тимократія.
- 158. У відповідях під якими номерами неправильно вказані назви політичних режимів?**
1. Охлократія. 2. Деспотія. 3. Демократія. 4. Тоталітаризм. 5. Монархізм. 6. Авторитаризм.
- 159. У відповідях під якими номерами правильно вказані назви форм державного устрою?**
1. Монархія. 2. Федерація. 3. Республіка. 4. Конфедерація. 5. Тиранія. 6. Політія. 7. Унітарна держава.
- 160. У відповідях під якими номерами неправильно вказані назви форм державного устрою?**
1. Політія. 2. Конфедерація. 3. Земельний союз. 4. Федерація. 5. Унія вільних держав. 6. Унітарна держава.
- 161. Виборчі системи є:**
1. Мажоритарні. 2. Асоціативні. 3. Пропорційні. 4. Пропорційональні. 5. Змішані. 6. Електоральні. 7. Регіональні.
- 162. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують мажоритарну виборчу систему:**
1. Обраним вважається депутат, який набрав абсолютну більшість голосів. 2. Виборець голосує за партійний список. 3. Пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих голосів за ту чи іншу партію. 4. Обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів. 5. Наявність виборчого бар'єру.
- 163. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують пропорційну виборчу систему:**
1. Обраним вважається депутат, який набрав абсолютну більшість голосів. 2. Виборець голосує за партійний список. 3. Пропорційний розподіл мандатів щодо кількості поданих

голосів за ту чи іншу партію. 4. Обраним вважається депутат, який набрав відносну більшість голосів. 5. Наявність виборчого бар'єру.

**164. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують парламентську республіку:**

1. Уряд формується на парламентських засадах з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. 2. Відсутність посади прем'єр-міністра. 3. Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент. 4. Президент обирається парламентом. 5. Президент обирається на загальнонаціональних виборах. 6. Перша особа в політичній ієрархії держави є Прем'єр-міністр. 7. Федеративний державний устрій.

**165. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують президентську республіку:**

1. Уряд формується на парламентських засадах з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. 2. Відсутність посади прем'єр-міністра. 3. Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент. 4. Президент обирається парламентом. 5. Президент обирається на загальнонаціональних виборах. 6. Перша особа в політичній ієрархії держави є Прем'єр-міністр. 7. Федеративний державний устрій.

**166. З нижчевказаних положень виберіть ті, які характеризують марксистську теорію походження держави:**

1. Появі держави передувала "природний стан", коли люди мали природні права і панувала злагода, або коли йшла війна всіх проти всіх. 2. Психологічна потреба людей у підпорядкуванні. 3. Держава виникає з поділом суспільства на класи. 4. Виникнення держави пов'язується з боротьбою і насильством. 5. Держава є машиною пригнічення одного класу іншим. 6. Передача влади внаслідок суспільного договору суверенному монархові. 7. Державна структура стає формою держави переможців над переможеними.

**167. З нижчевказаних положень виберіть ті, які характеризують насильницьку (підкорення) теорію походження держави:**

1. Появі держави передував “природний стан”, коли люди мали природні права і панувала злагода, або коли йшла війна всіх проти всіх.
2. Психологічна потреба людей у підпорядкуванні.
3. Держава виникає з поділом суспільства на класи.
4. Виникнення держави пов’язується з боротьбою і насильством.
5. Держава є машиною пригноблення одного класу іншим.
6. Передача влади внаслідок суспільного договору суверенному монархові.
7. Державна структура стає формою держави переможців над переможеними.

**168. З нижчевказаних положень виберіть ті, які характеризують договірну теорію походження держави:**

1. Появі держави передував “природний стан”, коли люди мали природні права і панувала злагода, або коли йшла війна всіх проти всіх.
2. Психологічна потреба людей у підпорядкуванні.
3. Держава виникає з поділом суспільства на класи.
4. Виникнення держави пов’язується з боротьбою і насильством.
5. Держава є машиною пригноблення одного класу іншим.
6. Передача влади внаслідок суспільного договору суверенному монархові.
7. Державна структура стає формою держави переможців над переможеними.

**169. Згідно з теорією суспільного договору до “природних прав людини” належать:**

1. Право на життя.
2. Право на житло.
3. Право на власність.
4. Право на працю.
5. Право на свободу вибору.
6. Право на освіту.

**170. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують форму державного правління:**

1. Форма державного правління вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному.
2. Форма державного правління — це територіальна організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини, їх правовий статус, порядок відносин центральних і місцевих органів влади.
3. Форми правління виокремлюють наступні: монар-

хія, республіка. 4. Форми правління бувають авторитарними і демократичними. 5. Форма правління — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо. 6. Форма правління — це механізм реалізації владних відносин у суспільстві. 7. Конфедерація — це одна із форм правління.

**171. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують форму державного устрою:**

1. Форма державного устрою вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному. 2. Форма державного устрою — це територіальна організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини, їх правовий статус, порядок відносин центральних і місцевих органів влади. 3. Форми державного устрою виокремлюють наступні: унітарна держава, федерація, конфедерація. 4. Демократія — це один із видів державного устрою. 5. Форма державного устрою — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо. 6. Форми державного устрою є наступні: унітарна держава, демократична держава, федеративна держава. 7. Конфедерація — це одна із форм державного устрою.

**172. З нижченаведених положень виберіть ті, які характеризують політичний режим:**

1. Політичний режим вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному. 2. Політичний режим — це територіальна організаційна структура держави, яка визначає порядок ділення країни на складові частини, їх правовий статус, порядок відносин центральних і місцевих органів влади. 3. Розрізняють наступні види політичних режимів: деспотичний, тиранічний, демократичний, тоталітарний. 4. Розрізняють наступні

види політичних режимів: авторитарний, демократичний, тоталітарний. 5. Політичний режим — це форма організації і функціонування політичної системи, яка визначає конкретні процедури і способи організації установ влади, відносини між громадянами і державою, стиль ухвалення рішень тощо. 6. Абсентеїзм — це один із видів політичного режиму. 7. Демократія — це один із видів політичного режиму.

**173. Серед перерахованих країн укажіть ті, де формою правління є республіка:**

1. Бразилія. 2. Україна. 3. Швеція. 4. Бельгія. 5. Японія.

**174. Серед перерахованих країн укажіть ті, де формою правління є монархія:**

1. Австрія. 2. Фінляндія. 3. Грузія. 4. Данія. 5. Іспанія.

**175. Серед перерахованих країн укажіть ті, де наявна унітарна форма державного устрою:**

1. Фінляндія. 2. Австрія. 3. Росія. 4. Україна. 5. Франція.

**176. Серед перерахованих укажіть держави з федеративною формою державного устрою:**

1. Бразилія. 2. Німеччина. 3. Австрія. 4. Франція. 5. Індія. 6. Чехія.

**177. Які відносини не входять до структури громадянського суспільства?**

1. Господарчі. 2. Міждержавні. 3. Партиїно-політичні. 4. Економічні. 5. Етнічні. 6. Сімейно-родинні.

**178. Які відносини входять до структури громадянського суспільства?**

1. Міжпартиїні. 2. Релігійні. 3. Сімейно-родинні. 4. Міждержавні. 5. Військові.

**179. Згідно з Конституцією Пилипа Орлика Генеральна Рада мала збиратися тричі на рік:**

1. Різдво. 2. Стрітення. 3. Великдень. 4. Покрову. 5. Івана Купала. 6. Андрія.

**180. Хто з перерахованих мислителів одним із перших виступив проти абсолютної необмеженої влади більшості?**

1. Джеймс Медісон. 2. Карл Маркс. 3. Алексис де Токвіль.
4. Гаetano Моска. 5. Жан-Жак Руссо.

**181. Укажіть сучасні концепції демократії:**

1. Ідеологічні. 2. Елітарні. 3. Психологічні. 4. Партисипаторні. 5. Плюралістичні. 6. Теократичні.

**182. Кого із перерахованих мислителів вважають автором елітарної концепції демократії?**

1. Гаetano Моска. 2. Джеймс Менсбридж. 3. Вільфредо Парето. 4. Роберт Даль. 5. Девід Рісмен. 6. Девід Трумен. 7. Крофорд Макферсон.

**183. Кого із перерахованих мислителів вважають автором партисипаторної концепції демократії?**

1. Гаetano Моска. 2. Джеймс Менсбридж. 3. Вільфредо Парето. 4. Роберт Даль. 5. Девід Рісмен. 6. Девід Трумен. 7. Крофорд Макферсон.

**184. Кого із перерахованих мислителів вважають автором плюралістичної концепції демократії?**

1. Гаetano Моска. 2. Джеймс Менсбридж. 3. Вільфредо Парето. 4. Роберт Даль. 5. Девід Рісмен. 6. Девід Трумен. 7. Крофорд Макферсон.

**185. Що із перерахованого не стосується історичних форм демократії?**

1. Французька демократія. 2. Первіснообщинна демократія. 3. Англійська демократія. 4. Афінська демократія. 5. Американська демократія. 6. Римська демократія.

**186. Встановіть відповідність між теоріями демократії та їх авторами:**

1. Гаetano Моска. 2. Джеймс Менсбридж. 3. Роберт Даль.
- А. Партисипаторна теорія. Б. Елітарна теорія демократії.
- В. Плюралістична теорія демократії.

*і виберіть правильні варіанти відповіді з поданих нижче:*

1. 1Б. 2. 1А. 3. 2А. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3А.

**187. Встановіть відповідність між теоріями походження держави та їх авторами:**

1. Людвиг Гумплович. 2. Жан-Жак Руссо. 3. Лев Петражицький.

А. Насильницька теорія (теорія підкорення). Б. Психологічна теорія. В. Договірна теорія.

*і виберіть правильні відповіді з перерахованих нижче:*

1. 1Б. 2. 1А. 3. 1В. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3Б.

**188. Встановіть відповідність між теоріями та вченими, які їх розробляли:**

1. Джон Локк. 2. Іммануїл Кант. 3. Георг Гегель.

А. Теорія розподілу влад. Б. Теорія правової держави. В. Теорія громадянського суспільства.

*і виберіть правильні відповіді з перерахованих нижче:*

1. 1А. 2. 1Б. 3. 2Б. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3А.

**189. Встановіть відповідність між зазначеними теоріями походження держави та їх авторами:**

1. Томас Гоббс. 2. Карл Маркс. 3. Габріель Тард.

А. Класова теорія. Б. Психологічна теорія. В. Договірна теорія.

*і виберіть правильні відповіді з перерахованих варіантів:*

1. 1А. 2. 1В. 3. 2А. 4. 2Б. 5. 3Б. 6. 3В.

**190. Встановіть відповідність між формами правління і державами, для яких вони є притаманними:**

1. Монархії. 2. Парламентські республіки. 3. Президентські республіки.

А. Бразилія, Аргентина. Б. Іспанія, Швеція. В. ФРН, Австрія.

*і виберіть правильну відповідь з перерахованих варіантів:*

1. 1Б. 2. 1В. 3. 2А. 4. 2В. 5. 3Б. 6. 3А.

**191. Встановіть відповідність між поняттями та їх тлумаченням:**

1. Політичний режим. 2. Форма державного правління. 3. Форма державного устрою.

А. Спосіб організації верховної влади в державі. Б. Територіально-організаційна структура держави. В. Сукупність засобів, методів організації та реалізації політичної влади.

*і виберіть правильну відповідь з перерахованих варіантів:*

1. 1В. 2. 1Б. 3. 2А. 4. 2В. 5. 3В. 6. 3Б.



## **6.4. Методичні поради до написання курсових, бакалаврських та магістерських робіт**

### **Курсова, бакалаврська, магістерська роботи: загальна характеристика**

*Курсова робота* — це самостійне навчально-наукове дослідження студента, яке виконується з певного навчального курсу.

Відповідно до Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах України, курсова робота виконується з метою закріплення, поглиблення і узагальнення знань, набутих студентами за час навчання, їх застосування до комплексного вирішення конкретного фахового завдання.

Тематика курсових робіт має відповідати завданням навчальної дисципліни і тісно пов'язуватися з практичними потребами конкретного фаху. Вона затверджується на засіданні кафедри.

Бакалаврська, магістерська роботи — це кваліфікаційні наукові роботи, які виконуються на завершальному етапі навчання у вищому учбовому закладі.

*Кваліфікаційна робота бакалавра* має конкретний характер і пов'язана з використанням набутих студентом знань, умінь та навичок зі спеціальних дисциплін. Здебільшого така робота є поглибленою розвідкою теми курсової (курскових) робіт випускника.

До такого виду робіт висуваються наступні вимоги: актуальність теми, відповідність її сучасному стану певної галузі науки; вивчення та критичний аналіз монографічних і періодичних видань з теми; вивчення та характеристика історії досліджуваної проблеми та сучасного стану; чітка характеристика предмета, мети і методів дослідження.

*Магістерська робота (дисертація)* — це самостійна науково-дослідницька робота, яка виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою публічного захисту і здобуття академічного ступеня магістра. Основне завдання її автора — про-

демонструвати рівень своєї наукової кваліфікації, уміння самостійно вести науковий пошук і вирішувати конкретні наукові завдання.

Незалежно від обраної теми структура курсової, бакалаврської, магістерської роботи має бути аналогічна:

1. Титульний аркуш.
2. Зміст.
3. Перелік умовних скорочень (за необхідності).
4. Вступ.
5. Основна частина, яка складається з розділів та підрозділів.
6. Висновки.
7. Список використаних джерел.
8. Додатки (за необхідності).

### **Структура, обсяг, оформлення кваліфікаційних робіт**

Методика написання та оформлення курсових, бакалаврських, магістерських робіт мають подібні риси, а тому можуть бути проаналізовані разом.

*Титульний аркуш* є першим аркушем роботи. Його вигляд поданий у додатку А. На ньому зазначаються міністерство, назва вузу, факультету, кафедри, де вона виконується, повна назва теми роботи, прізвище та ініціали студента, котрий виконував роботу, вчене звання наукового керівника, рік і місце виконання роботи.

На наступній сторінці розміщується зміст із позначенням сторінок, на яких кожний з елементів плану викладений у роботі. Всі розділи і підрозділи, що є у плані, мають бути виділені в тексті заголовками і підзаголовками. Зразок оформлення змісту подано в додатку Б.

*Заголовки структурних частин роботи* “ЗМІСТ”, “ВСТУП”, “РОЗДІЛ” друкуються великими літерами, симетрично до тексту. Крапка в кінці не ставиться.

*Заголовки підрозділів* друкуються маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу. В кінці заголовку підрозділу крапку не ставлять.

Відстань між заголовком і текстом повинна дорівнювати 3—4 інтервали. Наприклад (див. Рис. 1; ):

## ВСТУП

Рис. 1

## РОЗДІЛ 1 АНАЛІЗ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ЦИКЛІВ В УКРАЇНІ 1994, 1998, 2002 РОКІВ

### 1.1. Нормативно-правова основа проведення парламентських виборів в Україні: етапи становлення виборчої системи

Рис. 2

*Нумерація в роботі.* Кожну структурну частину роботи слід починати з нової сторінки. До загального обсягу роботи не входять додатки, список використаних джерел, таблиці, рисунки, які займають площу сторінки. Але всі сторінки зазначених елементів роботи підлягають нумерації на загальних засадах.

Нумерацію сторінок, розділів, пунктів, таблиць подають арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою роботи є титульний аркуш, який включають до загальної нумерації сторінок роботи, але номер на титульному аркуші не ставлять. На всіх інших аркушах номер проставляють у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці (рис.1.2.2).

Номер розділу ставлять після слова “РОЗДІЛ”. Після номера крапку не ставлять, а потім з нового рядка друкують заголовок розділу (див. Рис.1.2.2).

Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Номер підрозділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставиться крапка. Наприклад, 1.2. або 3.2. і т.д. (див. Додаток Б).

Такі структурні частини роботи, як зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки, додатки, список використаних джерел, не мають порядкового номера (див. Додаток Б).

Таблиці нумеруються послідовно в межах розділу. В правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці розміщують напис “Таблиця” із зазначенням номера. Номер таблиці повинен складатися з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад, “Таблиця 1.2” (друга таблиця першого розділу); “Таблиця 2.3.2” (друга таблиця третього підрозділу другого розділу) (див. Рис.3).

Таблиця 2.3.2			
Порівняльний аналіз моделей переходу до демократії			

Рис. 3

Ілюстрації нумеруються послідовно в межах розділу аналогічно до таблиць. Номер ілюстрації складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації. Номер і підпис ілюстрації знаходяться під ілюстрацією. Ілюстрації позначаються словом “Рис.” (див. Рис. 4).



Рис. 4

Додатки оформляються на окремих аркушах як продовження роботи. Додаток повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої симетрично відносно тексту сторінки. Додатки позначають літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, Ї, О, Ъ (див. Рис. 5)

<p style="text-align: center;"><b>Додаток А</b></p> <p style="text-align: center;">Порівняльний аналіз законів про вибори до вищих законодавчих органів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини</p>						

Рис. 5

Обсяг кваліфікаційних робіт може бути таким:

курсової роботи — 30 — 40 стор. друк. тексту

бакалаврської роботи — 50 — 60 стор. друк. тексту;

магістерської роботи — 70 — 90 стор. друк. тексту.

Текст роботи друкується з використанням шрифтів текстового редактора Word (як правило, Times New Roman) розміру 14 через 1,5 інтервалу.

Текст роботи слід друкувати, залишаючи береги таких розмірів:

лівий не менше 20 мм (як правило, 2,5—3 см);

правий не менше 100 мм (як правило, 1—2 см);

верхній не менше 20 мм (як правило, 2 см);

нижній не менше 20 мм (як правило, 2 см).

### Послідовність виконання кваліфікаційних робіт

Алгоритм написання кваліфікаційної роботи є наступним:

1. Вибір теми.
2. Виявлення та відбір літератури.

3. З'ясування об'єкта, предмета дослідження, визначення мети та його завдань.
4. Складання робочої картотеки літератури.
5. Вивчення та конспектування літератури.
6. Складання попереднього плану роботи, узгодження його з керівником.
7. Викладення тексту роботи згідно з її структурою.
8. Формування висновків та рекомендацій.
9. Подання чорнового варіанту роботи науковому керівникові.
10. Усунення зауважень, доопрацювання роботи.
11. Чистове оформлення роботи.

### **Вибір теми дослідження та добір літератури**

Вибір теми є першим і дуже відповідальним етапом курсової роботи, від якого великою мірою залежить її успіх. Тематику курсових робіт пропонує і розробляє кафедра. Але студент може і сам запропонувати тему своєї курсової роботи.

Вибираючи тему, слід насамперед орієнтуватись на власну зацікавленість тією чи іншою науковою проблемою. Тема повинна приваблювати і викликати бажання працювати над нею, в противному разі результат роботи над темою буде мало чого вартий. Слід пам'ятати, що теми курсових робіт не є рівнозначними за складністю. Є теми прості у виконанні, а є такі, що потребують кропіткої дослідницької праці. Є теми всебічно досліджені, а є недостатньо або й зовсім не розроблені, і їх дослідження потребуватиме значних витрат часу.

Отже, вибираючи тему курсової роботи, слід добре зважити власні сили й можливості. Не завадить в даному випадку і консультація з науковим керівником.

Після того як тема роботи вибрана й осмислена, варто проаналізувати стан розробки визначеної проблеми сучасною наукою.

Доцільно починати пошук літератури з перегляду бібліотечних каталогів. Потрібно переглянути науково-методичні журнали, в яких можуть бути опубліковані необхідні матеріали. Для фаху “Політологія” — це, насамперед, журнали “Політична думка”, “Нова політика”, “Національна безпека і оборона”, “Політичний календар”, “Віче”, “Людина і політика”, “Соціо-

логія: теорія, методи, маркетинг”, “Універсум”, реферативний журнал “Політика. Політичні науки”.

Заслуговує на увагу і низка російських політологічних видань: “Политические исследования”, “Социологические исследования”, “Вопросы философии”, “Полития”, “Политическая наука”, “Общественные науки и современность”.

Доступ до мережі Інтернет значно розширює географію пошуку літературних джерел, зокрема дає змогу знаходити й використовувати публікації в іноземних наукових і науково-методичних журналах. Наприклад, можна відвідати Національну бібліотеку України ім. В.І.Вернадського (НБУВ), на сервері якої розміщена велика кількість документів у повному текстовому режимі, зокрема повних текстів авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, захищених у 1998 р. (адреса — <http://www.nbuv.gov.ua/eb/>).

Вивчення літератури потрібно починати з праць, де проблема відображається в цілому, а потім перейти до вузких досліджень. Читання наукової праці обов’язково супроводжується записами. По-перше, це дає змогу краще запам’ятати зміст прочитаного. По-друге, ведення записів, якщо воно не є простим переписуванням, сприяє кращому розумінню сутності праці, що вивчається. Є різні види записів. Найкоротшою формою запису прочитаного є план — послідовний перелік питань, які розглядаються в науковій праці. Інша форма запису — анотація, яка являє собою стислий виклад змісту наукової праці. На анотацію схоже резюме. Складнішою і досконалішою формою записів є тези. Найдосконалішою формою записів є конспект. Після того як потрібний матеріал зібрано і систематизовано, складається детальний план курсової роботи та “Список використаних джерел і літератури”. Крім плану роботи можна скласти план написання окремих розділів. Це дозволить чітко структурувати розділ та зробити за планом відповідні короткі висновки до розділу.

Список використаних джерел та літератури слід розміщувати в алфавітному порядку за прізвищем першого автора або заголовком (див. Дод. В). Необхідно також зробити систематизацію джерел. У даному разі йдеться про те, що окремо виділяються архівні документи, статистичні документи і т.д. Наприклад:

## 1 варіант

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ  
ТА ЛІТЕРАТУРИ

## I. Архівні документи

## I.I. Державний архів Закарпатської області

1. — / — / — .

2. — / — / — .

## I.II. Відомчий архів Закарпатської області

3. — / — / — .

4. — / — / — .

## II. Опубліковані документи

5. — / — / — .

6. — / — / — .

## III. Статистичні матеріали

7. — / — / — .

8. — / — / — .

IV. Монографії, посібники, статті, брошури,  
автореферати

9. — / — / — .

10. — / — / — .

## 2 варіант

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ  
ТА ЛІТЕРАТУРИ

## I. Джерела

1. — / — / — .

2. — / — / — .

3. --- / --- / --- .

## II. Монографії, посібники, брошури, статті

4. — / — / — .

5. — / — / — .



Важливим при виконанні наукових робіт є написання вступу, тому основні складові вступу слід розглянути докладніше.

*Актуальність дослідження.* Актуальність дослідження — обов’язкова вимога до будь-якої роботи (курсової, дипломної, магістерської), перший критерій, за яким здійснюється їх оцінка.

Тому цілком природно, що вступ до роботи має починатися з обґрунтування актуальності обраної теми. Актуальність теми (лат. *actualis* — дієвість) — це важливість, суттєве значення, відповідність теми дослідження сучасним потребам певної галузі науки та перспективам її розвитку, практичним завданням відповідної сфери діяльності. Висвітлення актуальності має бути стислим. Достатньо в межах однієї сторінки коротко викласти: сутність проблеми дослідження; суттєве значення для подальшого розвитку відповідної галузі науки; соціальну значущість проблеми дослідження; доцільність роботи та її відмінність у порівнянні з уже відомими фактами розв’язання проблеми.

При обґрунтуванні актуальності теми зазначають стан її розробки. Для цього робиться стислий огляд літератури, виходячи з якого робиться висновок про необхідність подальшої розробки обраної теми. Важливою складовою актуальності є формулювання проблемної ситуації, виклад її сутності. Проблема неодмінно виникає тоді, коли застарілих знань уже недостатньо, а нове знання ще не набуло розвиненої форми. Таким чином, автору роботи вдається показати, де проходить межа між знанням і незнанням про предмет дослідження, тоді йому легко чітко й однозначно визначити наукову проблему, сформулювати її сутність.

Після формулювання наукової проблеми формують мету і завдання дослідження.

*Мета дослідження* має узгоджуватись з назвою роботи, об’єктом і предметом дослідження. Формулюючи мету, не слід вживати терміни “дослідження”, “вивчення”, оскільки вони вказують на засіб досягнення мети, а не на саму мету. Мета роботи реалізується через конкретні завдання, які треба вирішити відповідно до цієї мети. *Завдання дослідження* формуються у формі переліку дій: “вивчити”, “проаналізувати”, “встановити”, “вияснити”, “обґрунтувати”, “охарактеризува-

ти” та ін. Формулювати завдання слід якомога докладніше, оскільки опис їх вирішення становитиме зміст розділів і параграфів роботи. Виходячи із завдань дослідження автор має зробити висновки до своєї роботи.

*Об’єкт і предмет дослідження.* Об’єкт дослідження — це процес або явище, що породжують проблемну ситуацію і обрані для вивчення. Предмет дослідження міститься в межах об’єкта. Об’єкт і предмет дослідження співвідносяться як загальне і часткове. Тобто предмет дослідження — це та частина об’єкта, яка безпосередньо вивчається. Наприклад:

Тема: *“Перехід до демократії: політологічний аналіз основних концептуальних моделей (на прикладі країн Східної Європи)”*. Об’єкт дослідження — *перехід до демократії*. Предмет — *моделі переходу на прикладі країн Східної Європи*.

Тема: *“Становлення і розвиток партійної системи в умовах суспільства, що трансформується (на прикладі країн Східної Європи)”*. Об’єкт дослідження — *партійна система суспільства*. Предмет — *становлення партійної системи в умовах суспільства, що трансформується*.

*Методи дослідження.* У вступі також необхідно подати перелік методів дослідження, які були використані для досягнення поставленої мети. Метод — з гр. шлях до істини, — спосіб отримання результату дослідження.

Обов’язковою частиною вступу є *огляд літератури* з теми дослідження, в який включають найбільш цінні, актуальні роботи (20—30 джерел). Матеріали огляду слід систематизувати. Систематизацію можна робити в хронологічному порядку, по розгляду проблем тощо. В бакалаврській, магістерській роботах огляд літератури може бути зроблений в першому розділі роботи, оскільки цей розділ є методологічним. Тобто мова про те, що в ньому характеризуються теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми, яка досліджується. Термін “методологія” перекладається як методи дослідження. Методологія — вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності.

Закінчується вступ описом *структури роботи*. Наприклад, робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. В I розділі роботи “Назва”

аналізується... В II розділі роботи “Назва” дається характеристика... В III розділі роботи “Назва” обумовлюється...

### **Написання тексту роботи та оформлення висновків**

У розділах роботи розкривається зміст теми, виконуються поставлені завдання. Закінчуються розділи, як правило, короткими висновками.

Мова роботи має бути науковою і зрозумілою та відповідати нормам сучасної української мови.

*Цитування й переказ.* Цитати — дослівні уривки з використаних джерел — використовуються в курсовій роботі для обґрунтування, підтвердження авторських аргументів або для критичного аналізу літературних джерел. Текст цитати береться в лапки і наводиться без жодних змін. Відхиленням від цього правила можуть бути:

а) пропуски окремих слів і фраз, за умови, що думку автора не буде спотворено, а пропуск буде позначено трьома крапками;

б) зміна відмінка слова для підпорядкування його синтаксичній будові фрази, частиною якої вона є.

Наприклад. Речення з використаного джерела *“Різниця кадрових і масових партій не пов’язана ні з їх масштабами, ні з їх чисельністю; справа не в різниці в розмірах, а в різниці їхніх структур”* можна подати у курсовій роботі так: *На думку М. Дюверже, “різниця кадрових і масових партій не пов’язана ні з їх масштабами, ні з їх чисельністю; справа не в різниці в розмірах, а в різниці їхніх структур” [12,18].*

Щоб скористатися цитатою, в тексті курсової роботи можуть бути вжиті й інші слова. Наприклад: *Як вважав М. Дюверже...; Як писав у своїй роботі “Політичні партії” М. Дюверже...; Серед точок зору на предмет політичної науки слід виокремити думку Г. Алмонда... і т.д.*

Якщо студент, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, щоб посилити їх значення, він має зробити у тексті в дужках відповідні застереження і вказати свої ініціали, наприклад (*виділено мною — В.С.*) або (*курсив мій — В.С.*).

Цитування має бути помірним. Перевантаженість тексту цитатами надає роботі компілятивного характеру і створює

враження, ніби автор не має власної думки. Щоб не перенасичувати текст цитатами, доцільно використовувати переказ чужих думок. Переказ має бути максимально точним. Як і цитата, переказ має супроводжуватись посиланням на використане джерело:

*Згідно з С. Гантінгтоном, людство в майбутньому чекає зіткнення між цивілізаціями, яких він виділяє вісім [18, 48].*

*Ф.Фукуяма пропонує розглядати історію як розвиток, що завершується “кінцем історії” в ХХ ст. [19, 56].*

Як при цитуванні, так і при переказі слід потурбуватися про різноманітність мовних засобів, які використовуються для введення в текст цитати або переказу чужих думок.

Цитування в роботі позначаються квадратними дужками, в яких перша цифра — позиція джерела в списку літератури, а друга — номер сторінки. Наприклад [32, 5]; [31; 32; 38]. В другому випадку вказано декілька джерел. Якщо в тексті є посилання на автора, то, на відміну від списку літератури, ім'я автора ставиться попереду прізвища. Наприклад: *В. Петров у роботі “Соціологічні виборчі технології” писав...; Г.Гегель вважав... і т.д.* (див. Дод. Д; Ж).

**Скорочення.** Слід користуватись тільки загальноприйнятими скороченнями слів і писати їх правильно. До скорочень, що не потребують спеціальних пояснень, належать такі:

та ін. — та інші; див. — дивись; і т.д. — і так далі; і под. — і подібне; проф. — професор; доц. — доцент; акад. — академік.

Якщо в тексті роботи використовується маловідоме скорочення, то воно має бути розшифроване при першому згадуванні. Для цього термін спочатку пишуть цілком, а поряд (у дужках) скорочено. Наприклад: *Український центр економічних і політичних досліджень ім. Разумкова (УЦЕПД ім.Разумкова) є однією з авторитетних дослідницьких установ України. УЦЕПД ім.Разумкова видається журнал “Національна безпека і оборона”, кожний з номерів якого є тематичним і присвячений одній із актуальних проблем політичного розвитку України.*

Скорочення мають бути однаковими упродовж усього тексту. Якщо в роботі забагато скорочень, то в текст роботи перед змістом вводиться така структурна одиниця, як “Список використаних скорочень”.

Логічним завершенням будь-якого виду роботи є *висновки*, які мають бути обов'язково пов'язані з метою та завданнями дослідження. Оформлення висновків робиться наступним чином (див. Рис. 6).

<p style="text-align: center;"><b>ВИСНОВКИ</b></p> <p>1. — / — / — .</p> <p>2. — / — / — .</p> <p>3. — / — / — .</p>
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Рис. 6

### **Підготовка до захисту та захист курсових, бакалаврських та магістерських робіт**

Захист курсових робіт проходить на кафедрі. До захисту робіт допускаються студенти, які вчасно виконали свої роботи. Необхідною умовою проведення захисту роботи є наявність відгуку наукового керівника.

Процедура захисту включає: доповідь студента про зміст роботи; запитання до автора; оголошення відгуку наукового керівника; заключне слово студента; рішення комісії щодо оцінки (оцінка обговорюється на закритому засіданні комісії і лише потім оголошується головою комісії).

*Текст доповіді про зміст роботи.* На захисті студент повинен у виступі, який триває не більше 10 хв., викласти зміст і результати свого дослідження.

Виступ умовно можна поділити на 3 частини. У першій, вступній, частині називається тема роботи, коротко висвітлюється сучасний стан розробки наукової проблеми, якій присвячено роботу, визначаються актуальність, об'єкт, предмет, мета, конкретні завдання і методи дослідження. Середня частина виступу присвячена результатам дослідження та їх інтерпретації. У заключній частині подаються загальні висновки та практичні рекомендації.

Захист бакалаврської, магістерської робіт має аналогічний алгоритм, але вищевказані роботи рецензуються фахівцями з інших кафедр та вузів. На захисті обов'язково оголошується рецензія, в якій рецензент пропонує оцінку роботи.

При оцінці вищевказаних робіт комісія виходить з того, що студент повинен вміти: формулювати мету і завдання дослідження; складати план дослідження; вести бібліографічний пошук із застосуванням сучасних інформаційних технологій; використовувати сучасні методи наукового дослідження; опрацьовувати отримані дані, аналізувати їх на базі відомих джерел; оформляти результати досліджень відповідно до сучасних вимог у формі звітів, рефератів, статей.

*Типові помилки* в написанні та оформленні курсової (бакалаврської, магістерської) роботи:

1. Зміст роботи не відповідає плану курсової (бакалаврської, магістерської) роботи або не розкриває тему цілком чи в її основній частині.

2. Сформульовані розділи (підрозділи) не відбивають реальну проблемну ситуацію, стан об'єкта.

3. Мета дослідження не пов'язана з проблемою, сформульована абстрактно і не відбиває специфіки об'єкта і предмета дослідження.

4. Автор не виявив самостійності, робота являє собою компіляцію або плагіат.

5. Не зроблено глибокого і всебічного аналізу сучасних офіційних і нормативних документів, нової спеціальної літератури (останні 5—10 років) з теми дослідження.

6. Аналітичний огляд вітчизняних і зарубіжних публікацій з теми роботи має форму анотованого списку і не відбиває рівня досліджуваної проблеми.

7. Не розкрито зміст та організацію особистого експериментального дослідження (його суть, тривалість, місце проведення, кількість обстежуваних, їхні характеристики), поверхово висвітлено стан практики.

8. Кінцевий результат не відповідає меті дослідження, висновки не відповідають поставленим завданням.

9. У роботі немає посилань на першоджерела або вказані не ті, з яких запозичено матеріал.

10. Бібліографічний опис джерел у списку літератури наведено довільно, без додержання вимог державного стандарту.

### **Наукова публікація: поняття, функції**

Основні результати і положення наукового дослідження мають бути опубліковані для ознайомлення з ними наукової громадськості.

Публікація (лат *publicatio* — оголошую всенародно; оприлюднюю): 1) доведення до загального відома за допомогою преси, радіомовлення, телебачення; 2) вміщення в різних виданнях.

Публікації виконують такі функції: оприлюднюють результати наукової роботи; сприяють становленню пріоритету автора (дата підписання публікації до друку — це дата пріоритету науковця; в історіографічній частині роботи обов'язково вказують, коли вперше звернувся до розробки наукової проблеми); свідчать про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми (особливе значення мають індивідуальні публікації, роботи у співавторстві потребують додаткових роз'яснень; в тексті роботи здобувач повинен подавати посилання на власні публікації, включити їх до списку використаних джерел); слугують підтвердженню достовірності основних результатів і висновків роботи, новизни і наукового рівня її (оскільки після виходу у світ публікація стає об'єктом вивчення й оцінки широкою науковою громадськістю); підтверджують факт апробації та впровадження результатів і висновків роботи; відбивають основний зміст роботи (про це вказується у вступі до роботи, а також через включення публікацій здобувача до списку опублікованих праць за темою роботи); та ін.

Відповідно до постанови Вищої атестаційної комісії (ВАК) від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати наступним критеріям (складатись із необхідних елементів):

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

3. Формулювання цілей статті (постановка завдання).

4. Виклад основного матеріалу дослідження з ретельним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

6. Правила оформлення наукової статті є наступні:

а) на початку статті з правого боку потрібно зазначити ім'я та прізвище автора;

б) тема наукової статті розміщується по центру;

в) поля, розмір шрифту, інтервал, обсяг публікації вказуються відповідною установою чи закладом, куди надсилається стаття;

г) система посилань: в кінці статті список використаних джерел і літератури подається за алфавітом; в тексті публікації у квадратних дужках вказується порядковий номер джерела і використані сторінки (до прикладу: [15, 56], [15, 56—57], [15, 60; 16, 54]. Перша цифра є 15-ою позицією в списку літератури, а 56 — номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

В кінці статті подається анотація англійською мовою.



Додаток А

Міністерство освіти і науки України  
Ужгородський національний університет  
Факультет суспільних наук  
Кафедра політології

**ПЕРЕХІД ДО ДЕМОКРАТІЇ:  
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ  
КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ  
(НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН  
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ)**

**КУРСОВА РОБОТА**

Виконала:  
студентка 2 курсу денного  
відділення спец. «Політологія» Лопіт Т.В.  
Науковий керівник:  
канд. політ. наук Сергійчук В.С.

Ужгород - 2006

## Додаток Б

## ЗМІСТ

	стор.
Перелік умовних скорочень .....	3
Вступ .....	5
Розділ 1. Методологія дослідження демократичних переходів .....	12
1.1. Розробка моделей переходу до демократії в західній політичній науці .....	12
1.2. ....	22
Розділ 2. Характеристика моделей переходу до демократії .....	37
2.1. ....	37
2.2. ....	52
Розділ 3. Особливості переходу до демократії в країнах Центральної та Східної Європи .....	53
3.1. ....	53
3.2. ....	63
Висновки .....	75
Список використаних джерел та літератури .....	84
Додатки .....	90

## Додаток В

### **Приклади оформлення бібліографічного опису в списку джерел до кваліфікаційних робіт**

#### **Книга одного, двох або трьох авторів:**

- а) Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. — 310 с.
- б) Джарол Б.Мангейм, Ричард К.Рич. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. / Предисл. А.К.Соколова. — М.: Издательство “Весь мир”, 1997. — 544 с.
- в) Рогова Г.В., Рокитний Ф.М., Сахаров Д.В. Методика навчання іноземним мовам в середній школі. — К.: Патент, 1990. — 320 с.

#### **Книга чотирьох авторів:**

- Восприятие и действие / А.В.Запорожец, Л.А.Венгер, В. П.Зинченко, А.Ф.Росул / Под ред. А.В.Запорожец. — М.: Просвещение, 1967. — 321 с.
- П’ять та більше авторів:  
Политическая жизнь общества / Белоусова В.Г., Винокур Г.И., Левин В.Ю., Малинка С.В., Мотрос С.А. — М.: Просвещение, 1983. — 450 с.

#### **Багатотомні видання:**

- а) Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. — М.: Педагогика, 1989. — Т.1. — 488 с.; Т.2. — 328 с.
- б) История русской литературы: В 4 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит.-ры. — М., 1982. — Т.3: Расцвет реализма. — 876 с.
- в) Кант І. До вічного миру // Кант І. Твори: В 6 т. — К.: Вища школа, 1998. — Т.3. — С.48—63.

#### **Збірки наукових праць:**

- Обчислювальна і прикладна математика: Зб. наук. пр. — К.: Либідь, 1993. — 98 с.
- Словники:
  - а) Современная западная социология. Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — 432 с.
  - б) Естественное право // Современная западная социология. Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — С.98—100.

**Енциклопедії:**

Долматовский Ю.А. // Большая советская энциклопедия. — М., 1998. — Т.30. — С.48.

**Складові частини книги:**

Пономаренко Л.А. Организующая система // Автоматизация технологических процессов. — М.: Наука, 1986. — С.48—59.

**Журнали:**

Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за 10 років незалежності // Політична думка. — 2001. — № 3. — С.33—50.

**Газети:**

Токарчик Н. Вибори-98 в Закарпатті: соціолого-політологічний аналіз // Новини Закарпаття. — 1998. — 8 травня.

**Підручники, навчальні посібники:**

Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — 576 с.

**Довідники:**

Абетка української політики: Довідник. Вип.5 / Авт.-упоряд.: М.Томенко (кер. кол.), Л.Бадешко, В.Гребельник та інші. — К.: Смолоскип, 2002. — 368 с.

**Матеріали конференцій:**

Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24—26 травня 2002 р.) / Укладач Л.Марголіна; Канад.-укр. проект “Демократична освіта”. — К.: Ай Бі, 2003. — 729 с.

**Автореферати дисертацій:**

Поликарпов В.С. Философский анализ роли символов в научном познании: Автореф. дис. канд. филос. наук: 09.00.08 / Моск. гос. ун-т. — М., 1985. — 32 с.

Додаток Г

**Зразок написання вступу**

*Тема роботи: Становлення українського парламентаризму в умовах суспільства, що трансформується*

Становлення основ демократичної, правової, соціальної держави — конституційний принцип державотворчого процесу в Україні. Проте на шляху його втілення необхідно подолати значні труднощі та бар'єри, що гальмують просування нашого суспільства вперед. Серед чинників, які ускладнюють цей процес, — незбалансованість елементів політичної системи, суперечності та конфлікти, що періодично загострюються між гілками влади та політичними інститутами. Одну з головних ролей у непростих відносинах між органами державної влади відіграє Верховна Рада — парламент України. Конфліктність і перманентний стан напруження між виконавчою та законодавчою гілками влади зумовлені низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, серед яких: неструктурованість суспільних інтересів за політичними ознаками, брак сталого виборчого законодавства, недовершеність судово-правової та адміністративної реформи тощо. Усе це свідчить про те, що не лише окремі елементи, а й уся політична система країни потребує вдосконалення через науково обгрунтовану концепцію її реформування.

Мета політичної реформи — досягнення збалансованості у функціонуванні всіх гілок влади в режимі солідарної відповідальності, чіткого визначення їх компетенцій і повноважень, розмежування функцій. Це дасть змогу подолати безплідне й руйнівне протистояння між ними, що гальмує розв'язання наболілих не лише політичних, а й економічних, соціальних і гуманітарних проблем. Нині ці явища та процеси, безперечно, усвідомлюються, аналізуються науковцями, які пропонують рецепти та засоби виходу з кризи. Проте багатьом дослідженням, зокрема політологічного напрямку, ще бракує всебічного та системного аналізу політичних інституцій, що несуть головну — політичну, правову та моральну відповідальність за стан справ у країні. Саме “інституційний” підхід, на наш погляд, може виявити як переваги, так і недоліки у функціонуванні політичної системи та її розвитку, стати основою для вироблення практичних рекомендацій з удосконалення владних відносин через їх реформування.

**Актуальність теми дослідження.** З огляду на те, що в епіцентрі політичного протистояння перебуває Верховна Рада, виникає об'єктивна потреба системного аналізу самого інституту парламентаризму як єдиного органу законодавчої влади. Оцінка парламенту суспільною думкою засвідчує його порівняно невисокий рейтинг довіри та громадського авторитету. Проте без парламентаризму немає демократії, отже, якщо ми будемо демократичну систему влади, то серцевиною її має стати цивілізований парламентаризм.

Проблеми функціонування та розвитку вітчизняного парламентаризму глибоко пов'язані з його історичним підґрунтям. Маючи досить давню і тривалу передісторію становлення, сучасний український парламентаризм має спиратися на відповідні політичні традиції та культуру. Однак ці якості набуваються завдяки глибокому вивченню відповідних явищ, процесів і тенденцій, що актуалізує дослідження парламентаризму як з історико-політологічного, так і з теоретико-методологічного боку. Лише в такий спосіб можна усвідомити важливість цієї інституції для української політичної дійсності та запропонувати шляхи вдосконалення системи парламентаризму на вітчизняному ґрунті.

Інститут парламентаризму відзначається багатогранністю, і тому виступає об'єктом наукового пізнання різних галузей суспільних наук. Він традиційно вивчається представниками юридичної галузі, котрі розглядають парламентаризм як законодавчу гілку влади та її функції. Останнім часом парламентаризм стає предметом вивчення і представниками історичної науки, які досліджують генетичні та національно-культурні аспекти цього явища, закономірності його появи та розвитку. Соціологи розглядають парламентаризм насамперед з погляду електоральної поведінки виборців та участі партій у виборчому процесі. У цьому переліку, безперечно, одне з провідних місць має належати політичній науці, котра вивчає парламентаризм як елемент політичної системи, форму державного правління та характеристику політичного режиму влади. Проте парламентаризм ще не став предметом політологічного аналізу як своєрідний політичний інститут, що перебуває в системі відносин органів державної влади. А, як показує вітчизняний досвід, це особливо важливо для країн з перехідним типом розвитку,

тобто тих, які здійснюють політичну модернізацію суспільства й держави. Крім того, є підстави вважати, що “інституційна” політологія як напрям в Україні поки що перебуває у зародковому стані. Можна впевнено констатувати, що у нас ще немає “політології парламентаризму”, котра б вивчала це явище системно, функціонально й прогностично. Одна з причин цього — тривала відсутність в українській політичній традиції розуміння та вивчення влади за принципом її поділу, що вимагає якраз інституційного підходу, коли кожна з гілок влади розглядається як елемент цілісної системи. Саме цими обставинами диктується необхідність запровадження, як окремого, на пряму політологічних досліджень, який умовно можна назвати парламентаризмом.

**Ступінь опрацьованості теми.** При підготовці дослідження нами було опрацьовано широке коло джерел і наукової літератури з даної тематики, завдяки чому вдалося сформувати уявлення про історичні передумови, соціальні та цивілізаційні чинники, які сприяли появі парламентаризму, дослідити політико-правові засади його конституювання.

Торкаючись витоків парламентаризму на рівні ідей та уявлень про форми правління, автор спирався на праці античних мислителів — Платона, Аристотеля, Цицерона. Розглядаючи демократію як різновид політичної влади та форми правління, вони торкалися різних аспектів політичного представництва, що насамперед привертає увагу дослідника цього інституту.

Серед політичних ідей доби Середньовіччя значний інтерес становлять роздуми Фоми Аквінського. І хоча він мислив здебільшого категоріями теології, аніж політології чи державознавства, проте його ідеї цікаві з огляду на методологію аналізу, де застосовуються методи зіставлення та порівняльного аналізу, котрі є характерними для політичної науки.

У добу Ренесансу політична думка демонструє прагнення впливати на перебіг політичних процесів. Зокрема корисними є погляди Н.Макіавеллі, і хоча цей мислитель був прихильником сильної одноосібної влади, його аналіз багато в чому є повчальним і для розуміння представницької влади. Власне, увесь цей період можна віднести до теоретичних передумов появи доктрин зрілого парламентаризму, котрі з’являються дещо пізніше. Нова доба позначена іменами Гроція, Гоббса,

Локка, Монтеск'є, Руссо, Берка, Канта, Гегеля, Адамса, Гамільтона, Джеферсона, Констана, Медісона, де Токвіля та інших діячів і мислителів доби Просвітництва, буржуазних революцій та національно-визвольних рухів. У працях згаданих мислителів знаходимо розроблення та обґрунтування системи поділу влади, механізму стримувань і противаг, представницької демократії та народного суверенітету тощо, які становлять основу парламентаризму як політичної доктрини і практики.

Специфіка української державності відбилася й на характері політичного мислення в різні періоди її розвитку. Починаючи з традицій козацького конституціоналізму, ідейно-політичною вершиною якого стала Конституція Пилипа Орлика, і продовжуючи конституційними проектами кирило-мефодіївців та їх спадкоємців, можна простежити позитивне сприйняття з боку вітчизняних політичних діячів і мислителів ідеї парламентаризму. Останню вони розглядали насамперед під кутом зору принципу народоправства, що мав глибоке національне коріння. У подальшому ця лінія була продовжена в політичній творчості та діяльності Драгоманова, Франка, Грушевського, Міхновського, Лашенка, Дністрянського та цілої плеяди українських діячів початку ХХ століття.

Аналіз вітчизняної суспільно-політичної думки показав, що парламентаризм тут розглядається насамперед як принцип, котрий адекватно втілює ідею народного та національного суверенітету і представництва.

Специфіка радянського періоду політичної історії в аспекті ідей парламентаризму полягала в тому, що тут ідеологічні настанови стояли на заваді зацікавленого й неупередженого дослідження цього інституту “буржуазної демократії”. Тому не випадково, що традиційні теорії парламентаризму, в основі яких вбачаємо насамперед концепцію поділу влади, серед радянських науковців не знаходили належної уваги. Парламент розглядався переважно як інструмент класового панування, і лише у цьому сенсі він перебував у фокусі теоретичної та ідеологічної критики. Певною мірою традиції вітчизняної школи парламентаризму знайшли своє продовження серед науковців української діаспори, де особливо високо цінувався досвід Центральної Ради та УНР загалом як символ державної самостійності, що прагнула втілити на практиці теоретичні принципи парламентської демократії.



Відродження наукового підходу до вивчення історії та особливостей діяльності парламентських установ в Україні розпочинається наприкінці 80-х — початку 90-х років ХХ ст. Причиною поживавлення зацікавленості при цьому слугувало те, що Верховна Рада України, поступово трансформувавшись із радянського органу державної влади в парламентську установу, стала реальним важелем національно-демократичного відродження та державотворення. Водночас запровадження інституту президентства висунуло на порядок денний проблему форми державного правління. Це вимагало наукових обґрунтувань та осмислення міжнародного досвіду. Політологічні аспекти діяльності парламенту в системі функціонування гілок влади досліджуються вітчизняними політологами В. Андрущенком, В. Бабкіним, О. Бабкіною, А. Білоусом, Д. Видріним, О. Гаранем, Ф. Кирилюком, В. Кременем, Л. Кривенко, А. Кудряченком, І. Курасом, В. Литвином, А. Макаровим, О. Мироненком, М. Михальченком, А. Пойченком, В. Ребкалом, М. Рибачуком, Ф. Рудичем, В. Рум'янцевим, В. Смолієм, С. Телешуном, Є. Тихоною, О. Федоренком, П. Шляхтуном та іншими дослідниками.

Увагу привертає також проблематика історичної еволюції парламентаризму, порівняльний аналіз світового та вітчизняного досвіду, різноманітні аспекти діяльності сучасних парламентських установ. Цим питанням присвячені праці В. Бебика, А. Георгіци, Л. Горьового, Ю. Древаля, В. Журавського, О. Копиленка, П. Кислого, С. Светової, М. Томенка, В. Трипольського, С. Рябова, Ю. Ющика та ін. Крім політологів, значну увагу різним аспектам українського парламентаризму приділяють представники юридичної науки. Пріоритетом їхніх досліджень є проблема взаємодії гілок влади, втілення конституційних норм народовладдя, оптимізація законодавчого процесу, етико-правові аспекти депутатської діяльності тощо. Цей спектр проблем відбито в працях О. Бандурки, В. Борденюка, Н. Грушанської, В. Денисова, Г. Журавльової, А. Зайця, В. Копейчикова, Н. Нижник, В. Опришка, В. Погорілка, О. Скакун, Ю. Тодики, М. Цвіка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін.

У російській науковій літературі проблема парламентаризму висвітлюється в працях С. Алексєєва, М. Баглая, Л. Ентіна, С. Єгорова, А. Керімова, І. Котелевської, М. Крутоголового,

М. Мішина, О. Рум'янцева, І. Степанова, В. Туманова, В. Чиркіна та інших фахівців з теорії конституційного та державного права, політологів.

Огляд і класифікаційний аналіз робіт з теми дослідження дають змогу дійти висновку, що на сьогодні вітчизняними та зарубіжними вченими накопичено значний фактичний матеріал, здійснено його узагальнення з окремих аспектів проблеми тощо. Проте в літературі з нашої тематики переважають правничі й історико-політологічні підходи. Водночас вітчизняній політичній науці бракує праць, які б докладно висвітлювали комплекс проблем становлення, функціонування і розвитку парламентаризму в політичній системі незалежної України, які враховували б при аналізі такі характеристики, як рівень парламентської культури й депутатської етики, аналізували проблему в контексті політичного реформування суспільства.

**Мета та завдання дослідження.** Результати вивчення джерельної бази дослідження та наявність реальних проблем нинішнього парламентаризму в Україні обумовили можливість визначення головної мети дослідження — розроблення теоретичних і методологічних проблем аналізу українського парламентаризму як політичного інституту в умовах політичної реформи та модернізації суспільства.

Визначена мета зумовила постановку та розв'язання таких дослідницьких завдань: проаналізувати теоретико-методологічні засади дослідження парламентаризму; визначити чинники становлення парламентаризму як політичного інституту; здійснити теоретичну реконструкцію історичних передумов появи парламентаризму в Україні; з огляду на принцип поділу влади, визначити політико-правовий статус вітчизняного парламенту в політичній системі країни; проаналізувати обсяг компетенції, повноваження та функції, що їх здійснює Верховна Рада України; з'ясувати головні напрями здійснення парламентської реформи як частини політичної реформи суспільства; розкрити зміст поняття “парламентська культура” як чинника авторитету парламентського інституту влади; запропонувати шляхи оптимізації взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади на завершальному етапі перехідного періоду.

**Об'єкт і предмет дослідження.** Об'єкт дослідження — парламентаризм як політичний інститут, що формується шляхом

демократичних виборчих систем і функціонує на засадах представництва суспільно-політичних інтересів, поділу влади та механізму стримувань і противаг.

Предмет дослідження — історичні передумови становлення вітчизняного парламентаризму та його статус в умовах перехідного періоду й реформування політичної системи в Україні.

**Теоретико-методологічні засади дослідження.** При аналізі процесу становлення українського парламентаризму автор виходив із необхідності застосування широкого спектру як філософських, історичних, так і правових, соціологічних та політологічних методів, принципів і підходів щодо предмета дослідження. Провідне місце серед них посідають принципи розвитку, конфліктології, системний підхід, структурно-функціональний і порівняльний аналіз. Крім цього, автор послуговувався методами емпіричного узагальнення, зіставлення, аналогії та екстраполяції. Загальнотеоретичною основою політологічного аналізу парламентаризму є соціальна філософія, що вивчає політику як цілісний феномен, визначає сенс політологічних концепцій і доктрин, намагається дати відповідь на запитання щодо мети, цілей і засобів їх реалізації у глобальному й національному масштабах.

Серед загальнонаукових методологічних засад особливу увагу автор приділяє принципам науково-світоглядного та ідейного плюралізму, поєднанню ретроспективного та прогностичного підходів. Комплексне використання зазначених методів дало можливість усебічно розглянути передумови появи й сучасний стан вітчизняного парламентаризму і в такий спосіб одержати найвірогідніші наукові результати дослідження.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Робота висвітлює результати наукових досліджень автора, отриманих ним у межах навчальних програм кафедри політології та права Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького та навчальних планів з історії політичних і правових учень, що виконуються кафедрою.

**Наукова новизна роботи.** У межах здійсненого дослідження автор отримав результати, які мають наступну наукову новизну: *встановлено*, що парламентаризм як політичний інститут характеризується сукупністю сталих ознак, а саме: конститую-

ванням корпоративних інтересів, що вбачають політичний зміст; структурами громадянського суспільства; системою виборчих прав; принципом верховенства права; наявністю системи поділу влади та механізмів стримувань і противаг; регулярністю роботи парламентаріїв на постійних засадах; депутатським мандатом, імунітетом та іншими привілеями; *з'ясовано*, що хоч на українському ґрунті парламентаризм має тривалу традицію становлення й розвитку, спочатку у вигляді різноманітних форм станового представництва, таких як віче, боярські ради, сейми та козацькі ради, проте вважати їх парламентами у прямому розумінні цього слова немає підстав, оскільки їх місце та роль на різних етапах політичної історії не збігаються з системними характеристиками парламенту як такого; *доведено*, що український парламентаризм.....; *показано*, що одним із джерел зростання довіри населення до вітчизняного парламенту та зміцнення його авторитету є парламентська культура, зокрема етика народного депутата; *визначено*, що чинником консолідації діяльності гілок влади в державі є подальша політична структуризація суспільства через підвищення державотворчої ролі політичних партій як суб'єктів формування політичної еліти та їх відповідальності за долю країни.

**Теоретичне і практичне значення роботи.** Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні та розширенні знань про особливості становлення й розвитку українського парламентаризму на різних етапах вітчизняної політичної історії та його місце і роль в умовах системної трансформації суспільства.

Практичне значення роботи полягає в тому, що сформульовані в ній висновки, положення та рекомендації безпосередньо стосуються реальних проблем суспільно-політичного життя нашої держави і можуть бути використані в процесі державно-го будівництва.

Матеріали дослідження можуть бути використані при аналізі політичної та парламентської реформ в Україні, науково-дослідній роботі та при підготовці нормативних і факультативних (модульних) курсів з політичної науки.

Структура роботи визначається метою та завданням дослідження. Виконана робота містить вступ, 2 розділи, кожен з яких має по 3 підрозділи, загальні висновки, список літератури з 59 найменувань.

## Додаток Д

### Засоби текстового зв'язку в науковій праці

Мовленнєва функція	Мовні засоби
1	2
Послідовність викладу	по-перше, по-друге, по-третє з одного боку, з іншого боку насамперед, наостанку передусім почнемо з того, що... спочатку також тепер далі одночас після того як... нарешті на закінчення
Ступінь вірогідності повідомлення	очевидно безумовно без сумніву безперечно напевне певно певна річ звичайно (як) відомо мабуть
Послідовність у часі	спочатку, потім, тепер насамперед перш ніж після того як... одночасно наприкінці
Причина і наслідок, умова і наслідок	якщо..., то оскільки тому (а) відтак позаяк таким чином внаслідок завдяки тому, що... у зв'язку з тим, що... через те, що... в результаті

1	2
Причина і наслідок, умова і наслідок	це пов'язано з... отже зважаючи на те, що... з огляду на те, що... з огляду на викладене вище зважаючи на викладене вище це спричиняється тим, що... це залежить від того, що...
Зіставлення, протиставлення	так само, як і... як..., так і (а) проте але навпаки в той самий час однак втім
Доповнення, уточнення	водночас зокрема крім того щоправда наприклад як-от цебто разом з тим точніше зауважмо
Узагальнення, висновок	Отже Таким чином Відтак Узагальнюючи сказане... З розглянутого можна зробити такі висновки... Зважаючи на викладене вище... Звідси... Звідси висновок... Підсумовуючи...
Ілюстрація до сказаного	Наприклад Так Проілюструємо це на... Опишемо кілька випадків, коли...
Перехід до нової думки	Розгляньмо... Перейдемо до... Ще одне:

### Додаток Ж

#### Мовні засоби, які використовуються при цитуванні та переказі використаних джерел

ЦИТУВАННЯ	ПЕРЕКАЗ
К. писав / пише: “...”	К. вважав / стверджував, що...
Як пише / писав К.: “...”	К. гадав, що...
Як твердив ще К.: “...”	К. стверджував, що...
Як підкреслює К.: “...”	К. вказує на...
Згідно з К.: “...”	Автор наголошує на...
Згідно з уявленнями К.: “...”	К. виділяє / зазначає / гадає / підкреслює / пропонує / рекомендує / розрізняє / стверджує / вважає, що...
За словами К.: “...”	За К., ...
На думку К.: “...”	За словами К., ...
К. гадає, що “...”	На думку К., ...
Як справедливо зазначив К.: “...”	З точки зору К., ...
К. вважає, що в цьому віці “...”	Згідно з К. / концепцією авторів, ...
К. зазначав з цього приводу, що “...”	К. вбачає головну причину ... в ...
К. так характеризує ... : “...”	К. дійшов висновку, що...
“..., — зазначає К., — ...”	У цій статті автор доходить висновку, що...
“..., — читаємо у К., — ...”	Якщо йти за К., то...
“..., — резюмує К., — ...”	К. зазначав / зазначає з цього приводу, що ...
Як не згадати слова К.: “...”	К. у своїй книзі “...” зазначає, що ...
Можна навести такі слова видатного педагога: “...”	
У К. знаходимо таку цитату: “...”	
Причину такої ситуації К. бачить у тому, що “...”	
К., проте, відстоює іншу точку зору, згідно з якою “...”	





